

AKADEMIJA NAUKA I UMJETNOSTI BOSNE I HERCEGOVINE
AKADEMIE DER WISSENSCHAFTEN UND KÜNSTE
VON BOSNIEN-HERZEGOWINA

GODIŠNJAK JAHRBUCH

Centar za balkanološka ispitivanja
Zentrum für Balkanforschungen

KNJIGA / BAND 52

SARAJEVO 2023

AKADEMIJA NAUKA I UMJETNOSTI BOSNE I HERCEGOVINE
AKADEMIE DER WISSENSCHAFTEN UND KÜNSTE
VON BOSNIEN-HERZEGOWINA

GODIŠNJAK JAHRBUCH

Centar za balkanološka ispitivanja
Zentrum für Balkanforschungen

KNJIGA / BAND 52

SARAJEVO 2023

ISSN 0350-0020 (Print)

ISSN 2232-7770 (Online)

Godišnjak/Jahrbuch je glasilo Centra za balkanološka ispitivanja Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine koje izlazi jednom godišnje sa aktuelnim rezultatima istraživanja iz oblasti arheologije, antropologije, istorije, lingvistike i etnologije s područja Balkana i iz drugih evropskih regija. Objavljeni radovi su vrednovani od strane redakcijskog kolegija i recenzenata.

Godišnjak/Jahrbuch ist eine Zeitschrift des Zentrums für Balkanforschungen der Akademie der Wissenschaften und Künste Bosnien-Herzegowinas, die einmal jährlich mit den aktuellen Forschungsergebnissen im Bereich Archäologie, Anthropologie, Geschichte, Linguistik und Ethnologie auf dem Balkan und anderen Regionen Europas erscheint. Die veröffentlichten Arbeiten wurden von der internationalen Redaktion und Rezensenten bewertet.

* * *

Urednik / Herausgeber
Prof. dr. Blagoje Govedarica

Redakcijski kolegij / Redaktion

Prof. Dr. Danijel Džino, Klasična istorija/Classic History (Sydney)
Ass. Prof. Dr. Attila Gyucha, Antropologija/Anthropologie (Athens, GE USA)
Prof Dr Svend Hansen, Praistorija/Urgeschichte (Berlin)
Prof Dr Barbara Horejs, Praistorija/Urgeschichte (Wien)
Dr. sci. Aladin Husić, Osmanistika/Osmanistic (Sarajevo)
Prof. dr. Dževad Juzbašić, Istorija/History (Sarajevo)
Ass Prof Dr Roman Krivko, Slavistika/Slawistic (Wien)
Prof. Larisa Kurtović, Antropologija/Anthropology (Ottawa)
Prof. Dr. Igor Manzura, Praistorija/Urgeschichte (Chişinău)
Prof. dr. Ante Milošević, Arheologija/Archaeology (Split)
Prof. dr. Lejla Nakaš, Lingvistika/Linguistic (Sarajevo)
Doc. dr. Aiša Softić, Etnologija/Ethnology (Sarajevo)

FONDACIJA
ZA IZDAVAŠTVO
SARAJEVO

Štampano uz podršku Federalnog ministarstva obrazovanja i nauke, Fondacije za izdavaštvo Federalnog ministarstva kulture i sporta i Ministarstva za kulturu i sport Kantona Sarajevo
Gedruckt mit Unterstützung des Föderalen Ministeriums für Bildung und Wissenschaft Bosnien-Herzegowinas, des Verlagsfond des Föderalen Ministeriums für Kultur und Sport Bosnien-Herzegowinas und des Ministeriums für Kultur und Sport des Kantons Sarajevo

Sadržaj / Inhaltsverzeichnis

Povodom 60. godišnjice Centra za balkanološka ispitivanja Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine Zum 60. Jahrestag des Zentrums für Balkanforschungen der Akademie der Wissenschaften von Bosnien und Herzegowina	5
--	---

Članci / Aufsätze

<i>Blagoje Govedarica</i> On some fundamental problems in the study of Balkan prehistory O nekim fundamentalnim problemima izučavanja balkanske praistorije	9
<i>Leonid Subbotin (†), Igor Manzura</i> The earliest burial complexes of the Kubey cemetery Najranije sahrane u nekropoli Kubej.....	21
<i>Mario Gavranović, Irene Maria Petschko, Ikbal Cogo, Marina Dević, Lukas Waltenberger, Edin Bujak, Nicole Mittermair</i> Gräberfeld Kopilo bei Zenica – Neue Erkenntnisse zur Bestattungsweise während der Spätbronze- und Früheisenzeit in Zentralbosnien Nekropola Kopilo kod Zenice - nova saznanja o načinu sahranjivanja u kasnom brončanom i starijem željeznom dobu u centralnoj Bosni.....	39
<i>Majda Šutić, Adnan Kaljanac, Jesenko Hadžihasanović</i> Rezultati arheoloških istraživanja na lokalitetu Baričko brdo – Lug (prethodno saopštenje) Results of the archaeological research at the site of Baričko brdo – Lug (preliminary report).....	75
<i>Amra Šaćić Beća</i> Geopolitical position and administrative affiliation of the Iapodes in the Roman province of Dalmatia Geopolitički položaj i administrativna pripadnost Japoda u rimskoj provinciji Dalmaciji....	95
<i>Almir Marić</i> Mobilnost elita u rimskoj provinciji Dalmaciji The mobility of the elite in the Roman Province of Dalmatia.....	115
<i>Edin Veletovac</i> Problem ubikacije Bestoenske biskupije (Ecclesia Bestoensis) – prilog poznavanju ranog kršćanstva na tlu Bosne i Hercegovine The issue of determining the location of <i>Ecclesia Bestoensis</i> – in support of the knowledge of Early Christianity in Bosnia and Herzegovina	127
<i>Gordan Čahtarević, Zijad Halilović</i> Epitafi dijaka Semorada Epitaphs of the scribe Semorad.....	139
<i>Tatjana Mićević-Đurić, Edita Vučić</i> Gdje su “nestali” stećci? Where have Stećci “gone”?	159

Ikkal Cogo

- Nalaz srednjovjekovnoga epitafa u zeničkoj Sejmenskoj džamiji 2023.
A medieval epitaph in the Sejmenska mosque in Zenica in 2023 175

Aleksandar Jašarević

- Triangle from the Past: A Late Ottoman measuring instrument
Trougao iz prošlosti: Kasnoosmanski mjerni instrument 181

Kritike i prikazi / Besprechungen

- Amra Šaćić Beća, *Sjeverna Bosna u okvirima rimske Panonije*, Udruženje za proučavanje i promoviranje ilirskog naslijeđa i drevnih i klasičnih civilizacija "BATHINVS", Sarajevo 2022, 568 str. (Dženefa Merdanić Šahinović) 191
Prikaz 6. broja časopisa/godišnjaka Udruženja *Bathinvs Acta Illyrica*, Sarajevo 2022, 304 str. (Sabina Vejzagić) 193

Hronika / Chronik

- Izveštaj o radu Centra za balkanološka ispitivanja u 2023. godini 195
Adrese autora / Autorenadressen 197

Uputstva / Richtlinien / Guidelines

- Uputstva za pripremu materijala za Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja ANUBiH..... 199
Richtlinien zur Veröffentlichung im Jahrbuch des Zentrum für Balkanforschungen der AWKBH. 201
Guidelines for the article preparation for Godišnjak CBI ANUBiH..... 203

Povodom 60. godišnjice Centra za balkanološka ispitivanja Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine

Ove godine navršava se 60 godina postojanja i rada Centra za balkanološka ispitivanja, najstarije naučne jedinice u Akademiji nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine. U toku ovih šest decenija Centar je rastao zajedno s matičnom Akademijom, ostvarujući zavidne uspjehe u svojoj djelatnosti. Duga je lista inovativnih istraživanja, skupova, savjetovanja i publikacija, pokrenutih i uspješno provedenih tokom svih ovih godina. O tome je govoreno i pisano na više mjesta. Međutim, ovdje je posebno naglasiti da je većina tih naučnih poduhvata označila pozitivnu prekretnicu i metodološki iskorak u izučavanju razmatrane problematike.

Takvu uspješnu i raznovrsnu djelatnost, Centar je mogao ostvariti zahvaljujući specifičnoj organizaciji koja podrazumijeva postojanje jednog radnog jezgra u Sarajevu i određen broj aktivnih članova s područja bivše Jugoslavije koji djeluju u različitim naučnim disciplinama. U početku je Centar imao deset članova, ali se taj broj ubrzo povećao na stalnih 14 – 16 članova, a do sada je u ovoj instituciji djelovalo ukupno 38 članova. Ovo je prilika da se sjetimo svih ovih izvanrednih naučnika, vrhunskih predstavnika svojih disciplina koji su svojom djelatnošću u okviru Centra u ogromnoj mjeri doprinijeli i još uvijek doprinose, uspjehu i održanju ove institucije i balkanologije uopšte.

Osnivački saziv Centra za balkanološka ispitivanja iz 1963. godine činili su prof. dr. Franjo Barišić, klasični filolog iz Beograda, prof. dr. Alojz Benac, arheolog, redovni član ANUBiH iz Sarajeva, prof. dr. Borivoj Čović, arheolog praistoričar, redovni član ANUBiH iz Sarajeva, prof. dr. Stane Gabrovec, arheolog praistoričar, redovni član SAZU iz Ljubljane, prof. dr. Milutin Garašanin, arheolog, redovni član SANU iz Beograda, prof. dr. Radoslav Katičić, indoeuropeist i klasični filolog, redovni član JAZU (danas HAZU) iz Zagreba, prof. dr. Esad Pašalić, arheolog, klasični filolog i istoričar iz Sarajeva, prof. dr. Duje Rendić-Miočević, arheolog, redovni član HAZU iz Zagreba, dr. Dimitrije Sergejevski, arheolog i epigrafičar iz Sarajeva i prof. dr. Mate Suić, klasični filolog, arheolog i istoričar, redovni član HAZU iz Zagreba.

Od tog vremena pa do sredine 90-ih godina prošlog vijeka, kao članovi Centra djelovali su i prof. dr. Idriz Ajeti, albanolog, redovni član ANUK iz Prištine, prof. dr. Branimir Bratanić, etnolog iz Zagreba, prof. dr. Nenad Cambi, arheolog, redovni član HAZU iz Splita, prof. dr. Branislav Đurđev, istoričar i orijentalist, redovni član ANUBiH iz Sarajeva, dr. Božidar Ferjančić, vizantolog iz Beograda, prof. dr. Nedim Filipović, filolog i orijentalist, redovni član ANUBiH iz Sarajeva, prof. dr. Petar Ilijevski, klasični filolog i istoričar, redovni član MANU iz Skoplja, dr. Špiro Kulišić, etnolog iz Beograda, prof. dr. Živko Mikić, antropolog iz Beograda, prof. dr. Fanula Papazoglu, klasična istoričarka i epigrafičarka, redovna članica SANU iz Beograda, prof. dr. Mihailo Petruševski, filolog i istoričar, redovni član MANU iz Skoplja, prof. dr. Nikola Tasić, arheolog praistoričar, redovni član SANU iz Beograda i prof. dr. Marin Zaninović, arheolog iz Zagreba. Rukovodioci Centra u ovom razdoblju bili su akademik Alojz Benac (1963–1989) i akademik Borivoj Čović (1989–1995). Nažalost, priroda je učinila svoje, te izuzev akademika Nenada Cambija, niko od navedenih naučnika više nije među nama.

Tokom poslijeratne konsolidacije Centra, krajem prošlog i početkom ovog vijeka, rukovodstvo ove institucije preuzimaju prof. dr. Marko Šunjić, medijevalist, redovni član ANUBiH iz Sarajeva (v.d. direktora 1996–1998) i prof. dr. Dževad Juzbašić, istoričar, redovni član ANUBiH iz Sarajeva (v.d. direktora u periodu 1998–2008, direktor u periodu 2008–2021). U prvim decenijama 21. vijeka došlo je i do šire obnove članstva, a u ovom periodu Centru se po prvi put priključuju i naučnici izvan bivše Jugoslavije. Nažalost, dvoje od tih novih članova, prof. dr. Bernhard Hänsel, arheolog, redovni član DAI iz Berlina i prof. dr. Vesna Girardi-Jurkić, arheologinja iz Pule, više nisu među živima.

Aktuelni članovi Centra su prof. dr. Adnan Busuladžić, arheolog klasičar iz Sarajeva, akademik Nenad Cambi, arheolog iz Splita, prof. dr. Blagoje Govedarica, arheolog praistoričar, dopisni član ANUBiH iz Berlina/Sarajeva, doc. dr. Aladin Husić, osmanist iz Sarajeva, akademik Dževad Juzbašić, istoričar iz Sarajeva, prof. dr. Adnan Kaljanac, arheolog iz Sarajeva, prof. dr. Esad Kurtović, medijevalist iz Sarajeva, prof. dr. Friedrich Lüth, arheolog, redovni član DAI iz Berlina, prof. dr. Ante Milošević, arheolog iz Splita, prof. dr. Johannes Müller, arheolog, redovni član DAI iz Kiela, prof. dr. Lejla Nakaš, filološkinja iz Sarajeva, prof. dr. Aleksandar Palavestra, arheolog iz Beograda, doc. dr. Aiša Softić, etnolog iz Sarajeva i prof. dr. Ljubinka Biba Teržan, arheologinja, redovna članica SAZU iz Ljubljane. Rukovodilac Centra od 2021. je dopisni član ANUBiH Blagoje Govedarica.

Shodno aktuelnim mogućnostima, članovi i rukovodstvo Centra za balkanološka ispitivanja nastoje održavati i pospješivati aktivnost ove naučne institucije. Svesrdna podrška matične Akademije i svijetli primjer prethodne generacije, na čije rezultate se u velikoj mjeri oslanjamo, daju nam nadu da će i dalji rad biti uspješan.

Blagoje Govedarica

Zum 60. Jahrestag des Zentrums für Balkanforschungen der Akademie der Wissenschaften von Bosnien und Herzegowina

Im Jahr 2023 begeht das Zentrum für Balkanforschungen sein 60-jähriges Bestehen und gilt damit als die älteste Forschungseinheit der Akademie der Wissenschaften und Künste von Bosnien und Herzegowina. Während dieser sechs Jahrzehnte hat das Zentrum in enger Verbindung mit der Mutterakademie beeindruckende Erfolge in seinen Aktivitäten erzielt. Eine Vielzahl innovativer Forschungen, Tagungen, Konsultationen und Publikationen wurde ins Leben gerufen und erfolgreich umgesetzt, wovon bereits an verschiedenen Stellen ausführlich berichtet wurde. Es sei jedoch hervorgehoben, dass viele dieser wissenschaftlichen Unternehmungen einen bedeutenden Wendepunkt und methodischen Durchbruch in der Erforschung ihrer jeweiligen Thematik markierten.

Diese bemerkenswerte und vielseitige Tätigkeit konnte das Zentrum dank einer spezifischen Organisationsstruktur erreichen – der Präsenz eines Kerns in Sarajevo einerseits sowie einer bestimmten Anzahl aktiver Mitglieder aus dem Gebiet des ehemaligen Jugoslawiens andererseits, die in verschiedenen wissenschaftlichen Disziplinen tätig sind. Zu Beginn zählte das Zentrum zehn Mitglieder, doch bald darauf stieg die Zahl auf konstante 14 bis 16 Mitglieder. Insgesamt waren bisher 38 Mitglieder für diese Institution tätig. Dies ist eine Gelegenheit, an diese herausragenden Wissenschaftler und führende Vertreter ihrer Disziplinen zu erinnern, die durch ihre Aktivitäten innerhalb des Zentrums maßgeblich zum Erfolg und Bestand dieser Institution sowie der Balkanologie insgesamt beigetragen haben und weiterhin beitragen.

Die Gründungsmitglieder des Zentrums für Balkanforschungen waren Prof. Dr. Franjo Barišić, klassischer Philologe aus Belgrad, Prof. Dr. Alojz Benac, Archäologe, ordentliches Mitglied der AWKBH aus Sarajevo, Prof. Dr. Borivoj Čović, Urgeschichtler, ordentliches Mitglied der AWKBH aus Sarajevo, Prof. Dr. Stane Gabrovec, Urgeschichtler, ordentliches Mitglied der SLAWK aus Ljubljana, Prof. Dr. Milutin Garašanin, Archäologe, ordentliches Mitglied der SAWK aus Belgrad, Prof. Dr. Radoslav Katičić, Indogermanist und klassischer Philologe, ordentliches Mitglied der JAWK (heute KAWK) aus Zagreb, Prof. Dr. Esad Pašalić, Archäologe, Historiker und klassischer Philologe aus Sarajevo; Prof. Dr. Duje Rendić-Miočević, Archäologe, ordentliches Mitglied der KAWK aus Zagreb, Dr. Dimitrije Sergejevski, Archäologe und Epigraphiker aus Sarajevo sowie Prof. Dr. Mate Suić, Archäologe und Historiker, ordentliches Mitglied der KAWK aus Zagreb.

Von dieser Zeit bis Mitte der 90er Jahre des letzten Jahrhunderts waren auch folgende Wissenschaftler als Mitglieder des Zentrums tätig: Prof. Dr. Idriz Ajeti, Albanologe, ordentliches Mitglied der AWKK aus Priština, Prof. Dr. Branimir Bratanić, Ethnologe aus Zagreb, Prof. Dr. Nenad Cambi, Archäologe, ordentliches Mitglied der KAWK aus Split, Prof. Dr. Branislav Đurđev, Historiker und Orientalist, ordentliches Mitglied der AWKBH aus Sarajevo, Dr. Božidar Ferjančić, Byzantinologe aus Belgrad, Prof. Dr. Nedim Filipović, Philologe und Orientalist, ordentliches Mitglied der AWKBH aus Sarajevo, Prof. Dr. Petar Ilijevski, klassischer Philologe und Historiker, ordentliches Mitglied der MAWK aus Skoplje, Prof. Dr. Špiro Kulišić, Ethnologe aus Belgrad; Prof. Dr. Živko Mikić, Anthropologe aus Belgrad; Prof. Dr. Fanula Papazoglu, klassische Historikerin und Epigraphikerin, ordentliches Mitglied der SAWK aus Belgrad, Prof. Dr. Mihailo Petruševski, Philologe und Historiker, ordentliches Mitglied der MAWK aus Skoplje, Prof. Dr. Nikola Tasić, Urgeschichtler, ordentliches Mitglied der SAWK aus Belgrad und Prof. Dr. Marin Zaninović, Archäologe aus Zagreb. Die Leiter des Zentrums in dieser Zeit waren Prof. Dr. Alojz Benac (1963-1989) und Prof. Dr. Borivoj Čović (1989-1995). Bedauerlicherweise sind bis auf Prof. Dr. Nenad Cambi keine der genannten Wissenschaftler mehr unter uns.

Während der Konsolidierung des Zentrums in der Nachkriegszeit der späten 90er Jahre und zu Beginn dieses Jahrhunderts übernahmen Prof. Dr. Marko Šunjić, Mediävist, ordentliches Mitglied der AWKBH aus Sarajevo (kommissarischer Direktor 1996-1998) sowie Prof. Dr. Dževad Juzbašić, Historiker, ordentliches Mitglied der AWKBH aus Sarajevo (kommissarischer Direktor von 1998 bis 2008, Direktor von 2008 bis 2021) die Leitung der Institution. In den ersten Jahrzehnten des 21. Jahrhunderts erfolgte eine umfassendere Erneuerung der Mitgliedschaft, wobei erstmals Wissenschaftler außerhalb des ehemaligen Jugoslawiens dem Zentrum beitraten. Bedauerlicherweise sind zwei dieser neuen Mitglieder, Prof. Dr. Bernhard Hänsel, Archäologe, ordentliches Mitglied des DAI und Prof. Dr. Vesna Girardi-Jurkić, Archäologin aus Pula, nicht mehr unter den Lebenden.

Die aktuellen Mitglieder des Zentrums sind Prof. Dr. Adnan Busuladžić, Archäologe aus Sarajevo, Prof. Dr. Nenad Cambi, Archäologe, ordentliche Mitglied der KAWK aus Split, Prof. Dr. Blagoje Govedarica, Urgeschichtler, korrespondierende Mitglied der AWKBH aus Berlin/Sarajevo, Doz. Dr. Aladin Husić, Osmanist aus Sarajevo, Prof. Dr. Dževad Juzbašić, Historiker, ordentliches Mitglied der AWKBH aus Sarajevo, Prof. Dr. Esad Kurtovic, Mediävist aus Sarajevo, Prof. Dr. Friedrich Lüth Urgeschichtler, ordentliches Mitglied des DAI aus Berlin, Prof. Dr. Ante Milošević, Archäologe aus Split, Prof. Dr. Johannes Müller, Urgeschichtler, ordentliches Mitglied des DAI aus Kiel; Prof. Dr. Lejla Nakaš, Philologin aus Sarajevo; Prof. Dr. Aleksandar Palavestra, Archäologe aus Belgrad, Doz. Dr. Aiša Softić, Ethnologin aus Sarajevo und Prof. Dr. Ljubinka Biba Teržan, Urgeschichtlerin, ordentliches Mitglied der SLAWK aus Ljubljana. Der Leiter des Zentrums ist seit 2021 Prof. Dr. Blagoje Govedarica.

Die Mitglieder und die Leitung des Zentrums bemühen sich dem Umständen gemäß, die Aktivitäten dieser wissenschaftlichen Einrichtung so weit wie möglich aufrechtzuerhalten und zu fördern. Vielseitige Unterstützung der Mutterakademie sowie das leuchtende und wegweisende Beispiel der vorherigen Generation, auf dessen Ergebnisse man sich weitgehend stützen kann, lassen auf eine erfolgreiche Fortführung der Arbeit hoffen.

Blagoje Govedarica

On some fundamental problems in the study of Balkan prehistory

Blagoje Govedarica
Berlin

Abstract: No other discipline is determined by external issues to such a degree as is archaeology. Let it suffice to mention the fact that very important archaeological finds are usually not discovered by archaeologists, but by amateurs and farmers in fields. Further, the direction of archaeological investigations is generally not defined by scientific reason, but by cultural, political and economic interests, including tourism and construction activity. Hence, one consequence is the lack of systematic research strategy. This inevitably leads to a poorly argued scientific synthesis, which has to be corrected every few years, or completely rejected. Such problems burden archaeological practice in all parts of Europe, yet the discipline has still not developed a comprehensive strategy for the systematic resolution of these issues. Due to a combination of different circumstances, all of these problems are particularly prominent in the study of prehistory of the Balkans, and this will become apparent from the tree examples presented in the paper.

Key words: Balkans, Glasinac, Varna, Lepenski Vir

Introductory remarks¹

The Balkan Peninsula has always been an important transit area and a zone of interest for numerous mobile groups and conquerors, thanks to its position as protruding foothills of Central Europe, i.e. a kind of subcontinent located on the border between the Mediterranean and the Black Sea. Many traces, both visible and hidden in the ground, bear witness to the immense influence that numerous migrations and conquests had on the overall cultural and historical development of this area. For this reason we do not err when we state that this area represents the most neuralgic geostrategic point in the whole of Europe. Two communication routes were decisive here during the prehistoric period: One route ran in a south-north-south direction along the Vardar and Morava rivers, through the central part of the Balkan Peninsula, enabling the shortest and most convenient connection between Anatolia and the Middle East with Central Europe, and

vice versa. The second route ran in an east-west-east line, along the northeastern periphery of the Balkans, following the course of the lower Danube River. This communication represents the best link between cultures from the area of the Black Sea steppes and those from Pannonia and the Pre-Alpine area.

In addition, it should be stated that the Balkans were not just a transitory stop at the crossroads of spheres, but often, thanks to new impulses and/or autochthonous tradition, they acted as a significant source of innovation and cultural progress. Here to bear in mind are cultures such as Lepenski Vir, Starčevo, Karanovo, Sesklo, Vinča, Butmir, Gumelnița or Varna. All of these are authentic, largely autochthonous creations that clearly indicate that this area had reached a very high cultural level, at least during the Neolithic and Copper Age. Some of them, like Lepenski Vir, Vinča or Varna, have no equal, neither in Europe nor in the wider area of the ancient world. Unfortunately, this has not been evaluated to an appropriate extent, because previous research on prehistory has not been carried out in a way that would enable adequate recognition of the cultural-historical importance of this

¹ This contribution is an updated and expanded version of the paper presented at the 25th annual meeting of the EAA in Bern in 2019 (session 173 “Archaeology of Mountainous Landscapes in Balkan Prehistory”).

area on a European and wider scale. There are several reasons for this, both of generally cultural and political nature, and those that have a fundamental scientific character. Namely, it is evident that the study of prehistory, even today, almost two hundred years after Christian Jürgensen Thomsen's periodization and the birth of scientific archaeology, this discipline still suffers from childhood diseases caused by its initial antiquarian nature, as well as the constantly present excessive dependence on various exogenous factors.²

As with all fundamental sciences, the activity of archaeology largely depends on the support of the wider social community. However, no other discipline is determined by external factors to such an extent as archaeology, and especially the field of prehistory, which represents the most authentic part of archaeology. Here it should suffice to mention the fact that the most attractive prehistoric finds are usually not discovered by professionals, but by farmers, construction workers and other lucky laymen. Only after that the finds reach the hands of archaeologists, but usually with reduced documentation. Until recently, this happened spontaneously and accidentally, but lately the situation related to such uncontrolled findings has drastically worsened. Technically equipped pseudo-researchers and fake amateurs are increasingly destroying entire sites in search of unusual finds that can be illegally sold. Thus, the findings that were discovered in this way mostly remain lost to science, since most of them end up in closed private collections around the world.

It is even more problematic that the scope and direction of archaeological research is often not defined by scientific criteria, but is directed and limited by cultural, political and economic interests, including tourism and all kinds of construction activities. Under such conditions, many archaeologists do not have the opportunity to consistently conceptualize their work, meaning that they are not able to organize their research according to the principles and needs of science, but are forced to adapt to external factors. As a result, archaeology increasingly acts not as a clearly conceived science, but as an auxiliary discipline in museology, or a strictly directed contractor in the context of cultural heritage protection, or a tool of cultural policy. Of course, these

²For detailed overview see Eggert 2012, 29 ff.

are all useful activities, but from a scientific point of view they are mostly underrated.

The key consequence of this is the lack of a systematic research strategy and the frequent exaggeration of the importance of archaeologically better-researched areas, which are imposed as such, basing less on proven scientific relevance, but more as a result of research in a wider area that resulted from a legally mandated protection of endangered heritage, or because of the achievement of another externally defined goal.³ The sum of such activities is unscientifically located partial research which, by the nature of things, results in incomplete results and ephemeral conclusions. This leads further to weakly argued syntheses that have to be corrected every few years, or completely rejected. Such problems burden archaeological practices in all parts of Europe, because this science has not yet developed a comprehensive strategy for systematically solving the relationship with the aforementioned external factors.⁴ Due to a combination of different circumstances, this critical situation appears especially in studies of the prehistory of the Balkans. We shall illustrate this here, basing upon the examples of the following three cases.

Case 1: The Glasinac culture (Eastern Bosnia)

Shortly after the Austro-Hungarian monarchy in 1878, occupied the western province of the Ottoman Empire Bosnia and Herzegovina according to the decision of the Berlin Congress, an extraordinary archaeological discovery was made in that country. During the construction of the road through Glasinačko Polje in the east of Bosnia, unearthed Austro-Hungarian soldiers in March 1880 the stone embankment of a large mound and discovered a richly equipped grave. Among the grave goods was a unique and now well-known cult wagon made of bronze (Fig. 1; 2).⁵ The findings from this mound were immediately sent to Vienna, with the information that there are thousands of such burial mounds in the Glasinac area.⁶

³This belongs to the domain of the question of the archaeological sources quality. See Eggert 2012, 114 ff.

⁴Ibid. 103 ff.; Govedarica 2006, 27 ff.

⁵Govedarica 2020, 45 ff.

⁶Hochstetter 1881, 289 ff.

Figure 1. *Cultic wagon from Glasinac* (photo B. Govedarica; L 18.5 cm; H 15 cm; after Govedarica 2020)

The Glasinac discovery had a great resonance in the scientific circles of Europe. This encouraged new political government to show its power and to implement the so-called action of Europeanization in this country, which was “terra incognita”, not just in a scientific sense, by enabling the hidden wealth of its cultural heritage to be discovered and shown to the world.⁷ For this purpose, the National Museum in Sarajevo was established first, and not long after, years-long excavations were carried out in the wider area of Glasinac (Fig. 2). Within a period of ten years (1888–1897), a total of 1,234 mounds with about 3,500 graves were excavated.⁸

Although these researches did not provide such great results as the first discovery in Glasinac made by the Austro-Hungarian soldiers,⁹ they still brought forth very important findings. In addition, systematic archaeological research was started in other parts of the country as well. Indeed, this was really the birth of scientific archaeology in Bosnia and Herzegovina.¹⁰

All of the above-mentioned sounds confirming and undoubtedly had a great significance for the initiation of archaeological work in Bosnia and Herzegovina. However, seen from a

purely scientific point of view, the excavations at Glasinac at that time brought more harm than good. Franz Fiala spent six relatively short research seasons from 1892 to 1897 investigating 868 burial mounds with almost 2,500 graves in the Glasinac area (about 140 burial mounds and over 400 graves each year). This clearly shows that the work was done in haste, without appropriate field documentation and without taking into account the vertical and horizontal stratigraphy of the excavated tumuli. The result was the complete lack of precise plans of tumuli and graves, as well as a selective collection of finds, especially when it comes to anthropological material and ceramic objects.

The problem of the lack of documentation and the discerning selection of findings has not been seriously addressed until now, because it was tacitly understood that such excavation methods were characteristic of that time. However, such a point of view is clearly refuted by the excavations that were carried out in Austria and Hungary and in other parts of Europe prior to or at the same time as the first researches in Bosnia and Herzegovina. A prime example of this are the excavations in Hallstatt, which were carried out 40 years before the start of the systematic excavation of the Glasinac tumuli. Most of the 980 explored graves in Hallstatt have been comprehensively documented, with the positions of skeletons and grave goods accurately represented.¹¹ Detailed documentation was also an integral part of the excavation of the princely grave in Leubingen in Thuringia in 1877.¹²

The difference is that the excavations at Glasinac were not scientifically motivated, but were part of a cultural-political offensive that, under the guise of Europeanization, was supposed to show the supremacy of the new government and justify the annexation of Bosnia and Herzegovina that would follow in 1908. In general, the collection of materials for the showcases of the newly founded National Museum in Sarajevo was carried out, so the amount of representative finds was more important than precise and complete documentation.¹³ True, after each excavation season the excavation reports have

⁷ About so called action of Europeanization of Bosnia and Herzegovina see Scheer 2018, 1 ff.

⁸ Govedarica 2017, 39-40.

⁹ Confirming of the statement made above that the best artifacts usually are not discovered by professionals but by laymen.

¹⁰ Govedarica 2021, 71 ff.

¹¹ Pertlwieser 1980, 3 ff.

¹² Höfer 1906, 1 ff.

¹³ Scheer 2018, 7.

Figure 2. Important sites of Glasinac (1) and Glasinac area (2) (after Govedarica 2017)

been published, but only in a very condensed form.¹⁴ Detailed publication and scientific evaluation of the excavated material followed in the middle of the 20th century, and even then only a small number of graves which were scientifically relevant according to the criteria valid at the time.¹⁵ Today, some 120 years after the excavations at Glasinac, we have a situation in that only about 10% of the Glasinac material deposited in the National Museum in Sarajevo has been comprehensively published.¹⁶ The other 90% still awaits scientific study and publication.

Regardless of all the shortcomings of those first investigations, Glasinac already had become a world-wide famous archaeological area at the end of the 19th century. Due to the large number of excavated graves and the uncritical assumptions that there are at least 20,000 tumuli, the prevailing opinion among European archaeologists was that this plateau was a kind of campus sacer, i.e. a sacred area where at least half of Iron Age Europe ritually transported and buried their

dead.¹⁷ This provided the basis for the definition of the unique Glasinac culture to a large extent.¹⁸ It was only much later, thanks to frequent excavations in this area and the surroundings, that it could be shown that the Glasinac area was not a sacred field at all, but an ordinary settlement area. In addition, there are evermore indications that this was not an independent cultural group, but a part of a much wider cultural entity that some authors define as the ‘Glasinac-Mati culture’.¹⁹

All of these statements are quite plausible, but still insufficiently documented and, in a broader sense, insufficiently known indications. For this reason, the term ‘Glasinac’, especially outside Bosnia and Herzegovina, is still viewed with much misunderstanding.²⁰ We believe that an objective interpretation of the cultural history of the Glasinac graves will be possible only after a modern interdisciplinary evaluation of the entire collected material. Until then, the case of Glasinac remains as a “flagship example” of externally, that is, politically motivated research

¹⁴ Truhelka 1889; 1890; Fiala 1892, 389 ff; 1893, 717 ff; 1894; 1895, 533 ff; 1896, 7, 58.

¹⁵ Benac / Čović 1956; 1957.

¹⁶ Čović 1963, 42; Govedarica 2017, 40.

¹⁷ Munro 1900, 159.

¹⁸ About it see Benac / Čović 1956, 5-6; Čović 1988, 79.

¹⁹ Čović 1987, 575 ff.

²⁰ See Govedarica 2020, 47-48.

that initiated the development of archaeology in Bosnia and Herzegovina and which achieved its cultural-political, but not scientific, mission. Due to the lack of a complete publication and relevant evaluation of all findings, this research has not yet been scientifically defined. Thus, Glasinac continues to be the subject of various weakly founded and sometimes sensationalist interpretations.

Case 2: Varna I necropolis (eastern Bulgaria)

The area of Southeastern Europe has long been in the focus of research as a possible source of early metallurgy and as the place of origin of the cultural-historical period, which would be most correct to call the *Copper Age proprie dicti*. This term refers to an epoch characterized by the systematic production of objects from pure (unalloyed) copper.²¹ It is a technologically and socio-culturally specific stage that can only arise under the conditions of the intersection of

several characteristic natural and social factors: the existence of appropriate resources, mastery of metallurgical technology, as well as a developed system of demand and supply of copper products.

It follows from this that there is no general causality in prehistoric development, i.e. Neolithic does not always have to be followed by the Copper Age, but that change in the cultural-historical scene can only occur where the previously mentioned factors are fully present. Although this is not yet sufficiently accepted in science, among other things because some key localities have not yet been fully published, all recent research indicates that the appropriate coincidence that led to the emergence of the *Copper Age proprie dicti* occurred in the first half of the 5th millennium BC in the area of the Central and Eastern Balkans.²² At the same time, the Stone Age still continued in other European areas (in Northern Europe the Mesolithic, in other parts of the continent different phases of the Neolithic period).²³

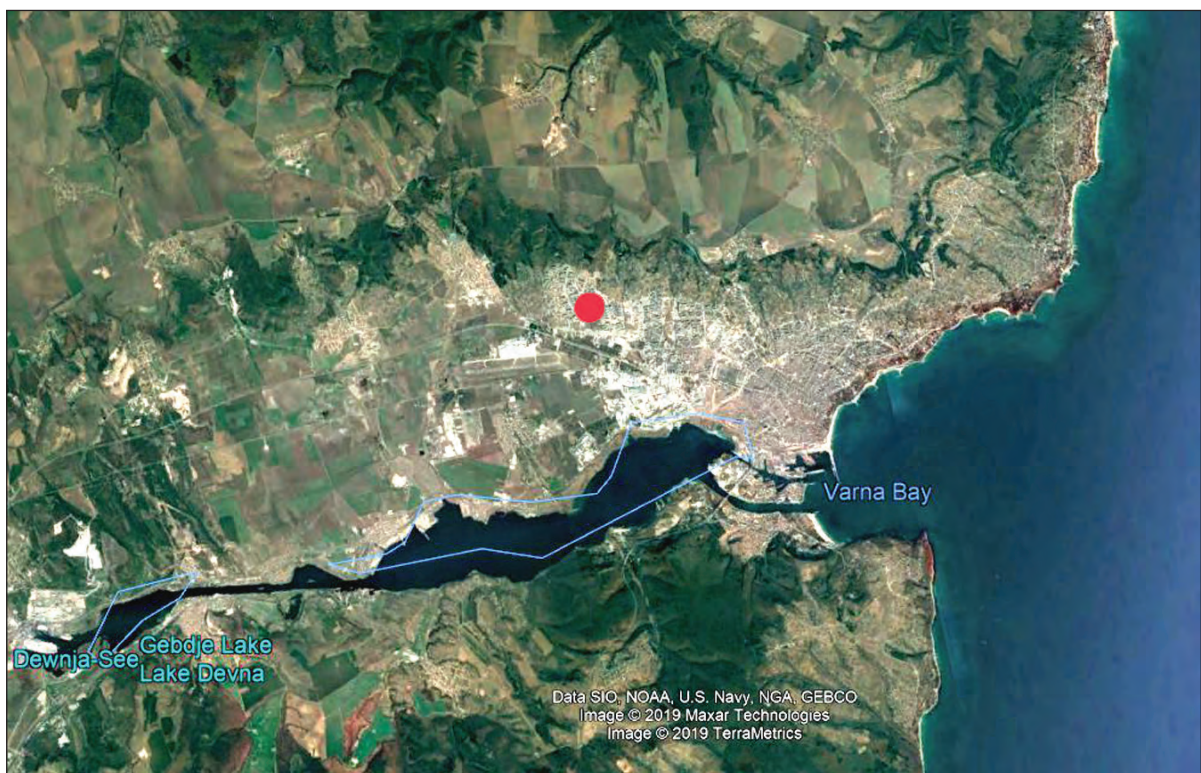

Figure 3. Position of the Copper Age necropolis Varna I

²¹ Regarding the origin and definition of this period, see Govedarica 2009, 60 ff.; 2016, 12-23 and further literature listed there.

²² Govedarica 2016, 16 ff.

²³ Govedarica 2009, 68 ff.

The most cited and significant Copper Age site in the Balkans is the Varna I necropolis, which contained at least 310 graves.²⁴ However, Varna I is also one of those key, but also disputed localities that have not been published in a satisfactory manner. Although it was discovered more than 50 years ago, this necropolis still largely remains unpublished and insufficiently known to the interested scientific public.

The Varna I necropolis was located in the western industrial zone of the large port city of Varna (Fig. 3). According to the bizarre rule mentioned above, it was also discovered quite by accident by a layman. In this case, the first grave finds were discovered by the driver of a bulldozer while digging a cable channel in 1972.²⁵ Immediately after the discovery and recognition of the exceptional value of the grave goods, the Archaeological Museum in Varna took over the care of the site. In the same year, excavations began, which were led until 1991 by Ivan Ivanov, the curator of the prehistoric collection, and later the director of that museum (Fig. 4). As a skilled excavator, Ivanov carried out the excavations systematically and proficiently, but priority was given to the museum presentation of the richest graves, whereas the scientific evaluation and complete publication of the findings remained in the background. Until his death in 2001, Ivanov maintained a monopoly on processing and publishing material from Varna, gradually publishing only selected graves (a total of 36 graves), mostly in representative catalogues of exhibitions held in several world museums, as well as within promotion of large sports and cultural events.²⁶ With this, the author of the excavation showed a great talent for archaeological marketing, successfully promoting Bulgaria, the city of Varna, as well as the Museum that he managed. Certainly this material has already sufficiently demonstrated that this is one of the most significant archaeological discoveries in Europe in the last hundred years.

The published graves were reviewed both culturally and chronologically, and soon it became clear that without this necropolis there can be no more serious talk about the European Copper Age. Based on the findings from Varna, Devnja

Figure 4. Ivan Ivanov 1974 by digging Grave 36 in Varna I (after Slavchev 2009)

and Durankulak, a special cultural group was defined that characterizes the developed or late Copper Age of the western coast of the Black Sea, and which was called the Varna Culture.²⁷ However, the material presented of that culture did not show sufficient consistency in relation to the Kodjadermen-Gumelnița-Karanovo (KGK) VI complex, so the definition of this new cultural entity has not yet been widely accepted.²⁸ We believe that this is largely due to the lack of a comprehensive publication of the necropolis from Varna, without which and precisely because of the immense splendour of most of the published graves, one can get an incorrect picture of the character of the necropolis, which is also the eponym of that culture.

The case of Varna I is presented here as an example of an extremely important archaeological site, i.e. a cultural monument that was threatened by construction works, but was mostly documented and saved by the prompt engagement of museum workers and the protection service. The museum and conservation component played a primary role, while the scientific aspects remained in the background. That the interest of archaeology was completely subordinated to the interests of museology and the service of cultural heritage protection is evidenced by the fact that scientific study and evaluation,

²⁴ Slavchev et al. 2016, 141.

²⁵ Ibid.

²⁶ Ivanov 1982; 1991, 125 and forward. See also Govedarica 2004, 292 ff.; Slavchev 2010, 192 ff.

²⁷ Todorova 1986, 281 ff.; 1990, 233 ff.; 2002, 37 ff.

²⁸ Krauß 2008, 232-133; Krauß et al. 2018, 283.

as well as the publication of excavation results, were completely left to the subjective choice of the research author. At the same time, the results of the excavations were presented selectively and sensationally. Therefore, it should not be surprising that today we know that approx. 3000 gold objects, or almost 6 kilograms of pure gold, were found in the necropolis of Varna I, whereas the funerary characteristics of the necropolis and even the exact number of discovered graves are still unknown.

Case 3: Culture of Lepenski Vir (Đerdap Gorge)

The Đerdap gorge (Iron Gate) is a unique penetrating valley 134 kilometers long, which was created in the southern Carpathian Mountains by the swelling of the Pannonian Sea and the action of the Pre-Danube and Danube rivers during the Pliocene period. This longest gorge in Europe today forms the border between Serbia and Romania. During the construction of

Figure 5. *Lepenski vir culture distribution map (after Borić 2002)*

Figure 6. *Settlement of Lepenski Vir during the excavation in 1969 (after Srejšović 1972)*

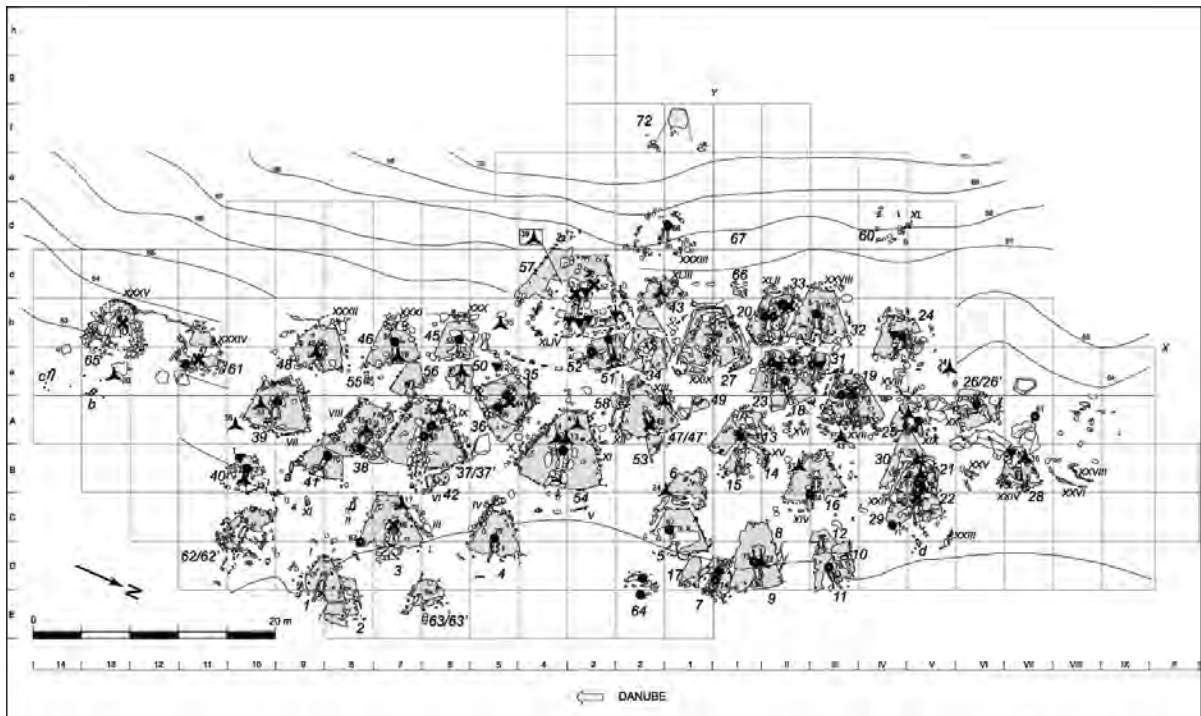

Figure 7. Plan of Lepenski Vir settlement with phase I–II trapezoidal building features and distribution of sandstone sculptures (after Borić 2018)

the dams for the Đerdap I and II power plants, from 1964 to 1971 and 1978 to 1990, extensive archaeological research and heritage protection measures were carried out on the Serbian and Romanian sides of the gorge. This was one of the rare examples of the complete synchronization of the interests of archaeological science and the service for the protection of cultural monuments. Since the coastal zone of the entire Đerdap Gorge was threatened by the rising water level, it was necessary to intervene in the entire area and carry out systematic research and documentation of cultural monuments and biocultural units. Thanks to this, many archaeological sites from prehistoric, Roman and medieval periods were discovered, which have completely changed the archaeological picture of this part of Europe.²⁹

Undoubtedly, the most significant discovery is that of the settlements and graves of the community, which is named the Lepenski Vir culture, according to the eponymous site (Fig. 5). This cultural phenomenon dates to the early Holocene, actually to the Epipaleolithic, Mesolithic and Proto-Neolithic periods.³⁰ Even then, the Đerdap gorge was a specific ecological

niche with a climate that corresponds to today's Mediterranean climate, which provided conditions for a relatively comfortable life. Although the representatives of the culture of Lepenski Vir, like other human communities of that era, mainly lived from hunting and fishing, material and spiritual attainments were achieved there and are not found in other areas. The bearers of this culture were the first that had well-organized permanent settlements in Europe, not in caves but under the open sky, with solidly built houses, neatly arranged along the Đerdap banks of the Danube (Fig. 6; 7; 8a). Particularly noteworthy are artistic creations in the form of stone sculptures (Fig. 8b). The high level of the Lepenski Vir culture is unique in their time and space, so its creators can rightly be considered the bearers of the oldest post-Pleistocene culture in Europe and the founders of today's European civilization.

However, despite much new knowledge, many questions related to this culture remained unsolved. This especially refers to the eponymous settlement in Lepenski Vir, which was the largest agglomeration and probably the most important centre of this culture. The settlement was discovered in 1960 and explored in the period

²⁹ Bošković 1983, 9 ff.; Kondić 1987.

³⁰ Srejšević 1972; Srejšević / Babović 1983; Borić 2002, 1026 ff.

a

b

Figure 8. a) Graphic reconstruction of roofs of the trapezoid house in Lepenski Vir (after Srejšović 1972), b) Sandstone sculpture from Sanctuarium No XLIV in Lepenski Vir II (after Srejšović / Babović 1983)

from 1965 to 1971.³¹ Similar to the previously mentioned case of Varna, this site was also the subject of numerous studies and discussions, which could certainly be expected due to the great attractiveness of this settlement. However, the unsystematic and selective way of publishing left many important questions unresolved there as well. Thus, there is still no agreement regarding the exact character of the settlement, i.e. whether it was a profane or a sacred settlement.³² Also, the stratigraphy of the settlement has not been sufficiently clarified. The insistence on the pre-ceramic character of the Lepenski Vir II phase by the Dragoslav Srejšović, leader of excavation, was not accepted by many scientists due to the insufficiently documented relationship of that phase with the subsequent Starčevo settlement (Lepenski Vir III).³³ This makes it much more difficult to gain a final picture of this unique settlement as well as the significance and meaning of the Lepenski Vir culture at the beginning of the cultural development of Holocene Europe in general.

Conclusions

As the examples described above show, that the absence of a systematic research strategy and especially the lack of studies and selective publication of excavated material, represent

fundamental problems for prehistoric research in the Balkans. In fact, it is shown that archaeology in the Balkans works better as an auxiliary museum and conservation discipline, rather than as a science with a defined concept and clear goals. Moreover, the cases described and other examples show that traces of antiquarian romanticism and sensationalism are still present in archaeological practice.³⁴

When it comes to the perspectives of prehistoric research in the Balkan area, the major nature of the study of prehistory should be addressed first. Along with many other difficulties, the basic theoretical and epistemological dilemma is still present: whether it is even possible to discuss historical aspects in the period that preceded the invention and use of writing, that is, whether prehistoric archaeology is a cultural or a socio-historical discipline.

The experience gained in recent years in a broader European and world context indicates that this dilemma has become redundant. Therefore, it can be safely stated that prehistoric archaeology as a cultural discipline, which functions exclusively within its typological-stratigraphic method, practically no longer exists. Modern prehistoric archaeology does not appear as an independent discipline. Instead, it

³¹ Srejšović 1969; 1972.

³² Borić et al. 2018.

³³ See Garašanin / Radovanović 2001, 118 ff.; Borić 2019, 9 ff.

³⁴ Recently, even the “Indiana Jones syndrome” has begun to take root in State universities. In this regard, see the doctoral dissertation of dr. Semir Osmanagić: *Non-technological Mayan Civilization versus Modern Technological Civilizations*, which was defended at the Faculty of Political Sciences of the University of Sarajevo in 2009.

represents a synthesis of cultural, historical, and natural sciences that work together to illuminate the biological and social processes that shaped the development of prehistoric communities. This new approach has already resulted in significant improvements in chronology and periodization, while there is still work to be done on redefining other traditional postulates of this discipline. Hence, the perspective of prehistoric archaeology stands in interdisciplinarity.

With regard to the Balkan region, as much as it seemed contradictory, the current priority task of the such perceived scientific discipline should not be the execution of new scientifically conceived excavations. Instead, in this moment it is more necessary to launch a projects of comprehensive interdisciplinary re-evaluation and publication of the abundance of long-excavated and mostly unpublished material that is still kept in museum warehouses. That is the only efficient way to bring the informative potential of the existing archaeological material to full expression and most conducive for establishing Balkan archaeology in the context of the modern development of this science.

Rezime

O nekim fundamentalnim problemima izučavanja balkanske praistorije

U članku se na primjerima dosadašnjeg istraživanja Glasinačke kulture, nekropole Varna i Lepenskog Vira pokazuje da nepostojanje sistemske istraživačke strategije, a posebno nedostatak studija i selektivno objavljivanje iskopanog materijala, predstavljaju fundamentalne probleme za praistorijska istraživanja Balkana. U stvari, pokazuje se da arheologija na Balkanu bolje funkcionira kao pomoćna muzeološka i zaštitarska disciplina nego kao nauka sa definisanom koncepcijom i jasnim ciljevima. Štaviše, navedeni i drugi primjeri pokazuju da su u arheološkoj praksi i dalje prisutni tragovi antikvarkog romantizma i senzacionalizma.

Kada su u pitanju perspektive praistorijskih istraživanja na ovom području, na prvom mjestu se treba pozabaviti pitanjem same prirode proučavanja

praistorije. Uz mnoge druge poteškoće, ovdje je i dalje prisutna osnovna teorijska i epistemološka dilema: da li se uopšte može raspravljati o istorijskim aspektima perioda koji su prethodili pronalasku i upotrebi pisma, odnosno je li praistorijska arheologija kulturološka ili društveno-istorijska disciplina.

Međutim, iskustvo stečeno proteklih godina u širim evropskim i svjetskim okvirima jasno pokazuje da je ova dilema postala suvišna. Dakle, sa sigurnošću se može reći da praistorijska arheologija kao kulturološka disciplina koja funkcionira isključivo u okviru svoje tipološko-stratigrafske metode, praktično više ne postoji. Moderna praistorijska arheologija više i ne nastupa kao samostalna disciplina. Umjesto toga, ona predstavlja sintezu kulturoloških, istorijskih i prirodnih nauka koje zajedno rade na rasvjetljavanju bioloških i društvenih procesa koji su oblikovali razvoj praistorijskih zajednica. Ovaj novi pristup je već rezultirao značajnim poboljšanjima u hronologiji i periodizaciji, dok još predstoji rad na redefinisavanju drugih tradicionalnih postulata ove discipline. Dakle, perspektiva praistorijske arheologije je u interdisciplinarnosti.

Što se tiče balkanskog regiona, ma koliko to djelovalo kontradiktorno, prioritetni zadatak tako shvaćene naučne discipline u ovom momentu ne bi trebalo biti izvođenje novih naučno koncipiranih iskopavanja. Umjesto toga neophodno je pokrenuti projekat sveobuhvatne interdisciplinarnе revalorizacije i publikovanja obilja davno iskopanog i uglavnom neobjavljenog materijala koji se još uvijek čuva u muzejskim skladištima. Tek nakon toga bi informacioni potencijal postojećeg arheološkog materijala mogao doći do punog izražaja, a to je i najpogodniji način uključenja balkanske arheologije u kontekst savremenog razvoja ove nauke.

List of figures

Figure 1. Cultic wagon from Glasinac (photo B. Govedarica; L 18.5 cm; H 15 cm; after Govedarica 2020)

Figure 2. Important sites of Glasinac (1) and Glasinac area (2) (after Govedarica 2017)

Figure 3. Position of the Copper Age necropolis Varna I

Figure 4. Ivan Ivanov 1974 by digging Grave 36 in Varna I (after Slavchev 2009)

Figure 5. Lepenski vir culture distribution map (after Borić 2002)

Figure 6. Settlement of Lepenski Vir during the excavation in 1969 (after Srejović 1972)

Figure 7. Plan of Lepenski Vir settlement with phase I–II trapezoidal building features and distribution of sandstone sculptures (after Borić 2018)

Figure 8. a) Graphic reconstruction of roofs of the trapezoid house in Lepenski Vir (after Srejović 1972), b) Sandstone sculpture from Sanctuarium No XLIV in Lepenski Vir II (after Srejović / Babović 1983)

Literature

- Benac, A. / Čović, B.* 1956, Glasinac I, Sarajevo 1956.
- Benac, A. / Čović, B.* 1957, Glasinac II, Sarajevo 1957.
- Boric, D.* 2011, Adaptations and Transformations of the Danube Gorges Foragers (c. 13.000 – 5500 BC): An Overview, in: Krauß, R. (ed.), Beginnings – New Research in the Appearance of the Neolithic between Northwest Anatolia and the Carpathian Basin, Papers of the International Workshop 8th – 9th April 2009, Istanbul, Leidorf, Rahden/Westf. 2011, 157-203.
- Borić, D.* 2002, The Lepenski Vir conundrum: reinterpretation of the Mesolithic and Neolithic sequences in the Danube Gorges, *Antiquity* 2002, 1026-1039. <https://orca.cardiff.ac.uk/id/eprint/39454/1/Antiquity-2002.pdf>.
- Borić, D. / Higham, T. / Cristiani, E. et al.* 2018, High-Resolution AMS Dating of Architecture, Boulder Artworks and the Transition to Farming at Lepenski Vir, *Sci Rep* 8, 2018, 14221. <https://doi.org/10.1038/s41598-018-31884-7>.
- Bošković, Dj.* 1983, Arheološka istraživanja Djerdapa 1956–1970, *Starinar* 33/34, 1982/1983, 9-17.
- Čović, B.* 1963, Pogrebni običaji praistorijskih stanovnika glasinackog područja, *Glasnik Zemaljskog muzeja NS* 18, Sarajevo 1963, 41-62.
- Čović, B.* 1987, Glasinačka kultura, in: *Praistorija Jugoslavenskih zemalja V*, Sarajevo 1987, 575-643.
- Čović, B.* 1988, Glasinačka kultura željeznog doba, in: *Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine, Tom 1*, Sarajevo 1988, 79-81.
- Eggert, M, K. H.* 2012, *Prähistorische Archäologie, Konzepte und Methoden*, A. Franke UTB 2012.
- Fiala, F.* 1892, Rezultati prehistoričkog ispitivanja na Glasincu u ljetu 1892, *Glasnik Zemaljskog muzeja IV*, Sarajevo 1892, 389-444.
- Fiala, F.* 1893, Uspjeh pretraživanja prehistoričkih gromila na Glasincu godine 1893, *Glasnik Zemaljskog muzeja V*, Sarajevo 1893, 717-763.
- Fiala, F.* 1894, Uspjesi prekopavanja prehistoričkih gromila na Glasincu godine 1893, *Glasnik Zemaljskog muzeja VI*, Sarajevo 1894, 721-760.
- Fiala, F.* 1895, Rezultati pretraživanja prehistoričkih gromila na Glasincu godine 1895, *Glasnik Zemaljskog muzeja VII*, Sarajevo 1895, 533-585.
- Fiala, F.* 1896, Rezultati prekopavanja prehistoričkih gromila na Glasincu godine 1896, *Glasnik Zemaljskog muzeja VIII*, Sarajevo 1896, 429-461.
- Fiala, F.* 1897, Uspjesi prekopavanja prehistoričkih gromila u jugoistočnoj Bosni (do Glasinca) godine 1897, *Glasnik Zemaljskog muzeja IX*, Sarajevo 1897, 585-620.
- Garašanin, M. / Radovanović, I.* 2001, A pot in house 54 at Lepenski Vir I, *Antiquity* 75, 2001, 118-125.
- Govedarica, B.* 2002, Zwischen Hallstatt und Griechenland: die Fürstengräber in der frühen Eisenzeit des Mittelbalkans, *Godišnjak/Jahrbuch* 30, Sarajevo 2002, 317-328.
- Govedarica, B.* 2004, Zepterträger – Herrscher der Steppen, Die frühen Ockergräber des älteren Äneolithikums im karpatenbalkanischen Gebiet und in Steppenraum Südost- und Osteuropas, Philipp von Zabern, Mainz 2004.
- Govedarica, B.* 2006, Finds of the Cetina type in the western Balkans hinterland and the issue of cultural and historical interpretation in the prehistoric archaeology, *Vjesnik za arheologiju i povijest dalmatinsku (VAPD)* 99, Split 2006, 27-41.
- Govedarica, B.* 2009, Zentrum und Peripherie im 5. Jahrtausend v. Chr. Zur Entstehung und Ausbreitung der europäischen Kupferzeit. in: Apakidze, J. / Govedarica, B. / Hänsel, B. (eds), *Der Schwarzmeerraum vom Äneolithikum bis in die Früheisenzeit (5000–500 v. Chr.)*. Kommunikationsebenen zwischen Kaukasus und Karpaten, *Prähist. Arch. Südosteuropa* 25, Rahden – Westf. 2009, 60-73.
- Govedarica, B.* 2016, Das Phänomen der balkanischen Kupferzeit, in: Nikolov, V. / Schier, W. (eds), *Der Schwarzmeerraum vom Neolithikum bis in die Früheisenzeit (6000–600 v. Chr.)*, *Kulturelle Interferenzen in der Zirkumpontischen Zone und Kontakte mit ihren Nachbargebieten*, *PAS* 30, Verlag Marie Leidorf GmbH, Rahden/Westf. 2016, 11-22.
- Govedarica, B.* 2017, The Problem of interpretation of the decorated whetstones from the Glasinac area, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku (VAHD)* 110–1, Solit 2017, 37-65.
- Govedarica, B.* 2020, Glasinačka kulna kolica, *Godišnjak/Jahrbuch* 49, Sarajevo 2020, 45-65.
- Govedarica, B.* 2021, Hundertvierzig Jahre Archäologie in Bosnien und Herzegowina (1880–2020), *Mitteilungen der Berliner Gesellschaft für Archäologie, Ethnologie und Urgeschichte* 42, 2021, 71-87.
- Hochstetter, F. v.* 1881, Ueber einen Kesselwagen aus Bronze aus einem Hügelgrab von Glasinac in Bosnien, *Mitt. Anthr. Gesellschaft Wien X* (10–12), 1881, 289-298.

- Höfer, P.* 1906, Der Leubinger Grabhügel, Jahresschrift für die Vorgeschichte der sächsisch-thüringischen Länder 5, 1906, 1-59.
- Ivanov, I.* 1982, The Varna Chalcolithic Necropolis, in: The First Civilisation in Europe and the Oldest Gold in the World – Varna, Bulgaria, Nipon Television Network Cultural Society, Tokio 1982.
- Ivanov, I. S.* 1991, Der Bestattungsritus in der chalkolithischen Nekropole Varna, in: Lichardus, J. (ed.), Die Kupferzeit als historische Epoche, Symposium Saarbrücken und Otzenhausen 1988, Bonn 1991, 125-155.
- Kondić, V.* ed. 1987, Djerdapske sveske 4, Beograd 1987.
- Krauß, R.* 2008, Karanovo und das südosteuropäische Chronologiesystem aus heutiger Sicht, Eurasia Antiqua 14, 2008, 115-147.
- Krauß, R. / Schmid, C. / Kirschenheuter, D. / Abele, J.* 2018, Chronology and development of the Chalcolithic necropolis of Varna I, Documenta Praehistorica 44, 2018, 282-305.
- Munro, R.* 1900, Rambles and Studies in Bosnia-Herzegovina and Dalmatia, W. Blackwood and sons, Edinburgh – London 1900.
- Pertlwieser, M.* 1980, Johann Georg Ramsauer (1795–1874) – Der Ausgräber des Hallstätter Gräberfeldes, Oberösterreichische Heimatblätter 34 (1/2), 1980, 13-14.
- Scheer, T.* 2018, “Kolonie” – “Neu-Österreich” – “Reichsland(e)”. Zu begrifflichen Zuschreibungen Bosnien-Herzegowinas im österreichisch-ungarischen Staatsverband, 1878–1918, in: von Ruthner, C. / Scheer, T. (eds), Bosnien-Herzegowina und Österreich-Ungarn: Annäherungen an eine Kolonie, Tübingen 2018, 1-13.
- Slavchev, V.* 2010, The Varna Eneolithic Cemetery in the Context of the Late Copper Age in the East Balkans, in: Anthony, D. W. / Chi, J. Y. (eds), The Lost World of Old Europe. The Danube Valley, 5000–3500 BC, New York University and Princeton University Press, New York 2010, 192-211.
- Slavchev, V. / Dimitrov, K. / Etzel, M.* 2016, Die Komplexe 2, 3 und 15 mit Gesichtsdarstellungen aus dem kupferzeitlichen Gräberfeld von Varna, in: Nikolov, V. Schier, W. (eds), Der Schwarzmeerraum vom Neolithikum bis in die Früheisenzeit (6000–600 v. Chr.), Kulturelle Interferenzen in der Zirkumpontischen Zone und Kontakte mit ihren Nachbargebieten, PAS 30, Verlag Marie Leidorf GmbH, Rahden/Westf. 2016, 141-164.
- Srejović, D.* 1972, Europe's First Monumental Sculpture: New Discoveries at Lepenski Vir, Thames and Hudson 1972.
- Srejović, D. / Babović, Lj.* 1983, Umetnost Lepenskog Vira, Beograd 1983.
- Срејовић, Д.* 1969, Лепенски Вир, Београд 1969.
- Todorova, H.* 1986, Die Varna-Kultur an der westlichen Schwarzmeerküste, in: Internationales Symposium über die Lendyel-Kultur, Nitra – Wien 1986, 281-288.
- Todorova, H.* 1990, Die sozial-ökonomische Struktur der Varnakultur an der westlichen Schwarzmeerküste, Godišnjak XXVIII/26, Sarajevo 1990, 233-238.
- Todorova, H.* 2002, Durankulak, Band II. Die prähistorischen Gräberfelder. Teil 1 Textteil (Herausgeber H. Todorova) Berlin 2002, 37 ff.
- Truhelka, Č.* 1889, Gromile na Glasincu. Izvješće o iskapanjima zem. muzeja priregjenim pod jesen godine 1888, Glasnik Zemaljskog muzeja I, Sarajevo 1889, 23-92.
- Truhelka, Č.* 1890, Kopanje starina na Glasincu u godini 1889, Glasnik Zemaljskog muzeja II, Sarajevo 1890, 68-95.

The earliest burial complexes of the Kubey cemetery*

Leonid Subbotin (†)
Odessa

Igor Manzura
Chişinău

Abstract: The article presents materials of the Kubey kurgan cemetery in the North-West Black Sea region which is dated to the late Eneolithic. The most ancient graves of the cemetery stratigraphically and chronologically can be divided in three successive horizons. According to kurgan architecture, burial rite and inventory primary burials can be attributed to the Cernavoda I culture of the late Eneolithic. Secondary graves in the kurgans can be assigned to the Zhivotilovka type and to the group of graves with extended skeletons. The most ancient graves of the Kubey cemetery obviously support an idea that the territory of the North-West Black Sea region can be included in the area of the Cernavoda I culture.

Key words: North-West Black Sea region, Eneolithic, Early Bronze Age, Cernavoda I culture, Usatovo culture, barrows, burial rite, cemetery

Introduction

The cultural identification and chronological position of the earliest kurgan burials remain one of the most controversial problems in the study of the late prehistory of the North-West Black Sea region. To a large extent, this is due to the fact that in the archaeological literature there are a large number of names for different cultural groups, which can be used to designate the same archaeological sites: the Cernavoda I culture, the Usatovo culture, the Nizhnyaya Mikhailovka culture, burial sites of the Hadzhider type, burial sites of the Katarzyno type, burial sites of the Zhivotivka type, etc. At the same time, the criteria by which a particular archaeological site belongs to a certain group are often selected quite arbitrarily. The best illustration of this state of the problem is the three catalogues of burial complexes published in the Republic of Moldova in the last two years.

The first two catalogues were published by V. Dergachev. One of them contains the materials of burials of the late Trypillya culture,¹ the other

considers the burials of the Yamnaya culture in the Carpathian-Dniester region.² In the first catalogue, more than 90 localities were attributed to the Usatovo culture, including cemeteries, individual burial mounds or burials, and isolated finds. At the same time, the principles of selecting materials sometimes seem simply strange. For example, the catalog includes a cemetery near the village of Novoselskoye, which undoubtedly belongs to the Early Eneolithic.³ In addition, several burial sites containing materials from the period of the Cucuteni B culture and/or the Cernavoda I culture were included in the Usatovo culture (e.g. Sărăteni, Gura Galbenei, Cimişlia, Khadzhide, Roşcani, etc.).⁴ All these complexes should be attributed rather to the period before the emergence of the Usatovo culture. Of particular surprise is the fact that the same burials in the first catalogue are attributed to the Usatovo culture, while in the second catalogue they are related to the Yamnaya culture (e.g., Suvorovo I, kurgan 1, grave 1; Roşcani, kurgan 5, grave 7).⁵ It is quite obvious that the

* This paper was written within the research project „Museum heritage and historical memory moldavian: research, interpretation, presentation” (Code: 20.80009.0807.43), funded by the State Program (2020-2023).

¹ Дергачев 2022.

² Дергачев 2023.

³ Дергачев 2022, 310-311.

⁴ Ibid. 302, 313-315, 319.

⁵ Ibid. 309, табл. 60, 89, 319-320, табл. 67, 9-14; 2023, 150, табл. 80А, 2-8, 274-275, табл. 157А, 1.2.

issue of cultural identification of archaeological sites in these works is not very easy to solve.

In the catalogue of funerary sites of the Usatovo culture, published by S. Popovici, 45 localities are taken into account, which is half as many as in the work of V. Dergachev.⁶ A significant part of the complexes was attributed to other cultural groups that developed before and after the existence of the Usatovo culture. At the same time, for some reason, this catalogue did not include some materials of the left bank of the lower reaches of the Dniester River, which are undoubtedly associated with the Usatovo culture, for example, the burial mounds near the village of Bychok.⁷ On the other hand, the catalogue contains materials that generally date back to the 3rd or 2nd millennium B.C., for example, vessels from a burial mound near the village of Tochile-Răducani and the destroyed cemetery of the Usatovo culture near the village of Răscăieți.⁸ This once again demonstrates that the problem of cultural affiliation of early kurgan burials requires further thorough study.

To a certain extent, the existing problem can be solved by relying on complex stratified burial sites that contain materials with reliable cultural attribution. Such sites include the cemetery near the village of Kubey, explored by the Danube-Dniester archaeological expedition in the 80s of the last century (Bolgrad district, Odessa region, Ukraine). The burial mounds of the late Eneolithic excavated here are distinguished by a variety of structural elements, multi-layered stratigraphy and well-identified finds. Individual complexes of this cemetery have already been considered in various works,⁹ but the materials of the earliest burials certainly deserve full publication.

Description of burial complexes

The Kubey cemetery, which included 23 burial mounds, was located on the edge of the plateau of the left bank of the Karasulak River, 3 km south of Kubey, near the field camp (45°44'51.15" N, 28°44'10.10" O). It consisted of two groups located at a distance of 1.8 km from each other (Fig.

1). The first group (southern) included kurgans 1 and 19, the rest of the kurgans made up the second (northern) part of the cemetery. The burial site was studied in 1986–1987 by L. V. Subbotin. In burial mounds 1, 21, 22 and 23, burials of the Late Eneolithic and Late Trypillian period were discovered. According to the author of the excavations, burials 4 and 5 of kurgan 5 should also be attributed to the Eneolithic period. Nevertheless, these burials are most likely associated with the Yamnaya culture.

Kurgan 1 was located at a distance of 1.8 km from the northern group of the cemetery, 0.8 km south of the field camp. The height of the kurgan was 1.5 m from the ancient surface, the diameter was 39 m. On the surface of the mound there were some stones that belonged to the cromlech touched by the plough during plowing. 17 burials were found in the kurgan, two of which date back to the Late Eneolithic period. The rest of the burials are associated with various periods of the Bronze Age and medieval nomads (Fig. 2, 1).

Burial 3 was discovered 1.5 m north of the benchmark, at a depth of 1.5 m, at the level of the ancient surface. The pit had a rectangular shape with rounded corners and was oriented along the line east-southeast – west-northwest. Dimensions of the pit: length 1.45 m, width 1.1 m, depth 1 m. The burial was completely destroyed in antiquity. In the filling there were scattered human bones, charcoals, black and brown decay. There was no inventory.

Burial 15 was found 3 m north of the benchmark, at a depth of 1.5 m. The pit had a rectangular shape with strongly rounded corners and was oriented along the east-west line with a slight deviation from this axis (Fig. 2, 2). Dimensions of the pit: length 1.3 m, width 1.15 m, depth 1.04 m. In the center of the pit there was a coating of the bottom with greenish clay. The burial was destroyed in antiquity. The skeletal bones of the adult individual were randomly shifted to the eastern wall of the pit. The ochre painting on the bones has been preserved. There was no inventory.

In addition to the Eneolithic burials, several structures dating back to the same period were discovered under the mound. One of the objects is a wooden structure located 3 m east of the benchmark (Fig. 2, 1.3). The structure consisted of five pillars up to 18 cm thick, vertically dug in

⁶ Popovici 2023.

⁷ Дергачев 1974, 258-260, рис. 3, 2-5.

⁸ Popovici 2023, 127, 136, Figs. 52, 1; 54, 2; 75, 3.

⁹ Субботин 2001; Дергачев 2022, 308; 2023, 316-320.

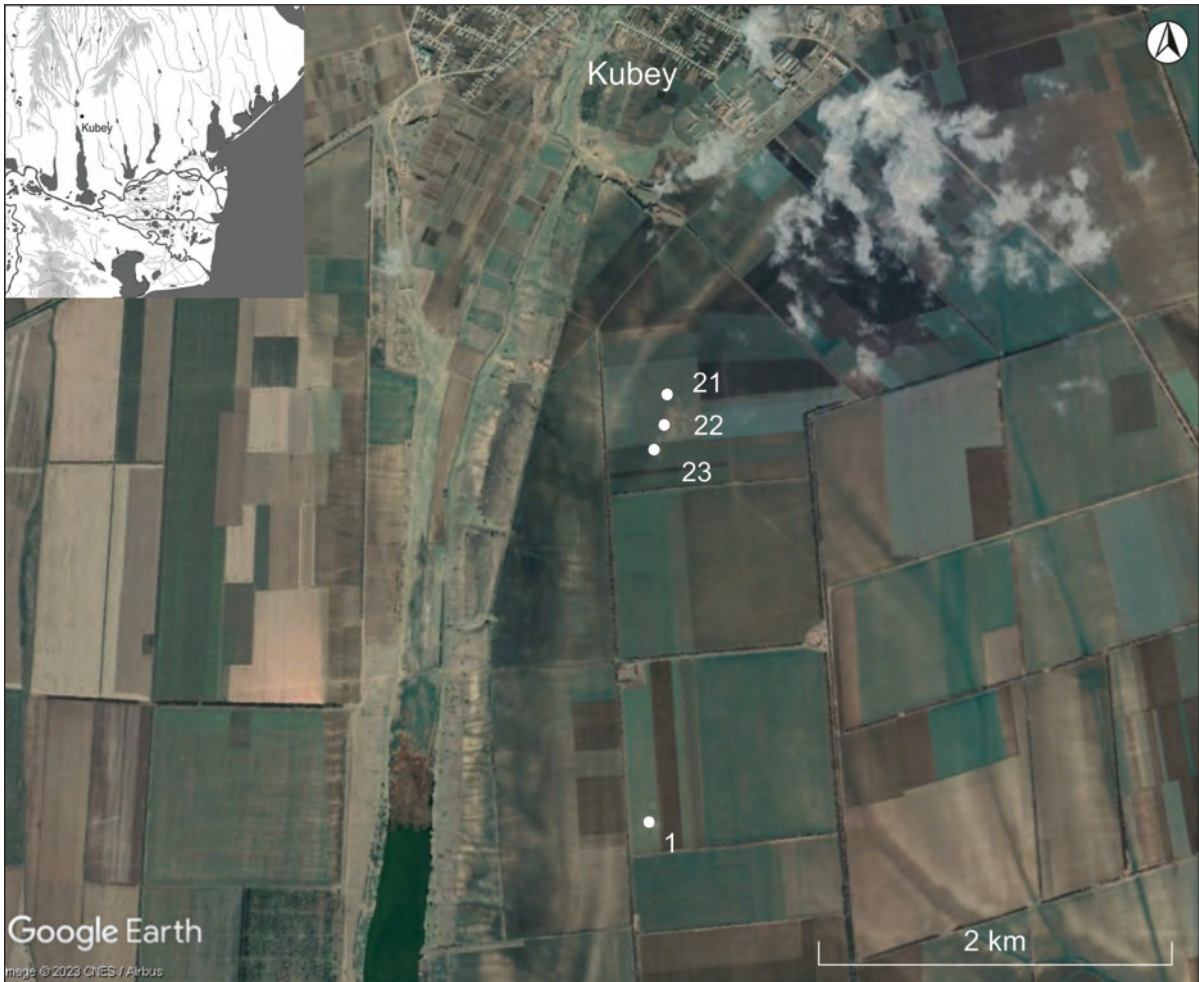

Figure 1. Location of the Kubey cemetery

from the level of the ancient surface. The pits for the pillars had a rounded shape. Their diameter was 40–50 cm, the depth reached 60 cm from the ancient surface. The pillars in the pits were fixed with stones. At first glance, the pillars were arranged without a defined system. Four pillars formed a relatively compact group over an area of 2.5×1.5 m, while the fifth pillar was 2 m away from this group.

The first mound, 1.5 m high and 16 m in diameter, was built over burials 3 and 16. It consisted of several building horizons. At the base of the mound there was dark soil, covered with lighter soil on top. The earth for the mound was taken from the ditch surrounding it, which caused such an alternation of layers.

Around the first embankment, a cromlech was built of sandstone slabs, sometimes reaching a length of 1 m. The diameter of the cromlech was 16.5 m. The slabs were dug vertically close

to each other. On the outside of the vertically mounted slabs there was a belt 1.5 m wide of horizontally laid stones of smaller dimensions, which were apparently intended to strengthen the main structure. Some of the stones slid into the ditch.

A circular ditch was dug around the cromlech. The inner diameter of the ditch was about 21 m, the width was about 3.4 m and the depth was 1–1.5 m in various sectors. In section, the ditch had a horizontal bottom and sloping walls. The ditch was filled with dense dark soil. The ditch remained open for quite a long time, judging by the clay flows at the bottom. The back-filling of the ditch was made in the Bronze Age during the construction of the subsequent layers of the kurgan.

In the center of the first mound, grave 17 of the Yamnaya culture was inserted, over which the second mound was built. Subsequently, the

next burials of the Yamnaya culture and later epochs were allowed into the kurgan.

Kurgan 21 was in the northern group. The height of the mound from the modern surface was 1.1 m, the diameter was 32 m (Fig. 3, 1). 21 burials were found in the mound. Five burials date back to the Late Eneolithic and the beginning of the Bronze Age. The rest of the burials belong to the later periods of the Bronze Age and the Middle Ages.

Burial 4 was discovered 7.5 m north-west of the benchmark. The burial pit with a ledge was oriented along the northeast-southwest line (Fig. 3, 2). The contours of the pit were not clearly traced. The entrance pit was rectangular in shape with strongly rounded corners and probable dimensions of 1.35×1 m. The bottom of the entrance pit was located at a depth of 1.15 m from the benchmark. The rectangular burial chamber was presumably 0.7 m long and 0.5 m wide. At the level of the ledge, the chamber was covered with stone slabs and smaller stones. Three animal teeth were found between the ceiling stones. In the pit there were charcoal and ochre. The skeleton was missing.

Burial 10 was found 1.5 m northwest of the benchmark, at a depth of 0.6 m. The rectangular pit with rounded corners was oriented along the east-west line (Fig. 3, 3). Dimensions of the pit: length 1.4 m, width 1.1 m, depth 0.9 m. The skeleton was completely destroyed. In the filling of the pit there were scattered bones, charcoal, ochre and fragments of a vessel.

Inventory: the vessel is made of clay with an admixture of crushed shells (Figs. 3, 4; 4, 1). The body is squat, spherical in shape with a high cylindrical neck and a very small, poorly defined bottom. Under the rim and on the shoulders, the vessel is decorated with horizontal rows of short oblique cord prints. Vessel dimensions: height 11 cm, rim diameter 10 cm, body diameter 13.5 cm.

Burial 11 was discovered 5.5 m southwest of the benchmark, at a depth of 0.65 m. The burial structure consisted of an entrance pit and a burial chamber separated by a ledge (Fig. 4, 3). The oval-shaped entrance pit was oriented along the southeast-northwest line. Dimensions of the pit: length 1 m, width 0.9 m, bottom was at a depth of 1.8 m from the benchmark. The oval-shaped burial chamber was oriented in the same direction. Dimensions: length 0.8 m, width 0.65 m,

depth 0.45 m. At the level of the ledge, the chamber was covered with an oval stone slab covered with smaller stones. Fragments of the child's skull were located in the southeastern part of the pit. At the bottom of the pit there are remnants of plant litter.

Inventory: a small amphora was located next to the skull, in the southern part of the pit (Fig. 4, 4.5). The vessel is made of clay with a slight admixture of crushed shells. The body is spherical in shape with two handles. The neck is high cylindrical, the bottom is small, weakly prominent. Vessel dimensions: height 10 cm, body diameter 10.5 cm, rim diameter 6 cm.

Burial 19 was found 4.8 m south-east of the benchmark, at a depth of 1.2 m (Fig. 4, 2). The rectangular burial pit was oriented along the southeast-northwest line. Dimensions of the pit: length 1.7 m, width 0.68 m, depth from the detection level 0.53 m. The skeleton of the adult individual was lying in a crouched position on the left side, with the head to the southeast (138°). His left arm was bent and his hand was at his left shoulder. The right arm was bent and the forearm was pointed towards the elbow of the left hand. There was no inventory.

Burial 20 was found 0.6 m northwest of the benchmark, at a depth of 1.4 m. The pit had a rounded shape. Dimensions of the pit: diameter 0.7 m, depth 0.9 m. At the bottom of the pit were found coals and burnt bones of a child, baked with heavily slagged clay. There were no traces of fire on the bottom and walls of the pit, which suggests that the cremation of the corpse took place on the side. There was no inventory.

The first mound was built over Eneolithic burial 20 and consisted of clay with black soil extracted from the ditch. The height of the embankment was 0.5 m, the diameter was 5–7 m. A ditch was dug around the mound in the form of a horseshoe with a passage in the western part. In cross-section, the ditch had an almost rectangular outline. The inner diameter of the ditch was 6–8 m, the width was 1 m, the depth was 0.65 m, the width of the passage was 2 m. The ancient mound and ditch probably remained open for quite a long time, since soil flows from the surface of the mound are noticeable in the ditch. The filling of the ditch consisted of the dark soil of the second mound.

In the center of the first mound, an Eneolithic burial 10 with a vessel was admitted. A thin layer of yellow clay from the pit and ceiling stones from this burial lay on the surface of the first mound. Apparently, simultaneously with burial 10, Eneolithic burial 19 was made on the periphery of the first mound. Over these two burials, the second and third mounds were built, which represented one structural whole. The diameter of the mound increased to 15 m.

During the process of the second and third layers building, a cromlech with a diameter of 13 m was constructed, consisting of vertically installed sandstone slabs up to 1 m long. The height of the cromlech reached 0.7 m. A circular ditch was dug around the cromlech with a diameter of 22 m, a width of 2 m, and a depth of 1 m from the ancient surface. The bottom of the ditch is flat, the walls narrow to the bottom. The ditch was filled with dense dark soil.

On the periphery of the third mound, burials 4 and 11 were made, which can be dated to the beginning of the Bronze Age. Over these burials, a mound 4 with a diameter of 19 m was built. The next two additions of the mound were associated with burials of the Yamnaya culture.

Kurgan 22 was part of the northern group of the cemetery. The height of the kurgan was 1.45 m, the diameter was 36 m. 21 burials were found in the kurgan (Fig. 5, 1). Five burials can be attributed to the late Eneolithic and two to the beginning of the Bronze Age. The rest of the burials belong to the Yamnaya and Sabatinovka cultures of the Bronze Age, as well as to medieval nomads. The cultural and chronological affiliation of two burials has not been determined.

Burial 3 was discovered 4.5 m north-east of the benchmark, at a depth of 0.85 m. In all likelihood, the construction of the burial consisted of an entrance pit and the burial chamber itself. The entrance pit has not been traced. The burial chamber at the level of the ledge was covered with stones. The stones shattered the edges of the chamber, making its shape untraceable. The bottom of the chamber was at a depth of 1.7 m from the benchmark. Charcoals and brown ochre were found in the burial. There were no traces of a skeleton.

Burial 5 was found 5 m north of the benchmark, at a depth of 0.7 m (Fig. 4, 6). The trapezoidal burial pit with rounded corners was

oriented along an east-west line. Dimensions of the pit: length 1.9 m, width 0.7–0.9 m, depth 0.8 m. The pit was covered with flat stones. The infill consisted of clay mixed with dark soil. The deceased (adult) was lying in an extended position on his back, with his head to the east (90°). His arms were stretched out along his body. Around the eye sockets there was an ochre coloration. At the bottom, decay from plant litter was revealed. There was no inventory.

Burial 8 was discovered 1 m northwest of the benchmark, at a depth of 1.45 m (Fig. 4, 7). The rectangular pit was oriented along the southeast-northwest line. Dimensions of the pit: length 1.4 m, width 0.9 m, depth 1.1 m. The cover of the pit consisted of stones occupying an area of 2×1.5 m. The deceased (adult) was lying in a crouched position on his left side, with his head to the southeast (128°). His left arm was stretched out along his body. His right arm was bent at the elbow, pressed against his chest and his forearm pointed towards his face. In the filling of the pit there were small charcoals.

Burial 10 was found 1 m north of the benchmark, at a depth of 1.4 m (Fig. 4, 9). The rectangular burial pit is oriented along the southeast-northwest line. Dimensions of the pit: length 0.65 m, width 0.35 m, depth from the detection level 0.15 m. The grave was covered with a slab with smaller stones laid on top. The filling of the pit consisted of a mixture of clay and black soil. Brown ochre was found at the bottom of the pit. The skeleton was missing.

Burial 17 was found 3 m north of the benchmark (Fig. 4, 11). A rectangular burial pit, oriented along the east-west line, was dug out from the level of the ancient surface. Dimensions of the pit: length 2.27 m, width 1.15 m, depth 1.1 m. The grave was covered with stones. The deceased (adult) was lying in a crouched position on his left side, with his head to the east (100°). His right arm was half-bent and his hand was resting against his pelvis. The left arm was stretched along the body. Sheep teeth and pieces of ochre were found in the filling of the pit. There was no inventory.

Burial 20 was found 5.5 m from the benchmark (Fig. 4, 8). The northwest pit, dug from the level of the ancient surface, was oriented along the southeast-northwest line. Dimensions of the pit: length 0.8 m, width 0.6 m, depth 0.85 m. The

deceased (the child) was lying in a crouched position on his left side, with his head to the southeast (142°). The position of the hands has not been precisely determined. In the filling of the pit there were small pieces of ochre. There was no inventory.

Burial 21 was found 1.5 m north of the benchmark (Fig. 4). The burial was dug out from the level of the ancient surface. The oval-shaped burial pit was oriented along a southeast-northwest line. Dimensions of the pit: length 1.5 m, width 1 m, depth 1.15 m. The deceased (adult) was lying in a crouched position on his left side, with his head to the southeast (142°). The left arm was half-bent at the elbow and the forearm was directed towards the knees. The right arm was bent and the forearm was placed across the elbow of the left hand. In the filling of the pit there were small charcoals. There was no inventory.

As a result of the excavations, it was established that the earliest stratigraphic horizon in the kurgan was represented by burials 10, 17, 20 and 21 (Fig. 5, 1). Originally, Eneolithic burial 17 was performed, which was located in the center of the site delineated by the first ditch. The ditch had a circular shape in plan. The outer diameter of the ditch was 9 m, the width was 1.5 m, and the depth was up to 0.5 m from the ancient surface. The walls of the ditch are vertical, the bottom is flat. The filling consisted of a mixture of clay and black soil.

After the construction of the ditch, Eneolithic burials 10, 20 and 21 were made on the formed site. After that, the second ditch began to be dug and the first mound was built. In the course of this work, an Eneolithic burial 8 was made in the still unfinished mound. In its completed form, the height of the first mound was 1 m, the diameter was 16 m. The second ditch surrounding the mound was also ring-shaped. Its diameter was 22 m, width 1.1 m, depth up to 0.5 m. The second ditch surrounding the mound was also ring-shaped.

In the center of the first mound, burials 3 and 5 from the beginning of the Bronze Age were admitted. A little later, also in the center of the mound, burial 9 of the Yamnaya culture was made. After that, a second mound was built, completely covering the first one. The third mound was erected over the burials 14 and 18 of the Yamnaya culture, which were made on the

periphery of the second mound. Subsequently, the burials of the Yamnaya culture and graves of later periods were allowed into the mound.

Kurgan 23 was part of the northern group and was located 14 m southwest of kurgan 22. The kurgan was 3 m high and about 70 m in diameter (Fig. 6, 1). 19 burials of different epochs have been discovered in the mound. Two of the central burials can be attributed to the late Eneolithic. One burial appears to date back to the beginning of the Bronze Age. Twelve burials belong to the Yamnaya culture and two burials belong to medieval nomads. The cultural affiliation of one burial could not be established.

Burial 13 was found under the benchmark, at a depth of 1.5 m. The contours of the burial pit were not fully traced (Fig. 6, 2). It probably had a rectangular shape and was oriented along the southeast-northwest line. Estimated pit dimensions: length 1.3 m, width 0.7 m, depth 2.2 m from benchmark or 0.7 m from detection level. The burial was covered with large untreated limestone slabs. In the western part of the covering, under the stones, there was a spot of burnt soil. The deceased (adult) was lying in a stretched position on his back, with his head to the southeast (115°). His arms were stretched out along his body. The skull is abundantly covered with crimson ochre. In the filling of the pit there were charcoals and pieces of ochre.

Burial 17 was found under the benchmark, at a depth of 2.6 m (Fig. 6, 3). It is assumed that there is a 3.2×2.6 m entrance pit oriented along the south-north line. The oval-shaped burial pit was oriented along an east-west line. Dimensions of the pit: length 1.2 m, width 0.9 m, depth 0.65 m. The deceased was lying in a crouched position on his left side, with his head to the east (92°). His left arm was bent at the elbow and his hand rested near his face. The right arm was also bent and the forearm was pointed towards the elbow of the left hand. The bottom of the pit and the skeleton are covered with scarlet ochre, especially the skull and leg bones are intensively coloured. At the bottom of the pit, near the western wall, there was a depression measuring 11×9 cm and 8 cm deep.

Inventory: A 1×1 cm bronze clip lay at the elbow of the left arm.

Burial 19 was found 2.5 m north of the benchmark, at a depth of 2.8 m. The contours of the burial pit have not been traced. The child's

skeleton was badly damaged, and its position could not be traced. It is possible that he was oriented with his head to the east.

Inventory: a vessel made of levigated clay was located in the eastern part of the burial, in the heads of the deceased (Fig. 6, 4). The neck with the rim was broken off in antiquity. The body has a biconical shape. The bottom is flat, with imprints of a wicker mat. The vessel is decorated with a painted geometric ornament made in dark brown paint. Dimensions of the vessel: height of the preserved part 19.5 cm, diameter of the body 30 cm, diameter of the bottom 9 cm.

The stratigraphy of the burial mound, described in the report on field research, is distinguished by certain contradictions, which mainly concern the oldest burials of this funerary site. The report indicates that the main one in the mound was burial 19 with a painted vessel, found at a depth of 2.8 m, which approximately corresponds to the level of the ancient day surface. Two mounds were successively built over this burial, which, in fact, are two constructive layers. The first layer consisted of loess, the second of continental clay and chernozem (Fig. 6, 1). The height of the mound was 0.9 m, the diameter was 9.5 m.

A cromlech was built around the ancient mound, which was a masonry of large slabs in the northern part and smaller stones in the southern part. Some of the stones were dug into the ancient surface, the other part was laid flat. The inner diameter of the cromlech was 10.5 m, the width was about 2 m. The mound with the cromlech was surrounded by a horseshoe-shaped ditch, with a passage in the western part 6 m wide. The inner diameter of the ditch was 17.5–19 m, the width in the upper part was 1–1.7 m, the width at the bottom was 0.6–0.9 m, the depth was 0.7–0.9 m from the ancient surface. In a section, the shape of the ditch resembles an inverted trapezoid.

Eneolithic burial 17 was admitted into the second mound, over which the third and fourth layers were successively built. The height of the fourth mound was 1.6 m, and the diameter reached 23–28 m. The structure of this mound was quite complex: there were areas of burnt soil, pieces of burnt wood, and the remains of fires in the form of ash layers. In the fourth mound, burial 13 was allowed with a skeleton in a stretched position, over which a fifth mound was erected

with a height of 2.7 m and a diameter of 25–31 m. In the fifth mound, burials 5, 6, 10 and 14 of the Yamnaya culture were made, over which mound 6 was built. Further additions to the mound were also associated with burials of the Yamnaya culture. One of these additions is associated with a circular stone layout on the floors of the mound.

In this stratigraphic situation, the correlation of burials 17 and 19 remains unclear. They were found at approximately the same depth, corresponding to the level of the ancient surface. However, the pit of burial 19 was not traced, which is often the case if the burial was in the body of the mound. Also, the depth of the grave is not indicated. Taken together, these circumstances suggest that burial 19 was discovered only when a skeleton lying at the level of the ancient horizon came out on the bones. In this case, it can be assumed that the main burial in the mound could be Eneolithic burial 17, while burial 19 was inserted into the first mound.

Also not entirely clear is the stratigraphic position of burial 13, which, according to the text of the report, was inserted into the fourth mound. However, according to the drawing of the western side of the central stratigraphic section, this burial was made from the level of the second mound, which was actually the construction horizon of the original mound and partially floated into the surrounding ditch (Fig. 6, 1). Given that burial 13, according to the report, stratigraphically follows burial 17, the position of the latter remains unclear. A certain contradiction between the textual and graphical information contained in the report makes us cautious about the stratigraphic observations made.

Cultural attribution of burial complexes

All four burial mounds investigated near the village of Kubey can be considered as a chronologically single cemetery. This conclusion may be supported by the peculiarities of the kurgan architecture and the traits of the funeral rite. Among the earliest burials of this cemetery, three independent chronological horizons can be discerned that precede the period of Yamnaya culture burials. Their existence and sequence are

well documented by differences in burial rites and inventory, as well as stratigraphic data.

Burials of the first chronological horizon were found in all burial mounds. As a rule, they were located at the base of the original mound, but occasionally they were secondary in relation to the main burials. They were stratigraphically followed by the burials of the other two chronological horizons. It was the main burials that were associated with various stone and earth structures in ancient burial mounds. Typically, such structures consisted of a cromlech and a ditch surrounding the first mound (mounds 1, 21, 23), although in mound 21 a reverse layout of structures has been traced, with the cromlech located on the outside of the first ditch. In mound 22 the cromlech was missing, but two ditches were found, as in kurgan 21. The first mound in the kurgan was also associated with a structure of five vertically dug pillars, which was located to the east of the central burials.

It is important to note that this combination of structures is found almost throughout the territory of the North-Western Black Sea region, including the left bank of the Dniester River. The most convincing parallels to the burial mounds from the cemetery near the village of Kubey are found in the kurgan cemeteries at Taraclia, Cazaclia,¹⁰ Nicolskoe,¹¹ Sărăteni,¹² etc. Cromlechs and ditches with passages to the west or southwest were also discovered here. In some mounds, pillar structures have also been found, always located to the east of the central burial, as in kurgan 1 in the Kubey cemetery.¹³ At the same time, such a combination of structural elements is not typical for the burial mounds of the Usatovo culture, where cromlechs or ditches are found separately.¹⁴ Especially noteworthy are the ceramics that are found in these burial sites. It is usually found in sacrificial pits, in a ditch, among cromlech stones, or on an ancient surface under a burial mound.

There are two categories of ceramics. The first category includes fragments of painted vessels

made in the ceramic traditions of the Cucuteni B-Trypillia C1 culture. The second category includes fragments of vessels sculpted from clay with an admixture of crushed shells. In terms of its technological and morphological features, the stylistics of the ornament and the character of the surface treatment, this ceramic category fully corresponds to the pottery belonging to the culture of Cernavoda I at the settlement of Kartal near the village of Orlovka on the Lower Danube. Pottery of both categories was found at various kurgan sites of the North-West Black Sea region: near the city of Cimișlia,¹⁵ near the villages of Gura Galbenei,¹⁶ Sărăteni,¹⁷ Congaz,¹⁸ Novokamenca,¹⁹ etc. The presence of such ceramics in combination with the structural features of the burial mounds clearly indicates that these burial sites, including the Kubey cemetery, firstly, chronologically precede the Usatovo culture and, secondly, should be considered in the context of the Cernavoda I culture.

This conclusion is partially confirmed by various traits of the burial rite traced at the Kubey cemetery, although in most cases these attributes do not have a pronounced specificity and are inherent in many cultural groups of the Eneolithic and Bronze Ages. The burial pits were distinguished by rectangular or oval outlines in plan, relatively small size and the absence of any additional structural details. A similar arrangement of pits is characteristic of other early kurgan burials of the North-West Black Sea region²⁰ and is also attested at the cemetery of the Chernavoda I culture in Orlovka.²¹

All burials of the most ancient horizon in the studied burial mounds were performed according to the rite of inhumation. The only exception is burial 20 of kurgan 21, where the remains of

¹⁰ Сава / Агульников / Манзура 2019.

¹¹ Агульников / Сава 2004.

¹² Levițki / Manzura / Demcenco 1996.

¹³ Серова / Яровой 1987, 78, рис. 31; Сава / Агульников / Манзура 2019, 117, рис. 80; Popovici / Ciobanu 2021, 64, figs. 74; 75.

¹⁴ Петренко 2013, 177-179.

¹⁵ Popovici / Ciobanu 2021, 66, figs. 73, 1-5; 76, 1-5.

¹⁶ Dergačev 1991, 48. On the basis of this pottery and the peculiarities of kurgan architecture, V. Dergachev attributed the burial mounds near the village of Gura Galbenei to the Usatovo culture. However, the drawings contained in the field research report unequivocally indicate that the discovered pottery belongs to the cultures of Cucuteni B and Cernavoda I. Unfortunately, this pottery was not found in the funds of the National Museum of History of Moldova.

¹⁷ Levițki / Manzura / Demcenco 1996, 28, 44-45, figs. 11, 3; 32, 5.6; 33, 34.

¹⁸ Popovici et al. 2023, 18.

¹⁹ Руссев / Фокеев / Манзура 2013, 160.

²⁰ Манзура 2013, 130-132.

²¹ Bruyako / Govedarica / Manzura 2022, 15.

cremation performed outside the mound have been discovered. Some burials were destroyed in antiquity, which is a rather characteristic feature of many early burial mounds. The number of disturbed burials here is about 55% of the total number of known complexes. In the rest of the burials, the deceased were laid in a crouched position on their left side. In this case, the right arm was usually bent and the forearm rested across the body, while the left arm was extended to the knees or bent with the hand near the face. In all burials, the deceased were oriented with their heads in the eastern sector. In general, these attributes are encountered in many cultural groups of different epochs from the Neolithic to the Late Bronze Age. They are, for example, characteristic of the funerary rite of both the Cernavoda I²² and Usatovo cultures,²³ but are also quite common in the Yamnaya culture in the Northwestern Black Sea region.²⁴

Inventory in the burials of the first horizon was found in only three cases. A metal clip was found in burial 17 of kurgan 23, and two clay vessels were found in burial 10 of kurgan 21 and burial 19 of kurgan 23 (Figs. 3, 3; 4, 1; 6, 4). If the metal ornament is not particularly original, then the vessel from burial 10 has a pronounced cultural specificity. In terms of manufacturing technology, shape, technique and style of ornament, the vessel finds the most convincing correspondences in the ceramic complex of the Cernavoda I culture.²⁵ Similar vessels were found in other burial mounds near the villages of Kamenka²⁶ and Kholmokoye.²⁷ This clearly indicates that the spread of pottery of the Cernavoda I culture throughout the territory of the North-West Black Sea region was ubiquitous, constantly combined with a certain type of funerary sites. Based on this, it seems that it can be argued that such a stable combination of traits in a wide spatial range testifies to the entry of the region's territory into the area of the Cernavoda I culture.

The second vessel, discovered in burial 19 of kurgan 23, was made according to the

technological tradition of the Cucuteni-Trypillia culture. It has a biconical shape and is decorated with a geometric ornament made in dark brown paint. Somewhat similar vessels in shape or ornament were found in the burials of the Usatovo culture and the Late Trypillian group of Chirileni on the Middle Dniester, which is synchronous with the later sites of the Usatovo culture.²⁸ The presence of such a vessel in the context of the steppe late Eneolithic is, in fact, quite possible, since the latest sites of the Cernavoda I culture as a whole should be synchronous with the Usatovo culture.²⁹

Three burials can be attributed to the second chronological horizon of the most ancient complexes of the Kubey cemetery. The early age of these burials is confirmed by the data of kurgan stratigraphy. They were secondary to the Chalcolithic burial complexes, but all always preceded the burials of the third chronological horizon and the graves of the Yamnaya culture.

The preservation of skeletons in the burials of this group turned out to be very unsatisfactory, due to which it is almost impossible to fully characterize the funeral rite. Judging by the preserved remains and the size of the burial structures, it can be assumed that the burials belonged to children.

One of the burials contained a small amphora (Fig. 4, 4.5). This type of vessel finds the widest parallels in the ceramic collections of various cultural groups. At the same time, taking into account the stratigraphic position of the burial in question, analogies to the vessel should probably be sought among ceramics from sites such as Zhivotylovka, spread throughout the North Black Sea region. In burials of this type, small amphorae are sometimes found, similar to the find from the Kubey cemetery.³⁰

Based on these parallels, the burials of the second chronological horizon can apparently be attributed to the Zhivotylovka type. It is significant that numerous cases have been evidenced when burials of this type were made in the kurgans of the late Eneolithic and stratigraphically

²² Ibid. 15, figs. 15; 16.

²³ Manzura 2020.

²⁴ Иванова 2013, 234-237.

²⁵ Manzura 1999, 120-143, figs. 7.10, 2; 7.11, 6; 7.12, 3; Govedarica / Manzura 2015, 449-452, fig. 15, 4.

²⁶ Алексеева 1976, 183-184, рис. 3, 2.

²⁷ Черняков / Станко / Гудкова 1986, 59, рис. 3, 5.

²⁸ Levițki / Manzura / Demcenco 1996, 50, fig. 40, 2; Яровой / Церна / Попович 2012, 290, рис. 4, 1.

²⁹ Манзура 2013, 138.

³⁰ Дергачев / Сава 2003, 547, рис. 15, 5; Яровой 2019, 60, рис. 4, 1.

preceded the burials of the Yamnaya culture in the absence of reverse stratigraphy.

The third chronological horizon in the Kubey cemetery is represented by two burials in kurgans 22 and 23, in which the deceased were placed in a stretched position on their backs. In both mounds, stretched burials stratigraphically follow the burials of the late Chalcolithic and precede the burials of the Yamnaya culture. Such a stratigraphic situation fully corresponds to the chronological position of burials with stretched skeletons, which are mostly reliably synchronized with the later sites of the Trypillya culture of the C2 period. This age is also confirmed by the discovery of a fragment of a vessel from the late Trypillian Gordinești group in one of these burials.³¹ At the same time, it is possible that some burials may date back to an earlier time.

Conclusion

Excavations of burial mounds in recent years have led to a constant increase in the number of archaeological sites with materials of the Cernavoda I culture. A particularly high concentration of these archaeological sites is observed in the western part of the Budjak steppe. They were found in the basins of the small steppe rivers Yalpug and Kogilnik, as well as on the left bank of the Prut River. In some cases, Eneolithic kurgans form entire burial grounds, which are characterized by a significant similarity of architectural elements, burial rites and inventory. Such burial sites include kurgan cemeteries near such settlements as Cimișlia, Taraclia, Cazaclia, Sărăteni, Crihana Veche etc.

The kurgan cemetery in the vicinity of the village of Kubey fits well into the general series of steppe burial sites of the late Eneolithic, which are directly related to the culture of Cernavoda I. The spread of this Balkan culture in the steppe zone led to significant changes in the life of the cultural groups living here and, possibly, somehow stimulated the beginning of intensive kurgan construction. Obvious transformations in ritual practice were apparently associated with a noticeable change in the economic structure, expressed in the development of mobile forms

of stock breeding. That is probably why the deep steppe territories are beginning to be actively developed. The construction of clearly visible mounds on high watersheds was supposed to reflect a changed attitude towards the once desert territories, which turned into valuable pastures for livestock. This event can be figuratively designated as a “jump for the hills” which brought ancient herders to steppe elevated pastures.

Most likely, representatives of various cultural associations were involved in the development of the steppe. Therefore, it is not surprising that in the buried population of the cemetery of the Cernavoda I culture at Orlovka, individuals genetically related to both Balkan populations and natives of the steppe cultural environment coexist. This process reached its culmination with the emergence of the Usatovo culture and during the transition to the later period of the development of the Cernavoda I culture, when complex hierarchical societies emerged.

Rezime

Najranije sahrane u nekropoli Kubej

Novija iskopavanja tumula (kurgana) u zaleđu sjeverozapadne obale Crnog mora rezultirala su konstantnim povećavanjem broja arheoloških lokaliteta sa materijalom kulture Cernavoda I koja, prema lokalnoj hronologiji, pripada kasnom eneolitu. Posebno visoka koncentracija arheoloških nalazišta ovog tipa konstatovana je u zapadnom delu Budžak stepe na jugu Moldavije, naročito u basenima malih stepskih rijeka Jalpug i Kogilnik, kao i na lijevoj obali rijeke Prut. U nekim slučajevima kurgani kulture Cernavoda I predstavljaju primarne grobne spomenike čitave nekropole, o čemu svjedoči značajna sličnost u načinu gradnje kurgana, u obredu sahranjivanja i u grobnom inventaru. Takve nekropole su postojale u blizini današnjih naselja Cimișlia, Taraclia, Cazaclia, Sărăteni, Crihana Veche i dr.

Pojava grobova tipa Cernavoda I je posljedica širenje ove balkanske kulture na stepsku zonu istočno od Dunava i Pruta. To je dovelo do značajnih promena u životu zajednica koje su ovde živjele i stimulisalo početak intenzivne gradnje kurgana. Transformacije ritualne prakse su bile povezane sa promjenom ekonomske strukture, izražene u razvoju mobilnih oblika

³¹ Ciobanu / Vornic / Agulnicov / Noroc 2016, 33, fig. 8.

stočarstva. To je takođe uslovalo intenzivnije naseljavanje stepske teritorije. Izgradnja grobnih humki na visokim bregovima na razvodju spomenutih rijeka odražava promjenjeni odnos prema do tada pustim teritorijama koji se sada koriste kao pašnjaci za stoku. Ovo širenje drevnih stočara na uzdignute stepske pašnjake može se figurativno označiti kao “jump for the hills”.

Kurganska nekropola koja je istražena u blizini sela Kubej dobro se uklapa u opštu seriju stepskih grobova kasnog eneolita, koja su direktno vezana za pojavu kulture Cernavoda I na prostoru Budžak-stepe i za njen dalji razvoj u širem regionu sjeverozapadnog Crnog mora. Pri tom se najstariji grobovi ove nekropole stratigrafski i hronološki mogu podijeliti na tri sukcesivna horizonta. Primarni grobovi pripadaju kulturi Cernavodi I, odnosno kasnom eneolitu. Grobovi koji su sekundarno ukopani u ove kurgane odgovaraju tzv. tipu Životilovka koji označava prelaz u bronzanodobsku Usatovo-kulturu. Treći horizont ranog sahranjivanja u kubejskim kurganima predstavljaju pojedinačni grobovi sa ispruženim skeletima. Ovi grobovi po položaju skeleta u potpunosti odskaču od svih poznatih eneolitskih i bronzanodobskih sahrana, a uz to su uvijek bez priloga, pa ih je teško kulturno bliže determinisati. Prema 14C datumima ovi grobovi pripadaju kraju 4. milenija BC. Vjerovatno je ovdje u pitanju kulturni arhaizam Postmariupolj-tipa koji se kao prateća pojava manifestuje i u ranim tumulima ovog područja.

List of figures

- Figure 1. Location of the Kubey cemetery
 Figure 2. Kurgan 1: 1 – plan and stratigraphic section of the kurgan, 2 – grave 15, 3 – cult structure
 Figure 3. Kurgan 21: 1 – plan and stratigraphic section of the kurgan, 2 – grave 4, 3, 4 – grave 10
 Figure 4. Kurgans 21 and 22. Kurgan 21: 1 – grave 10, 2 – grave 19, 3–5 – grave 11; Kurgan 22: 6 – grave 5, 7 – grave 8, 8 – grave 20, 9 – grave 10, 10 – grave 21, 11 – grave 17
 Figure 5. Kurgan 22: 1 – plan and stratigraphic sections of the kurgan
 Figure 6. Kurgan 23: 1 – plan and stratigraphic sections of the kurgan, 2 – grave 13, 3 – grave 17, 4 – grave 19

Bibliography

- Bruyako, I. / Govedarica, B. / Manzura, I.* 2022, The cemetery of the Cernavodă I culture at Orlovka-Kartal, *Godišnjak, Centar za balkanološka ispitivanja* 51, Sarajevo 2022, 5-34.
- Ciobanu, I. / Vornic, V. / Agulnicov, S. / Noroc, I.* 2016, Tumulul 1 de la Ciumai (com. Vinogradovka, r-nul Taraclia). Date preliminare, *Arheologia preventivă în Republica Moldova* III, 2016, 29-44.
- Dergačev, V. A.* 1991, Bestattungkomplexe der späten Tripolje-Kultur, *AVA-Materialen* 45, Mainz am Rhein 1991.
- Govedarica, B. / Manzura, I.* 2015, The Cooper Age Settlement of Kartal in Orlovka (Southwest Ukraine), in: Hansen, S. / Raczky, P. / Anders, A. / Reingruber, A. (eds), *Neolithic and Copper Age between the Carpathian Basin and the Aegean Sea. Chronologies and Technologies from the 6th to the 4th Millennium BCE*, International Workshop Budapest 2012, *Archäologie in Eurasien* 31, Bonn 2015, 437-456.
- Levițki, O. / Manzura, I. / Demcenco, T.* 1996, Necropola tumulară de la Sărăteni, *Bibliotheca Thracologica* XVII, București 1996.
- Manzura, I.* 1999, Cernavoda I culture, in: Nikolova, L., *The Balkans in Later Prehistory*, Chapter 7, *BAR International Series* 791, 1999, 93-174.
- Manzura, I.* 2020, History Carved by the Dagger: the Society of the Usatovo Culture in the 4th Millennium BC, in: Hansen, S. (Hrsg.), *Repräsentationen der Macht. Beiträge des Festkolloquiums zu Ehren des 65. Geburtstags von Blagoje Govedarica*, Wiesbaden 2020, 73-97.
- Penske, S. / Rohrlach, A.B. / Childebayeva, A. / Gnecchi-Ruscione, G. / Schmid, C. et al.* 2023, Early contact between late farming and pastoralist societies in southeastern Europe, *Nature* 620, 2023, 358-365. <https://doi.org/10.1038/s41586-023-06334-8>.
- Popovici, S.* 2023, *Cultura Usatovo: arheologia funerară a unei societăți din Epoca Bronzului, Târgoviște* 2023.
- Popovici, S. / Ciobanu, I.* 2021, *Cercetări arheologice la Cimișlia (1969, 2015, 2019)*, Chișinău 2021.
- Popovici, S. / Vornic, V. / Agulnicov, S. / Ciobanu, I. / Heghea, S. / Ciobanu, I. / Avram, D. / Iorga, A.* 2023, Tumulul 23 de la Congaz (UTA Găgăuzia). *Cercetări arheologice preventive din anul 2022*, in: Vornic, V. (ed.), *Cercetări arheologice în Republica Moldova: Campania 2022*, Chișinău 2023, 18-20.
- Агульников, С. / Сава, Е.* 2004, Исследования курганов на Левобережье Днестра, Кишинев 2004.
- Алексеева, И. Л.* 1976, О древнейших энеолитических погребениях Северо-Западного Причер-

- номорья, Материалы по археологии Северного Причерноморья 8, 1976, 176-186.
- Алексеева, И. Л. / Болтрик, Ю. В. / Сапожников, И. В.* 2021, Курган на Брієнській горі біля м. Арциз, Археологія і давня історія України 2 (39), 2021, 287-305.
- Дергачев, В. А.* 1974, Позднетрипольские курганы Тираспольщины, Археологические исследования в Молдавии (1973 г.), Кишинев 1974, 249-267.
- Дергачев, В. А.* 2022, Позднее Триполье – Майкоп (с каталогом погребальных комплексов позднего Триполья), Кишинэу 2022.
- Дергачев, В. А.* 2023, Ямная культура Карпато-Подунавья. Том 1. Каталог, Кишинэу 2023.
- Дергачев В. А. / Сава Е. Н.* 2003, Исследование курганов в окрестностях сел Мерень и Кирка, *Stratum plus 2* (2001), 2003, 526-562.
- Иванова, С. В.* 2013, Ямная (буджакская) культура, in: Бруяко, И. В. / Самойлова, Т. Л. (eds). Древние культуры Северо-Западного Причерноморья, Одесса 2013, 211-254.
- Манзура, И. В.* 2013, Культуры степного энеолита, in: Бруяко, И. В. / Самойлова, Т. Л. (eds). Древние культуры Северо-Западного Причерноморья, Одесса 2013, 115-153.
- Петренко, В. Г.* 2013, Усатовская культура, in: Бруяко, И. В. / Самойлова, Т. Л. (eds). Древние культуры Северо-Западного Причерноморья, Одесса 2013, 163-210.
- Руссев, Н. / Фокеев, М. / Манзура, И.* 2013, Курган энеолита-бронзы у с. Суворово Одесской области, *Tirageta VII (XXII)*: 1, 2013, 157-162.
- Сава, Е. / Азульников, С. / Манзура, И.* 2019, Исследования курганов в Буджакской степи (1980–1985 гг.), Chişinău 2019.
- Серова, Н. Л. / Яровой, Е. В.* 1987, Григориопольские курганы, Кишинев 1987.
- Субботин, Л. В.* 2001, Энеолитическое святилище курганного могильника Кубей, Старожитности Степового Причерноморья и Криму IX, Запоріжжя 2001, 160-167.
- Черняков, И. Т. / Станко, В. Н. / Гудкова, А. В.* 1986, Холмские курганы, in: Станко, В. Н. / Черняков, И. Т. / Субботин, Л. В. (eds). Исследования по археологии Северо-Западного Причерноморья, Киев 1986, 53-96.
- Яровой, Е. В.* 2019, Основные энеолитические погребения кургана у села Бурсучены в Центральной Молдове (предварительная информация), Вестник Московского государственного областного университета, Серия: История и политические науки 5, Циркумпонтика 2019, 54-68.
- Яровой, Е. В. / Церна, С. В. / Попович С. С.* 2012, Позднетрипольский могильник у с. Оксентя (Дубоссарский район, Республика Молдова), *Stratum plus 2*, 2012, 287-302.

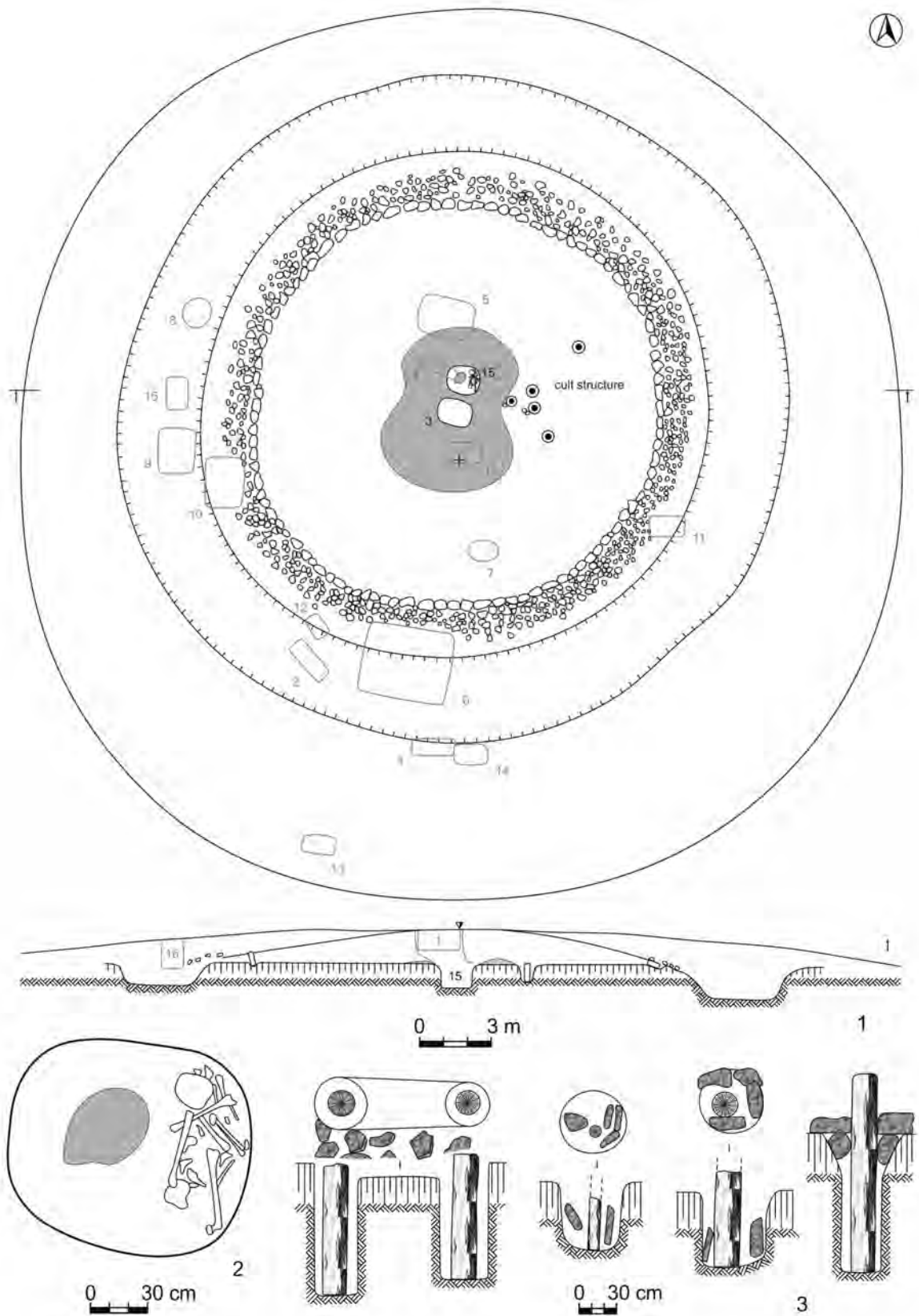

Figure 2. Kurgan 1: 1 – plan and stratigraphic section of the kurgan, 2 – grave 15, 3 – cult structure

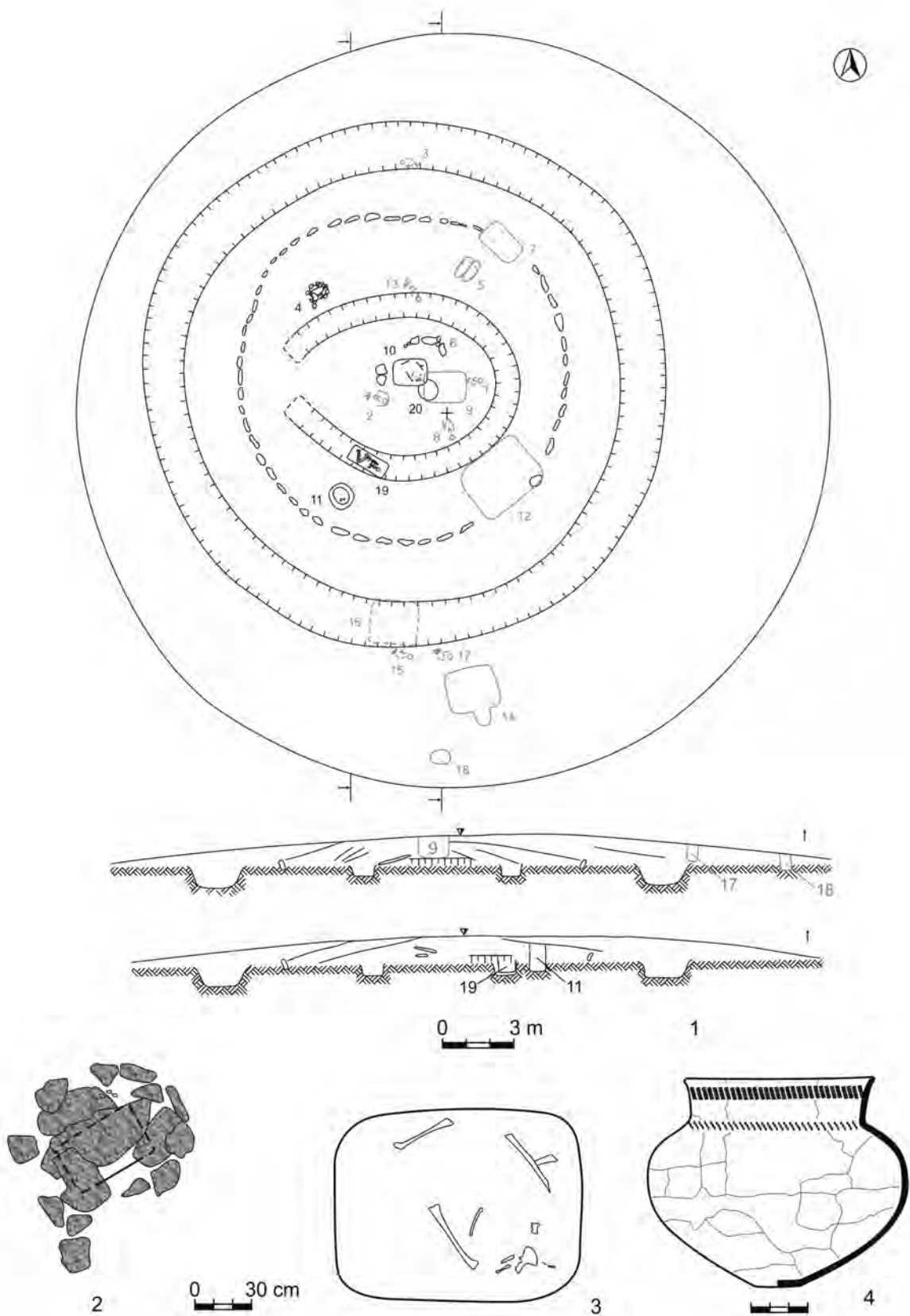

Figure 3. Kurgan 21: 1 – plan and stratigraphic sections of the kurgan, 2 – grave 4, 3,4 – grave 10.

Figure 4. 1-5 Kurgan 21: 1 – grave 10, 2 – grave 19, 3-5 – grave 11; 6-11 Kurgan 22: 6 – grave 5, 7 – grave 8, 8 – grave 20, 9 – grave 10, 10 – grave 21, 11 – grave 17

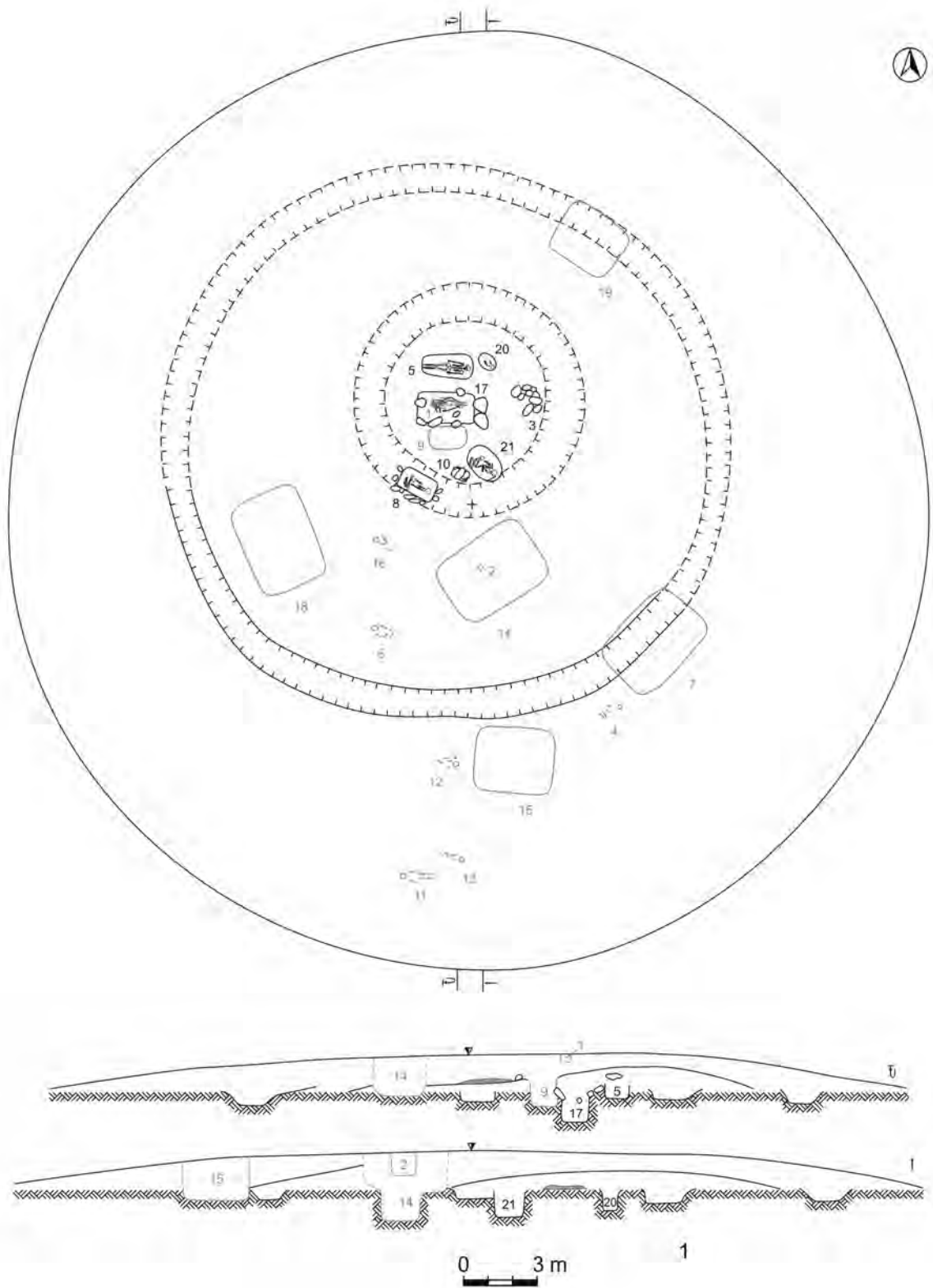

Figure 5. Kurgan 22: 1- plan and stratigraphic section of the kurgan

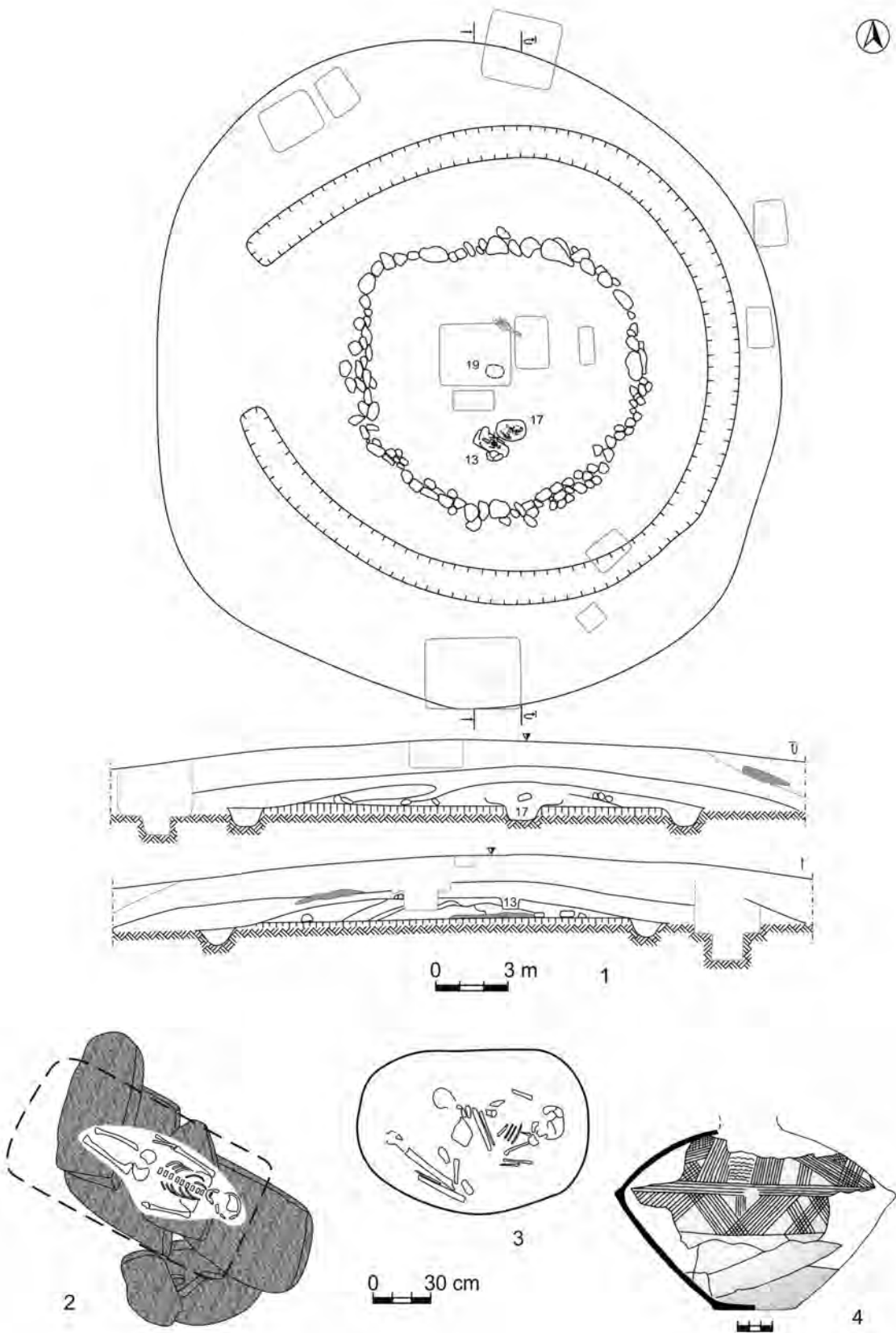

Figure 6. Kurgan 23: 1 – plan and stratigraphic sections of the kurgan, 2 – grave 13, 3 – grave 17, 4 – grave 19

Gräberfeld Kopilo bei Zenica – Neue Erkenntnisse zur Bestattungsweise während der Spätbronze- und Früheisenzeit in Zentralbosnien

Mario Gavranović
Wien

Irene Maria Petschko
Wien

Ikbal Cogo
Zenica

Marina Dević
Wien

Lukas Waltenberger
Wien

Edin Bujak
Sarajevo

Nicole Mittermair
Wien

Abstract: The cooperation between the Austrian Archaeological Institute (Austrian Academy of Sciences) and City Museum Zenica in the frame of the project “Visualizing the unknown Balkans” resulted in the discovery and subsequent archaeological investigations of the first documented graveyard of Late Bronze and Early Iron Age in central Bosnia at the site Kopilo. The excavations conducted in 2021 and 2022 brought to light the cemetery located on the terrace below the previously investigated hilltop settlement and provided new insights into the mortuary practices of the local prehistoric population. In total, we unearthed 46 graves, with 51 individuals of all age groups. Most of the graves were placed in stone constructions that included several inhumation burials. We also found clear evidence of grave reopening and reuse, multiple burials and graves containing only selected body parts. The spectrum of metal and pottery finds consists of local, regional and forms of supra-regional distribution, indicating well-established communication networks of the community that used the cemetery.

Key words: Late Bronze and Early Iron Age, Central Bosnia, Burials, Cemetery, Kopilo

Einleitung

Die Bestattungssitten der bronze- und früheisenzeitlichen Bevölkerung im Raum Zentralbosniens waren, trotz der relativ intensiven archäologischen Forschung, größtenteils unbekannt. Auch wenn Grabfunde und Bestattungsplätze immer wieder, meistens durch Zufall, aufgefunden wurden, verhinderte die mangelhafte oder nicht vorhandene Dokumentation weitere Aussagen über Bestattungspraktiken und

Aussehen der Gräber und Nekropolen. Eine Ausnahme stellt der Fundort Vratnica bei Visoko dar, mit einer Kollektivbestattung mehrerer Skelette, die jedoch chronologisch schon in die spätere Eisenzeit fällt.¹ Die noch vor dem zweiten Weltkrieg gefundenen und zum Teil veröffentlichten Metallfunde aus den Fundorten wie Srijetež,² Čatići und Donja Zgošća bei Kakanj,³

¹ Čović 1987b, 511.

² Radimský 1893, 55.

³ Mandić 1933, 2.

Velika Bukovica⁴ und Putičevo⁵ bei Travnik, Grbavica bei Vitez⁶ oder Semizovac bei Vogošća⁷ vermittelten zwar einen ersten Überblick über das Formenrepertoire aus den Gräbern, konkrete Angaben über den Grabbau und die Zuordnung der Funde zu den einzelnen Individuen fehlten jedoch größtenteils. Interessant ist jedoch, dass selbst diese ersten spärlichen Berichte auf ein durchaus heterogenes Bild in Bezug auf Ritus und Grabarchitektur hinweisen. So handelte es sich beispielsweise bei Velika Bukovica um Brandbestattungen in Tumuli, während der Bericht aus Čatići ausdrücklich von N-S orientierten und mit Mergelplatten abgedeckten Körperbestattungen spricht. Tumuli oder durch Pflug eingeebnete Hügelgräber wurden auch für Grbavica, Donja Zgošća oder Putičevo vermutet, ohne dass es begleitende Pläne, Skizzen oder Zeichnungen gab. Ein einfacher Plan aus Srijetež zeigt sowohl Hügel als auch Flachgräber auf einem Hang, mit Körperbestattungen in den aus Steinplatten gebauten Konstruktionen. In den letzten Jahrzehnten kam es auch immer wieder zu zufälligen Entdeckungen von Gräbern wie z. B. in Gračanica bei Vitez⁸ oder Klimenta bei Donji Vakuf⁹ bzw. zur Vorlage der alten, meistens kontextlosen Funde wie die aus Nević Polje oder Klačanica bei Travnik.¹⁰ Diese erweiterten unsere Kenntnisse über die Bestattungsweise, bis auf ein größeres Metallfundespektrum jedoch nicht wesentlich. Vor allem gab es keine dokumentierten, sachgemäß aufgehobenen und für die weiteren Analysen zur Verfügung stehenden menschlichen Überreste aus den genannten Bestattungsplätzen.

Im Gegensatz zum dürftigen Wissen über die Gräber, wurden die Siedlungen, insbesondere in der Zeit zwischen 1960 und 1990, weitaus gründlicher untersucht. Ausgehend von seinen langjährigen Grabungen in der Höhensiedlung Pod bei Bugojno zwischen 1958 und 1984, aber auch auf der Basis der ersten Untersuchungen in der Höhensiedlung Kopilo in 1971 und 1975, fasste B. Čović die Grundzüge der Kulturentwicklung

während der Spätbronze- und Früheisenzeit in dem durch Berge und Flusstäler geprägten Montanraum Zentralbosniens zusammen und führte schließlich 1983 bzw. 1987 den Begriff "Zentralbosnische Gruppe der Bronze- und Eisenzeit" ein.¹¹ Als Hauptsiedlungsräume wurden die Täler im Oberlauf der Flüsse Vrbas und Bosna sowie das Lašvatal und alle dazugehörigen Nebenflusstäler bezeichnet, während die befestigten Höhensiedlungen als der charakteristische Siedlungstyp des Zeitraumes zwischen ca. 1300 und 400 v. Chr. hervorgehoben wurden. Spätere Studien haben gezeigt, dass die Zahl der Höhensiedlungen in den jeweiligen Flusstälern Zentralbosniens um einiges größer ist als vorher angenommen, was auf eine durchaus dichte Besiedlung hinweist.¹² Ein verbindendes Element dieser befestigten Höhensiedlungen ist die mit eingeritzten geometrischen Motiven verzierte Keramik, die gleichzeitig auch ein wesentliches Erkennungsmerkmal der definierten "Zentralbosnischen Gruppe" darstellt.¹³

Trotzdem gab es, wie B. Čović selbst betont hat, kaum Informationen wie und auf welche Art die Menschen in diesem Raum bestattet wurden. Obwohl er von flachen, einfachen Körpergräber ausging, war die tatsächliche Evidenz dafür kaum vorhanden. Der Problematik der bronze- und eisenzeitlichen Bestattungen im oberen Lauf der Bosna ging auch S. Perić nach in dem er eine Vielzahl der bestehenden und in der Landschaft sichtbaren Tumuli als mögliche Bestattungsplätze in Erwägung zog und somit die Aussagen von B. Čović in Frage stellte.¹⁴ Im Jahr 2003 kam es zur Entdeckung eines Bestattungsplatzes in einer Höhle beim Dorf Krupa nahe Gornji Vakuf-Uskoplje im oberen Vrbastal mit mehreren Skeletten, darunter auch Kinder.¹⁵ Das archäologische Material ist in den Berichten nicht reproduziert, aber ein absolutes Datum aus einem menschlichen Knochen weist auf 8. Jh. v. Chr. hin. Neben der als bronze- und eisenzeitlich beschriebenen Keramik erwähnen die Aufsätze auch eine Metallnadel, die bei den Skeletten gefunden wurde. Eine archäologische

⁴ Mandić 1926, 35.

⁵ Gavranović 2011, Taf. 22.

⁶ Sielski 1931, 9.

⁷ Mandić 1933, 4; Korošec 1942, 58.

⁸ Čović 1984, 35.

⁹ Čović 1983, 439.

¹⁰ Gavranović / Sejfuli 2015.

¹¹ Čović 1965; 1983; 1987b.

¹² Perić 2004; Pravidur 2012; Bujak 2012; Gavranović / Sejfuli 2018.

¹³ Čović 1983; Gavranović 2018.

¹⁴ Perić 2002.

¹⁵ Zukanović / Mulaomerović / Marjanović 2007; Zukanović / Vodanović / Mulaomerović 2012.

Untersuchung dieses Fundplatzes fand jedoch nicht statt. Hinzuweisen ist noch auf die 2013 publizierte Urnenbestattungen, die in Papratnica bei Kakanj bei einer Rettungsgrabung freigelegt und vorerst als spätbronze-früheisenzeitlich angesprochen wurden.¹⁶ Schließlich, haben auch unsere Untersuchungen in den Jahren 2018 und 2019 im Zenica Becken des Bosna Flusses Nachweise über spätbronzezeitliche Bestattungen in den kleinen Steintumuli auf dem Hang bei Gradišće zwischen den zwei identifizierten Höhensiedlungen Vrh Negraja und Mrtvačka gradina gebracht.¹⁷ Auch diese Beispiele haben deutlich aufgezeigt, dass man von nur einer, für den ganzen Raum Zentralbosniens bzw. für die sog. "Zentralbosnische Kulturgruppe" indikativen Bestattungsart, wie von B. Čović vor mehr 40 Jahren angenommen, mitnichten ausgehen kann.

Zenica Becken und Kopilo – Gräberfeld

Unsere Arbeiten im Zenica-Becken mit einem Schwerpunkt auf die Erforschung der bronze- und eisenzeitlichen Fundstellen in den Jahren 2018 und 2019 waren die ersten systematischen archäologischen Grabungen, die in dieser für Zentralbosnien typischen Mikroregion entlang des Bosna Flusses seit mehr als 40 Jahren stattgefunden haben.¹⁸ Die Kenntnisse über die bronze- und eisenzeitliche Periode stützten sich davor auf die partiell vorgelegten Funde aus den älteren Grabungen der Höhensiedlung Kopilo,¹⁹ vermutlich aus Gräbern stammende Schmuckobjekte wie eine einschleifige Bogenfibel vom Typ Golinjevo aus Brist²⁰ und eine dreischleifige Bogenfibel mit dreieckigem Fuß aus Zenica,²¹ sowie die Keramikfunde aus der Höhensiedlung Vrh Negraja.²² Darüber hinaus wurden im Zenica Becken noch ca. 20 weitere Höhensiedlungen identifiziert, die man ausgehend von Oberflächenfunden mit Spätbronze- und Früheisenzeit assoziieren kann.²³

¹⁶ Müller-Scheeßel / Hofmann 2013, 165.

¹⁷ Gavranović et al. 2021; 2023.

¹⁸ Gavranović / Petschko 2020; Gavranović et al. 2021.

¹⁹ Trajković 1971; Čović 1983, 435; Gavranović 2007b.

²⁰ Čović 1975, Anm. 38.

²¹ Gavranović 2007a.

²² Bujak 2012.

²³ Perić 2004; Gavranović / Petschko 2020; Gavranović et al. 2021.

Wie in den benachbarten Tälern und Becken Zentralbosniens, war das Keramikspektrum auch in dieser Siedlungskammer durch die charakteristisch verzierte Keramik geprägt. Sowohl in Kopilo als auch in Vrh Negraja gibt es jedoch Keramikformen- und Verzierungen, die einen Kontakt mit dem Save-Donau Raum deutlich aufzeigen. Dies ist aufgrund der Lage des Zenica Beckens am Bosnafluss, also einer direkten und schnellen Kommunikation zum südlichen Karpatenbecken, nicht sehr überraschend.²⁴

Die neu aufgelegten Forschungen des Fundplatzes Kopilo in den Jahren 2018 und 2019 fokussierten sich zunächst auf den höchsten, durch einen mächtigen Wall befestigten Siedlungsbereich, in dem auch 1971 und 1975 gegraben wurde. Die Fundstelle befindet sich auf der östlichen Seite des Zenica Beckens an einer dominanten Position über der tiefen Schlucht von Babina Rijeka, einem Nebenfluss der Bosna, und umfasst, neben dem befestigten Plateau auch mehrere zum Westen hin anschließende, leicht abfallende Terrassen (Abb. 1a). Vom Kopilo (600 m) lässt sich das Tal der Bosna mit der Stadt Zenica (300 m) gut überblicken, während man die westlichen und nördlichen Ein- und Ausgänge in das Becken gut kontrollieren kann (Abb. 1b). Im direkten Blickkontakt sind auch die Fundstellen auf der gegenüberliegenden Flussseite am Bergrücken über Gradišće mit den befestigten Höhensiedlungen Vrh Negraja (970 m), Mrtvačka Gradina (700 m) und Ravna Gradina (500 m) und den Steintumuli, sich zwischen höchster und mittlerer Siedlung erstrecken.

Die ersten erfolgreichen Untersuchungen des befestigten Plateaus der Siedlung Kopilo sollten im Jahr 2020 fortgesetzt werden, was jedoch durch die Pandemie verhindert wurde. Inzwischen erreichten uns die Berichte von der lokalen Bevölkerung im Dorf Kopilo, dass unmittelbar nach dem Ende unserer Kampagne im September 2019, Sondengänger die Fundstelle aufgesucht hatten und vor allem auf der unteren Terrasse, westlich der befestigten Höhensiedlung, aktiv gewesen waren.²⁵

²⁴ Gavranović 2007b.

²⁵ Für die Mitarbeit und Unterstützung bei den Grabungen bedanken wir uns vor allem bei Vinko Popović und Alojz Popović und Drago Nikolić aus Kopilo, Nusret Mujić aus Klopče und Amir Talić aus Gradišće. Eine große Hilfe bei

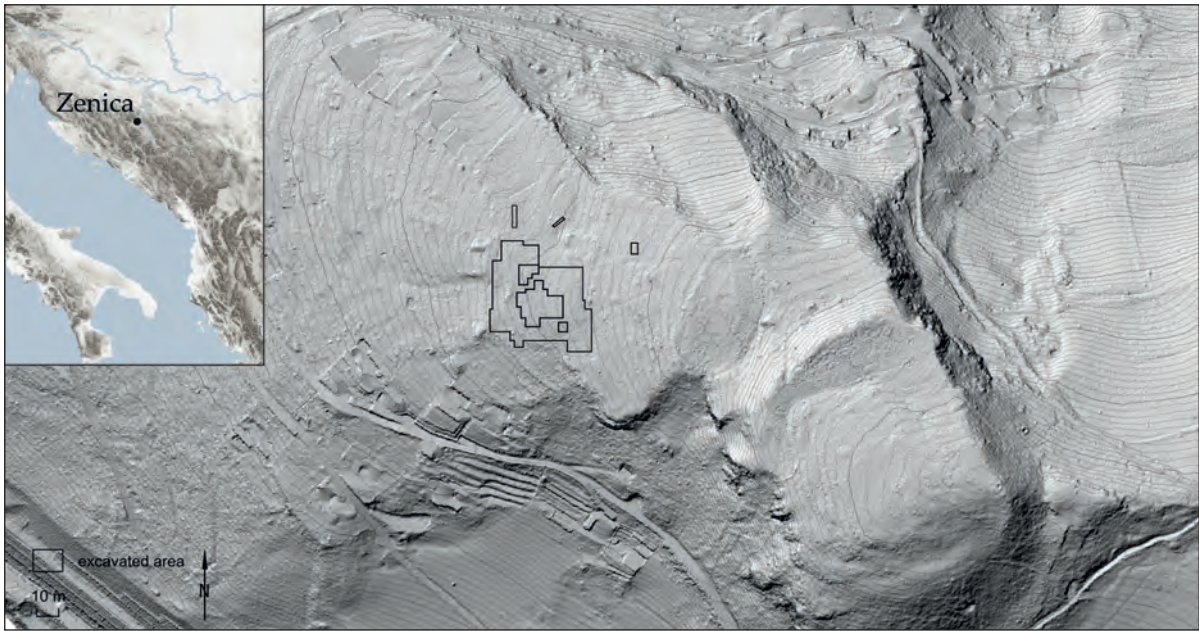

Abb. 1. Oben: Lidar Aufnahme der Fundstelle Kopilo mit dem 2021 und 2022 gegrabenem Bereich auf der untersten Terrasse. Unten: Blick auf Kopilo von Osten (I. M. Petschko)

Aus diesem Anlass starteten unsere Feldarbeiten im Jahr 2021 zunächst mit dem Ziel die möglichen Spuren der Sondengängeraktivität festzustellen. Insgesamt konnten auf der Oberfläche anhand der Bewuchsmerkmale und losen Verfüllung drei, ca. 50 x 50 cm große Trichter erkannt werden, um die

den Vorbereitungen und im ersten Grabungsjahr bekamen wir auch von 2020 verstorbenen Ivan Popović.

unsere ersten Schnitte angelegt wurden. Bereits in der Humusschicht um den ersten Trichter und in der losen Trichterfüllung trafen wir auf eine blaue Glasperle, eine gebogene dreischleifige Bogenfibel mit dreieckiger Fußplatte sowie auf einige menschliche Knochen. In einer Tiefe zwischen 35 und 40 cm unter der Oberfläche erreichten wir schließlich das Ende des ersten Trichters

und entdeckten einen menschlichen Schädel und daraufhin auch den Rest des Körpers mit zum Teil dislozierten Skeletteilen (Unterschenkel). Trotz der offensichtlichen Störung konnten sowohl die Orientierung (S-N) als auch die linke Seitenlage des Skelettes mit leicht angezogenen Beinen erkannt werden. Dieser Befund wurde als Grab 1 bezeichnet.²⁶ Bald zeigte sich, dass das Skelett auf einem Boden aus Steinplatten lag und seitlich mit größeren Steinen eingefasst war. Da es fast keine Erfahrungswerte gab, wie die Gräber bzw. Grabkonstruktionen in dieser Region aussehen, war es zu diesem Zeitpunkt nicht möglich einzuschätzen, welche Strukturen und Befunde im weiteren Verlauf der Grabung zu erwarten waren.

Es stellte sich heraus, dass das beraubte Grab 1 sich innerhalb einer annähernd runden Anlage befindet, in der es noch drei weitere, eng beieinander angelegte Grabplätze gab, jeder davon mit einer deutlichen Markierung bzw. Abgrenzung durch Steine. Mit der Erweiterung der Grabungsfläche wurden auf der Terrasse weitere, ungestörte Grabkomplexe mit ähnlichem Aufbau freigelegt, viele davon mit einem halbrunden Außenring aus größeren Steinen (Abb. 2). Die Suchschnitte auf den benachbarten Parzellen im Osten und Norden ergaben keine weiteren Gräber, während vom Süden und Westen der Terrassenbereich mit dem Gräberfeld durch steile Kanten und Hänge abgegrenzt ist (Abb. 1a). Die genaue Grenze hangabwärts nach Südwesten hin muss aufgrund modern bebauter Flächen offenbleiben.²⁷ Eine deutliche Konzentration der Bestattungsaktivität ließ sich im südlichen Teil der Terrasse feststellen. Die ersten Grabkomplexe erschienen unmittelbar unter der Humusschicht, was erosionsbedingt und durch die exponierte Lage am Hang sowie rezente landwirtschaftliche Aktivitäten zu erklären ist. Es konnten insgesamt 19 rundlich-ovale Grabkomplexe mit 44 identifizierten Gräbern in unterschiedlichen Erhaltungsstadien verzeichnet werden, während zwei weitere Einzelgräber außerhalb der Konstruktionen lagen (Abb. 2).

²⁶ Funde aus den beraubten Gräbern wurden inzwischen aufgespürt und befinden sich nun in der Sammlung des Stadtmuseum in Zenica. Darunter befinden sich zwei dreischleifige Bogenfibeln mit dreieckiger Fußplatte, mehrere Beinringe und zwei konische, verzierte Gürtelschließen.

²⁷ Gavranović et al. 2023, 2.

In den 46 dokumentierten Gräbern wurden 51 Individuen aller Altersklassen identifiziert.

In diesem Aufsatz präsentieren wir die wesentlichen Informationen zur Methodik der Grabung sowie zum Grabbau und Bestattungsweise auf dem Gräberfeld. Darüber hinaus stellen wir einige ausgewählte Grabkomplexe und Gräber detaillierter vor, die einen ersten Eindruck über den diversen Umgang mit den Körpern im Rahmen des Grabrituals vermitteln sollen. Die ausgewählten Gräber enthielten zudem einige für die Datierung und Kontextualisierung wichtige Fundobjekte (Keramik, Metall). Die weiteren Funde befinden sich noch immer in der Bearbeitungsphase und werden bei der Gesamtvorstellung des Fundplatzes präsentiert. Die verschiedenartigen Analysen des Fundmaterials und der menschlichen Überreste sind ebenfalls noch im Gange bzw. in Planung. Erst nach der Vorlage dieser Ergebnisse wird es möglich sein, ein Bild über das Gräberfeld und die dort bestatteten Menschen rekonstruieren zu können.

Grabungsmethodik

Die archäologische Ausgrabung begann im September 2021 mit einem genordeten 10x10m Schnitt um den bereits bekannten Fundbereich.

Beim Entfernen des Bewuchses mit Spaten und Haue wurden bereits erste Steinkonzentrationen sichtbar. Im Laufe des Humusabtrags (SU 1) mit Gartenhacke und Kelle wurden in den 10x10m von Schnitt 1 zwei ganze runde Steinstrukturen (SU 18 und SU 8) sowie zwei weitere zum Teil (SU 9 und SU 15), Keramikkonzentration SU 6 im Norden und eine an SU 18 anschließende kurvilineare Steinschicht (SU 19) freigelegt (Abb. 3). Während jede Steinstruktur eine Schichtnummer (SU Nummer) erhielt, wurden – um die stratigraphische Abfolge innerhalb der als Grabkomplexe erkannten Steinstrukturen zu dokumentieren – weitere SU Nummern an Stein- und Erdschichten in einem Komplex vergeben. Die Schichteinheiten wurden auf Schichtblättern beschrieben und skizziert.

Um einen guten Überblick über die Fundstreuung zu erhalten, wurden charakteristische Keramik, keramische Gefäße, Kleinfunde, menschliche Knochen sowie Proben mit dem

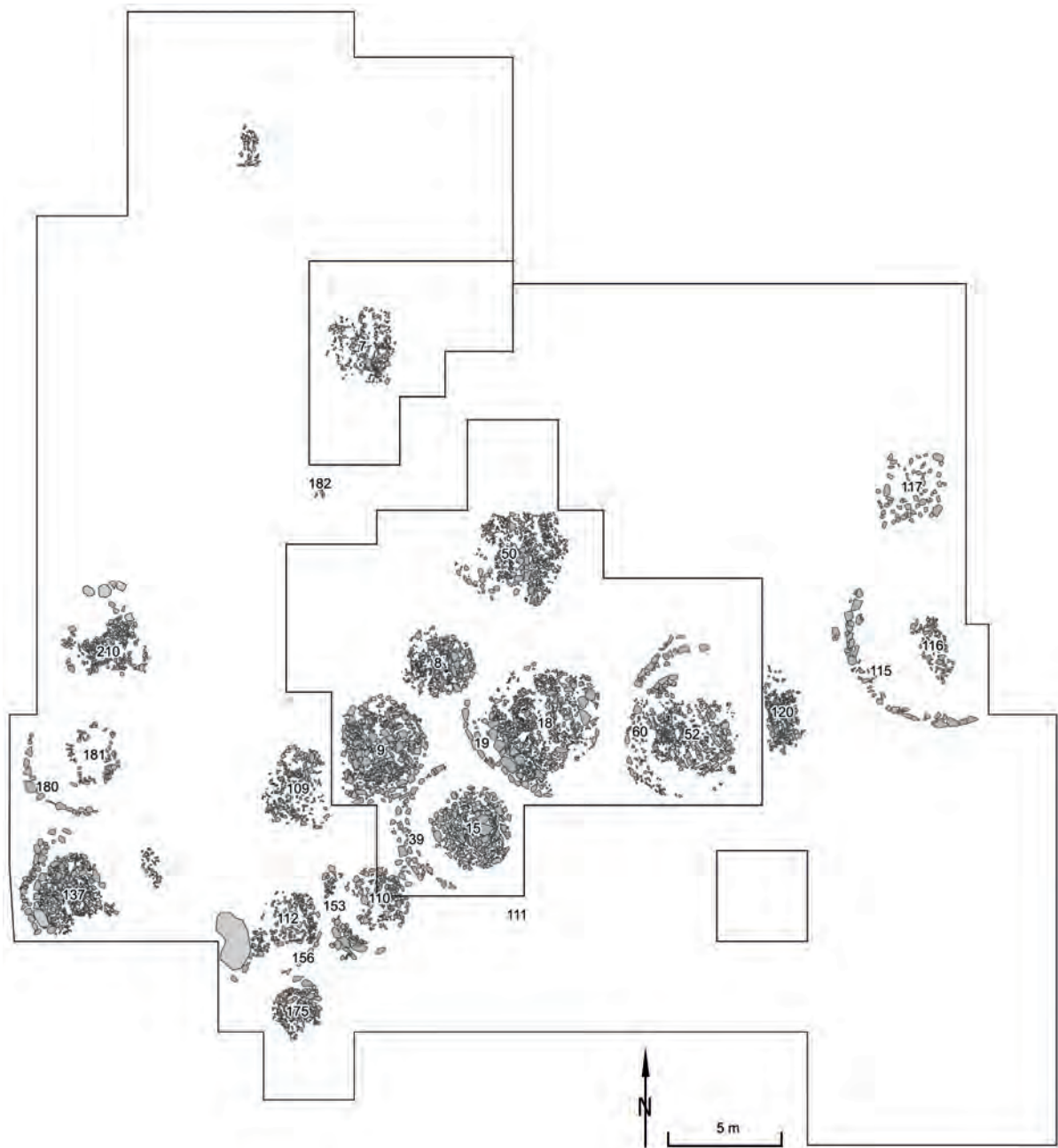

Abb. 2. Plan des Gräberfeldes Kopilo, Grababdeckungsniveau (I. M. Petschko, M. Dević, ÖAI)

Tachymeter eingemessen und im Messprotokoll mit Kürzeln versehen – A Funde sind Gefäße, B Funde organische Funde bzw. Proben und C Funde sind Kleinfunde sowie charakteristische Keramik. In Abstimmung mit dem Fundprotokoll können die Funde so räumlich genau zugeordnet werden.

Die genaue Dokumentation des Schnittes und der Befunde wurde mittels 3D Fotogrammetrie durchgeführt. Dabei wurden zwei verschiedene Auflösungen verwendet. Ganze Schnitte

wurden aus der Luft mit einer Drohne fotografiert, während einzelne Befunde mit einer digitalen Spiegelreflexkamera aufgenommen wurden, um alle Details zu erfassen. Eingemessene Passpunkte georeferenzieren die 3D Punktwolke sowie erstellte Orthomosaik und Höhenmodelle, die so in GIS verwendet und umgezeichnet werden können. Dadurch hat jeder Stein und Fund mehrere x, y und z Koordinaten. Die Umrisse von Erdschichten wurden zusätzlich noch mit dem Tachymeter eingemessen, um sie in GIS

Abb. 3. Grabungen im Bereich der Nekropole in 2022, Blick von Nordosten (I. M. Petschko, ÖAI)

darzustellen. Darüber hinaus wurden von allen Befunden und Gräbern Fotos mit Maßstab und Fototafel gemacht.

Die Skelette wurden vom Anthropologen Lukas Waltenberger freigelegt und geborgen, sodass detaillierte Beobachtungen, Informationen zur genauen Lage der Knochen im Grab sowie Bergungsfotos zur Verfügung stehen.

Schnitt 1 wurde im Laufe der Grabungssaison von 100 m² auf 278 m² erweitert um die bereits angeschnittenen Grabkomplexe in ihrer Gänze ausgraben zu können. Schnitt 2 (60 m²) wurde angelegt, da das Geländere Relief eine weitere Steinstruktur vermuten ließ, was auch mittels eines fotogrammetrisch hergestellten Geländemodells bestätigt wurde. Schnitt 3 (6,5 m²) wurde gegraben um die nördliche Ausdehnung des Gräberfeldes zu erfassen, während Schnitt 4 (15 m²) feststellen sollte, ob sich die Nekropole auch hangaufwärts erstreckt. Schnitt 5 (16 m²) schließlich sollte die südöstliche Ausdehnung überprüfen. Schnitt 3, 4 und 5 erbrachten zwar keine Befunde, Keramikfunde bezeugen jedoch die menschliche Aktivität am ganzen Hügel.

Insgesamt wurden in der vierwöchigen Grabungssaison 2021 375,5 m² gegraben. Nach der

Abschlussdokumentation wurden die ausgegrabenen Flächen wieder zugeschüttet (Abb. 20).

Ziel der zehnwöchigen Grabungssaison 2022, die im April begann, war, das Gräberfeld in seiner Gesamtheit auszugraben, und so undokumentierten Grabungen durch Sondengängern zuvorzukommen, die die einzigartigen Befunde zerstört hätten. Die Vorgangsweise war dieselbe wie im Vorjahr. Schnitt 1 und 2 wurden in alle Richtungen erweitert (1308 m²) und Schnitt 10 (20 m²) wurde angelegt, um zu überprüfen ob sich nördlich der nördlichsten menschlichen Überreste noch Gräber befinden. In Schnitt 10 konnten jedoch keine Befunde festgestellt werden. Da das Höhenmodell auf späteres Eingreifen in die Topografie nördlich der gegrabenen Flächen in Form von Terrassierung hinweist, wurde darauf verzichtet, die Untersuchung auszuweiten. Im Westen und Osten ließ die höhere Hangneigung auf eine natürliche Grenze schließen während im Süden einerseits ebenfalls starkes Gefälle und ein Gartenzaun sowie im Südosten südlich von SU 116 eine mächtige latènezeitliche Schicht eine Erweiterung ausschlossen (Abb. 20). Insgesamt wurden in beiden Grabungsjahren 1703,5 m² untersucht.

Anthropologische Bestimmungen

Im Rahmen der anthropologischen Untersuchung wurde der Erhaltungszustand der menschlichen Überreste in mehrere Kategorien eingeteilt (Kategorien: weniger als 25%, 25–50%, 50–75% und mehr als 75%, Oberflächenerosion: Kategorien 0 bis 5+).²⁸ Für die Bestimmung des biologischen Profils der Verstorbenen wurde eine Geschlechtsbestimmung basierend auf Merkmalsausprägungen am Becken und Cranium²⁹ und eine metrische Bestimmung auf Basis von Diskriminanzfunktionen für Femur, Humerus und Tibia³⁰ durchgeführt. Für Subadulte Individuen wurde aufgrund des fehlenden Sexualdimorphismus des Skelettes keine Geschlechtsbestimmung durchgeführt. Das Sterbealter wurde bei Kindern und Jugendlichen mithilfe der Verwachsung der Epiphysen³¹ und Zahnentwicklung beurteilt.³² Für adulte Individuen wurde das Sterbealter aufgrund der Zahnabrasion³³ und der Software ADBOU³⁴ geschätzt, abhängig von der Verfügbarkeit der diagnostischen Strukturen.

Weitere genetische Analysen, darunter auch die Geschlechtsbestimmungen bei den schlecht erhaltenen Skeletten sowie die Sequenzierung der aDNA um mögliche Verwandtschaftsverhältnisse zwischen den Bestatteten zu untersuchen, werden in Zusammenarbeit mit dem Institut für Genetik und Biotechnologie (INGEB) der Universität Sarajevo und dem Pinhasi Lab der Universität Wien durchgeführt.

Grabbau und Bestattungsweise

Die im Durchmesser zwischen 3 und 6 m großen annähernd kreisförmigen Grabkomplexe wurden auf dem natürlichen Felsen bzw. gewachsenen Boden aus lokal vorkommendem Kalkgestein errichtet. Eindeutige Spuren des Steinabbaus und Entnahme der Kalkplatten waren vor allem in Norden der freigelegten Fläche zu beobachten (Abb. 4). In diesem Bereich sind

rötliche Spuren auf dem Felsenuntergrund und im Boden wahrscheinlich auf Hitzeinwirkungen zurückzuführen. Es ist demnach davon auszugehen, dass die Abbaustellen erhitzt und anschließend schnell abkühlt wurden, um das Brechen des Steinplatten und somit die Entnahme des Baumaterials zu erleichtern.

Noch vor der Grabung waren auf der Terrasse einige Kalkfelsen sichtbar. Wie wir feststellen konnten, waren die meisten davon in die Grabkomplexe integriert bzw. wurden sie oft als Ausgangspunkt des Grabbaus genommen und stellten vermutlich eine Art der sichtbaren Markierung dar. Während massivere Steine die Grabkomplexe begrenzten, wurden zur Verfüllung auch kleinere verwendet. Als Grababdeckung wurden plattenförmige oder kleinere Steine genutzt (Abb. 6) Ein halbkreisförmiger Steinring umfasste den Großteil der freigelegten Grabkomplexe, wobei der räumliche Abstand zueinander variierte (Abb. 2). Im jetzigen Geländebild und während den Ausgrabungen konnten keine Hinweise einer Aufschüttung über die Grabkomplexe zur Errichtung kleiner Erhebungen (Tumuli) aus Stein oder Erde beobachtet werden.

Die überwiegende Mehrheit der Grabkomplexe enthielt drei rechteckige Gräber mit einigen Ausnahmen wie z. B. SU 116 im Osten des Gräberfeldes mit nur einem durch einen halbkreisförmigen Ring umfassten Grabplatz (Grab 28) oder SU 18 mit vier Grabplätzen (Abb. 2 und 13). Für die Grabböden sind unterschiedliche Bauweisen feststellbar. Einige bestanden aus massiven ebenerdig nebeneinandergelegten Kalksteinplatten, während bei anderen der Untergrund mit kleinen Steinen belegt wurde (Abb. 8). Es gab auch Gräber ohne Steinlage am Boden. In diesem Fall wurde die Grabkonstruktion auf der über dem Felsen liegenden Erdschicht errichtet. Innerhalb der kreisförmigen Grabkomplexe wurden die einzelnen Gräber durch Kalksteine getrennt. Hierbei wurden zum Teil auch Kalksteinplatten vertikal platziert. Diese Trennwände waren aufgrund der starken Erosion nicht immer gut erhalten. Ein weiterer Faktor für die schlechte Erhaltung ist auch die Störung durch folgende Konstruktionen stratigraphisch jüngerer Gräber innerhalb desselben Grabkomplexes. In einigen Fällen fanden sich markant platzierte vertikale Steinplatten an

²⁸ Brickley / Mckinley 2004.

²⁹ Ferembach / Schwidetzky / Stloukal 1979.

³⁰ Işcan / Miller-Shaivitz 1984; Bass 1995.

³¹ Schaefer / Black / Scheuer 2009.

³² Moorrees / Fanning / Hunt 1963.

³³ Lovejoy 1985.

³⁴ Boldsen et al. 2002.

Abb. 4. Blick auf die Entnahmestelle der Felsen mit Feuerspuren (I. M. Petschko, ÖAI)

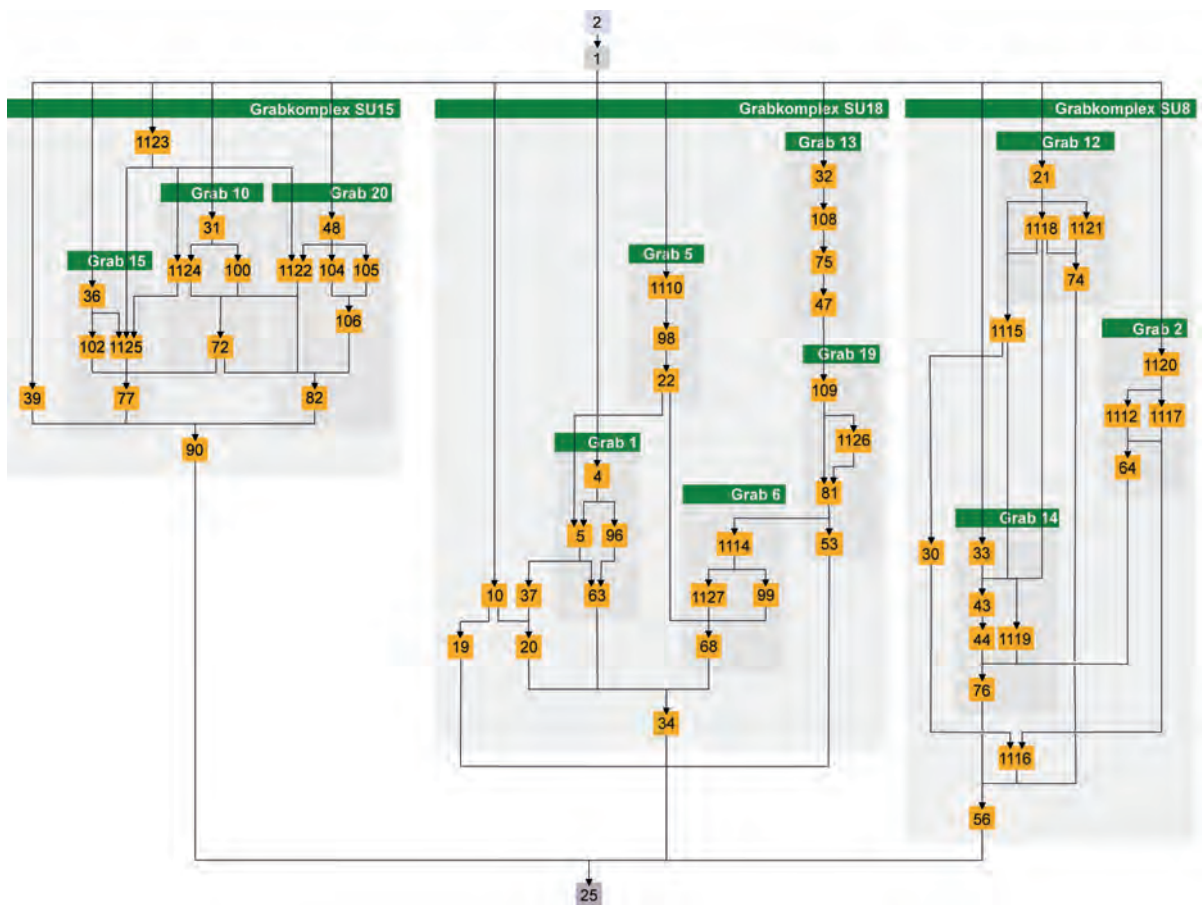

Abb. 5. Stratigraphische Abfolge der Schichten und Gräber in den Grabkomplexen SU 15, SU 18 und SU 8 (I. M. Petschko)

oberen und/oder unteren Schmalseiten der einzelnen Gräber (Abb. 8).

Zur stratigraphischen Abfolge der besprochenen Grabkomplexe (Abb. 5).

Der Grabkomplex SU 15 sowie die halbrunde Steinsetzung (SU 39) wurde auf der damaligen Oberfläche (SU 90), die auf der fundfreien geologischen Schicht (SU 25) liegt, errichtet. Darauf

wurden die Steinböden der drei Gräber verlegt. Die Böden von Grab 20 (SU 82) und Grab 15 (SU 77) werden vom Steinboden von Grab 10 (SU 72) überlagert. Die Steinbegrenzung von Grab 20 (SU 1122) überlagert den Boden von Grab 20 (SU 82) und den von Grab 10 (SU 72). Auf den Boden von Grab 20 (SU 83) wurde erst Individuum 3 niedergelegt (SU 106) und darüber Individuum 1 und 2 (SU 104 und SU 105). Die Bestattungen sind von SU 48 bedeckt. Auf dem Boden von Grab 15 (SU 77) wurde die Steinbegrenzung SU 1125 errichtet und die Bestattung SU 102 niedergelegt. Die Verfüllung darüber ist SU 36. Die Begrenzung von Grab 10 verwendet an den Längsseiten die Begrenzungen der benachbarten Gräber (SU 1124) und liegt über dem Boden von Grab 10 (SU 72), auf dem auch die Bestattung von Grab 10 (SU 100) liegt, diese wird von SU 31 abgedeckt. Die Grabbegrenzungen (SU 1122, SU 1124 und SU 1125) werden am Rand des Grabkomplexes vom Steinkranz (SU 1123) überlagert.

Der Grabkomplex SU 18 wurde auf einer fundreichen Schicht (SU 34), die über der fundfreien geologischen Schicht (SU 25) liegt errichtet. Aus SU 25 ragen im südwestlichen Bereich des Grabkomplexes Felsen und große Steinbrocken hervor (einer davon bis an die Oberfläche), die wohl als Ausgangspunkt für die westliche Begrenzung des Grabkomplexes (SU 20) sowie der kreisbogenförmigen Steinsetzung (SU 19) gedient haben. SU 34 stellt eventuell eine Geländemanipulation dar, um den Niveauunterschied zwischen den beiden Ebenen (Grab 1 und 5 bzw. Grab 6 und 13/19) zu verringern. Auf SU 34 wurden die Steinböden von Grab 1 (SU 63) und 6 (SU 68) verlegt. Im westlichen Bereich des Grabkomplexes wurden Steine deponiert (SU 37) (überlagern SU 20) an die dann die Grabbegrenzung (SU 5) gebaut wurde, die auch den Boden von Grab 1 überlagert. Auf SU 63 ist die Bestattung (SU 96) niedergelegt. Die Verfüllung (SU 4) von Grab 1 sowie die Bestattung wurden von einem rezenten Raubtrichter (SU 2) gestört. Die Begrenzung von Grab 1 wird von der Begrenzung von Grab 5 (SU 22) überlagert, die auch den Boden von Grab 6 überlagert. Grab 5 verfügt über keinen Steinboden, die Bestattung (SU 98) wurde auf SU 37 gelegt und das Grab verfüllt (SU 1110). Am Rand des Bodens von Grab 6 wurde

eine Begrenzung platziert (SU 1127) und auf dem Boden (SU 68) die Bestattung niedergelegt (SU 99) und das Grab verfüllt (SU 1114). Der Steinboden von Grab 19 überlagert einerseits Grab 6, andererseits ist er auf einer Erdschicht (SU 53) verlegt worden. Das Etagengrab 13/19 hat eine Steinbegrenzung (SU 1126), die den Boden überlagert, auf dem die Bestattung (SU 109) von Grab 19 liegt, welche mit Steinen abgedeckt wurde (SU 75). Diese Steinabdeckung wurde für Grab 13 als Grabboden verwendet und die Bestattung darauf gebettet (SU 108). Das Grab wurde dann verfüllt (SU 32).

Der Grabkomplex SU 8 wurde auf der damaligen Oberfläche (SU 56), die als dünne Schicht auf der fundfreien geologischen Schicht (SU 25) aufliegt errichtet. Darauf liegen der Steinboden der leeren Struktur östlich von Grab 2 (SU 1116), der Grabboden von Grab 14 (SU 76), der Grabboden von Grab 12 (74) sowie der Steinkranz SU 1115, der den Grabkomplex begrenzt. Steinkranz SU 1115 liegt ebenfalls auf der Steinbegrenzung von Grab 14 (SU 1119) sowie auf SU 30. Auf dem Grabboden von Grab 14 (SU 76) liegt die Steinbegrenzung von Grab 14 (SU 1119) sowie Individuum 2 (SU 44). Auf Individuum 2 liegt Individuum 1 (SU 43), darauf die Grababdeckung (SU 33). Der Boden von Grab 2 (SU 64) wurde nach SU 76 gebaut. Darüber befinden sich die Bestattung von Grab 2 (SU 1112) sowie die steinerne Begrenzung zwischen Grab 2 und dem östlichen Bereich (SU 1117), welche wiederum über SU 1116 liegt. Die Grabverfüllung SU 1120 bedeckt SU 1112 und 1117. Grab 12 wurde zuletzt angelegt, der Boden (SU 74) liegt wie bereits beschrieben auf SU 56, darauf wurde die Bestattung gebettet (SU 1121), sowie die Steinbegrenzung von Grab 12 (1118), die die Steinbegrenzung von Grab 14 und (scheinbar) den Steinkranz schneidet. Die Bestattung sowie Steinbegrenzung (SU 1119) und der Steinkranz (SU 1115) sind von der Verfüllung SU 21 überlagert.

In allen angetroffenen Gräber wurde Körperbestattung praktiziert. Die dominante Orientierung der Gräber war Nord-Süd. Allerdings war bei der Orientierung der Verstorbenen kein Muster erkennbar, sie waren sowohl Nord-Süd als auch Süd-Nord orientiert und wurden, meistens in einer Seitenlage mit leicht angezogenen Beinen und Armen niedergelegt. Nach der

ersten anthropologischen Evaluierung ist die Orientierung der Bestatteten nicht geschlechtsspezifisch. Alle Altersgruppen und beide Geschlechter waren auf der Nekropole vertreten.

Unter den Grabbeigaben am häufigsten sind kleine Keramikgefäße, die ausnahmslos im Schädelbereich lagen (Abb. 7). Diese Praxis wurde in 12 Gräbern beobachtet. Die Gefäße wurden in der Regel aus schlecht gebranntem Ton hergestellt, sodass man annehmen kann, dass sie ausschließlich für den Bestattungszweck getöpft wurden (Abb. 9 und 19). Im Hinblick auf die Typologie handelt es sich um Tassen, Becher und kleine Amphoren bzw. im weiteren Sinne um Trinkgefäße. Für diese gibt es gute Analogien unter den Siedlungsfunden aus Kopilo selbst, aber auch aus anderen Höhensiedlungen Zentralbosniens wie z. B. Pod. Viele waren mit eingeritzten Linien und Motive verziert, die man ebenfalls auf der Siedlungskeramik wieder findet. Bronze- und Eisengegenstände, sowie Glas- und Knochenperlen, wurden in 19 Gräbern gefunden. Die allermeisten Metallobjekte befanden sich am Körper in der erwarteten Trageposition und können demnach als Teile der Grabtracht, in der

die Verstorbenen beigesetzt wurden, interpretiert werden. Eine Ausnahme ist Grab 34, in dem neben dem Gefäß auch noch ein Eisenmesser nördlich des Schädels als Grabbeigabe niedergelegt wurde.

Es war möglich verschiedene Bestattungsarten und komplexe Ritualpraktiken zu beobachten. Am häufigsten traten Einzelgräber auf, allerdings gab es auch Mehrfachbestattungen. Beweise für die Wiedereröffnung mancher Gräber wurden ebenfalls dokumentiert. Die Grabpraktiken umfassten auch noch sekundäre Bestattungen bestimmter Skeletteile (Grab 2) sowie sukzessive Beisetzungen in einem Grabplatz (Etagengrab, Gräber 13/19 und Gräber 4/11). Hervorzuheben ist ein Grabkomplex (SU 125) mit drei Grabplätzen in denen ausschließlich Kinder im Alter zwischen 4 und 10 bestattet worden sind (Abb. 2). Keramikkonzentrationen nahe der Grabkomplexe sowie Fragmente und Tierknochen innerhalb der Grabverfüllungen deuten auf Aktivitäten am Gräberfeld hin, die im Zusammenhang mit Bestattungszeremonien stehen dürften.

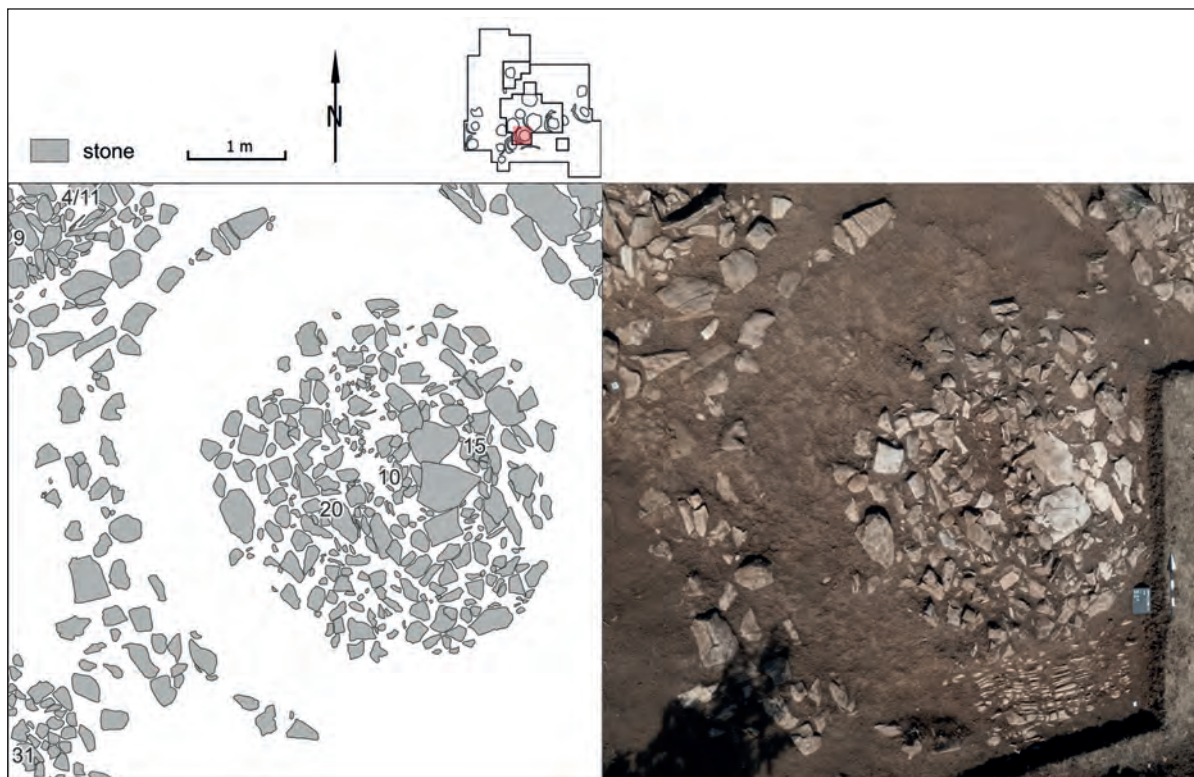

Abb. 6. Grabkomplex SU 15 mit Abdeckungsplatten über den Gräbern 20, 10 und 15 (M. Dević, I. M. Petschko, ÖAI)

Grabkomplex SU 15

Im Südosten des Schnittes 1, im südlichen Teil der Nekropole, wurde einer der am besten erhaltenen Grabkomplexe mit einem Durchmesser von 3,7 m gefunden (Abb. 2). Im Westen umgab ein 7 m langer halbkreisförmiger Steinring die Konstruktion in einem Abstand von etwa einem Meter. Innerhalb des kreisförmigen Grabkomplexes wurde Platz für drei parallel zueinander ausgerichteten Gräber geschaffen: Grab 15 im Osten, Grab 20 im Westen und zentral gelegen Grab 10 (Abb. 6).

Alle drei Gräber weisen die gleiche NW-SO Orientierung und eine vergleichbare Breite von etwa 0,6 m auf. Die Länge hingegen variiert zwischen 1,3 m (Grab 15) und 2 m (Grab 20). Große Kalksteinbrocken wurden als Umrandung um die drei Gräber gesetzt und stellen stratigraphisch, wie bei den meisten Grabkomplexen, die jüngste Tätigkeit dar (Abb. 5 und 6). Auch bei den drei Gräbern konnte anhand vom Steinlagen ein stratigraphisches und somit chronologisches Verhältnis festgestellt werden, mit dem Grab 10 als der jüngsten Konstruktion, dann Grab 15 und Grab 20 in der tiefsten Lage. Im zentralen Grab 10 wurde der Boden aus größeren Steinplatten gebaut, während im Grab 15 und im Grab 20 kleinere Steine als Grabuntergrund dienten (Abb. 7–8). Gräber 15 und 10 wurden durch große Steinplatten abgedeckt, während über Grab 20 kleinere Steine lagen. An den beiden Schmalseiten im Süden und Norden von Grab 15 wurden zwei vertikale, größere Steinplatten platziert (Abb. 8).

Grab 10 (Einzelbestattung)

Grab 10 mit einem 2 m langen, rechteckigen Grabraum befand sich im Zentrum der Anlage. Im Grabinneren wurden Ober- und Unterschenkelknochen eines Individuums gefunden, die eindeutig auf eine linke Seitenlage mit dem Kopf im Süden (der Blick nach Westen zum Flussbecken) hinweisen (Abb. 9a). Der Körper wurde auf den mit Steinplatten ausgekleideten Grabboden gebettet. Außer Beinknochen wurden nur noch ein paar Zähne gefunden (Knochenerosion: Grad 5+). Das bestattete Individuum ist ein 7 bis 11 Jahre altes Kind (Abb. 9b).

Im Bereich des kaum erhaltenen Schädels, lagen Fragmente einer kalottenförmigen Tasse mit zwei überrandständigen Henkeln und eingeritzter Verzierung aus parallelen Linien und daran hängenden schraffierten Dreiecken (Abb. 9c). Je ein schraffiertes Dreieck zierte auch die beiden Henkel am Übergang zum Tassenrand. Das Keramikgefäß war, wie alle übrigen Keramikfunde aus den Gräbern, sehr schlecht erhalten und porös.

Die beigegebene Tasse ermöglicht eine vorläufige chronologische Einordnung von Grab 10. Tassen vergleichbarer Form und mit einer Verzierung aus eingeritzten Linien, die um das Gefäß und um den Henkel verlaufen und stellenweise in Form einer Girlande ausgeführt sind, kommen in Siedlungsschichten des späten 9. bis 7. Jh. v. Chr. in Kopilo selbst³⁵ und in Pod³⁶ vor. Etwas ungewöhnlich sind die zwei Henkel, da Tassen dieser Form aus den benachbarten Siedlungen Zentralbosniens bislang nur mit einem Henkel bekannt sind.³⁷ Aus dem Grabkontext sind Tassen ähnlicher Form in mehreren Bestattungen des 8. und 7. Jh. v. Chr. in der Nekropole Jablanica bei Lopare in Nordostbosnien überliefert, wo sie auch einen Omphalosboden und eine Verzierung aus eingeritzten Linien unmittelbar unter dem Rand haben können.³⁸ Bei Jablanica handelt es sich um ein in vielen Hinsichten mit Kopilo vergleichbares Gräberfeld, das ebenfalls auf einer Terrasse unterhalb der Höhensiedlung lag, mit Körperbestattungen in ähnlich gebauten Steinkonstruktionen und mit einer Belegungszeit zwischen dem späten 9. und dem 6. Jh. v. Chr.³⁹ Weitere Vergleiche aus dem nordbosnischen Raum sind unter den Siedlungsfunden aus

³⁵ Gavranović 2011, Taf. 7, 2-3.

³⁶ Čović 1983, Taf. 64, 8.

³⁷ Gavranović 2011, 65, Variante 1b.

³⁸ Milić 1985; Gavranović 2011, Taf. 12,1; 19, 11.

³⁹ Gavranović 2014; 2016; 2018. Allerdings ist ein Großteil des Fundplatzes durch illegale Raubgrabungen in den letzten Jahren (vermutlich 2013 und 2014) geplündert. Bei der Besichtigung der Fundstelle im Herbst 2015 durch M. Gavranović, S. Antić (Museum Semberija, Bijeljina) und A. Jašarević (Stadtmuseum Doboj) konnten deutliche rezente Spuren einer Grabplünderung beobachtet werden. Sachgemäß gegraben und dokumentiert sind nur 25 Gräber, siehe Milić 1985; Gavranović 2011.

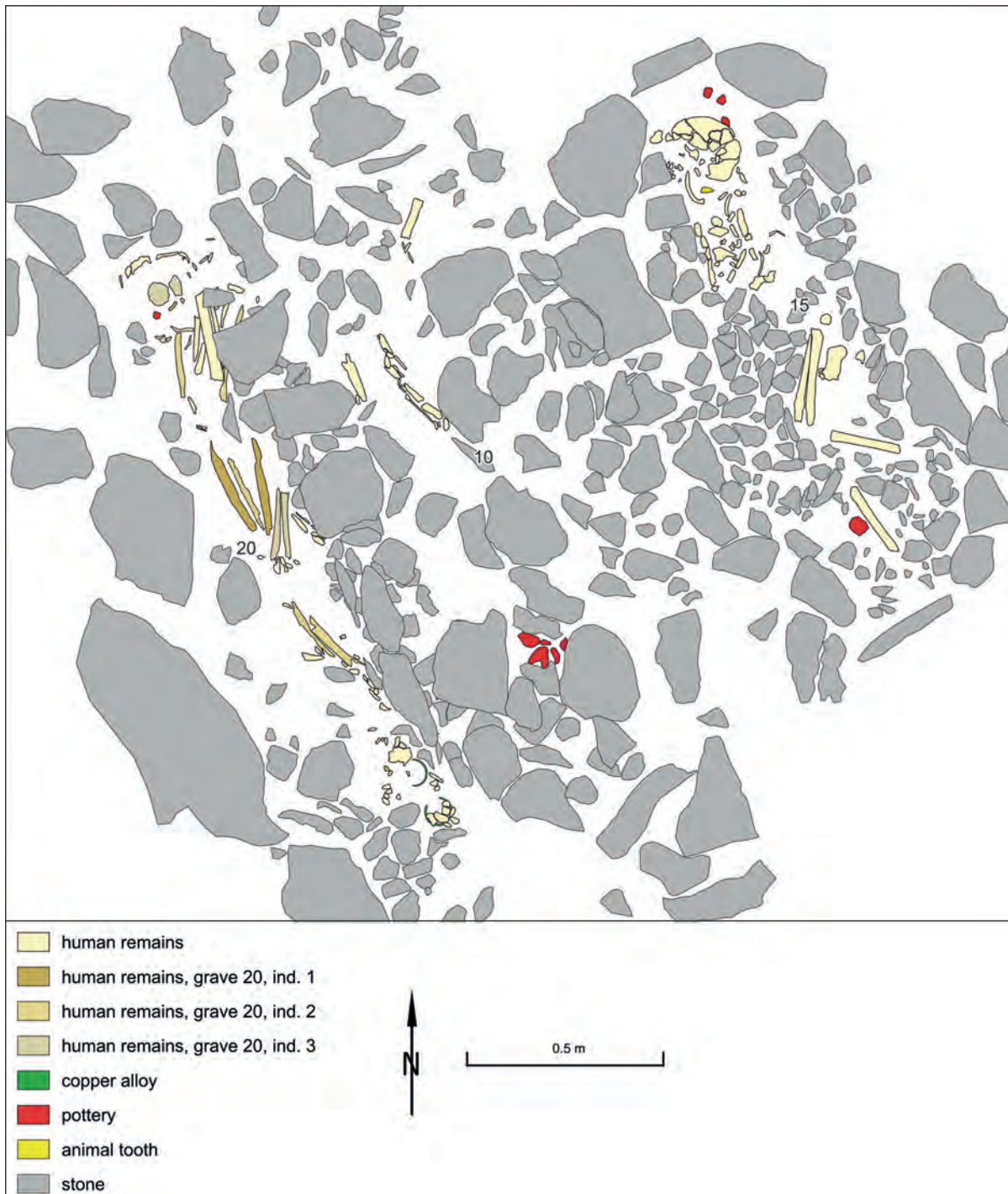

Abb. 7. Grabkomplex SU 15 – Bestattungsniveau mit Gräbern 20, 10 und 15 (M. Dević, I. M. Petschko, ÖAI)

Donja Dolina,⁴⁰ Brdašće⁴¹ und Vis⁴² auszumachen, wo Tassen dieser Form in den Schichten der ausgehenden Spätbronzezeit und frühen Eisenzeit erscheinen. Auch in den benachbarten Regionen treten kalottenförmige Tassen mit

übereckigem Henkel hauptsächlich in den Fundkontexten der ausgehenden Spätbronzezeit wie z. B. in der Siedlung Novigrad an der Save⁴³ oder der frühen Eisenzeit wie in Asfaltna baza bei Zemun⁴⁴ auf.

⁴⁰ Marić 1964; Gavranović 2011, Abb. 94, 6.

⁴¹ Jamaković / Žeravica 2010, Taf. 3.

⁴² Marić 1961; Gavranović 2011, Abb. 7, 9.

⁴³ Majnarić-Pandžić 1993, Abb.10.

⁴⁴ Petrović 2010, 202.

Abb. 8. Grabkomplex SU 15 mit Böden der Gräber 20, 10, 15 nach dem Bergen der Skelette und Funde (M. Gavranović, ÖAI)

Was das Gefäß aus Grab 10 neben den zwei Henkeln noch auszeichnet, ist die charakteristische Verzierung, die ebenfalls als chronologischer Indikator gewertet werden kann. Generell sind vergleichbare eingeritzte Linien, die in Form einer Girlande angebracht sind, eine für den serbisch-rumänischen Donaunraum (u. a. für die Gruppe Bosut) charakteristische Keramikzier des 9. und 8. Jh. v. Chr.⁴⁵ Sie wurde südlich der Save vor allem im nordbosnischen Raum aufgenommen und kommt in Fundorten wie Bare bei Tuzla, Vis, Pivnica, Hrvacani, Zecovi vor.⁴⁶ Indikativ für die Chronologie ist die Keramik aus Bare bei Tuzla, die dort mit einer zweischleifigen Bogenfibel mit dreieckiger Fußplatte vergesellschaftet gefunden wurde und somit in die Zeit des späten 8. und des 7. Jh. zu datieren ist.⁴⁷ Die schraffierten Dreiecke an der Tasse aus dem Grab 10 in Kopilo sind hingegen ein für Zentralbosnien typisches Motiv.⁴⁸ Wie die

Auswertung der Funde aus Pod gezeigt hat, sind die schraffierten Dreiecke chronologisch weniger spezifisch und treten in diesem Fundort von den ältesten (12./11. Jh. v. Chr.) bis hin zu den jüngsten (3./2. Jh. v. Chr.) Schichten auf.⁴⁹ Dennoch lässt sich für die Kombination aus Linien und daran angehängten Dreiecken oder sonstigen eingeritzten Motiven ein Schwerpunkt im jüngsten Abschnitt der Phase Pod B nach Čović bzw. in der Schicht IV (9–8. Jh. v. Chr.) erkennen. Auch die Ausführung der Schraffur mit relativ dichten Linien ist in Pod eher für die Keramik der ausgehenden Spätbronzezeit und beginnenden Früheisenzeit bezeichnend, während spätere Dreiecke eher unpräzise wirken und oft Verlängerungen an der Spitzen haben.⁵⁰ Somit lässt sich für Grab 10, ausgehend von der beigegebenen Tasse und den Vergleichsfunden, vorläufig eine Datierung zwischen dem späten 9. und dem frühen 7. Jh. v. Chr. bzw. zwischen Ha B3 und Ende der Stufe Ha C1 nach der Chronologie

⁴⁵ Medović 1978; 1988; Vasić 1987; Gumá 1993.

⁴⁶ Gavranović 2011, Karte 27.

⁴⁷ Gavranović 2007b.

⁴⁸ Gavranović 2011, Karte 29.

⁴⁹ Ibid. Diagramm 4.

⁵⁰ Čović 1987b, 491.

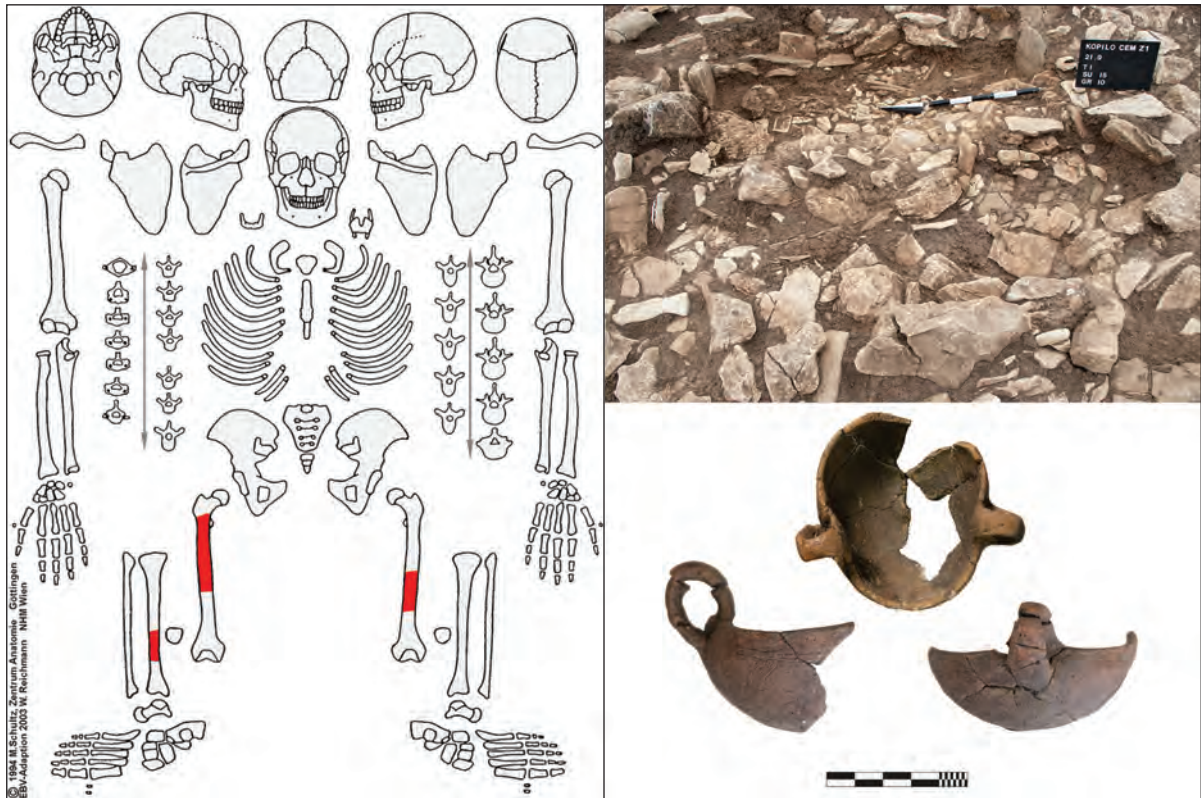

Abb. 9. Grab 10. Links: Erhaltene Skelettteile; Rechts oben: Grab 10 mit Skelettteilen und Keramik (Tassenfragmente) im Kopfbereich; Rechts unten: Tasse aus Grab 10 (L. Waltenberger, M. Dević, I. M. Petschko, N. Mittermair, ÖAI)

Mitteleuropas annehmen.⁵¹ Da die Keramik aus den Grabkontexten in Zentralbosnien bislang nie ausgewertet werden konnte, ist diese Einschätzung keinesfalls endgültig. Die Verknüpfung mit den unmittelbaren Vergleichen aus dem Siedlungsbereich in Kopilo scheinen derzeit, so lange die Radiokarbondatierungen noch nicht vorliegen, der verlässlichste Anzeiger für die Zeitstellung der einzelnen Gefäße aus dem assoziierten Gräberfeld zu sein.

Grab 20 (Mehrfachbestattung)

Im westlichen, mit großen Platten bedeckten Teil des Grabkomplexes SU 15, wurde das 2 m lange Grab 20 mit Mehrfachbestattung gefunden (Abb. 7 und 11). Der Grabboden bestand aus kleinen nebeneinandergelegten Steinen. Es handelt sich um eine, zum Teil gestörte, Dreifachbestattung. Während Individuum 1 und 2 sich grob in anatomischer Lage, von Kopf bis Fuß, befanden, aber stellenweise verdreht waren, waren die Überreste von Individuum 3 komplett durcheinander.

Individuum 1 wurde in Süd-Nord-Richtung bestattet. In der unmittelbaren Nähe der Schädelfragmente und Zähne wurden auch zwei Schläfenringe geborgen (Abb. 11). Auffallend ist, dass alle Knochen sehr eng in der Mitte des Grabes zu finden waren. Unter Individuum 1 lag Individuum 2 in entgegengesetzter Nord-Süd Orientierung. Clavicula, und beide Humeri dürften in-situ und ungestört gewesen sein. Zusätzlich wurden die verstreuten Überreste eines dritten Individuums im Grab 20 gefunden (Abb. 11). Aufgrund der starken Störung konnte die Lage des Individuums 3 nicht mehr bestimmt werden. Insgesamt ist der Erhaltungszustand aller drei Individuen sehr schlecht (Abb. 10). Weniger als 25% der Knochen waren noch erhalten und die Knochenoberfläche ist auch hier sehr stark erodiert.

Individuum 1 mit zwei Schläfenringen im Kopfbereich konnte anthropologisch als wahrscheinlich weiblich bestimmt werden. Das Sterbealter war, aufgrund des schlechten Erhaltungszustandes, nur mit "adult" zu bezeichnen.

⁵¹ Pare 1998, 299.

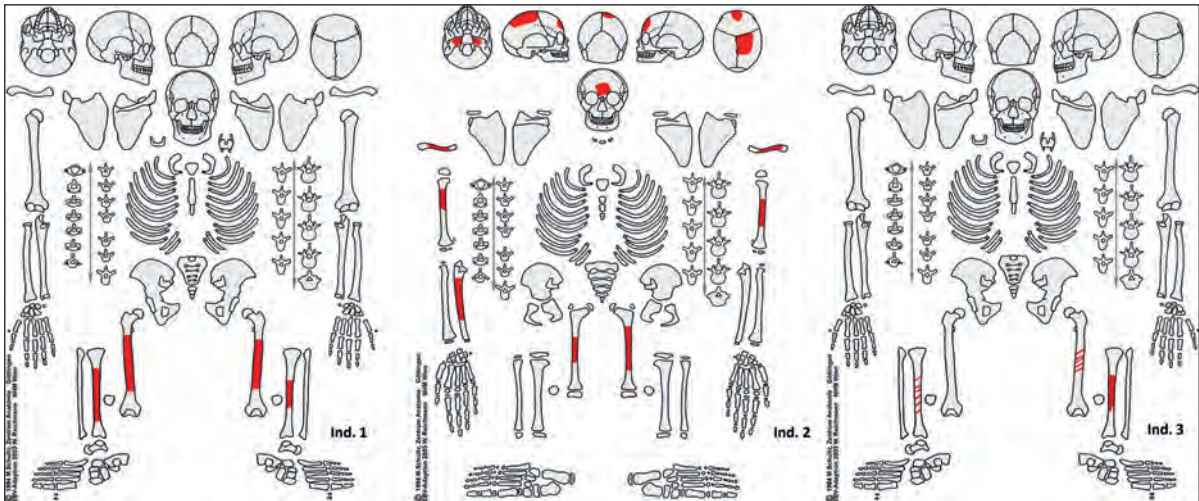

Abb. 10. Erhaltene Skeletteile der drei Individuen aus Grab 20 (L. Waltenberger)

Das direkt darunter liegende Individuum 2 ist ein 10–13-jähriges Kind mit kariösen Läsionen an mehreren Zahnkronen.

Beim Individuum 3 handelt es sich um eine adulte Person. Aufgrund des schlechten Erhaltungszustandes konnte das Geschlecht nicht bestimmt werden.

Von Individuum 1 und Individuum 2 waren neben Langknochenfragmenten auch Zahnfragmente vorhanden. Aufgrund der Störung des Grabes konnten die beiden Zahnsätze den beiden Individuen nicht eindeutig zugeordnet werden. Auffallend war, dass auf mehreren Zähnen eines Individuums Zahnschmelzhypoplasien sichtbar sind. Beim zweiten Zahnsatz war eine Wurzelanomalie zu beobachten: Der rechte untere Caninus hat eine zweigeteilte Wurzel (FDI: 33). Zusätzlich ist eine Grünfärbung auf mehreren Zähnen erkennbar.

Aufgrund der Fundsituation kann man bei Grab 20 von einer Graböffnung inklusive Wiederbestattung ausgehen (Abb. 7 und 11). Auch wenn stratigraphisch die Position von Individuum 3 im Verhältnis zu den zwei anderen Bestattungen nicht klar ersichtlich ist, handelt es sich bei Individuum 3 wahrscheinlich um die erste Bestattung, da das Skelett stark gestört war und die Beinknochen in verschiedenen Grabbereichen zu finden sind (linker Femur: Grabmitte; linke Tibia: nördlicher Bereich, rechte Tibia: südlicher Bereich), während die beiden anderen Individuen nur wenig, wahrscheinlich durch Erdbewegungen während des Verwesungsprozesses, verlagert

wurden (Abb. 7). Eine weitere Interpretation zur Auffindung von Individuum 3 wäre, dass die Überreste des Individuums 3 bereits skelettiert als Sekundärbestattung zusammen mit den beiden anderen Individuen in das Grab gelegt wurden. In diesem Falle könnte man aber eher davon ausgehen, dass die Überreste in einen Teil des Grabes gelegt und nicht – so wie aufgefunden – willkürlich im ganzen Grab verstreut worden wären.

Die Lage der Skelette der Individuen 1 und 2 in der Grabmitte mit nahe am Körper anliegenden Gliedmaßen könnte darauf hinweisen, dass die Toten in einem Tuch eingewickelt und vermutlich zur gleichen Zeit in das Grab gelegt wurden. Das liefert auch eine Erklärung für die Drehung mancher Langknochen, die nach dem Zerfallen des Textils durch vorhandene Hohlräume leicht verrutschen können (Wandeffekt).

Momentan ist der einzige Hinweis für die Datierung der Bestattungen im Grab 20 der Kopfschmuck, der bei Individuum 1 (adult, wahrscheinlich weiblich) gefunden wurde (Abb. 11). Da es sich hierbei sehr wahrscheinlich um eine Nachbestattung handelt, muss man von einer längeren Zeitspanne, in der dieses Grab genutzt wurde, ausgehen. Sehr ähnliche Schläfen- oder Ohringe mit um den massiven Teil gewickeltem Draht hat B. Čović als Ohringe des “delmatischen Typs” bezeichnet,⁵² da sie überwiegend überwiegend aus den Fundorten in der Herzegowina und im dalmatinischen Hinterland

⁵² Čović 1987b, 492.

Abb. 11. Oben: Grab 20 mit Individuen 1 und 2;
Unten: Schläfenringe beim Kopf von Individuum 1
(M. Gavranović, ÖAI)

überliefert wurden. Die meisten Exemplare (ca. 17 Stück) stammen aus „Ritke Liske“ bei Crvenice, einem durch mehrere Generationen genutzten und schließlich rezent gestörten Grab mit mindestens sechs Skeletten und zahlreichen Waffen- und Schmuckfunden, die ins 6. und 5. Jh. v. Chr. datieren.⁵³ Wie die Abbildungen suggerieren, wurden die Ringe hier oft mit weiteren angehängten Ringen und Ketten getragen.

⁵³ Čović 1961, Abb. 6.

Eine Zuordnung zu den einzelnen Bestattungen ist nicht mehr möglich. Ausschlaggebend für die Datierung der Nutzungszeit des mit Steinplatten umfassten Grabplatzes in Crvenice waren ein Bronzehelm „illyrischen“ Typs der jüngeren Generation (Variante III A2-a),⁵⁴ eine Halbmondfibel,⁵⁵ mehrere Bogenfibeln vom Typ Potpećine und Borajna⁵⁶ und Doppelnadeln.⁵⁷ Weitere Ringe dieses Typs sind Teil des Fundensembles aus Gorica bei Grude⁵⁸ und der Grabfunde von Postranje bei Imotski.⁵⁹ Die zahlreichen Metallfunde aus Gorica werden meistens als Weiheobjekte aus einem tempelähnlichen Objekt nach mediterranem Vorbild interpretiert und umfassen Formen, die zwischen dem 8. und 1. Jh. v. Chr. datieren. Die unzureichend dokumentierten Gräber aus Postranje ordnete B. Čović dem späten 6. und 5. Jh. v. Chr. zu. Wahrscheinlich aus den zerstörten Gräbern stammen auch die Schläfen- oder Ohrringe dieses Typs mit angehängten Ketten und kleinen Ringen aus der Sammlung des Franziskanerklosters Humac bei Ljubuški,⁶⁰ die zur chronologischen Einordnung nicht weiter beitragen können. Somit ist festzuhalten, dass trotz des zahlreichen Auftretens dieses Schmucktyps in der westlichen Herzegowina und im dalmatinischen Hinterland bzw. auf dem Territorium der von Š. Batović und B. Čović postulierten „Zentraldalmatinischen Gruppe“,⁶¹ geschlossene Kontexte aus dieser Region noch immer fehlen.

Von größerer Relevanz für die Zeitstellung der Ringe aus Grab 20 in Kopilo sind die stratifizierten Funde aus der Siedlung Pod, die einmal in der sogenannten Brandschicht⁶² und einmal im darauffolgenden Horizont gefunden wurden. Die in allen Bereichen der Siedlung Pod dokumentierte Brandschicht ist vermutlich auf einen großflächigen Brand zurückzuführen und stellt eine markante Zäsur dar, die sich nicht zuletzt auch in Änderungen des keramischen Spektrums widerspiegelt.⁶³ Eine chronologische

⁵⁴ Blečić / Pravidur 2012, 73.

⁵⁵ Teržan 1990.

⁵⁶ Teržan 1987.

⁵⁷ Vasić 2003, 109.

⁵⁸ Truhelka 1902, Abb. 102.

⁵⁹ Bulić 1898, Taf. 5-6.

⁶⁰ Čović 1985, Taf. 4, 8.

⁶¹ Batović 1983; Čović 1987c.

⁶² Čović 1987b, 492, Taf. 52,13.

⁶³ Gavranović / Sejfuli 2018, 33.

Verankerung der Brandschicht ermöglichen in erster Linie zwei zweischleifige Bogenfibeln mit Schildfuß (in Form des böotischen Schildes), die im gesamten Balkanraum ab dem frühen 7. Jh. v. Chr. auftreten und in verschiedenen lokalen Varianten bis ins mittlere 6. Jh. v. Chr. fort dauern.⁶⁴ Die Exemplare aus Pod gehören Varianten 2 und 3 nach Heilmann und sind für die späte 7. und frühe 6. Jh. charakteristisch.⁶⁵ In dem darauffolgenden Siedlungshorizont in Pod, wurde, neben dem hier relevanten Schläfen- oder Ohrring, auch eine Vielzahl an chronologisch signifikanten Schmuckformen gefunden wie z. B. mehrere Zwei- und Dreiknopffibeln oder eine Gürtelschließe mit Lappenkranz, die eine Datierung in die zweite Hälfte des 6. Jh. v. Chr. nahelegen.⁶⁶

Ausgehend von den Funden in Pod lässt sich demnach eine Datierung der Schläfen- oder Ohrringe des "delmatischen" Typs zwischen 650 und 550 v. Chr. annehmen, bzw. einer Zeit die den Stufen Ha C2–Ha D1 entspricht.⁶⁷ Für die Datierung der Nachbestattung zweier Individuen im Grab 20 soll dieser Zeitrahmen als vorläufige Orientierung dienen. Wann und wie lange dieser Schmucktyp in der bestattenden Gemeinschaft von Kopilo getragen wurde, lässt sich derzeit nicht endgültig klären, da außer im Grab 20 auch in einigen anderen Bestattungen vergleichbare Ringe vorliegen. Sie befinden sich immer im Kopfbereich und gehören zweifelsohne zum Kopfschmuck. Ob sie tatsächlich als sehr große Ohrringe oder als Schläfenringe auf der Kopfbedeckung oder mit dem eingewickelten Haar getragen wurden, lässt sich nicht endgültig klären. Im Unterschied zu den Funden aus dem herzegowinisch-dalmatinischen Bereich haben die Ringe aus Kopilo keine zusätzlich angehängten kleineren Ringe oder Ketten. Im Hinblick auf die Nutzung des Grabkomplexes SU 15 ist festzuhalten, dass, vorausgesetzt dass die vorläufigen Vergleichsdatierungen der Tasse aus dem Grab 10 und der Schläfen- oder Ohrringe aus Grab 20 richtig sind, die Nachbestattung der zwei Individuen (1 und 2) ins bestehende Grab 20 (mit Individuum 3) womöglich zu ei-

⁶⁴ Čović 1987a, 608; Gergova 1987, 190; Vasić 1999, 65; Heilmann 2016.

⁶⁵ Heilmann 2016, Abb. 1.

⁶⁶ Čović 1987b, Taf. 53.

⁶⁷ Gavranović 2011, Abb. 1.

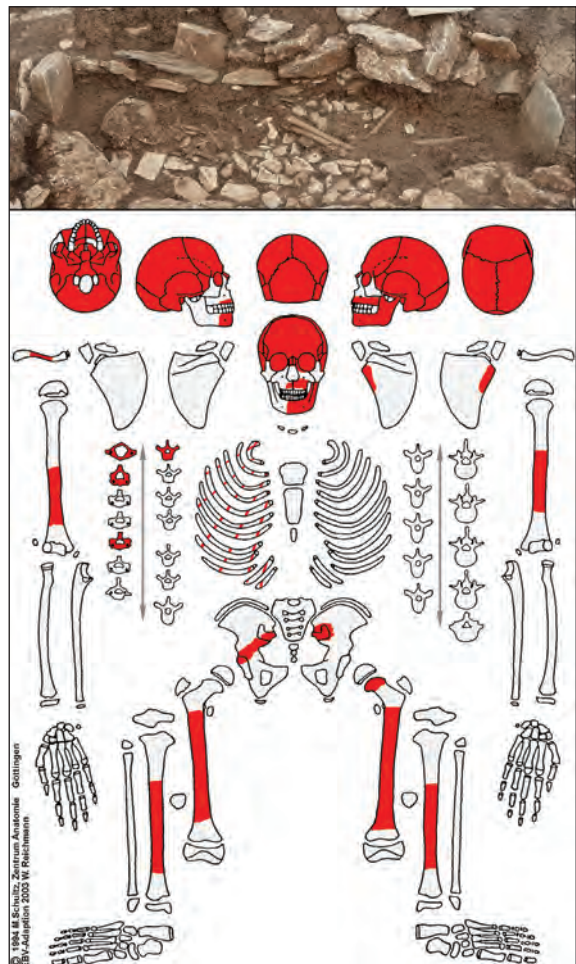

Abb. 12. Oben: Grab 15 – Bestattungsniveau; Unten: Erhaltene Skeletteile aus Grab 15 (M. Gavranović, L. Waltenberger, ÖAI)

nem Zeitpunkt erfolgt ist, als das 7–11 Jahre alte Kind im angrenzenden Grab 10 schon beige- setzt worden war.

Grab 15 (Einzelbestattung)

Im östlichen Teil des Grabkomplexes SU 15, ebenfalls mit großen Steinplatten bedeckt, befand sich ein weiteres Grab mit vertikalen Steinplatten an den beiden Stirnseiten und einem aus kleineren Steinen gepflasterten Boden (Abb. 7–8 und 12). Das Skelett war vergleichsweise gut erhalten, 1/3 der Knochen waren vorhanden (Knochenerosion: Grad 4). Das Individuum wurde in seitlicher Hockerlage mit Nord-Süd Ausrichtung und Blick Richtung Westen bestattet (Abb. 12). Das Areal um den Kopf und Rumpfbereich wurde post mortem gestört, möglicherweise im Zuge einer Graböffnung

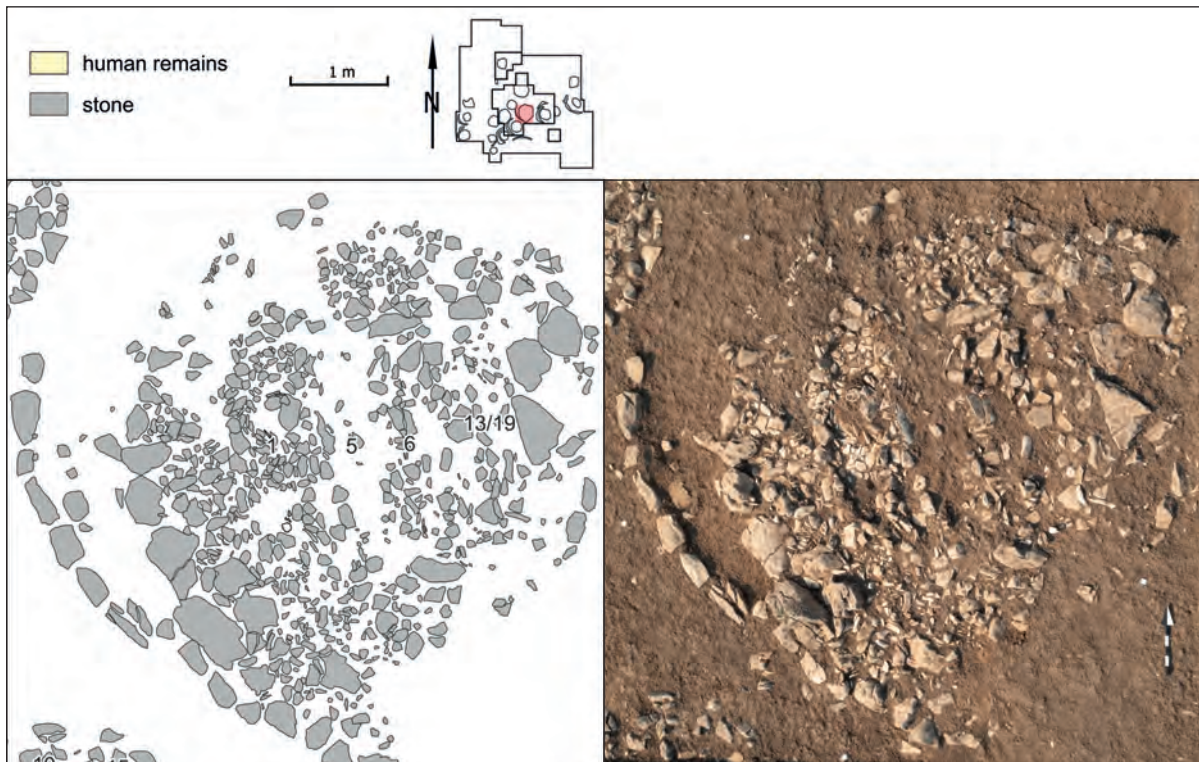

Abb. 13. Grabkomplex SU 18 mit teilweise erhaltenen Grababdeckungen (M. Dević, I. M. Petschko, ÖAI)

bzw. Beraubung noch zur Zeit der Nutzung des Gräberfeldes.

Das Individuum ist als ein 9- bis 14-jähriges Kind bestimmt worden. An einem unteren Mahlzahn war eine Kariesläsion sichtbar. Außerdem waren beide obere erste Prämolare dreiwurzelig. Anatomisch wären zwei Wurzeln zu erwarten. Im Grab 15 wurden keine weiteren Funde gemacht.

Da es keine begleitenden Objekte gab und die Radiokarbondatierung noch aussteht, bietet lediglich die stratigraphische Position des Grabes 15 Hinweise auf Zeitstellung und zwar nur unter der Annahme, dass das Skelett nicht eine spätere, nach dem eigentlichen Bau des Grabes, stattfindende Nachbestattung darstellt. Das Grab 15 wurde demnach sicher vor Grab 10 gebaut und nach der erstmaligen Bestattung (Individuum 3, adult) im Grab 20. Demnach müsste das Grab 15 älter sein als Grab 10 (spätes 9. bis frühes 7. Jh. v. Chr.) und jünger als die ursprüngliche Bestattung im Grab 20. Das chronologische Verhältnis zu den zwei nachbestatteten Individuen im Grab 20 lässt sich derzeit nicht klären.

Grabkomplex SU 18

Die eher ovale Steinkonstruktion wies einen Durchmesser von 5 m auf, befand sich im südlichen Teil der Terrasse (Abb. 2) und enthielt mit vier parallelen, rechteckigen Gräbern die meisten Gräber (Abb. 13). Obwohl das darin enthaltene Grab 1 im Westen durch Sondengängeraktivitäten rezent gestört wurde, waren alle vier Gräber gut erkennbar. Auch in diesem Fall gab es einen halbkreisförmigen Steinring auf der westlichen Seite der Anlage, der jedoch im Gegensatz zu SU 15 mit ihr verbunden ist. Die vier Gräber liegen dicht nebeneinander (1, 5, 6 und 13/19), wobei das östlichste als Etagegrab mit Grab 13 über Grab 19 zwei Bestattungshorizonte aufweist. Die Orientierung der äußeren Gräber 1 und 13/19 verläuft N-S, die zentralen Gräber 5 und 6 weichen mit einer Ausrichtung nach NW-SO marginal ab. Die Gräber 1 und 13/19 unterscheiden sich auch in der Breite von 0,8 m von den beiden innen liegenden Gräbern 5 und 6, die mit etwa 0,5 m schmaler ausfallen. Alle Gräber weisen aber eine vergleichbare Länge von ca. 2 m auf. Entlang der östlichen und westlichen Seite des Grabkomplexes wurden große Steinbrocken platziert (Abb. 13).

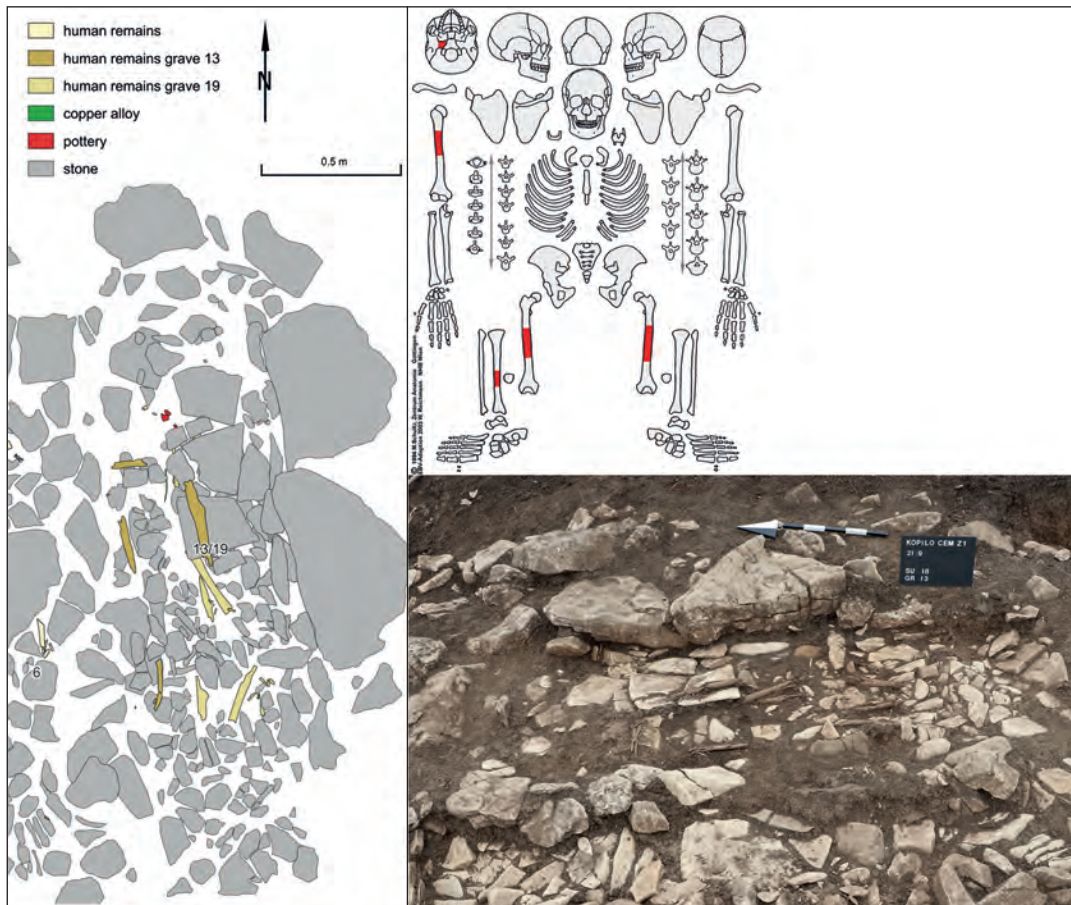

Abb. 14. Grab 13/19; Rechts oben: erhaltene Skeletteile des Individuums aus Grab 13; Rechts unten: Skeletteile aus Grab 13 mit teilweise sichtbarem Skelett aus Grab 19 unter der Steinplattenlage (M. Dević, L. Waltenberger, M. Gavranović, ÖAI)

Abb. 15. Grab 19 mit Nadel im Brustbereich (M. Gavranović, ÖAI)

Die Böden von Grab 1, 6 und 19 wurden mit mittleren bzw. kleineren Steinen belegt. Das Bodenniveau von Grab 1 und 5 lag in etwa auf gleicher Höhe, während die Gräber 6 und 19 auf einem höheren Niveau liegen. Grab 13 als stratigraphisch jüngste Bestattung wurde über Grab 19 errichtet. Markant ist die Setzung einzelner, großer Kalksteine- im Fall von Grab 6 an beiden Schmalseiten und bei Grab 13/19 an der nördlichen Schmalseite. Die Grababdeckung von Grab 1 war durch die rezente Plünderung in einigen Bereichen gestört, schien aber, ebenso wie bei Grab 13 und Grab 6, aus großflächig verteilten, mittleren und kleinen Steinen zu bestehen. Bei Grab 5 war keinerlei Abdeckung feststellbar, wobei aufgrund der Oberflächennähe auch ein rezenter Abtrag der obersten Steinschicht möglich ist.

Grab 13/19

Aus dem Grabkomplex SU 18 stellen wir hier Grab 13/19 als ein Beispiel eines sogenannten

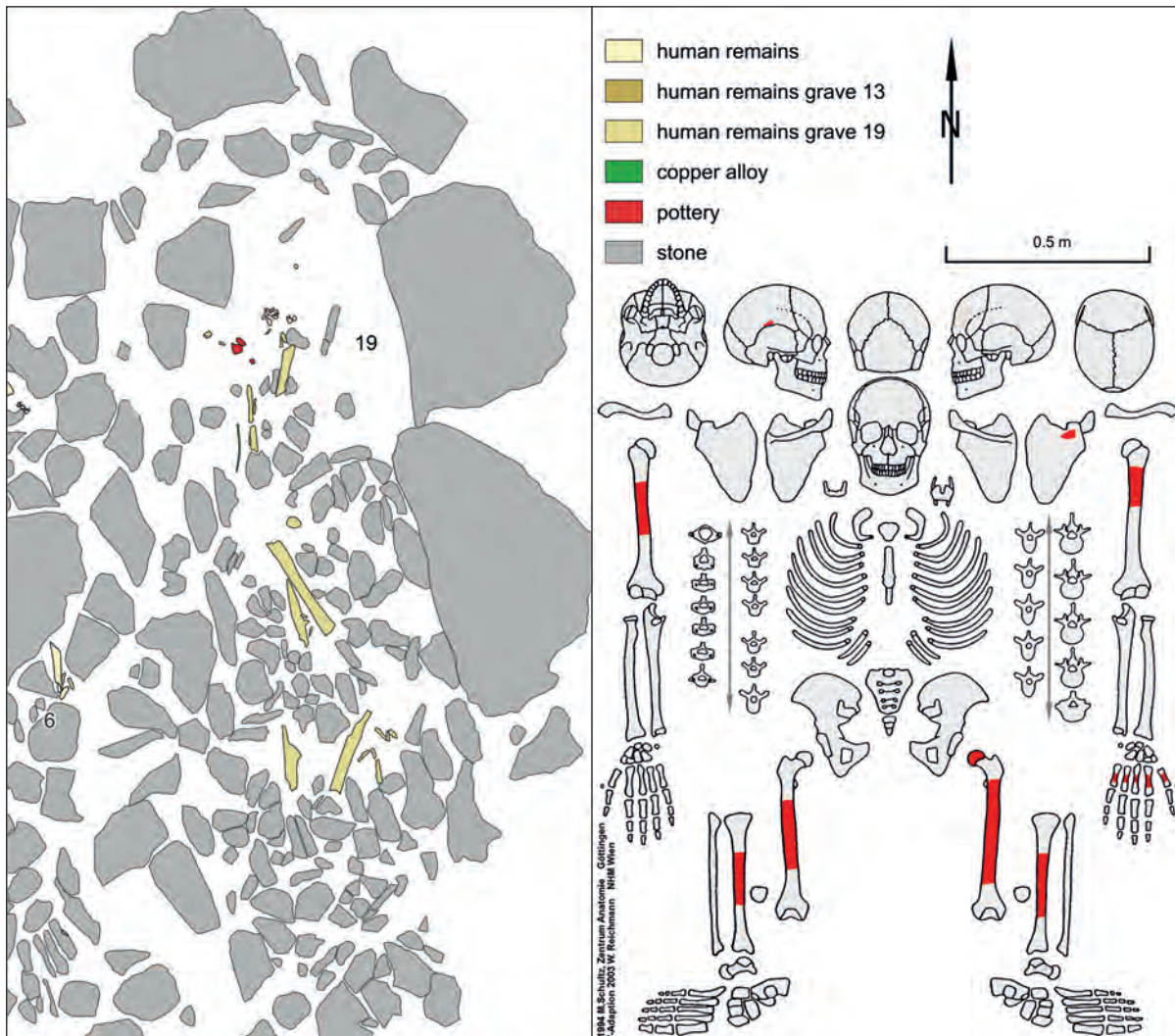

Abb. 16. Grab 19 und erhaltene Skeletteile (M. Dević, L. Waltenberger, ÖAI)

Etagengrabes vor. Es handelt sich um zwei aufeinander folgende Bestattungen im selben Grabraum, die durch eine Steinlage getrennt waren (Abb. 14).

Im oberen Bereich (Grab 13), fanden sich Überreste einer 18-24-jährigen Person (Geschlecht unbestimmbar) in Süd-Nord-Ausrichtung (Abb. 14). Der Erhaltungszustand war sehr schlecht mit weniger als 25% vorhandenen Knochen und starker Erosion der Knochenoberfläche. Das Skelett lag auf einer Steinplattenlage, die gleichzeitig die Abdeckung des darunter liegenden Grab 19 darstellt. Das Skelett in Grab 19 war größtenteils durch den Einbruch der Steinplatten von Grab 13 zerdrückt. Dadurch lässt sich feststellen, dass das Grab 19 im Rahmen der Bestattung nicht mit Erde verfüllt wurde und es unter der Abdeckung aus Stein

daher einen Hohlraum gab. Der Grabboden bestand aus kleinen, dicht nebeneinandergelegten Steinen.

Das Individuum aus Grab 19 ist eine 18–24-jährige Person mit uneindeutiger Geschlechtsbestimmung (Abb. 16). Im Gegensatz zu Grab 13 wurde die Person in Seitenlage in Nord-Süd-Ausrichtung mit Blick Richtung Westen bestattet (Abb. 15). Das Skelett war etwas besser erhalten als die Überreste aus Grab 13, jedoch waren auch hier weniger als 25 % des Skelettes übrig. Neben kariösen Läsionen waren auch Schmelzhypoplasien sichtbar. Wie in Grab 20 war auch bei diesem Individuum ein zweiwurzeliger unterer linker Eckzahn zu finden.

Westlich des Skelettes im Grab 19, auf Höhe des rechten Oberarmknochens, wurde eine Bronzenadel mit fein tordiertem Hals und

kleinem halbkugeligen Kopf aufgefunden (Abb. 15), die eine erste chronologische Einordnung der beiden Bestattungen ermöglicht. Eine sehr ähnliche Nadel wurde in Nević Polje im benachbarten Lašvatal gefunden und stammt vermutlich aus zerstörten Gräbern in denen u. a. auch eine zweischleifige Bogenfibel mit Schildfuß lag.⁶⁸ Nach B. Čović gehört die Nadel aus Nević Polje, zusammen mit der zweischleifigen Bogenfibel, zu den Schmuckformen des späten 7. und frühen 6. Jh. v. Chr., auch wenn es in Nević Polje durchaus Funde gibt, wie z. B. große Brillenspiralen, die eindeutig auch auf ältere Bestattungen des 9. Jh. v. Chr. hinweisen.⁶⁹ Ob die Nadel tatsächlich aus jüngeren oder älteren Gräbern stammt, ist nicht bekannt. Für eine tendenziell jüngere Datierung sprechen vergleichbare Nadeln, die jedoch einen vierkantigen Halsabsatz aufweisen, wie z. B. die Exemplare aus der ersten früheisenzeitlichen Schicht in Pod (Pod C)⁷⁰ sowie aus Grab 2, Tum. III in Ilijak im ostbosnischen Glasinacbereich.⁷¹ Beide Kontexte datieren ins späte 8. und beginnende 7. Jh. v. Chr. Den gleichen vierkantigen Absatz hat auch eine Nadel aus den zerstörten Gräbern in Gračanica bei Visoko, die zusammen mit einer zweischleifigen Fibel mit dreieckiger Fußplatte gefunden wurde und somit ebenfalls in die Zeit des späten 8. und frühen 7. Jh. v. Chr. fällt.⁷² Dem gleichen Typ gehören auch die weiter nördlich gelegenen Funde entlang der Save aus Donja Dolina⁷³ und Bosutska gradina bei Šid⁷⁴ an. Nach R. Vasić stellt dieser Typ eine westbalkanische Form dar, die vor allem in Bosnien verbreitet ist und zwischen dem späten 8. und späten 7. Jh. v. Chr. datiert. Berücksichtigt man die verschiedenen Datierungsansätze, so ergibt sich für die Nadel aus Grab 19 vorerst ein Zeitfenster zwischen dem ausgehenden 8. und dem frühen 6. Jh. v. Chr. Ob sie zusammen mit dem Fund aus Nević Polje eine lokale und im Vergleich zu den Nadeln mit vierkantigem Halsabsatz etwas jüngere Variante darstellt, wird sich erst nach der vollständigen Auswertung der Funde von Kopilo zeigen.

⁶⁸ Čović 1987b, Taf. 52, 17.

⁶⁹ Gavranović 2011, Taf. 14.

⁷⁰ Čović 1987b, 488, Taf. 52, 1.

⁷¹ Benac / Čović 1957, Taf. 14, 1.

⁷² Čović 1984.

⁷³ Marić 1964, Taf. 3, 7.

⁷⁴ Vasić 2003, 97, Taf. 37, 214.

Wie groß der zeitliche Abstand zwischen Grab 19 mit der Nadel und dem darauf liegenden und jüngeren Grab 13 ist, kann derzeit nur gemutmaßt werden. Es könnte sich um eine oder zwei Generationen handeln, aber auch ein deutlich kürzerer Zeitabschnitt, der eventuell mit keiner der zur Verfügung stehenden Methoden fassbar ist (<25 Jahre), ist nicht auszuschließen.

Grabkomplex SU 8

Nordwestlich von SU 18 befand sich eine weitere kreisförmige Struktur mit einem Durchmesser von 3,2 m (Abb. 17). Der Grabkomplex wies keinen umlaufenden Steinring auf, was insbesondere bei den Strukturen geringerer Größe häufiger beobachtet werden konnte. Innerhalb des Komplexes zeichneten sich drei rechteckige Gräber mit N-S Orientierung ab: Grab 2 im Westen, zentral gelegen Grab 14 und Grab 12 im Westen. Die Gräber weisen darüber hinaus auch mit 0,6 m eine ähnliche Breite auf (Abb. 17). Westlich von Grab 2 wurde ein weiterer mit Steinplatten ausgekleideter Bereich freigelegt in dem jedoch keine menschlichen Überreste vorgefunden wurden. Möglicherweise handelt es sich hierbei um einen teilweise vorbereiteten, nicht genutzten Grabraum. Für den Bau des Grabkomplexes wurden auffällig große Kalksteine verwendet. Die Trennwände zwischen den Gräbern aus großen Steinen waren gut erhalten. An den Schmalseiten der Gräber wurden darüber hinaus auch vertikale Steinplatten platziert. Der Grabboden war in allen Fällen mit Steinen belegt, wobei der Boden in Grab 14 aus großen Steinplatten bestand. Die Gräber befanden sich dem Hang entsprechend auf unterschiedlichem Niveau: Grab 12 am tiefsten gelegen, darüber Grab 14 und Grab 2 zuoberst (Abb. 5) Die Abdeckung unterscheidet sich bei den drei Gräbern. Grab 2 wies keine flächige Steinabdeckung auf, während Grab 14 mit mittelgroßen Steinen abgedeckt war. Als Abdeckung von Grab 12 wurden hingegen ausschließlich kleine Kalksteine verwendet (Abb. 17).

Grab 2

Grab 2 ist ein eindeutiges und beeindruckendes Beispiel einer Sekundärbestattung. In der Grabverfüllung befand sich ein vertikal platzierter Kinderschädel (Abb. 18). Der Schädel wurde

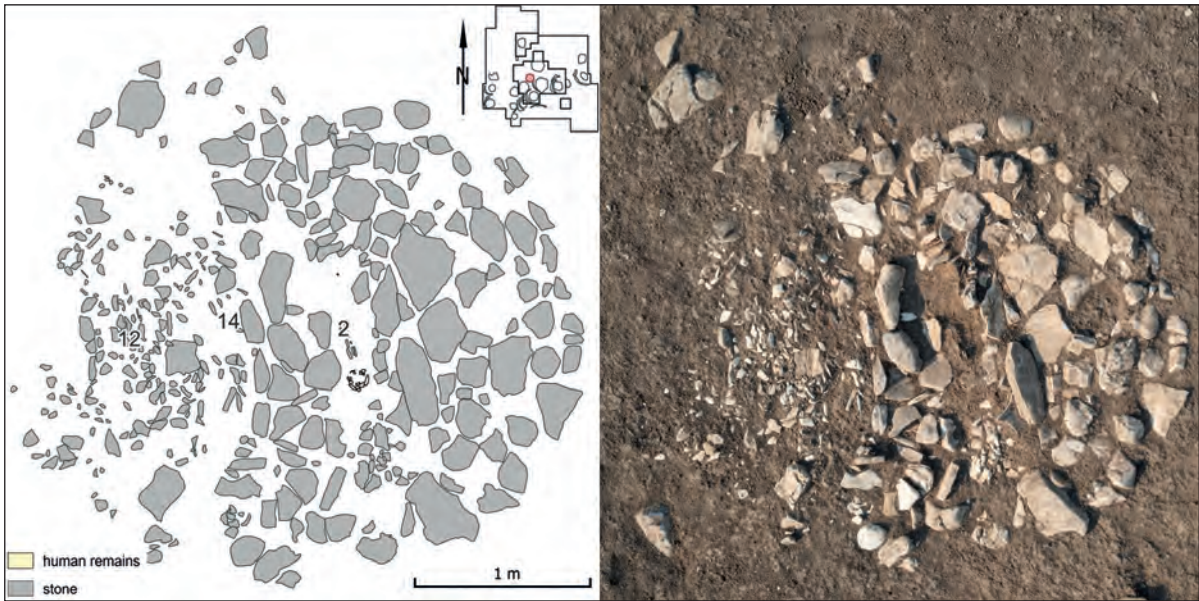

Abb. 17. Grabkomplex SU 8 (M. Dević, I. M. Petschko, ÖAI)

mit der Basis nach unten in das Grab gelegt. Die Blickrichtung war dabei Richtung Osten bzw. Richtung Höhensiedlung. Auch wenn Überreste der Mandibula nicht vorhanden waren, deuten Milchzähne des Unterkiefers darauf hin, dass dieser taphonomisch vergangen ist. Das Sterbealter konnte basierend auf Milchzähnen und permanenten Zähnen, die noch nicht durchgebrochen waren, auf 2–5 Jahre eingegrenzt werden. Trotz der schlechten Erhaltung der Schädelknochen kann man davon ausgehen, dass der Schädel zur Zeit der Niederlegung ins Grab bereits vollständig skelettiert war, da die Gelenksflächen zum ersten Halswirbel unbeschädigt und artikulierte Halswirbel nicht vorhanden waren. Im Grab wurden keine weiteren Knochen gefunden. Die in der Verfüllung des Grabes gefundenen Zähne und craniale Fragmente sind eindeutig demselben Individuum zuzuweisen. Der Grabboden wurde aus kleinen, ungleich verteilten Steinen errichtet.

Unmittelbar südlich vom Schädel wurde auf dem gleichen Niveau eine Tasse mit halbkugeligem Körper und einem überrandständigen Henkel gelegt (Abb. 19). Wie bei allen anderen Gefäßen aus den Gräbern, war auch dieses schlecht gebrannt und sehr porös, weshalb nur noch Fragmente geborgen werden konnten. Auf der groben und nicht behandelten Oberfläche wurden unter dem Rand parallele Linien mit grob ausgeführten, hängenden,

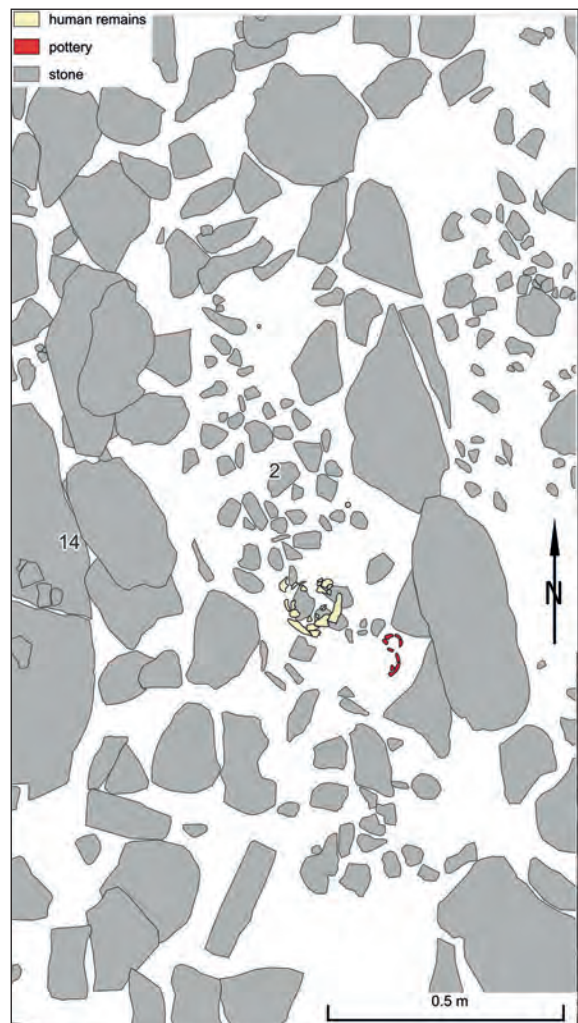

Abb. 18. Grab 2 – Bestattungsniveau (M. Dević, I. M. Petschko, ÖAI)

Abb. 19. Kinderschädel aus Grab 2 und die daneben liegende Tasse in situ; Fragmente der Tasse aus Grab 2 (M. Gavranović, N. Mittermair, ÖAI)

schräffierten Dreiecken sowie vertikale Motive auf dem Bauchbereich (ein Band aus kurzen Schrägritzungen) angebracht (Abb. 19). Tassen dieses Typs treten mehrfach in den spätbronzezeitlichen Schichten (Ha B1 – Ha B2/3) der Siedlungen Varvara (Phase C2–C3) und Pod (Pod B) auf.⁷⁵ Aus den jüngsten Siedlungshorizonten der Phase Pod B (Ha B3) sind auch Exemplare mit einer vergleichbaren Verzierung unter dem Rand wie beim Fund aus Grab 2 in Kopilo vorgelegt.⁷⁶ Im Hinblick auf die Verzierung ist noch auf eine Tasse aus der Siedlung Kopilo zu verweisen, die unter dem Henkel gleiche Bänder mit schrägen, kurzen Ritzungen hat und aus einer Besiedlungsphase der beginnenden Früheisenzeit (Ha B3–Ha C1) stammt.⁷⁷ Tassen mit halbkugeligem Körper, gelegentlich mit einer Verzierung aus mehreren eingeritzten Linien unter dem Rand, sind mehrfach im Gräberfeld Jablanica als Beigabe belegt.⁷⁸ Sie treten in den früheisenzeitlichen Bestattungen des 8. und frühen 7. Jh. v. Chr. auf und können auch einen Omphalosboden haben. Noch jünger sind die Tassen aus der Nekropole Čarakovo bei Prijedor, die in den Gräbern des 6. und des 5. Jh. v. Chr. erscheinen.⁷⁹ Es handelt sich folglich um einen langlebigen Tassentyp, der in Zentralbosnien und angrenzenden Landschaften ab der entwickelten Spätbronzezeit auftritt und offenbar bis in die ausgehende Früheisenzeit fort-dauert. Wichtig für die nähere chronologische

Eingrenzung der Tasse aus Grab 2 in Kopilo ist ihre Verzierung mit Motiven, die in Kopilo selbst aber auch in Pod in erster Linie für das späte 9. und 8. Jh. v. Chr. bezeichnend sind.

Zusammenfassung und Ausblick

Mit der Entdeckung und anschließenden Ausgrabung des Gräberfeldes Kopilo bei Zenica sind wir in der Lage erstmalig die Bestattungssitten einer spätbronze- und früheisenzeitlichen Gemeinschaft in Zentralbosnien zu fassen. Zum ersten Mal, mit Ausnahme der Skelette aus einer Höhle bei Gornji Vakuf-Uskoplje, die jedoch noch nicht vollständig geborgen sind,⁸⁰ stehen der Wissenschaft menschlichen Überreste dieses Zeitraumes zu Verfügung und geben einen ersten Einblick in die prähistorischen Populationen des Zenica Beckens. Die bevorstehenden genetischen, isotopischen und anthropologischen Analysen werden neue, substantielle Informationen über die Ernährung, Gesundheit, Mobilität sowie die potentiellen Verwandtschaftsverhältnisse liefern und somit eine lange bestehende Wissenslücke zum Teil schließen.

Ausgehend von der Lage der Nekropole ist anzunehmen, dass sie den Bestattungsort für die verstorbenen Bewohner der angrenzenden Höhensiedlung Kopilo darstellt. Der Zugang zum Siedlungsbereich vom Flussbecken ausgehend, führte demnach entweder direkt durch den Friedhofsbereich oder unmittelbar daneben vorbei (Abb. 20). Dies lässt auf eine enge

⁷⁵ Čović 1965; Gavranović 2011, 66, Abb. 44.

⁷⁶ Gavranović 2011, Taf. 43, 5.

⁷⁷ Ibid. Taf. 7, 1.

⁷⁸ Ibid. Taf. 15,6,15; Taf. 17, 1-2.

⁷⁹ Čović 1956, 192.

⁸⁰ Zukanović / Mulaomerović / Marjanović 2007.

Abb. 20. Blick auf die 2022 gegrabene Fläche vom Gräberfeld Kopilo von Norden (I. M. Petschko, ÖAI)

Bindung zwischen den lebenden und toten Mitgliedern der Gemeinschaft schließen, deren Komplexität nicht zuletzt auch durch die beobachteten Grabpraktiken (Wiedernutzung der Gräber, sekundäre Bestattungen, Etagengräber) ersichtlich ist. Funde von Keramik viel besserer Machart als die in den Gräbern, Tierknochen und fragmentierten Bronzen im Bereich zwischen den Grabkomplexen lassen regelmäßige Versammlungen und Zeremonien erahnen, die mitunter auch unmittelbaren Umgang mit den Körpern und skelettieren Knochen umfasst haben dürften. Der Bereich des Gräberfelds ist insofern als eine aktive Interaktionszone zu verstehen, die im Alltag der Siedlungsbewohner zweifelsohne stark präsent war. Die Frage nach der Sichtbarkeit der Grabkomplexe während des Nutzungszeit der Nekropole lässt sich nicht endgültig klären. Vieles spricht dafür, dass ein Großteil der Steinanlagen erkennbar und relativ leicht zugänglich war. In diesem Zusammenhang sind womöglich auch die halbkreisförmigen Steinringe zu erklären, die man am ehesten mit einer Trennung bestimmter Areale oder Grabkomplexe oder mit der eventuellen Terrassierung des Geländes in Verbindung bringen kann und folglich von ihrer Sichtbarkeit

ausgehen muss. Erd- oder Steinaufschüttungen konnten zwar bei keinem Komplex verzeichnet werden, was aber auch auf die Erosionen auf der Hanglage oder die neuzeitlichen Eingriffe (Erd- und Steinentnahme) zurückgeführt werden kann.

Chronologisch indikative Metall- und Keramikfunde bieten die Möglichkeit die freigelegten Gräber vorerst in einen Zeitraum zwischen dem 10. und dem 6. Jh. v. Chr. zu datieren. Die bereits begonnen Radiokarbonanalysen der Knochenproben aus jedem Grab werden dazu eine Reihe von absoluten Daten liefern, die mit Hilfe der stratigraphischen Informationen modelliert werden können. Auch wenn einige Daten mit Sicherheit in das sog. Hallstattplateau fallen, ist es mit Hilfe der Stratigraphie und mit Ergebnissen der potentiellen Verwandtschaftsgrade durch aDNA (Generationsabfolge) möglich eine robuste Chronologie für das Gräberfeld selbst und dann über die Vergleichsfunde auch für die Region zu erstellen.

Es steht jedoch schon jetzt fest, dass die diagnostischen Siedlungsfunde von Kopilo auf eine längere Zeitspanne (zwischen dem 12./11. und dem 3./2. Jh. v. Chr.) hinweisen, als das Gräberfeld selbst. Die graue Drehscheibenkeramik aus

den 2019 untersuchten Siedlungsflächen sowie eine Bronzefibel nach dem mittellaténzeitlichen Schema sind klare Anzeiger einer späteisenzeitlichen Besiedlung des 3. und 2. Jh. v. Chr. aus der bislang keine Gräber vorzulegen sind.⁸¹ Auch die zahlreichen Funde in dem südöstlichen Teil der 2021 und 2022 gegrabenen Terrasse sprechen eindeutig für die regen laténzeitlichen Aktivitäten auf dem Fundplatz. Über die Bestattungspraxis in Kopilo in der Zeit nach dem 5./4. Jh. v. Chr. lassen sich aber derzeit keine Vermutungen anstellen.

Ein deutlicher Bezug zwischen den freigelegten Gräbern in Kopilo und der Siedlung lässt sich nicht nur durch die Lage, sondern auch durch die beigegebenen Trinkgefäße aufzeigen. Typologisch und im Hinblick auf die Verzierungen entsprechen sie gänzlich dem für die Zeit typischen Siedlungsrepertoire, nur ist ihre Qualität deutlich schlechter, was stark dafürspricht, dass sie nur für den Begräbniszweck hergestellt wurden. Die bevorstehenden Rückstandsanalysen werden zeigen, ob sie befüllt waren und wenn ja mit welchem Inhalt (tierische Fette, Milchprodukte) die kleinen Gefäße beigegeben wurden. Somit werden wir in der Lage sein, komplexe Bestattungsrituale weiter zu beleuchten.

Das Spektrum der Metallfunde ermöglicht nicht nur die ersten Datierungsansätze der einzelnen Bestattungen, sondern zeigt auch eine Vielfalt an Formen lokaler, regionaler und überregionaler Verbreitung. Die Nadel aus dem Grab 19 ist eine für die Region Zentralbosniens charakteristische Form des 8. und frühen 7. Jh., während die im Grab 20 gefundenen Schläfen- oder Ohringe außer in Zentralbosnien (weitere Funde aus Kopilo und aus Pod) vor allem im dalmatinischen Hinterland verbreitet sind und somit auf gewisse Kontakte dieser zwei Regionen hindeuten. Hervorzuheben unter den lokalen, bislang nur im Zenicabecken nachgewiesenen, Schmuckformen sind dreischleifige Bogenfibeln mit dreieckiger Fußplatte. Neben dem 2007 publizierten Einzelfund aus dem Gebiet der Stadt Zenica, wurden in Kopilo drei weitere Exemplare dieses Typs gefunden.⁸² Aus Fundorten im Zenicabecken kommen noch zwei weitere, die in den letzten Jahren durch Sondengänger entdeckt wurden und sich

jetzt in der Sammlung des Stadtmuseums befinden. Es steht demnach außer Zweifel, dass es sich um eine für das Zenica Becken typische früheisenzeitliche Schmuckform handelt, deren Produktion womöglich auch in den lokalen Werkstätten zu suchen ist. Aus diesem Grund kann man dreischleifige Bogenfibeln mit dreieckiger Fußplatte ohne Vorbehalt als Fibeln vom Typ Zenica ansprechen.

Auf überregionale Kontakte der bestattenden Gemeinschaft in Kopilo weisen u. a. einige Anhänger wie geschlitzte Bommel oder Anhänger vom Typ Ghidici, die man gewöhnlich mit den sog. Mazedonischen Bronzen der frühen Eisenzeit oder dem Ostbalkanraum in Verbindung bringt und die schon in einigen reicher ausgestatteten Gräbern aus Jablanica, Donja Dolina und aus dem Glasinacraum belegt sind.⁸³ Auch in Kopilo gibt es einige eindeutig reicher ausgestattete Gräber mit Schmucksets aus Armringen, Armspiralen, Gürtelschließen, Schläfenringen und verschiedenen Anhängern aus Metall, sowie Glasperlen, die eine gewisse soziale Stratifizierung suggerieren, auch wenn es sich naturgemäß um Objekte handelt, die von den Bestattenden ausgewählt und bewusst in das Grab für das Jenseits mitgegeben wurden. Beigaben aus der Kategorie Waffen/Gerätschaften sind selten, mit einem über dem Kopf niedergelegten Eisenmesser in Grab 34 als markantestes Beispiel.

Die geplanten archäometallurgischen Untersuchungen der Metallfunde aus dem Gräberfeld werden zum ersten Mal zeigen, wie die regionalen Versorgungsnetzwerke des Rohmaterials Kupfer, als Hauptbestandteil der Bronzelegierung, während der Früheisenzeit zu rekonstruieren sind. Wie die umfangreichen Analysen der bronzezeitlichen Funde aus Bosnien und benachbarten Landschaften des westlichen und zentralen Balkans gezeigt haben, lässt sich die in der Forschung lange Zeit angenommene Ausbeutung der regionalen Kupferlagerstätten nicht nachweisen.⁸⁴ Stattdessen wurde bei der Herstellung der bronzezeitlichen Objekte in lokalen Gießwerkstätten, wie z. B. in der Siedlungen Varvara in Nordherzegowina

⁸¹ Gavranović et al. 2021.

⁸² Gavranović 2007a; Gavranović et al. 2023.

⁸³ Metzner-Nebelsick 2002, 446; Pabst 2008, Abb. 7.

⁸⁴ Mehofer / Gavranović / Kapuran 2021; Gavranović et al. 2022.

oder Pivnica in Nordbosnien,⁸⁵ hauptsächlich Kupfer aus Trentino als Rohmaterial verwendet. Die Analyse der Funde aus Kopilo wird zeigen, ob sich dieser Trend, der für die gesamte Spätbronzezeit belegt werden konnte, auch in der Früheisenzeit fortsetzt, oder ob eventuell ein Wechsel festzustellen ist.

Inwiefern die Grabkomplexe, wie sie in Kopilo vorliegen, für den Raum Zentralbosniens typisch sind und auch im Fall der anderen spätbronze- und eisenzeitlichen Höhensiedlungen zu erwarten wären, bleibt fraglich. Wie die Beispiele aus dem auf der anderen Flussseite liegenden und mit Kopilo im Blickkontakt stehendem Fundort Gradišće zeigen, können auch direkt benachbarte und zumindest teilweise parallel existierende Gemeinschaften unterschiedliche Bestattungsweisen haben, trotz der unverkennbaren Verwandtschaft in der materiellen Kultur (Keramik, Siedlungen mit Wallanlage). Die über den 500 Meter langen Bergkamm verteilten Steintumuli in Gradišće mit je einer bis zwei Bestattungen, wovon eine mit Sicherheit ins 9. Jh. v Chr. datiert, zeugen von einer ganz anderen Bestattungspraxis als in der relativ dicht belegten Nekropole von Kopilo. Wie die Bestattungen im Fall der anderen zahlreichen Höhensiedlungen Zentralbosniens aussehen, wird erst durch zukünftige Forschungen geklärt werden können. Es ist jedoch schon jetzt zu verzeichnen, dass mit Sicherheit nicht von einer einheitlichen Form der Gräber auszugehen ist

Interessant ist in diesem Zusammenhang auch, dass die derzeit beste Analogie zu Kopilo gar nicht in Bereich der sog. "Zentralbosnischen Gruppe" im Sinne von B. Čović liegt, sondern in Jablanica bei Lopare, einem Fundort in Nordostbosnien im Majeвица Mittelgebirge. Gemein ist den beiden Nekropolen nicht nur die Lage des Gräberfelds auf der Terrasse unter der Höhensiedlung sowie ausschließlich praktizierte Körperbestattungen, sondern auch der Grabbau mit ovalen/runden Grabkomplexen aus Stein mit mehreren dicht beieinander liegenden Bestattungen, halbkreisförmige Steinsetzungen um die Grabkomplexe, der Bau der einzelnen viereckigen Gräber aus Steinplatten, Doppelbestattungen in einem Grab und durch Steinplatten getrennte

Etagenbestattungen.⁸⁶ Auch im Fundspektrum gibt es Überlappungen (Armspiralen, Glasperlen, Eisenmesser, Nadeln vom ähnlichen Typ, geschlitzte Bommelanhänger), die für eine simultane Nutzungszeit der beiden Bestattungsplätze sprechen. In beiden Fundorten gibt es darüber hinaus auch lokale, eigene Formen, die man als Indikatoren einer spezifischen, kulturellen Prägung interpretieren kann. Während Kopilo in allen bisherigen Studien als ein Fundort der "Zentralbosnischen Gruppe" beschrieben wurde, blieb Jablanica, trotz einer Entdeckung in den frühen 1980er, ohne Zuweisung im Sinne des "Kulturgruppenmodells". Der Hauptgrund dafür ist die Tatsache, dass für den nordostbosnischen Raum, trotz Erforschung spätbronze- und früheisenzeitlicher Fundstellen, keine "Kulturgruppe" definiert werden konnte. Das Gräberfeld in Jablanica blieb somit in den meisten regionalen Synthesen zur Bronze- und Eisenzeit, mit Ausnahme der chronologischen Studie von C. Pare zum Übergang von der Spätbronze zur Früheisenzeit,⁸⁷ unerwähnt. Die offensichtlichen Ähnlichkeiten der Nekropolen Jablanica und Kopilo zeigen noch einmal deutlich, dass man mit starren "Kulturgruppenmodellen" zur Forschung der Bronze- und Eisenzeit wenig beitragen kann, da sie der Dynamik der wechselseitigen Beziehungen zwischen verschiedenen prähistorischen Gemeinschaften kaum entsprechen.

Die Entdeckung des Gräberfeldes von Kopilo bietet bislang die einmalige Möglichkeit Bestattungssitten der spätbronze- und früheisenzeitlichen Bevölkerung Zentralbosniens detailliert zu untersuchen. Nach 130 Jahren archäologischer Forschung in Bosnien und Herzegowina haben wir in Kopilo die ersten dokumentierten Gräber dieser Periode in dieser Region. Gleichzeitig stellen unsere Arbeiten einen Anstoß für weitere, intensive Felduntersuchungen sowohl im Zenica Becken als auch in allen benachbarten Tälern und Becken Zentralbosniens dar, da nur so weitere intakte Gräber aufzufinden und anschließend auszuwerten sind. In Folge dessen wird man in der Lage sein, Altfunde besser zu kontextualisieren und ein weitaus vollständigeres Bild über die prähistorischen Entwicklungen dieses spezifischen Raumes darzubieten.

⁸⁵ Gavranović 2013.

⁸⁶ Milić 1985; Gavranović 2018.

⁸⁷ Pare 1998, 355.

Nekropola Kopilo kod Zenice - nova saznanja o načinu sahranjivanja u kasnom brončanom i starijem željeznom dobu u centralnoj Bosni

Istraživanje arheoloških lokaliteta na području Zenice u saradnji JU Gradskog Muzeja Zenica i Austrijskog arheološkog instituta (Austrijska akademija nauka) rezultiralo je otkrićem prve dokumentirane nekropole kasnog brončanog i ranog željeznog doba na području centralne Bosne. Prahistorijsko groblje na lokalitetu Kopilo nalazi se na jednoj od terasa koje se pružaju zapadno od već poznate istoimene gradine na kojoj su vršena istraživanja u više navrata, a posljednji put u sklopu našeg zajedničkog projekta u 2019. godini. Nastavak predviđenih istraživanja u 2020. godini bio je spriječen usljed pandemije, a u međuvremenu su na širem području lokaliteta primijećene aktivnosti tragača za metalom uz upotrebu detektora. S ciljem da se utvrde eventualna uništenja, terenska istraživanja u 2021. godini započeta su na najnižoj terasi prema zapadu, odnosno prema dolini rijeke Bosne. Nakon što je otkriven jedan djelomično devastirani skeletni ukop, kao i nekoliko predmeta (plava staklena perla, tropetljasta lučna fibula), zona iskopavanja je proširena. U daljem toku iskopavanja 2021. i 2022. godine pronađeno je ukupno 46 grobova u kojima je identificirana ukupno 51 individua i zastupljene su sve starosne grupe.

Iako su u dosadašnjim arheološkim istraživanjima na području centralne Bosne pronađeni grobovi koji se prema metalnim nalazima mogu okvirno datirati u brončano i željezno doba, dokumentacija je uglavnom bila nepotpuna ili je nije ni bilo, što je onemogućavalo precizniju rekonstrukciju pogrebnih rituala. Već početkom 20. stoljeća pronađeni nalazi s lokaliteta kao što su Srijetež, Ćatići i Donja Zgošća kod Kaknja, Velika Bukovica i Putičevo kod Travnika, Grbavica kod Viteza ili Semizovac kod Vogošće, pružili su određeni uvid u repertor metalnih nalaza iz grobova, no svi ostali detalji vezani uz pokapanje uglavnom su nedostajali. Kasniji slučajni nalazi grobova kao što su Gračanica kod Visokog ili Klimenta kod Donjeg

Vakufa, te naknadne publikacije metalnih predmeta s ranije otkrivenih ukopnih mjesta Nević Polje i Klaonica kod Travnika nisu doprinijeli proširivanju saznanja o pogrebnim običajima stanovnika centralne Bosne u vrijeme brončanog i željeznog doba, osim što je spektar poznatih metalnih nalaza znatno uvećan.

Nasuprot grobovima, naselja ovog perioda u centralnoj Bosni bolje su istražena, zahvaljujući prije svega dugogodišnjem radu B. Čovića na visinskom naselju Pod. Na osnovu ovih istraživanja, ali i prvih iskopavanja na naselju Kopilo (1971. i 1975. godine), B. Čović je skicirao osnovne kulturnog razvoja u vrijeme kasnog brončanog i ranog željeznog doba za ovaj specifični planinski krajolik te uveo termin "Srednjobosanska kulturna grupa". Kao glavni prostori naseljavanja označene su doline u gornjem toku rijeka Vrbasa i Bosne, te dolina rijeke Lašve sa svim pritokama, dok su visinska utvrđena naselja smještena na rubovima riječnih dolina i bazena istaknuta kao karakterističan tip naseljavanja. Zajednički element ovih naselja je keramika ukrašena urezanim geometrijskim motivima, koja čini jednu od glavnih prepoznatljivih karakteristika "Srednjobosanske kulturne grupe".

U pogledu sahranjivanja i sam Čović ističe nedostatak konkretnih informacija za područje centralne Bosne, no dolazi do zaključka kako se kod ukopa kasnog brončanog i ranog željeznog doba vjerovatno radilo o jednostavnim, ravnim grobovima. Indikativno je, međutim, da čak i rani kratki izvještaji spominju različite oblike grobova i različite prakse sahranjivanja. U slučaju Ćatića radilo se vjerovatno zaista o ravnim grobovima pokrivenim kamenim pločama, no izvještaji za Grbavicu, Donju Zgošću i Putičevo izričito govore o tumulima. Priloženi plan iz Srijeteža također pokazuje kako manje tumule, tako i ravne grobnice, dok se u slučaju Velike Bukovice spominju tumuli s paljevinskim ukopima. Vrijedi istaknuti i rad S. Perića iz 2002. godine o mnogobrojnim tumulima u gornjem toku rijeke Bosne kao mogućim grobnim mjestima iz brončanog i željeznog doba, koji također dovode u pitanje zaključke B. Čovića. Arheološkoj javnosti relativno nepoznati su i ukopi pronađeni 2003. godine u jednoj špilji u blizini Gornjeg Vakufa – Uskoplja koji nisu arheološki istraživani, međutim, pronađena keramika i jedan apsolutni datum iz ljudske kosti govore da bi se moglo raditi o ukopnom

mjestu s početka ranog željeznog doba (8. st. pr. n. e.). Treba spomenuti i dvije urne pronađene u Papratnici kod Visokog objavljene 2013. godine za koje se također pretpostavlja da potječu iz kasnog brončanog ili ranog željeznog doba. Na koncu su i naša ranije objavljena istraživanja na području Zenice donijela dokaz o kasnobrončanim ukopima u manjim kamenim tumulima raspoređenim na potezu mjesta Gradišće, odnosno na grebenu između visinskih naselja Vrh Negraja i Mrtvačke gradine.

Svi ovi primjeri jasno pokazuju da se u slučaju kasnog brončanog i ranog željeznog doba u centralnoj Bosni ni na koji način ne može raditi o nekom jedinstvenom i za cijeli teritorij važćem pogrebnom ritualu u smislu kako je to pretpostavio B. Čović. Već i dosada poznati grobovi svjedoče o vrlo varijabilnom načinu sahranjivanja, pa čak i kada je riječ o neposredno susjednim i istovremenim zajednicama kao što je slučaj kod Kopila i Gradišća, smještenih na suprotnim stranama Zeničkog bazena rijeke Bosne.

U slučaju Kopila iskopavanja iz 2021. i 2022. godine dovela su do otkrića nekropole s grobovima koji su se uglavnom nalazili u kružnim kamenim konstrukcijama, odnosno kompleksima promjera između 3 i 6 metara. Ukupno je pronađeno 19 kružnih konstrukcija s 44 groba, dok su dva pojedinačna groba bila van grobnih kompleksa. Grobni kompleksi izgrađeni su na tankom zemljanom sloju ili direktno na stjenovitoj podlozi i uglavnom su se sastojali od tri paralelna grobna mjesta orijentirana u pravcu sjever-jug, premda postoje i kompleksi s četiri grobna mjesta (SU 18) ili pak samo sa jednim grobom (SU 116). Na sjeveru istražene površine pronađeno je i mjesto s kojeg je uziman materijal za izgradnju grobova. Ploče prirodne stijene na ovom su mjestu lomljene i vađene primjenom vatre i naglog hlađenja.

Većina grobnih kompleksa bila je ograđena polukružnim vijencem od većeg kamenja. Tragovi dodatnog nasipanja ili podizanja tumula iznad samih grobnica nisu bili vidljivi prije početka istraživanja, niti su pronađeni tokom iskopavanja.

Grobna mjesta unutar konstrukcija uglavnom su popločana kamenjem ili pločama različitih dimenzija te međusobno razdvojena redovima posloženog kamenja. Iznad glave, odnosno ispod nogu ukopane osobe, često su postavljane

vertikalne kamene ploče. Veće, kružno poredano kamenje činilo je rub konstrukcije, a u bolje očuvanim kompleksima dokumentirane su i pokrivne ploče većih dimenzija iznad samih grobova.

U svim grobovima radi se o skeletnim ukopima. Orijehtacija sahranjenih osoba je sjever-jug, odnosno jug-sjever bez primjetnih pravilnosti u pogledu spola ili starosti. Pokojnici su polagani na lijevi ili desni bok s lagano savinutim nogama i rukama i dlanovima ispod glave (tzv. spavajući položaj). Pored pojedinačnih ukopa, zabilježeni su i ukopi dvije ili više individua u jednom grobnom mjestu, a kod nekih grobova dokumentirani su tragovi otvaranja i ponovnog korištenja. U nekim slučajevima zabilježili smo i sekundarne ukope u kojima su se nalazili samo određeni dijelovi skeleta. Pogrebna praksa uključivala je i sukcesivne ukope u istom grobnom mjestu, pri čemu su ukopane osobe i fizički razdvojene slojem položenog kamena, odnosno kamenih ploča. U pogledu starosti pokojnika treba spomenuti konstrukciju SU 112 s tri grobna mjesta u kojima su sahranjena isključivo djeca starosti između 4 i 10 godina.

Najčešći prilozi u grobovima su male keramičke posude (šoljice, vrčevi, amforice) koje su pronađene u 12 grobova, postavljene uvijek u predjelu glave. Riječ je o posudama za piće istih oblika i ukrasa kakvi su poznati iz samog naselja Kopilo, ali i iz susjednih visinskih naselja centralne Bosne, s razlikom da su posude iz grobova bile izrazito loše kvalitete, s poroznom površinom i nemarno urezanim ukrasima, te se može pretpostaviti da su i napravljene samo u svrhu pokopa. U 19 grobova pronađeni su metalni predmeti, zatim koštane i staklene perle. Metalni predmeti, uglavnom dijelovi nakita, nalazili su se na očekivanim dijelovima tijela gdje su i bili nošeni, što navodi na zaključak da su preminuli sahranjivani u grobnoj odori, koja je očigledno uključivala i nakit. Iznimka je grob 34 u kojem je ispod posude, koja se nalazila iznad glave, bio položen i jedan željezni nož. Koncentracije keramičkih nalaza na prostoru između kružnih grobnih kompleksa, kao i nalazi keramike i životinjskih kostiju u zapunama pojedinačnih grobnih mjesta, jasan su indikator intenzivnih aktivnosti na samom groblju, koje su se vjerovatno odvijale u sklopu ceremonija za vrijeme trajanja sahranjivanja, kao i prije i poslije toga.

U ovom radu detaljnije su predstavljena tri grobna kompleksa s izborom pojedinačnih grobova, koji daju dobar presjek raznih pogrebnih praksi na nekropoli Kopilo. Osim toga, pronađeni predmeti u ovdje opisanim grobovima pružaju dobru osnovu za datiranje samih ukopa, u nedostatku radiokarbonskih analiza koje su u toku.

Grobni kompleks označen kao SU 15 sadržavao je tri jasno ograničena grobna mjesta s različitim načinom izrade podnica na različitim nivoima. Sva tri grobna mjesta (grobovi 15, 10 i 20) približno su istih dimenzija, a oko njih je izgrađen kružni kameni rub konstrukcije. Sa zapadne strane kompleksa nalazi se polukružni vijenac od većeg kamenja. Grobovi 10 i 15 bili su pokriveni većim kamenim pločama, a grob 20 manjim kamenjem.

Grob 10 se nalazi u sredini kompleksa SU 15 s ukopom djeteta u dobi između 7 i 11 godina starosti, sahranjenim u bočnom položaju i glavom okrenutom prema jugu. Pored glave pronađeni su fragmenti šoljice s dvije ručke i ukasima tipičnim za keramiku 9. i 8. st. pr. n. e. na prostoru centralne Bosne, ali i podunavskog prostora Srbije i Rumunije. Slične posude poznate su i iz naselja Kopilo i Pod, kao i iz skeletnih grobova na lokalitetu Jablanica kod Lopara u sjeveroistočnoj Bosni.

Grob 20 sadržavao je skeletne ostatke tri osobe. Individue označene kao 1 i 2 nalazile su se u anatomskom položaju s blago okrenutim kostima, dok su ostaci treće individue pronađeni posvuda u grobu. Individua 1 (vjerovatno ženski spol, odrasla) ukopana je s glavom prema jugu, a odmah ispod nje ležala je individua 2 (10–13 godina, spol nepoznat) suprotne orijentacije. Individua 3 je odrasla osoba čiji spol nije mogao biti utvrđen standardnim antropološkim metodama. Sudeći prema pronađenoj situaciji, u slučaju groba 20 vjerovatno je došlo do otvaranja prvotnog groba u kojem je bila sahranjena individua 3. Razlog otvaranja bio je ukop druge dvije individue (1 i 2), koje su vrlo vjerovatno sahranjene skupa. Položaj njihovih kostiju (lagano okrenutih, ali ipak u jasnom anatomskom rasporedu) mogao bi biti posljedica umotavanja pokojnika u tkaninu. Pri raspadu mekih dijelova tijela došlo je do određenog pomjeranja, koje je izgleda ipak bilo ograničeno nekom barijerom (umotana tkanina oko tijela). Uz glavu individue 1 pronađene su dvije metalne sljepoočničarke ili naušnice s

masivnim kolutom i namotanom žicom. Ovo vrstu nakita B. Čović je opisao kao “delmatski tip naušnica”, a analogije iz Hercegovine (Crvenice, Gorica), dalmatinskog zaleđa (Postranje kod Imotskog), kao i iz naselja Pod datiraju u period između sredine 7. i sredine 6. st. pr. n. e.

Grob 15 sadržavao je relativno dobro očuvani skelet osobe starosti između 9 i 14 godina, u bočnom položaju i glavom prema sjeveru. Iznad glave i ispod nogu nalazile su se dvije vertikalno postavljene veće kamene ploče. Grob nije sadržavao priloge, ali se na osnovu stratigrafske pozicije unutar kompleksa može pretpostaviti da je grob 15 stariji od groba 10 i mlađi od prvotnog ukopa (individua 3) u grobu 20.

Grobni kompleks označen kao SU 18 sadržavao je četiri paralelna grobna mjesta, a ovdje je predstavljen tzv. etažni ukop s grobovima 13 i 19 na istočnom rubu konstrukcije.

U grobu 13 ukopana je osoba starosti između 18 i 24 godine, glave okrenute prema jugu i bez priloga. Skelet je ležao na kamenim pločama ispod kojih se nalazio drugi ukop označen kao grob 19. Radilo se individui staroj također između 18 i 24 godine, suprotne orijentacije u odnosu na grob 13, tačnije s glavom prema sjeveru. U predjelu grudnog koša pronađena je igla s malom glavicom i fino tordiranim vratom. Vrlo slična igla poznata je iz uništenih grobova iz Nević Polja kod Travnika, a prema B. Čoviću, radi se o nakitu koji datira u kasno 7. i rano 6. st. pr. n. e., jer je uz iglu u slučaju Nević Polja pronađena i jedna dvopetljasta fibula s nogom u obliku beotskog štita. Slične igle, ali s prizmatičnim vratnim dijelom, poznate su i iz Poda (također u sloju s dvopetljastim fibulama s nogom u obliku beotskog štita), kao i iz grobova u Gračanici kod Visokog i iz groba 2, tum III, na Ilijaku na području Glasinca. Analogije su poznate i iz Donje Doline (prostor naselja) i Bosutske gradine kod Šida. Kod svih analogija radi se o nalazima koji prema R. Vasiću datiraju između konca 8. i konca 7. st. pr. n.e. Vremenski raspon između groba 19 (s iglom) i naknadnog groba 13 za sada nije moguće procijeniti. Moguće je razmak od nekoliko generacija, ali i osjetno manji vremenski period, koji nije moguće odrediti raspoloživim metodama.

Grobni kompleks SU 8 također je sadržavao tri paralelna groba (grobovi 12, 14 i 2), a na istoku konstrukcije nalazilo se još jedno grobno

mjesto ograđeno kamenjem u kojem, međutim, nije bilo ljudskih ostataka. Ovdje predstavljamo grob 2 kao jasan primjer prakse sekundarnih ukopa. U zapuni groba 2, ograđenog većim kamenjem, pronađena je dječija lobanja postavljena u vertikalnom položaju s licem okrenutim istoku, odnosno prema naselju. Starost djeteta je iznosila 2 do 5 godina u trenutku smrti. U grobu nisu pronađeni nikakvi drugi dijelovi tijela. Sudeći prema očuvanosti zglobova koji vode prema kičmi, lobanja je morala biti odvojena od tijela u skeletnom stanju, što znači da je proces raspada mekog tkiva tijela bio završen prije samog ukopa. Nakon toga, lobanja je odvojena i položena vertikalno u grob. Pored lobanje nalazila se šoljica s visokom ručkom i urezanim ukrasima. Ovakav tip šoljice s vrlo sličnim ukrasima poznat je iz samog naselja Kopilo, ali i iz obližnjih naselja kao što je Pod kod Bugojna, te se može datirati u period između kasnog 9. i ranog 7. st. pr. n. e., što bi i bila trenutna datacija groba 2.

Istraživanjem nekropole Kopilo po prvi put se pruža prilika detaljne analize pogrebnih običaja jedne zajednice kasnog brončanog i ranog željeznog doba u centralnoj Bosni. Po prvi put u mogućnosti smo analizirati ljudske ostatke iz ovog perioda i dobiti uvid u prahistorijsku populaciju koja je obitavala na prostoru Zenice. Predstojeće genetske, antropološke i analize izotopa rezultirat će obiljem novih podataka o ishrani, zdravlju, mobilnosti i rodbinskim vezama zajednice koja je svoje preminule ukopavala na ovom groblju.

Sam položaj nekropole govori da je riječ o ukopnom mjestu stanovnika visinskog naselja Kopilo. To ujedno znači da je pristup naselju s utvrđenim najvišim dijelom i susjednim terasama iz pravca doline rijeke Bosne bio moguć samo kroz nekropolu ili neposredno pored nje. Samo groblje imalo je, dakle, važnu ulogu u svakodnevici, a uske veze između preminulih i živih članova zajednice ogledaju se i u zabilježenim radnjama kao što su višekratno otvaranje grobova, sekundarni ukopi, pogrebne ceremonije i druga okupljanja. Samo groblje predstavlja prema tome zonu interakcije i aktivnosti te ga moramo posmatrati kao integralni dio cijelog lokaliteta. Usljed brojnosti ovih aktivnosti, može se pretpostaviti da su grobni kompleksi bili većim dijelom vidljivi u vrijeme korištenja nekropole. U prilog tome govore i polukružni kameni vijenci koji su vjerovatno služili kako bi se markirale određene

zone unutra groblja ili eventualno označile manje terase na blagoj padini. Iako nisu pronađene nikakve indicije nasipanja zemljanog ili kamenog materijala preko grobova, nije isključeno da su se nasipi vremenom izgubili djelovanjem erozije ili prilikom recentnih radnji.

Karakteristični metalni i keramički nalazi mogu poslužiti kao prva hronološka orijentacija za otkrivene grobove, čiji vremenski raspon obuhvata period između 10. i 6. st. pr. n. e. Predstojeće radiokarbonske analize za svaki ukop svakako će upotpuniti hronološku sliku. Iako će dobar dio apsolutnih datuma padati u tzv. halštatski plato, uz pomoć detaljnih stratigrafskih opažanja i potencijalnih rodbinskih veza (eventualni generacijski slijed), moguće je izraditi solidnu hronološku sekvencu za samo groblje, ali i za širu regiju putem analogija u materijalnoj kulturi.

Međutim, i sada je već jasno da samo naselje na Kopilu obuhvata znatno duži period nego otkriveni grobovi. U toku dvije godine terenskog rada, istraženo je preko 1700m² na najnižoj terasi i probnim sondama na susjednim terasama i utvrđene su granice rasprostiranja groblja. Jedina mogućnost širenja nekropole je prema jugozapadu, gdje se nalaze kuće sadašnjih žitelja Kopila. Kako su pokazala i naša istraživanja naselja u 2018. i 2019. godini, Kopilo je zasigurno bilo naseljeno i periodu kasnog željeznog doba, na što jasno upućuju latenska keramika rađena na kolu i jedna fibula srednjolatenske šeme. Mnogobrojni pojedinačni nalazi (keramika rađena na kolu, fibule i privjesci) u južnom dijelu površine istražene 2021. i 2022. godine mogu se bez sumnje pripisati latenskom periodu, no grobovi iz tog perioda nisu pronađeni. O pogrebnoj praksi na Kopilu u vremenu nakon 5. st. pr. n. e. za sada ne postoje nikakvi konkretni podaci.

Metalni nalazi iz grobova nekropole Kopilo ne samo da omogućavaju prvo datiranje grobnih cjelina već pokazuju i široki spektar lokalnih, regionalnih i interregionalnih tipova nakita. Igla iz groba 19 može se označiti kao regionalna forma tipična za centralnu Bosnu, dok su sljepoočničarke iz groba 20 očigledno raširene u centralnoj Bosni, ali i u dalmatinskom zaleđu, te ukazuju na određenu komunikaciju između ove dvije regije. Kao primjer lokalnog nakita specifičnog za Zenički bazen rijeke Bosne mogu se navesti tropetljaste lučne fibule s trokutastom nogom. Pored jednog primjerka iz Gradskog Muzeja u

Zenici (nepoznato nalazište) objavljenog 2007. godine, na Kopilu su pronađena još tri primjerka ovog tipa fibula. U zbirci Gradskog Muzeja nedavno se nalaze još dva primjerka s drugih lokaliteta s područja Zenice. Radi se, dakle, o vrlo karakterističnom identifikacijskom nakitu ranog željeznog doba, koji je dosada pronađen isključivo na širem prostoru Zenice, a vjerovatno je i izrađivan u nekoj od obližnjih radionica. Stoga se tropetljaste lučne fibule s trokutastom nogom bez ikakve dileme mogu opisati kao fibule tipa Zenica.

O širim interregionalnim kontaktima zajednice na Kopilu svjedoče, između ostalog, i razni privjesci u obliku praporca ili privjesci tipa Ghidici koji su prije svega karakteristični za prostor Sjeverne Makedonije i istočnog Balkana. Slični "egzotični" dijelovi nošnje zabilježeni su i u nekim bogatije opremljenim grobovima u Jablanici, Donjoj Dolini i na Glasincu. Na Kopilu postoje, također, određeni grobovi koji su bogatije opremljeni setovima metalnog nakita (spiralne narukvice, sljepoočničarke, nanogvice, pojasne kopče, ogrlice od staklenih i koštanih perli) te samim tim mogu poslužiti kao primjer određene socijalne stratifikacije, premda ne treba zaboraviti da se uvijek radi o predmetima koji su od strane živućih članova zajednice svjesno odbačeni kao grobna nošnja za drugi svijet.

Predstojeće arheometalurške analize pokazat će u kojoj se mjeri rezultati dobiveni analizom velikog broja kasnobrončanih metalnih predmeta sa zapadnog i centralnog Balkana mogu pratiti u i rano željezno doba. Kako su pokazale opširne hemijske i izotopske analize brončanodobnih predmeta iz Bosne i Hercegovine, ali i iz svih susjednih zemalja, dugo vremena iznošena teza o prahistorijskoj eksploataciji bosanskih ležišta bakra ne može se dokazati ni na koji način. Umjesto toga, egzaktni rezultati pokazuju da je najveći broj brončanodobnih predmeta u lokalnim livnicama kao što su Varvara ili Pivnica kod Odžaka izrađen od sirovine bakra koja potječe iz sjeverne Italije, odnosno iz regije Trentino. Analizom predmeta iz grobova na Kopilu moći će se ustanoviti je li se ovaj trend opskrbe lokalnih radionica bakrom iz sjeverne Italije nastavio i u rano željezno doba.

Za sad se ne može reći u kojoj je mjeri nekropola poput Kopila tipična za centralnu Bosnu kasnog brončanog i ranog željeznog doba. Već je u uvodu navedeno da je trenutna slika u pogledu grobova izrazito heterogena, te je teško izvući neke generalne zaključke. O izgledu drugih nekropola vezanih uz mnogobrojna visinska naselja moći će se više reći samo nakon daljnjih istraživanja. U svakom slučaju, o uniformnom načinu sahranjivanja ne može biti govora.

S tim u vezi, interesantno je da se najbolja trenutna analogija za nekropolu Kopilo uopće ne nalazi na prostoru tzv. "Srednjobosanske kulturne grupe" u smislu B. Čovića, već u Jablanici kod Lopara na obroncima Majevice u sjeveroistočnoj Bosni. Zajedničko objema nekropolama je ne samo položaj na terasi ispod visinskog naselja već i način gradnje grobova od kamenih ploča s kompleksima koji sadrže više grobnih mjesta, duplim ukopima sa suprotnom orijentacijom i etažnim ukopima na više nivoa unutar grobnice. Kao i na Kopilu, i u Jablanici su pronađeni polukružni vijenci oko grobnica, a postoji i dosta podudarnosti među nalazima (spiralne narukvice, staklene perle, željezni noževi, igle sličnog oblika, privjesci u obliku praporca), koje dokazuju vremensko preklapanje. Dok je Kopilo u svim studijama navedeno kao nalazište "Srednjobosanske kulturne grupe", Jablanica je, uprkos činjenici da je otkrivena početkom 1980-ih godina, izostavljena iz većine preglednih radova. Očigledna sličnost nekropola Kopilo i Jablanica još je jedan u nizu dokaza kako se s krutim modelima "kulturnih grupa" ne može pridonijeti boljem razumijevanju prošlosti, jer takvi modeli ni na koji način ne odslikavaju dinamiku i međusobne veze između prahistorijskih populacija.

Otkriće nekropole Kopilo pruža za sada jedinstvenu priliku bližeg proučavanja pogrebnih običaja stanovnika centralne Bosne u vrijeme kasnog brončanog i ranog željeznog doba. Naše dosadašnje aktivnosti svakako su podstrek za nastavak istraživanja na zeničkom području, ali i na širem prostoru centralne Bosne s ciljem pronalaska daljnjih nekropola. Samo na taj način bit će moguće ponuditi cjelovitiju sliku kulturnog razvoja ove regije.

Abbildungsliste

- Abb. 1. Oben: Lidar Aufnahme der Fundstelle Kopilo mit dem 2021 und 2022 gegrabenem Bereich auf der untersten Terrasse. Unten: Blick auf Kopilo vom Osten (I. M. Petschko)
- Abb. 2. Plan des Gräberfeldes Kopilo, Grababdeckungs-niveau (I. M. Petschko, M. Dević, ÖAI)
- Abb. 3. Grabungen im Bereich der Nekropole in 2022, Blick vom Nordosten (I. M. Petschko, ÖAI)
- Abb. 4. Blick auf die Entnahmestelle der Felsen mit Feuerspuren (I. M. Petschko, ÖAI)
- Abb. 5. Stratigraphische Abfolge der Schichten und Gräber in den Grabkomplexen SU 15, SU 18 und SU 8 (I. M. Petschko)
- Abb. 6. Grabkomplex SU 15 mit Abdeckungsplatten über die Gräber 20, 10 und 15 (M. Dević, I. M. Petschko, ÖAI)
- Abb. 7. Grabkomplex SU 15 – Bestattungsniveau mit Gräbern 20, 10 und 15 (M. Dević, I. M. Petschko, ÖAI)
- Abb. 8. Grabkomplex SU 15 nach dem Bergen der Skelette und Funde mit Böden der Gräber 20, 10 und 15 (M. Gavranović, ÖAI)
- Abb. 9. Grab 10. Links: Erhaltene Skeletteile; Rechts oben: Grab 10 mit Skeletteilen und Keramik (Tassenfragmente) im Kopfbereich; Rechts unten: Tasse aus Grab 10 (L. Waltenberger, M. Dević, I. M. Petschko, N. Mittermair, ÖAI)
- Abb. 10. Erhaltene Skeletteile der drei Individuen aus Grab 20 (L. Waltenberger)
- Abb. 11. Oben: Grab 20 mit Individuen 1 und 2; Unten: Schläfenringe beim Kopf vom Individuum 1 (M. Gavranović, ÖAI)
- Abb. 12. Oben: Grab 15 – Bestattungsniveau; Unten: Erhaltene Skeletteile aus Grab 15 (M. Gavranović, L. Waltenberger, ÖAI)
- Abb. 13. Grabkomplex SU 18 mit teilweise erhaltenen Grababdeckungen (M. Dević, I. M. Petschko, ÖAI)
- Abb. 14. Grab 13/19; Rechts oben: erhaltene Skeletteile des Individuums aus Grab 13; Rechts unten: Skeletteile aus Grab 13 mit teilweise sichtbarem Skelett aus Grab 19 unter der Steinplattenlage (M. Dević, L. Waltenberger, M. Gavranović, ÖAI)
- Abb. 15. Grab 19 mit der Nadel im Brustbereich (M. Gavranović, ÖAI)
- Abb. 16. Grab 19 und erhaltene Skeletteile (M. Dević, L. Waltenberger, ÖAI)
- Abb. 17. Grabkomplex SU 8 (M. Dević, I. M. Petschko, ÖAI)
- Abb. 18. Grab 2 – Bestattungsniveau (M. Dević, I. M. Petschko, ÖAI)
- Abb. 19. Kinderschädel aus Grab 2 und die daneben liegende Tasse in situ; Fragmente der Tasse aus Grab 2 (M. Gavranović, N. Mittermair, ÖAI)

Abb. 20. Blick auf die 2022 gegrabene Fläche vom Gräberfeld Kopilo vom Norden (I. M. Petschko, ÖAI)

Literatur

- Bass, W. M. 1995, *Human Osteology: A Laboratory and Field Manual*, 4th edition, Missouri Archaeological Society, Colombo, Missouri 1995.
- Batović, Š. 1983, Srednjodalmatinska grupa, in: Benac, A. (Hrsg.), *Praistorija jugoslovenskih zemalja IV – Bronzано doba*, Sarajevo 1983, 331-357.
- Benac, A. / Čović, B. 1957, *Glasinac II – Željezno doba*, Katalog prehistorijske zbirke Zemaljskog muzeja u Sarajevu 2, Sarajevo 1957.
- Blečić, M. / Pravidur, A. 2012, Ilirske kacige s područja Bosne i Hercegovine, *Glasnik Zemaljskog Muzeja Bosne i Hercegovine u Sarajevu* 53, Sarajevo 2012, 35-136.
- Boldsen, J. L. et al. 2002, Transition analysis: a new method for estimating age from skeletons, in: Hoppa, R. D. / Vaupel, J. W. (Hrsg.), *Paleodemography: Age Distributions from Skeletal Samples*, 31, Cambridge 2002, 73-106.
- Brickley, M. / Mckinley, J. I. Hrsg. 2004, *Guidelines to the Standards for Recording Human Remains*, Institute of Field Archaeologists Paper No. 7, BAO, Southampton, Reading, 2004.
- Bujak, E. 2012, Historija Gradišća od prahistorije do kraja srednjeg vijeka, *Gradina* 1, 2012, 9-31.
- Bulić, F. 1898, Predhistorično groblje u Postranju kod Imotskog, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku* 21, 1898, 158-170.
- Čović, B. 1956, Ilirska nekropola u Čarakovu, *Glasnik Zemaljskog Muzeja u Sarajevu* 11, Sarajevo 1956, 187-204.
- Čović, B. 1961, Grobnice željeznog doba iz Crvenice kod Duvna (Eisenzeitgräber aus Crvenica bei Duvno), *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku* 63, 1961, 25-48.
- Čović, B. 1965, Einleitung in Stratigraphie und Chronologie prähistorischer Gradinen in Bosnien, *Glasnik Zemaljskog Muzeja u Sarajevu* 20, Sarajevo 1965, 27-145.
- Čović, B. 1975, Zwei spezifische Typen der westbalkanischen Bogenfibel, *Wissenschaftliche Mitteilungen des Bosnisch-Herzegowinischen Landesmuseums* 5, 1975, 19-33.
- Čović, B. 1983, Srednjobosanska kulturna grupa, in: Benac, A. (Hrsg.), *Praistorija jugoslovenskih zemalja IV – Bronzано doba*, Sarajevo 1983, 433-461.

- Čović, B. 1984, Najstarija prošlost visočkog kraja – bakarno, bronzano i željezno doba, in: Visoko i okolina kroz istoriju I, Visoko 1984, 31-37.
- Čović, B. 1985, Praistorijska zbirka franjevačkog samostana na Humcu kod Ljubuškog, in: Zelenika, A. (Hrsg.), 100 godina Muzaj na Humcu (1884–1984), 1985, 49-67.
- Čović, B. 1987a, Glasinačka kultura, in: Benac, A. (Hrsg.), Praistorija jugoslavenskih zemalja V – Željezno doba, Sarajevo 1987, 575-644.
- Čović, B. 1987b, Srednjobosanska grupa, in: Benac, A. (Hrsg.), Praistorija jugoslavenskih zemalja V – Željezno doba, Sarajevo 1987, 481-531.
- Čović, B. 1987c, Srednjodalmatinska grupa, in: Benac, A. (Hrsg.), Praistorija jugoslavenskih zemalja V – Željezno doba, Sarajevo 1987, 442-481.
- Ferembach, D. / Schwidetzky, I. / Stloukal, M. 1979, Empfehlungen für die Alters- und Geschlechtsdiagnose am Skelett, *Homo* 30, 1979, 1-32.
- Gavranović, M. 2007a, Eine dreischleifige Bogenfibel mit dreieckiger Fußplatte aus Bosnien, *Arheološki vestnik* 58, 2007, 157-166.
- Gavranović, M. 2007b, Keramik mit Basarabi und basarabi-artiger Ornamentik in Bosnien, *Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja* 34, Sarajevo 2007, 35-65.
- Gavranović, M. 2011, Die Spätbronze- und Früheisenzeit in Bosnien, *Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie* 195, Habelt, Bonn 2011.
- Gavranović, M. 2013, Urnenfelderzeitliche Gussformen aus dem westlichen Balkan, in: Rezi, B. / Németh, R. / Berecki, S. (Hrsg.), *Bronze Age Crafts and Craftsmen in the Carpathian Basin, Proceedings of the international colloquium from Târgu Mureş 5th–7th October 2012, Târgu Mureş 2013*, 149-167.
- Gavranović, M. 2014, Einzugsraum des Flusses Bosna während der älteren Urnenfelderzeit, in: Ložnjak Dizdar, D. / Dizdar, M. (Hrsg.), *The Beginning of the Late Bronze Age between the Eastern Alps and the Danube, Proceedings of the International conference in Osijek, October 20–22, 2011, Zagreb 2014*, 249-261.
- Gavranović, M. 2016, Ladies first? Female burials of the Late Bronze and Early Iron Age from Bosnia – chronology and cultural affiliation, in: Sirbu, V. / Jevtić, M. / Dmitrović, K. / Ljuština, M. (Hrsg.), *Funerary Practices during the Bronze and the Iron Ages in the Central and Southeast Europe, Beograd – Čačak 2016*, 91-109.
- Gavranović, M. 2018, No group, no people? Archaeological record and creation of the groups in the western Balkans, in: Gimatzidis, S. / Pieniżek, M. / Votruba-Mangaloğlu, S. (Hrsg.), *Archaeology across Frontiers and Borderlands. Fragmentation and Connectivity in the North Aegean and the Central Balkans from the Bronze Age to the Iron Age, Oriental and European Archaeology* 9, Vienna 2018, 427-447.
- Gavranović, M. et al. 2021, Nova istraživanja lokaliteta brončanog i željeznog doba na području Zenice, *Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja* 50, Sarajevo 2021, 7-41.
- Gavranović, M. et al. 2022, Emergence of monopoly – Copper exchange networks during the Late Bronze Age in the western and central Balkans, *PLOS ONE* 17 (3), 2022, e0263823.
- Gavranović, M. et al. 2023, Kopilo: a newly discovered Late Bronze and Iron Age burial ground in Bosnia, *Antiquity* 97, 2023, e10. DOI: 10.15184/aqy.2023.10.
- Gavranović, M. / Petschko, I. M. 2020, Bronze Age communities in central Bosnia, in: Gavranović, M. / Horejs, B. (Hrsg.), *Visualizing the Unknown Balkans / Vizualizacija nepoznatog Balkana, Wien 2020*, 73-85.
- Gavranović, M. / Sejfuli, A. 2015, Unpublizierte Bronzefunde aus dem Lašvatal in Zentralbosnien, *Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja* 44, Sarajevo 2015, 67-93.
- Gavranović, M. / Sejfuli, A. 2018, The Early Iron Age in Central Bosnia – overview and research perspectives, *Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja* 47, Sarajevo 2018, 27-45.
- Gergova, D. 1987, Früh- und ältereisenzeitliche Fibeln in Bulgarien, *Prähistorische Bronzefunde XIV/7*, München 1987.
- Gumá, M. 1993, *Civilizația primei epoci a fierului în sud-vestul României, Bibliotheca Thracologica* 4, București 1993.
- Heilmann, D. 2016, Contextualising bow fibulae with Boeotian shield plates: Cultural transfer processes during early iron age in the Central Balkan area, *Starinar* 66, 2016, 9-26.
- İşcan, M. Y. / Miller-Shaivitz, P. 1984, Discriminant function sexing of the tibia, *Journal of forensic sciences* 29 (4), 1984, 1087-1093.
- Jamaković, O. / Žeravica, Z. 2010, Praistorijsko naselje Brdašće u Laktašima / Prehistoric settlement Brdašće in Laktaši, *Godišnjak Centra za balkanološka istraživanja* 39, Sarajevo 2010, 35-52.
- Korošec, J. 1942, Nekoliko novih nalaza sa gradine "Grad" iznad Semizovca, *Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu* 54, Sarajevo 1942, 56-59.
- Lovejoy, C. O. 1985, Dental wear in the Libben population: Its functional pattern and role in the determination of adult skeletal age at death, *American Journal of Physical Anthropology* 68, 1985, 47-56.
- Majnarić-Pandžić, N. 1993, Prilog poznavanju naselja i naseljenosti brodskega Posavlja u kasno brončano doba, *Izdanja Hrvatskog arheološkog društva* 16, 1993, 49-161.

- Mandić, M.* 1926, Prehistorijske i sredovječne utvrde oko Travnika = Prehistorische and mittelalterliche Befestigungen bei Travnik, Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini 38, Sarajevo 1926, 35-43.
- Mandić, M.* 1933, Praistorijski nalazi prilikom rekonstrukcije u okolini Kaknja, Semizovca i Novog Šehera kod Žepča, Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini 45, Sarajevo 1933, 1-6.
- Marić, Z.* 1961, Vis kod Dervente, naselje kasnog bronzanog doba, Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu 15-16, Sarajevo 1961, 151-171.
- Marić, Z.* 1964, Donja Dolina, Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu 19, Sarajevo 1964, 5-128.
- Medović, P.* 1978, Naselja starijeg gvozdenog doba u jugoslovenskom Podunavlju, Dissertationes et Monographiae 22, Beograd 1978.
- Medović, P.* 1988, Kalakača. Naselje ranog gvozdenog doba, Posebna izdanja Vojvođanskog muzeja 10, Novi Sad 1988.
- Mehofer, M. / Gavranović, M. / Kapuran, A.* 2021, Copper production and supra-regional exchange networks – Cu-matte smelting in the Balkans between 2000 and 1500 BC, Journal of Archaeological Science 129, 2021, 105378. DOI: 10.1016/j.jas.2021.105378.
- Metzner-Nebelsick, C.* 2002, Der 'Thrako-Kimmerische' Formenkreis aus der Sicht der Urnenfelder- und Hallstattzeit im südöstlichen Pannonien, Vorgeschichtliche Forschungen 23, Rahden/Westfalen 2002.
- Milić, V.* 1985, Bardačilovac, Jablanica – praistorijska nekropola, Arheološki pregled 2, 1985, 62-64.
- Moorrees, C. / Fanning, E. / Hunt, E.* 1963, Age variation of formation stages for ten permanent teeth, Dental Research 42 (6), 1963, 1490-1502.
- Müller-Scheefel, N. / Hofmann, R.* 2013, Der Fundplatz Zagrebica bei Papratnica, in: Müller, J. / Rassmann, K. / Hofmann, R. (Hrsg.), Okolište 1 – Untersuchungen einer spätneolithischen Siedlungskammer in Zentralbosnien, Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie 228, Bonn 2013, 143-172
- Pabst, S.* 2008, Zur absoluten Datierung des ersten früheisenzeitlichen Horizonts auf dem nördlichen Zentralbalkan, Germania 86, 2008, 592-655.
- Pare, C.* 1998, Beiträge zum Übergang von der Bronze- zur Eisenzeit in Mitteleuropa. Teil I. Grundzüge der Chronologie im östlichen Mitteleuropa (11.-8. Jahrhundert v. Chr.), Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums Mainz 45, 1998, 293-433.
- Perić, S.* 2002, O problemu načina sahranjivanja u gornjem toku reke Bosne tokom bronzanog i gvozdenog doba, Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja 30, Sarajevo 2002, 179-199.
- Perić, S.* 2004, Топографија и културно-хронолошке карактеристике насеља бронзаног и гвозденог доба у горњем току реке Босне (Топографија и културно-хронолошке карактеристике насеља бронзаног и гвозденог доба у гornjem toku reke Bosne), Zbornik za istoriju Bosne i Hercegovine 4, 2004, 1-45.
- Petrović, B.* 2010, Asfaltna Baza u Zemunu: naselje ranog gvozdenog doba = Asfaltna Baza in Zemun: early iron age settlement, Monografije Muzeja Grada Beograda, Beograd 2010.
- Pravidur, A.* 2012, Hillfort Čolaci above Donji Vakuf in central Bosnia – new research and new findings in the central Bosnian cultural group through the typology of ceramic pottery, in: Gutjahr, C. / Tiefengraber, G. (Hrsg.), Beiträge zur Hallstattzeit am Rande des Südostalpen, Rahden-Westfalen 2012, 9-29.
- Radimský, W.* 1893, Skelettgräber der Hallstattperiode im Bezirke Visoko, Wissenschaftliche Mittheilungen aus Bosnien und der Hercegovina 1, 1893, 55-60.
- Schaefer, M. / Black, S. / Scheuer, L.* 2009, Juvenile osteology: A laboratory and field manual, Elsevier, Burlington, MA 2009.
- Sielski, S.* 1931, Arheološki nalazi u okolini Travnika i Žepča, Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini 43, Sarajevo 1931, 7-12.
- Teržan, B.* 1987, The Early Iron Age Chronology of the Central Balkans: A Review from the Viewpoint of the Southeastern Alpine Hallstatt, Archaeologia Jugoslavica 24, 1987, 7-27.
- Teržan, B.* 1990, Polmesečaste fibule. O kulturnih povezavah med Egejo in Caput Adriae, Arheološki Vestnik 41, 1990, 48-88.
- Trajković, Č.* 1971, Kopilo, Zenica – praistorijska gradina, Arheološki pregled 13, 1971, 26-27.
- Truhelka, Č.* 1902, Zwei prähistorische Funde aus Gorica (Bezirk Ljubuški), Wissenschaftliche Mittheilungen aus Bosnien und der Hercegovina 8, 1902, 3-47.
- Vasić, R.* 1987, Bosutska Grupa, in: Benac, A. (Hrsg.), Praistorija jugoslovenskih zemalja V – Željezno doba, Sarajevo 1987, 536-555.
- Vasić, R.* 1999, Die Fibeln im Zentralbalkan, Prähistorische Bronzefunde XIV/12, F. Steiner, Stuttgart 1999.
- Vasić, R.* 2003, Die Nadeln im Zentralbalkan (Vojvodina, Serbien, Kosovo und Makedonien), Prähistorische Bronzefunde XII/11, F. Steiner, Stuttgart 2003.
- Zukanović, A. / Mulaomerović, J. / Marjanović, D.* 2007, Results of paleostomatological analysis of material from the cave near Gornji Vakuf, Acta Carsologica 36/3, 2007, 485-492.
- Zukanović, A. / Vodanović, M. / Mulaomerović, J.* 2012, Paleodontological analysis of an Iron Age dental sample from a cave burial site near Gornji Vakuf, Bosnia and Herzegovina, Acta Medico-Historica Adriatica 10 (1), 2012, 9-22.

Rezultati arheoloških istraživanja na lokalitetu Baričko brdo – Lug (prethodno saopštenje)

Majda Šutić

Lukavac

Adnan Kaljanac

Sarajevo

Jesenko Hadžihasanović

Sarajevo

Abstract: The purpose of this paper is to present the results of archaeological research carried out in 2022 at the site of Baričko brdo – Lug near Lukavac. Having above mentioned in mind, the methodology used during the two phases of archaeological research and the flow of work in the field is first briefly described. Next, the condition of the site prior to the fieldwork is described, followed by a description of previous archaeological research. What follows is a presentation of the results of archaeological excavations carried out during all the phases of archaeological research and geophysical surveys carried out during 2022.

Key words: prehistory, Lukavac, Baričko brdo, archaeological excavation, Iron age, Bronze age

Cilj istraživanja

Arheološka istraživanja na lokalitetu Baričko brdo – Lug obavljena su u dvije faze po projektu koji je dostavljen u gradsku upravu grada Lukavca. Suradnjom JU Centra za kulturu Lukavac te JU Muzeja istočne Bosne upućen je zahtjev Ministarstvu za kulturu, sport i mlade TK za izdavanje dozvole za probna arheološka istraživanja na pomenutim lokacijama. Po rješenju broj 11/1-04-11529-2/22, 16. 5. 2022. godine JU Muzeju istočne Bosne odobreno je arheološko istraživanje lokaliteta.

Prva faza istraživanja imala je za cilj da se utvrdi rasprostranjenost arheološkog potencijala na navedenom prostoru, s obzirom na to da se radi o lokaciji koja po konfiguraciji terena i okolini odgovara gradinskom lokalitetu (Baričko brdo), ali bi istraživanjima bile obuhvaćene i suspektne lokacije na prostoru podno Baričkog brda koje nose naziv Lug i Zajednica, a na kojima je prilikom ranijeg rekognosciranja evidentirana određena količina arheološkog materijala. Tokom ove faze je organizirano i snimanje georadarom.

Druga faza istraživanja je implementirana samo na prostoru na kojem je evidentirano prisustvo najveće količine arheološkog potencijala tokom prve faze istraživanja, odnosno na prostoru ETP 13, gdje je u prvoj fazi utvrđeno prisustvo većeg sloja pepela i gorenja, što bi upućivalo na mogućnost postojanja ognjišta na datoj mikrolokaciji. Tokom ove faze vršeno je i snimanje LiDAR-om.

Tok istraživanja

Prilikom prvog, ranijeg rekognosciranja lokaliteta, evidentirano je prisustvo znatne količine arheološkog materijala na širem prostoru oko Baričkog brda, ali i na samom Baričkom brdu. Na osnovu rekognosciranja, pronađenih površinskih nalaza i konfiguracije terena, sastavljen je projekat za probna arheološka istraživanja na ovom prostoru. Prva faza projekta arheoloških istraživanja započela je 20. jula 2022. godine, čiji je glavni cilj bio da se utvrdi potencijalni obuhvat lokaliteta, a podrazumijevao je i dodatno rekognosciranje šireg prostora Baričkog brda. Na području cjeline A otvorene su 4 testne sonde i 5

ETP-ova, od čega je Testna sonda 2 posjedovala arheološki potencijal, kao i ETP-ovi 3 i 4. Na prostoru cjeline B mašinski je otvoreno 5 testnih rovova, od kojih niti jedan nije posjedovao arheološki potencijal, dok je u Testnom rovu 15 na dubini od 80 cm pronađen manji fragment troske. Na površini u podnožju Baričkog brda koja se naziva Lug prilikom ranijih rekognosciranja pronađena je manja količina arheološkog materijala. Kako se pokazalo da otvoreni testni rovovi ne sadrže arheološki potencijal, arheološki materijal evidentiran na površini na ovaj je prostor vjerovatno dospio erozijom zemljišta s Baričkog brda. U prvoj fazi rada je na prostoru cjeline C otvoreno 11 ETP-ova, od kojih je sedam posjedovalo arheološki potencijal, pri čemu se posebno izdvaja ETP 13 u kojem je evidentirana veća količina pepela, kao i tragovi gorenja. Također je izvršeno snimanje georadarom na cjelini C, gdje je snimljeno osam geofizičkih mreža različitih dimenzija, dok su na prostoru cjeline D snimljene četiri geofizičke mreže različitih dimenzija.

Druga faza istraživanja započela je 26. 9. 2022. otvaranjem dodatnih šest ETP-ova na cjelini E na platou Baričkog brda, koji nisu posjedovali arheološki potencijal. Otvaranjem ovih iskopa zaokruženo je istraživanje potencijalne gradine Baričko brdo. Fokus istraživanja druge faze bio je prostor ETP 13, koji je zbog velike količine arheološkog potencijala proširen u Testnu sondu 5. Izbor karakterističnog materijala iz ove sonde datiran je uz pomoć analize C¹⁴.

Arheološki projekat i istraživanje je finansirao Grad Lukavac, dok je nosilac dozvole za arheološko iskopavanje bio JU Muzej istočne Bosne, te je za voditelja imenovan kustos muzeja dr. Dženan Brigić. Snimanje georadarom i lida-rom obavili su prof. dr. Adnan Kaljanac, Jesenko Hadžihasanović, MA, i Melita Halilović, BA, iz Instituta za arheologiju Filozofskog fakulteta u Sarajevu. Voditelj cjelokupnih aktivnosti projekta bila je Majda Šutić, MA.

Slika 1. Ortofoto parcela na kojima je vršeno iskopavanje (označeno slovima) i rekognosciranje (označeno brojevima) (Podloga ustupljena od Federalne uprave za geodetske i imovinsko-pravne poslove)

Opis lokacije

Konfiguracija uzvišenja u neposrednoj blizini Spreče, kraj sadašnje trase puta Lukavica – Tabaci i Lukavica – Puračići, sugeriše da bi se na toj lokaciji moglo smjestiti gradinsko naselje tokom prahistorijskog perioda. Lokalna usmena predanja ovo područje povezuju sa stećcima, jevrejskim grobljem i s osmanskim nišanima. Dok se dijelovi osmanskih nišana mogu i danas vidjeti na sjeveroistočnoj padini Baričkog brda, prisustvo stećaka ili ikakvih nadgrobnih spomenika koji bi se mogli povezati s judaističkim pogrebnim običajima nije evidentirano. Rekognosciranja na širem području Baričkog brda pokazala su prisustvo prahistorijske keramike, metala, litike i osmanske keramike, iz čega se može uočiti kontinuirana upotreba ovog prostora tokom različitih perioda. Fokus istraživanja bio je plato brda, koji je već na osnovu konfiguracije terena pogodan za prahistorijsko naselje. Prema istoku se nalazi prostor koji je oblikovan starim tokom rijeke Spreče. Na dvije terase koje su u prošlosti bile dio riječnog ekosistema rekognosciranjem je identifikovan arheološki materijal.

Historijat istraživanja na prostoru Lukavca

Geografski ovim prostorom dominiraju brdski i brežuljkasti tereni na jugozapadnoj padini planine Ratiš, jugoistočna podbrđa planine Ozren, te brdski pojas na kontaktu Ozrena i Konjuha. Ne izostaju ni riječne terase i aluvijalne zaravnj, i to najviše u dolini rijeke Spreče, a Sprečko polje i dolina Jale su uvijek imale veliki komunikacijski značaj.¹ Sve ove karakteristike dale su povoljne uslove za naseljavanje ljudi još od najranijih vremena.

U *Arheološkom leksikonu Bosne i Hercegovine* ovdje se spominju tri lokaliteta: prahistorijski depo Bokavići o kojem je pisao i Borivoj Čović u *Glasniku Zemaljskog muzeja*,² Mramor u Gornjoj Brijesnici,³ gdje je zabilježeno 15 stećaka, te Gradina u Stuparima.⁴ Iako nema više evidentiranih arheoloških lokaliteta, situacija na

¹ Šaković 2016, 87.

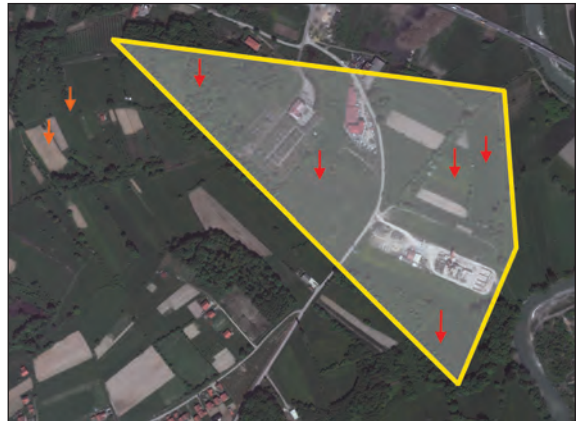
² Čović 1955, 91-92; Marijanović 1988, 107.

³ Bešlagić 1971, 197; Miletić 1988, 107.

⁴ Kosorić 1980, 111; Kosorić 1988, 106.

Slika 2. Ortofoto snimak lokaliteta Baričko brdo – Lug (Podloga ustupljena od Federalne uprave za geodetske i imovinsko-pravne poslove)

Slika 3. Prikaz areala na kojima je vršeno probno iskopavanje (crvene strelice) te lokaliteta s površinskim nalazima van zone istraživanja (narandžaste strelice) (Podloga ustupljena od Federalne uprave za geodetske i imovinsko-pravne poslove)

terenu pokazuje drugačiju sliku, pa su materijalni tragovi primijećeni na više lokacija, što svakako daje priliku za nova istraživanja. Svoj doprinos mapiranju i rekognosciranju lokaliteta dao je i Edin Šaković u radu "Arheološka slika lukavačkog područja".⁵ U posljednjih godinu dana vršeno je rekognosciranje nekoliko lokacija na prostoru općine Lukavac, a mogu se izdvojiti lokaliteta u Bokavićima na poziciji Tutljevac koja je udaljena oko 500 metara od starog korita rijeke Spreče (danas jezero Modrac), gdje je na manjem platou pronađeno više fragmenata litike.⁶ U Gnojnici, u neposrednoj blizini magistralnog puta, s njegove desne strane, na parceli Mekote

⁵ Šaković 2016, 87-104.

⁶ Šutić 2023, 71.

na manjem uzvišenju pronađeno je više ulomaka rimske i neolitske keramike,⁷ dok je na platou s lijeve strane pronađen fragment lule⁸ koja po Vladislavu Nikolaju pripada tipu V.5, a datira se u 19. stoljeće.⁹

Što se tiče drugih arheoloških istraživanja i iskopavanja, sedamdesetih godina prošlog stoljeća Milica Kosorić, arheologinja i kustosica Muzeja istočne Bosne, u sklopu istraživanja prahistorijskih naselja na području Spreče vršila je i iskopavanje na višeslojnom nalazištu Gradina u Stuparima (Vasiljevci), gdje je pronađen materijal prahistorijske i srednjovjekovne provenijencije. Rezultate istraživanja objavila je 1980. godine u svom radu "Prahistorijska naselja na području Spreče".¹⁰ Rekognosciranjem ovog lokaliteta i dalje su primjetni ostaci zida vezanih krečnim malterom, a na padinama se mogu naći ulomci prahistorijske i srednjovjekovne keramike.¹¹

Osim arheološkog rekognosciranja, od perioda istraživanja Milice Kosorić na lukavačkom području nisu vršena nikakva druga arheološka iskopavanja do projekta Baričko brdo – Lug.

Prva faza istraživanja

Prva faza istraživanja trajala je od 20. 7. do 3. 8. 2022. godine i ovom prilikom otvorene su četiri testne sonde na cjelini A, 18 ETP-ova na cjelinama A i E te 15 testnih rovova na parcelama C i D. U testnoj sondi 2 evidentirani su fragmenti keramike te su u sondi primjetni obrisi neke jame u južnom profilu. Od svih otvorenih iskopa najznačajniji je ETP 13, koji se nalazio na cjelini E i u kojem je vidljiv sloj pepela, gorenja, a od materijala je pronađena veća količina keramike, lijepa te nekoliko fragmenata troske.

⁷Ibid. 72.

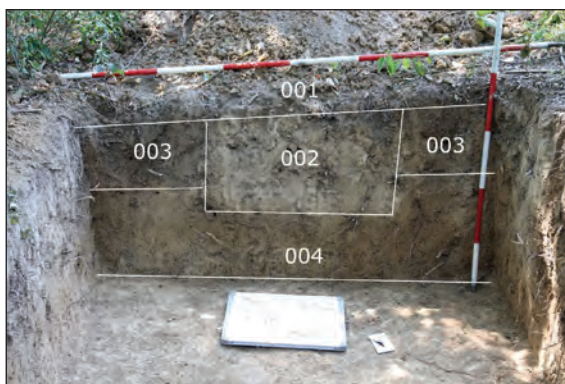
⁸Ibid.

⁹Todorov / Markov 2010, 134.

¹⁰Kosorić 1980, 103-116.

¹¹ Rekognosciranje terena vršeno je 2021. godine prilikom istraživanja za izradu magistarskog rada *Srednjovjekovni spomenici na prostoru donjeg toka rijeke Spreče (kataloško topografski prikaz) – završni magistarski rad*, Šutić 2022.

Testna sonda 2

Slika 4. Prikaz slojeva južnog profila sonde 2 (foto: Dženan Brigić)

Tabela 1. Opis slojeva u Testnoj sondi 2

Broj sloja	Relativna dubina (m)	Opis, interpretacija
001	0,00–0,07	Humusni sloj
002	0,07–0,40	Zemlja je rastresita, svijetlosmeđe boje. Uočene promjene zemljišta koje bi ukazale na to da je riječ o jami iskopanoj u prošlosti.
003	0,07–0,30	Ilovača smeđežute boje
004	0,30–0,60	Glinovita zemlja, nabijena, tamnosmeđe/žute boje
Dimenzije testne sonde (m):		2,00 x 0,50
Evidentirani arheološki potencijal		Cjelina koja posjeduje veoma visok arheološki potencijal
Dokumentiran je južni profil.		

ETP 13

Slika 5. Prikaz slojeva zapadnih profila (foto: Dženan Brigić)

Tabela 2. Opis slojeva u cjelini ETP 13

Broj sloja	Relativna dubina (m)	Opis, interpretacija
001	0,00–0,05	Humusni sloj
002	0,05–0,23	Zemlja je rastresita, svijetlosmeđe boje
003	0,23–0,33	Zemlja tvrda, nabijena, svijetlosmeđe i sive boje s tragovima keramike, lijepa i ugljena
004	0,33–0,45	Tamnosiva zemlja s većom koncentracijom lijepa, pepela i gareži
005	0,45–0,55	Tamnosiva boja s većim komadima lijepa, keramike i gareži
Dimenzije testne sonde (m):		0,80 x 0,95
Evidentirani arheološki potencijal		Cjelina koja posjeduje veoma visok arheološki potencijal
Dokumentiran je zapadni profil.		

Slika 6. Tragovi gorenja i lijepa u cjelini ETP 13

Slika 7. Tragovi gorenja i lijepa u cjelini ETP 13

Geofizika

Tokom prve faze arheoloških istraživanja na lokalitetu Baričko brdo – Lug vršeno je geofizičko snimanje različitih površina georadarom *EasyRad Ground Penetrating Radar (GPR)* u sljedećem opsegu:

1. Na prostoru lokaliteta Baričko brdo – Lug obavljeno je snimanje deset (10) radarskih mreža, i to sljedećih dimenzija:

Tabela 3. Popis geofizičkih mreža

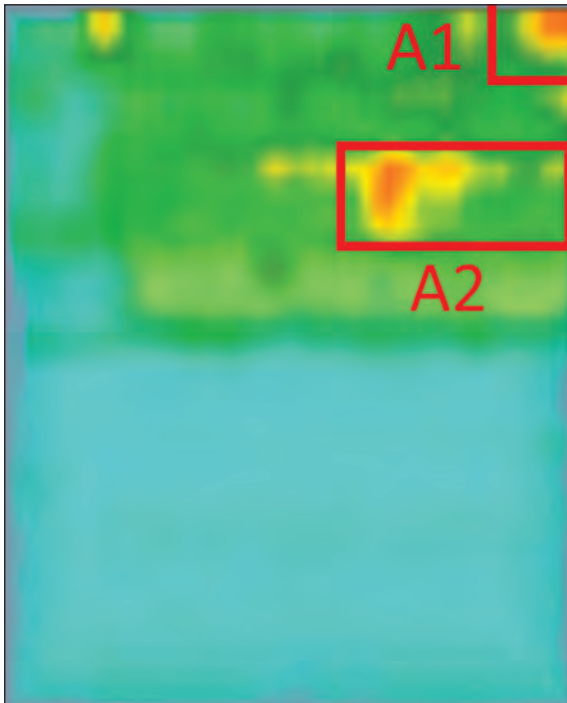
Naziv mreže	Dužina (m)	Širina (m)
GEO BBL 01	10	10
GEO BBL 02	30	10
GEO BBL 03	10	10
GEO BBL 04	30	8
GEO BBL 05	10	20
GEO BBL 06	10	30
GEO BBL 07	10	30
GEO BBL 08	10	20
GEO BBL 09	20	10
GEO BBL 10	10	20
GEO BBL 11	10	15
GEO BBL 12	6	8

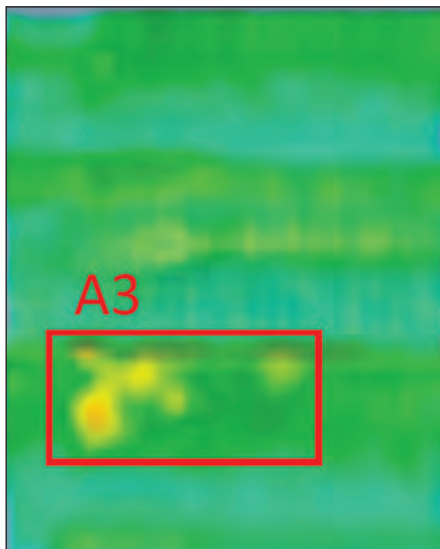
Slika 8. Georadar *EasyRad Ground Penetrating Radar (GPR)*

2. Osnovne tehničke specifikacije postavki uređaja *EasyRad* prilikom snimanja obavljenih na lokalitetu Baričko brdo-Lug su sljedeće:

a) Snimanje je vršeno antenom od 300 MHz.

Slika 9. Prikaz rezultata snimanja mreže GEO BBL 12 na kojima je s A1 obilježena pozicija ognjišta iz Testne sonde 5, te anomalija A2

Slika 10. Prikaz rezultata snimanja mreže GEO BBL 7 s obilježenom anomalijom A3

- b) Dubina snimanja je varirala između 5 i 7 m, zavisno od sastava tla na mjestu snimanja.
- c) Linija orijentacije prvog traversa prilikom snimanja radarskih mreža zavisila je od kon-

figuracije terena, pa je prvi traverse Mreže GEO 1 postavljen u smjeru sjeveroistoka (NE), a prvi traverse Mreže GEO 2 u smjeru sjeverozapada (NW).

- d) Širina i dužina mreže je određena na osnovu konfiguracije terena na mjestu snimanja.
- e) Mjerenje je izvedeno s vremenskim rasponom od 150 ns.
- f) Snimanje se vršilo po paralelnim linijama, gdje je početak i kretanje s uređajem bilo paralelno s prvom snimljenom linijom.
- g) Dielektrična konstanta, odnosno brzina signala kroz tlo, utvrđena na terenu iznosi 9.
- h) Korišteni softver prilikom obrade dobivenih podataka je Voxler 4.

Druga faza istraživanja

Druga faza trajala je od 26. 9. do 28. 10. 2022. godine. U ovoj fazi je na Baričkom brdu na cjelini B otvoreno još šest novih ETP-ova, ali se pokazalo da u njima nema arheološkog potencijala. Fokus ove faze istraživanja je bio na prostor oko ETP 13 u kojem su ranije evidentirani tragovi gorenja, pa je iz tog razloga proširen u Testnu sondu 5 dimenzija 3,60 x 2,90 m, s dubinom od 0,53 m. U sondi je dokumentirano 12 stratigrafskih jedinica. Sporadično se javlja veća količina kamena, kućnog lijepa, keramike i ugljena, dok je zemlja sve više pepeljasta. Stratigrafske jedinice 003 i 005, kao i zapadni i jugozapadni dio stratigrafske jedinice 006, dosta su nabijene i tvrde s većom količinom keramike, te podsjećaju na strukturu koja se može pronaći oko ognjišta. Prva pretpostavka je da je ovaj dio služio kao neka "radna" platforma, najviše iz razloga što se fragmenti keramike javljaju na tom prostoru u širini od cca 30 cm, a prema samom ognjištu je broj fragmenata znatno manji. U stratigrafskoj jedinici 006 napravljen je presjek ognjišta i uzet uzorak za C^{14} datiranje ognjišta. Prema rezultatima dobijenim u laboratoriji *Center for Physical Sciences and Technology (FTMC) – Laboratory of Mass Spectrometry (Vilnius Radiocarbon)* iz Litvanije, te uz pomoć Bayesinovog modela i OxCal, ognjište se može datirati u vrijeme 706–416. (68,3%), odnosno 681–406. (95,4%) calBC.

Testna sonda 5

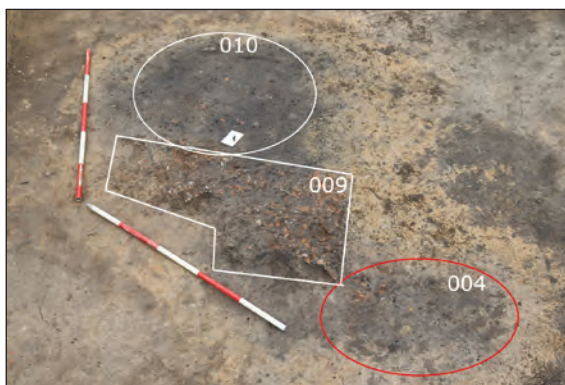
Slika 11. Prikaz prostora Testne sonde 5 na kojoj su evidentirani ostaci lijepa, jamice, keramika i troska (foto: Dženan Brigić)

Slika 13. Prikaz prostora Testne sonde 5 na kojoj su ucrtani slojevi 010 i 011 (foto: Dženan Brigić, obrada: Majda Šutić)

Slika 12. Prikaz Testne sonde 5 u kojoj su evidentirani ostaci lijepa (označeni plavo); jamice (označene zeleno), keramike (označena bijelo) i troske (označena narandžasto) (foto: Dženan Brigić, obrada: Majda Šutić)

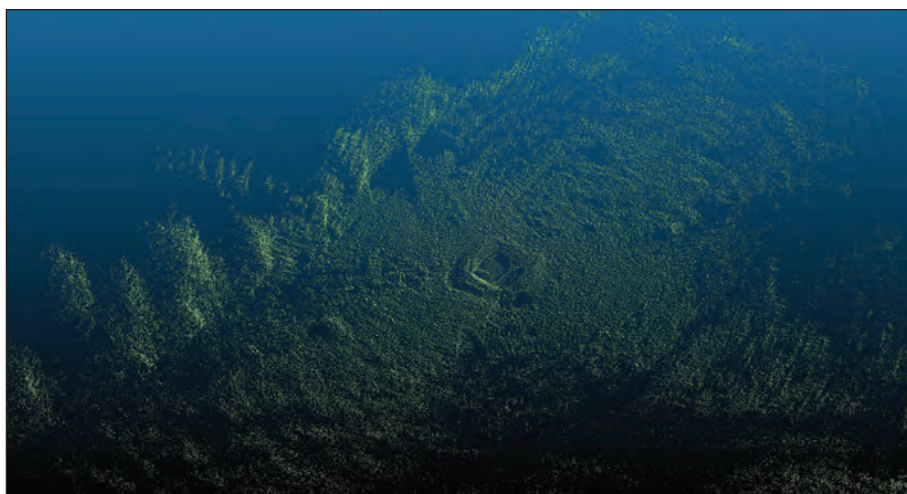

Slika 14. Prikaz prostora Testne sonde 5 na kojoj su ucrtani slojevi 004, 009 i 011 (foto: Majda Šutić)

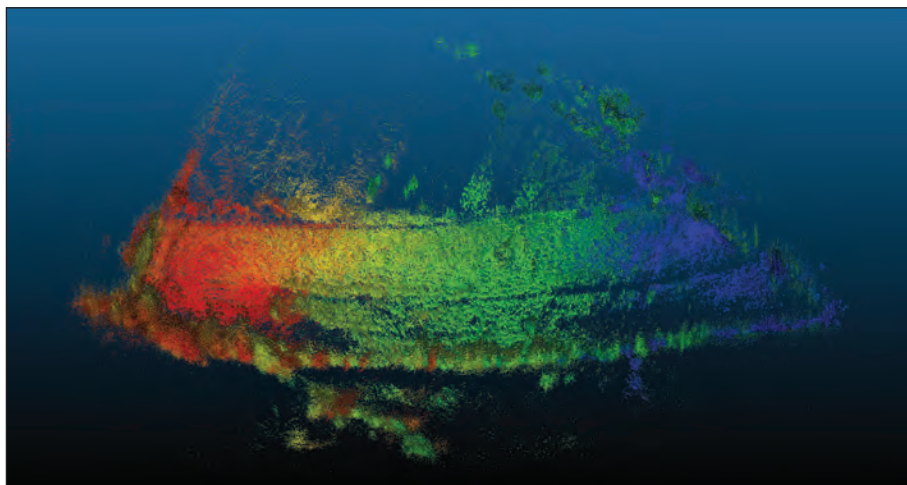
Tabela 4. Opis slojeva u Testnoj sondi 5

Broj sloja	Relativna dubina (m)	Opis, interpretacija
001	0,00–0,23	Humus/oranica
002	0,23–0,43	Sloj smeđežute ilovače
003	0,37–0,40	Sjeverno od centralnog dijela ognjišta tragovi ugljena i pepela; lijep, keramika, kamen, zemlja je na dijelovima nabijena (označeno crnom bojom); sloj svijetlosive boje
004	0,40–0,43	Ognjište, tragovi gorenja, ugljena, lijepa, keramika; sloj od svijetlosive do tamnosive boje, veća količina pepela (120–130 cm)
005	0,40–0,43	Svijetlosiva zemlja s mješavinom pepela, veća količina keramike, kamena, lijepa, komadi ugljena, zemlja na dijelovima i dalje nabijena
006	0,40–0,53	Zemlja pepeljasta, svijetlo do tamnosiva, u ovom sloju napravljen je presjek te uzet uzorak uglja za analizu C ¹⁴ ; velika količina lijepa
007	0,40–0,43	Svijetlosiva zemlja s mješavinom pepela, veća količina keramike, kamena, lijepa, ugljena
008	0,40–0,53	Zemlja pepeljasta, svijetlo do tamnosiva, velika količina lijepa
009	0,50–0,53	Lijep i kamen raspoređen u 4 pregrade, ostaci pepela, gareži te fragmenti keramike
010	0,53	Ognjište s manjom količinom gareži nego na jugoistočnoj strani, manja količina lijepa i keramike
011	0,53	Pepeljasta zemlja, garež, ugljen, manja količina lijepa i keramike
012	0,53	Tragovi gorenja, ugljena, pepela, bez keramike
Dimenzije testne sonde (m):		360 x 290 cm
Evidentirani arheološki potencijal		Sonda s velikim arheološkim potencijalom
Dokumentiran je zapadni profil, te centralni dio sonde.		

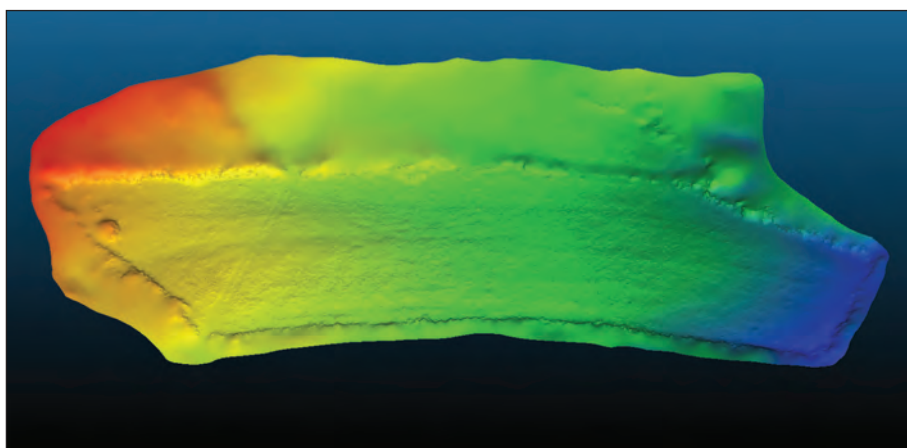
LiDAR-ske snimke terena s druge faze istraživanja

Slika 15. Prikaz LiDAR-ske snimke terena oko Testne sonde 5
(foto: Adnan Kaljanac, Jesenko Hadžihasanović)

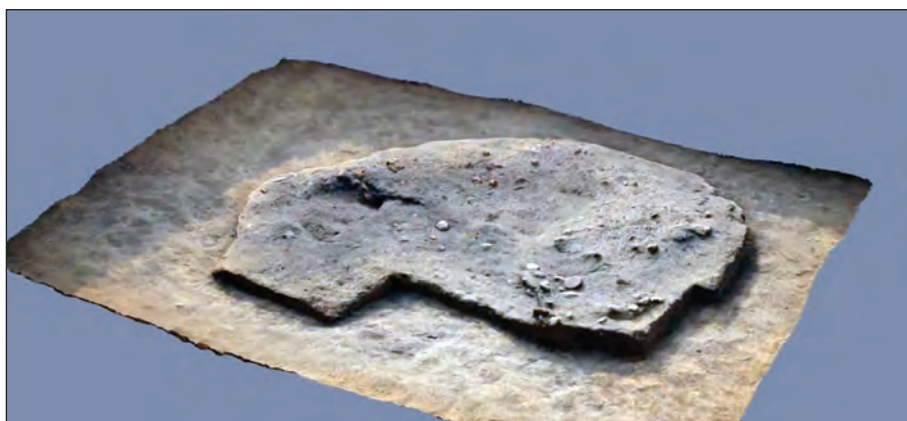

Slika 16. Prikaz LiDAR-ske snimke terena oko Testnih sondi 5 i 6
(foto: Adnan Kaljanac, Jesenko Hadžihasanović)

Slika 17. Prikaz obrađene LiDAR-ske snimke terena oko Testnih sondi 5 i 6
(foto: Adnan Kaljanac, Jesenko Hadžihasanović)

Trodimenzionalne rekonstrukcije ognjišta iz Testne sonde 5

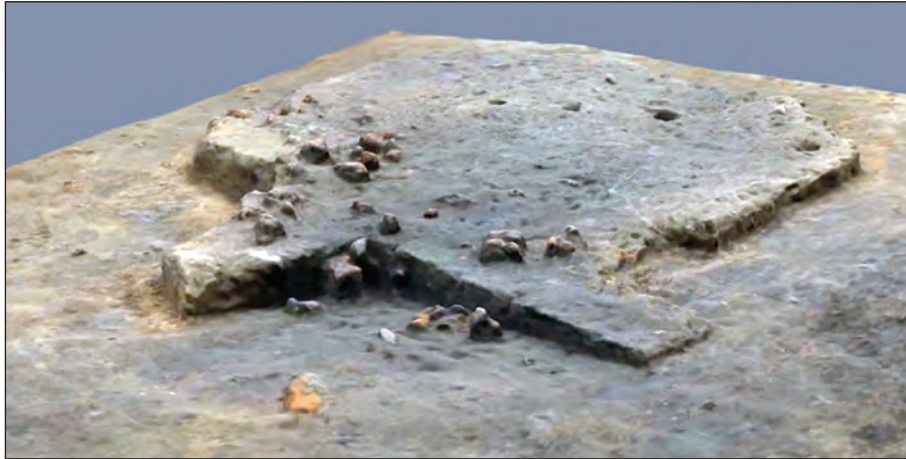
Slika 18. Prikaz 3d modela ognjišta iz Testne sonde 5 tokom prve faze njegovog iskopa
(foto: Dženan Brigić, obrada: Denis Dugonjić)

Slika 19. Prikaz 3d modela ognjišta iz Testne sonde 5 tokom druge faze njegovog iskopa
(foto: Dženan Brigić, obrada: Denis Dugonjić)

Slika 20. Prikaz 3d modela ognjišta iz Testne sonde 5 tokom treće faze njegovog iskopa
(foto: Dženan Brigić, obrada: Denis Dugonjić)

Slika 21. Prikaz 3d modela ognjišta iz Testne sonde 5 tokom pete faze njegovog iskopa
(foto: Dženan Brigić, obrada: Denis Dugonjić)

Slika 22. Prikaz 3d modela ognjišta iz Testne sonde 5 tokom završne faze njegovog iskopa
(foto: Dženan Brigić, obrada: Denis Dugonjić)

Statistika materijala

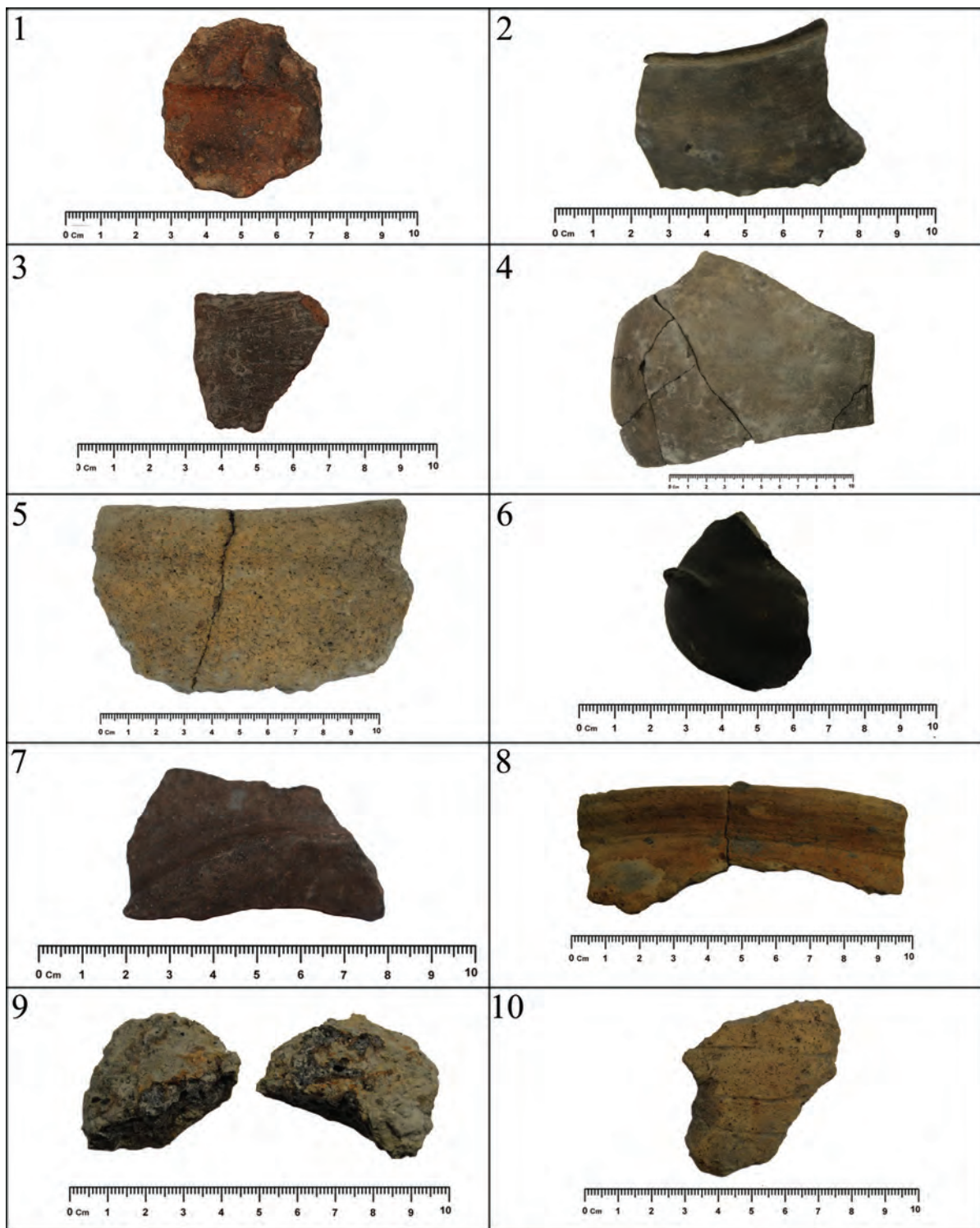
Tabela 5. Statistika pronađenih arheoloških nalaza s prve faze istraživanja lokaliteta Baričko brdo – Lug

Prva faza istraživanja							
Arheološka cjelina	Dubina (m)	Sloj	Keramika	Litika	Kućni lijep	Metal	Ukupno
ETP 3	0,10	1	2				2
ETP 3	0,20	1	8	1			9
ETP 3	0,24	2	3				3
ETP 3	0,26	2	2				2
ETP 4	0,20–0,30	1	4				4
ETP 6	0,20–0,40	2	6		1		7
ETP 7	0,35	1	9				9
ETP 8	0,10-0,20	1	8				8
ETP 10	0,20	1	5				5
ETP 10	0,35–0,40	2			17		17
ETP 12	0,20–0,30	2			17		17
ETP 13	0,25–0,35	3	32		6	4	42
ETP 13	0,35–0,45	4	48		23	2	73
ETP 17	0,30	2	1				1
ETP 18	0,25	1			6		6
Testni rov 4	0,40	1	5				5
Testni rov 15	0,80	2				1	1
Testna sonda 1	0,20	1	2	1		2	5
Testna sonda 1	0,65–0,70	2					0
Testna sonda 2	0,30	1	2	2			4
Testna sonda 2	0,30	2	17				17
Testna sonda 2	0,40	2	11				11
Testna sonda 2	0,40	2			1		1
Testna sonda 2	0,5	3	2				2
Testna sonda 2	0–0,15	1	2				2
Testna sonda 2	0,40	2	2				2
Testna sonda 2	0,40–0,60	3	24				24
Testna sonda 2	0,40	2	1				1
Testna sonda 4	0,50	3	2				2
Sveukupno nalaza iz prve faze istraživanja							282

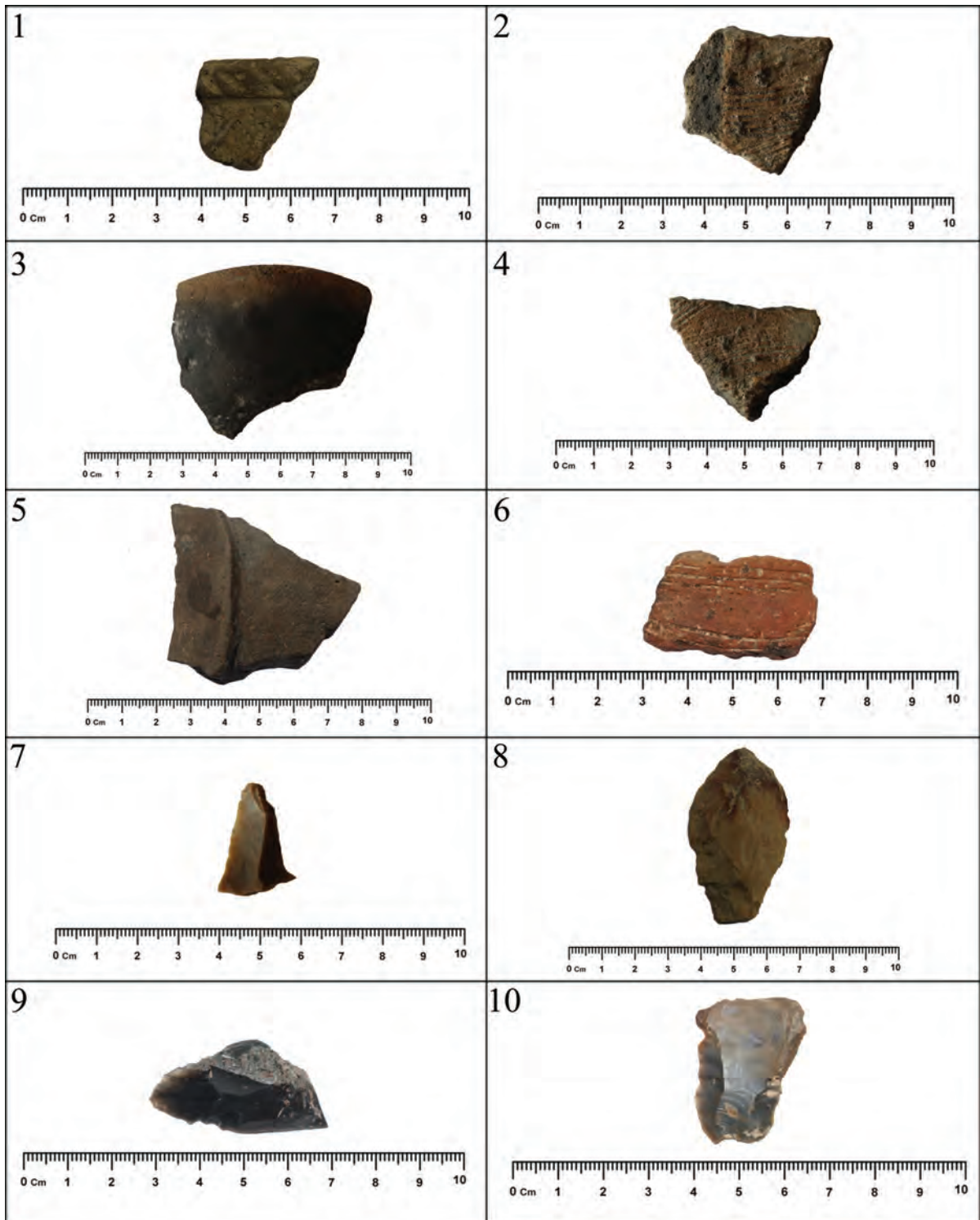
Tabela 6. Statistika pronađenih arheoloških nalaza s druge faze istraživanja lokaliteta Baričko brdo – Lug

Druga faza istraživanja							
Arheološka cjelina	Dubina (m)	Sloj	Keramika	Litika	Kućni lijep	Metal	Ukupno
Testna sonda 5	0,20–0,35	2	104	1	33		138
Testna sonda 5	0,25–0,35	3	13		3		16
Testna sonda 5	0,25–0,35	3			21		21
Testna sonda 5	0,40–0,50	4				2	2
Testna sonda 5	0,40–0,50	5	4				4
Testna sonda 5	0,40–0,50	5	1				1
Testna sonda 5	0,40–0,50	6	2		25		27
Testna sonda 5	0,40–0,50	7			34		34
Testna sonda 5	0,40–0,50	7	2				2
Testna sonda 5	0,40–0,50	8			29		29
Testna sonda 5	0,40–0,50	9	2	1			3
Testna sonda 5	0,40–0,50	9	9				9
Testna sonda 5	0,40–0,50	9	8		33	1	42
Testna sonda 5	0,40–0,50	9	20		15		35
Testna sonda 5	0,40–0,50	9	16				16
Testna sonda 5	0,40–0,50	9			173		173
Testna sonda 5	0,40–0,50	10	2		6		8
Testna sonda 5	0,40–0,50	11	5				5
Testna sonda 5	0,40–0,50	11			135		135
Testna sonda 6	0,25	2	39		2		41
Testna sonda 6	0,30	3	25		1		26
Testna sonda 6	0,40	3	34				34
Testna sonda 6	0,45	3	96				96
Testna sonda 6	jama	4	10				10
Testna sonda 6	presjek	4	15		5		20
Testna sonda 7	0,20	1	19				19
Sveukupno nalaza iz druge faze istraživanja							946

Izbor materijala s arheoloških istraživanja

Slika 23. 1: fragment keramike s plastičnom trakom ornamentisanom otiscima prsta (ETP 4); 2: fragment oboda keramike (Testna sonda 5); 3: fragment keramike (Testna sonda 6); 4: više fragmenata posude spojenih u jednu cjelinu (Testna sonda 5); 5: fragment oboda posude (Testna sonda 5); 6: fragment manje posude s očuvanim dijelom trakaste drške (ETP 13); 7: fragment dna posude (ETP 13); 8: fragment oboda posude (Testna sonda 5); 9: komadi troske (Testna sonda 5); 10: fragment keramičke posude s urezanim ornamentom (Testna sonda 6)

Slika 24. 1: fragment keramike s urezanim obodom (Testna sonda 5); 2: fragment keramike s urezanim motivom (Testna sonda 6); 3: fragment oboda keramike (Testna sonda 5); 4: fragment keramike s urezanim motivom (Testna sonda 5); 5: fragment dna posude (ETP 13); 6: fragment keramike s urezanim motivom (Testna sonda 2); 7: kremenata alatka (Testna sonda 5); 8: kremeniti šiljak (Površinski nalaz s Baričkog brda); 9: kamena strugač (ETP 3 – Baričko brdo); 10: kamena alatka – strugač (Testna sonda 2 – Baričko brdo)

Analiza pronađenog arheološkog materijala

Prva rekognosciranja vršena su na riječnoj terasi starog toka rijeke Spreče podno Baričkog brda, gdje su na oranicama uočeni fragmenti keramike te kućnog lijepa, a slični fragmenti su se javljali i na nekoliko parcela u neposrednoj blizini Baričkog brda. Rekognosciranje je vršeno i na samom Baričkom brdu, gdje je na nekoliko lokacija pronađena manja količina materijala.

Baričko brdo je manje uzvišenje udaljeno oko 500 metara zračne linije od starog korita rijeke Spreče, a svojim geografskim karakteristikama odgovara gradinskom naselju. Gradinska naselja su inače položena na manjim uzvišenjima iznad dolina, a njihova relativna (?) visina je većinom između 25 i 100 metara, tako da u manjoj ili većoj mjeri dominiraju okolinom. Većina gradina smještena je po rubovima većih polja i na pristancima bregova koji ih okružuju. Gradine su najčešće bile opasane kamenim zidovima rađenim tehnikom suhozida ili palisadama.¹² Najveći problem s materijalom na gradinama je taj što je arheološki sloj u većini slučajeva erodiran zbog klizanja materijala prema padinama brijega.¹³ Ista situacija je i s gradinom na Baričkom brdu, gdje se na samom platou na par mjesta mogu primijetiti blaža uzvišenja tla koja bi mogla odgovarati suhozidu ili položaju palisada, no na platou nije evidentiran arheološki materijal. Na ostatku gradine materijal je dosta rasut i usitnjen, što je svakako rezultat dugogodišnjeg obrađivanja tla, erozije i spiranja materijala, ali i poroznosti keramike. Brojni fragmenti iste vrste keramike pronađeni su na parcelama podno Baričkog brda, i to kao površinski i humusni nalazi (do 20 cm dubine).

Prilikom iskopavanja na Baričkom brdu otvorene su četiri testne sonde, kao i jedanaest ETP-ova, a u njima je pronađen 91 artefakt. Od toga su evidentirana dva komada litičkog materijala, jedan fragment kućnog lijepa, dva metalna nalaza i 86 keramičkih fragmenata. Sav materijal s Baričkog brda odgovara kasnom brončanom periodu.

Najveća količina materijala pronađena je na parceli uz staro korito rijeke Spreče koja je od

gradine udaljena oko 5500 metara zračne linije. Na tom mjestu je otvoren ETP 13, u kojem je pronađeno 115 artefakata, od čega je bilo 80 komada keramike, 29 komada lijepa, te šest komada troske. Zbog ove količine materijala koncentrisane na maloj površini odlučeno je da se u drugoj fazi istraživanja ovaj prostor proširi u Testnu sondu 5, o čemu je već bilo riječi u prethodnom tekstu. To se pokazalo ispravnim, jer su na toj lokaciji otkrivena dva vatrišta između kojih se nalazila pregrada od lijepa koja je bila raspoređena u četiri zasebna manja prostora. Na osnovu toga može se pretpostaviti da je ovdje riječ o kompleksnom ognjištu, ili pak o nekoj vrsti peći, ali se može pretpostaviti da je riječ o dva zasebna ognjišta koja su korištena u različitim vremenskim periodima.

Kada je materijal u pitanju, javljaju se fragmenti posuda s uvučenim, ravnim ili s blago razgrnutim obodom, te jedan fragment s tordiranim obodom (Slika 24.1). Mala količina materijala je ukrašena, a najviše se nalaze fragmenti grube keramike. Samo pojedinačno se javljaju glačane posude rađene od prečišćene gline, tankih zidova. Kada je u pitanju boja keramike, javljaju se i posude crvenih i mrkih tonova, ali i crne i sive.

Keramički nalazi s ovog lokaliteta mogu se dovesti u vezu s materijalom pronađenim na nalazištu Grabovik – Zeketuša¹⁴ koji odgovara kasnom brončanom dobu. Sličan materijal javlja se i na drugim lokalitetima sjeveroistočne Bosne, kao npr. u Vukniću kod Gračanice,¹⁵ Tulovićima kod Banovića¹⁶ i Stuparima kod Lukavca,¹⁷ koje je stručno obradila Milica Kosorić. Kada je u pitanju lokalitet Vuknić, Kosorić spominje keramiku koja pripada latenskom periodu, ali i keramiku iz starijeg razdoblja, većinom braon mrke i crvenomrke boje, s motivima urezanih linija, motivima izlomljenih linija te kosih kanelura. Materijal je definisan kao kasno brončano doba i veže ga za nalaze iz gradina Pod i Vis. Keramički materijal s Tulovića u Banovićima Kosorić je također opredijelila u period kasnog brončanog doba, pri čemu upućuje na analogije iz naselja Pivnica, Vis, Kekića Glavica i Varvara, kao i one iz naselja u Vukniću.¹⁸

¹⁴ Šaković 2012, 12.

¹⁵ Kosorić 1980, T. X 59, 59a 61.

¹⁶ Ibid. T. XI 66.

¹⁷ Ibid. T. XII 75.

¹⁸ Ibid. 113.

¹² Basler 1954, 87-88.

¹³ Ibid.

Zaključak

Kao što je vidljivo iz prethodnog teksta, probna istraživanja na lokalitetu Baričko brdo – Lug pokazala su prisustvo veće koncentracije arheoloških nalaza koji pripadaju periodu prahistorije. Sam lokalitet do sada nije bio poznat u literaturi te je na temelju distribucije evidentiranog materijala moguće zaključiti da je riječ o većem prostoru koji je u životni krug zajednice nastanjene u njegovim parametrima integrirao, uvjetno nazvano, naselje ili odbrambenu jedinicu na uzvišenju i kompleks otvorenog tipa koji se nalazio bliže toku rijeke Spreče.

Prema rezultatima geofizičkih snimanja, koja su ukazala na postojanje različitih anomalija, u pojedinim geofizičkim mrežama izvršena su probna iskopavanja koja su dala veće količine arheoloških nalaza. Sami materijalni nalazi prvenstveno pripadaju keramičkim ostacima i sastoje se od veće količine fragmenata različitih posuda, zatim nalaza metalne troske, bronce i željeza. Najveća količina navedenog materijala pronađena je na prostoru označenom kao Testna sonda 5. Ista sonda je sadržavala i tragove pepela i gareži, među kojim je izdvojen uzorak za datiranje C¹⁴.

Tipološki promatrano, dominantna većina keramičkih ostataka su atipični fragmenti grube robe, uz nekoliko finijih komada, čija kulturološka opredijeljenost može zauzimati širi vremenski raspon kako brončanog tako i željeznog doba. Kao što je istaknuto, sličan materijal se javlja na različitim lokalitetima sjeveroistočne Bosne, te bi se mogao pripisati tom kulturnom krugu. Nekoliko izdvojenih fragmenata, poput onih na slici 24.10 i 25.6, svojim ornamentima urezanih linija mogu se konkretnije povezati s kulturom Vis-Pivnica prema Čoviću.¹⁹ No, s obzirom na to da je riječ uglavnom o tipološkim karakteristikama koje su zasnovane na radovima starim nekoliko decenija i za čije opredjeljivanje nije korištena metoda apsolutnog datiranja, javlja se i nekoliko hronoloških nedoumica.

Prema Čoviću kulturna grupa Vis-Pivnica svoj razvoj započinje u kasno brončano doba i traje kroz faze HalB3-C1 i do kraja faze HalC2. S obzirom na to da ovi periodi po starijoj periodizaciji traju od 800. do 650. godine pr. n. e., nalaze kulture Vis-Pivnica zaista bi bilo moguće

povezati s rasponom kasnog brončanog i starijeg željeznog doba. Međutim, tipološke karakteristike pronađenog materijala i njihov korespondirajući kontekst s uzetim uzorkom, u kombinaciji s radiokarbonskim datumom koji se prema kalibraciji smješta u period do 406. godine pr. n. e., ukazuju na to da je povezana skupina tipološki opredjeljivog materijala proteže do perioda koji je znatno kasniji u odnosu na ranije datacije. U starijoj, tipološkoj i relativnohronološkoj periodizaciji koja je korištena na prostoru Bosne i Hercegovine, ovaj period bi odgovarao fazama Glasinca Va²⁰ ili Donje Doline – Sanski Most 3a-2.²¹ Prema srednjoevropskom sistemu Reinecke, isti bi ovaj period bio sinhron s La Tene A.²² Sve ove faze, međutim, odstupaju od poznatih periodizacija prostora kasnog brončanog i željeznog doba sjeveroistočne Bosne te hronološka opredijeljenost lokaliteta sa srodnim tipološkim manifestacijama postaje upitna.

Naime, promatrano kroz paralele materijalnih nalaza, svi navedeni lokaliteti u manjoj ili većoj mjeri pokazuju tipološku povezanost, što nije nepoznanica za ovaj prostor i odranije. U tu se grupu uklapa i istraživani lokalitet Baričko brdo – Lug. No, s obzirom na to da je ne samo period željeznog doba gotovo u potpunosti neistražen na ovom prostoru već i da ne postoje raniji C¹⁴ datumi, njihova hronološka opredijeljenost čini se nedovoljno tačnom. Prema kalibriranim datumima lokalitet Baričko brdo – Lug mogao bi pripadati periodu između 544. i 416. cal. g. pr. n. e. s 55,6% tačnosti, ili periodu između 590. i 406. cal. g. pr. n. e. s 95,4% tačnosti. U tom smislu je moguće, s obzirom na izrazito hronološko odstupanje spram ranijih pretpostavki, pretpostaviti da većina navedenih lokaliteta sa srodnim arheološkim materijalom na prostoru sjeveroistočne Bosne zahvata i znatno kasnije razdoblje spram pretpostavki koje su postojale ranije. Time se pokazuje da je hronološka opredijeljenost kulturne grupe Vis-Pivnica bar djelomično netačna, te da je ova kultura egzistirala do 250 godina duže od Čovićeve²³ pretpostavke.

Nedostatak istraženosti perioda željeznog doba na prostoru sjeveroistočne Bosne u kombinaciji s tradicionalnim tipološkim pristupom

¹⁹ Čović 1965, 86.

²⁰ Čović 1988a, 79.

²¹ Čović 1988, 72.

²² Reinecke 1902, 59.

²³ Čović 1965, 86.

na temelju kojeg su izrađene ranije periodizacije i nejasnoće u hronološkom pozicioniranju nastale dobijanjem kalibriranog C¹⁴ datuma s ovog prostora ukazuju na potrebu revidiranja cjelokupne hronološke ljestvice sjeveroistočne Bosne. Otkriće do sada nepoznatog lokaliteta Baričko brdo – Lug ukazuje i na nedovoljno poznavanje cjelokupnog razvoja željeznog doba na ovom prostoru te je moguće konstatirati da su ranije formirane hronologije izgrađene na analogijama s prostorima koji su kulturološki potpuno divergentni, što je samo po sebi pokazatelj nepoznavanja stvarnog arheološkog stanja ne samo u ovom već i drugim dijelovima Bosne i Hercegovine. Istovremeno, ovo ukazuje i na sve slabosti klasičnog kulturološkog pristupa arheologiji, koji se još i danas zasniva na tipološkim karakteristikama koje jedna za drugom povlače različite analogije i nesigurne datacije lokaliteta, što sve rezultira definicijom od strane arheologa preferiranih, ali po svemu sudeći slabo argumentovanih arheoloških kultura.

Summary

Results of the archaeological research at the site of Baričko brdo – Lug (preliminary report)

During the year 2022, an archaeological survey was carried out in the locality Baričko brdo – Lug on several micro-locations with the goal of determining the quantity and nature of the archaeological potential on the given archaeological site. During the campaign, spanning two different phases, 25 ETPs, 7 test probes and 15 test trenches were opened, as well as 12 geophysical networks were recorded. These activities have shown that the archaeological site Baričko brdo – Lug was inhabited during prehistoric times, and from among the found features one fireplace can be singled out due to its size, shape and other archaeological remains found on it. The remains of the fireplace were initially recorded in ETP 13 during the first phase of archaeological survey, and completely discovered during the second phase by expanding the excavation space around ETP 13 to the test probe 5. It should be noted that during the excavation of this unit its condition was photo-documented and later

three-dimensional models of each stage of its excavation were created. Also, LiDAR recording of the site was carried out during the second phase of the archaeological survey. From the archaeological material, it is possible to single out remains that can be dated to a period that would correspond to the younger phases of the Vis–Pivnica culture, which would place the material in the late Bronze Age, while radiocarbon dating of the remains was also carried out, with the dates obtained corresponding for the period between 706 and 416 cal. BC (68.3%), and between 681 and 406 cal. BC (95.4%), which on the other hand suggests a date from the older periods of Iron Age. The results obtained based on the analysis of archaeological material and the results of radiocarbon dating additionally put in the spotlight the lack of investigation of the Iron Age period in northeastern Bosnia, as well as the lack of knowledge of the entire Iron Age in this area, and it is possible to state that earlier formed chronologies were built on analogies with areas that are culturally completely different systems and in themselves indicators of ignorance of the real archaeological situation not only in this but also in other parts of Bosnia and Herzegovina.

Popis slika

- Slika 1. Ortofoto parcela na kojima je vršeno iskopavanje (označeno slovima) i rekognosciranje (označeno brojevima) (Podloga ustupljena od Federalne uprave za geodetske i imovinsko-pravne poslove)
- Slika 2. Ortofoto snimak lokaliteta Baričko brdo – Lug (Podloga ustupljena od Federalne uprave za geodetske i imovinsko-pravne poslove)
- Slika 3. Prikaz areala na kojima je vršeno probno iskopavanje (crvene strelice) te lokaliteta sa površinskim nalazima van zone istraživanja (narandžaste strelice) (Podloga ustupljena od Federalne uprave za geodetske i imovinsko-pravne poslove)
- Slika 4. Prikaz slojeva južnog profila sonde 2 (foto: Dženan Brigić)
- Slika 5. Prikaz slojeva zapadnih profila (foto: Dženan Brigić)
- Slika 6. Tragovi gorenja i lijepa u cjelini ETP 13
- Slika 7. Tragovi gorenja i lijepa u cjelini ETP 13
- Slika 8. Georadar EasyRad Ground Penetrating Radar (GPR)
- Slika 9. Prikaz rezultata snimanja mreže GEO BBL 12 na kojima je s A1 obilježena pozicija ognjišta iz Testne sonde 5, te anomalija A2
- Slika 10. Prikaz rezultata snimanja mreže GEO BBL 7 s obilježenom anomalijom A3

- Slika 11. Prikaz prostora Testne sonde 5 na kojoj su evidentirani ostaci lijepa, jamice, keramika i troska (foto: Dženan Brigić)
- Slika 12. Prikaz Testne sonde 5 u kojoj su evidentirani ostaci lijepa (označeni plavo); jamice (označene zeleno), keramike (označena bijelo) i troske (označena narandžasto) (foto: Dženan Brigić, obrada: Majda Šutić)
- Slika 13. Prikaz prostora Testne sonde 5 na kojoj su ucrtani slojevi 010 i 011 (foto: Dženan Brigić, obrada: Majda Šutić)
- Slika 14. Prikaz prostora Testne sonde 5 na kojoj su ucrtani slojevi 004, 009 i 011 (foto: Majda Šutić)
- Slika 15. Prikaz LiDAR-ske snimke terena oko Testne sonde 5 (foto: Adnan Kaljanac, Jesenko Hadžihasanović)
- Slika 16. Prikaz LiDAR-ske snimke terena oko Testnih sondi 5 i 6 (foto: Adnan Kaljanac, Jesenko Hadžihasanović)
- Slika 17. Prikaz obrađene LiDAR-ske snimke terena oko Testnih sondi 5 i 6 (foto: Adnan Kaljanac, Jesenko Hadžihasanović)
- Slika 18. Prikaz 3d modela ognjišta iz Testne sonde 5 tokom prve faze njegovog iskopa (foto: Dženan Brigić, obrada: Denis Dugonjić)
- Slika 19. Prikaz 3d modela ognjišta iz Testne sonde 5 tokom druge faze njegovog iskopa (foto: Dženan Brigić, obrada: Denis Dugonjić)
- Slika 20. Prikaz 3d modela ognjišta iz Testne sonde 5 tokom treće faze njegovog iskopa (foto: Dženan Brigić, obrada: Denis Dugonjić)
- Slika 21. Prikaz 3d modela ognjišta iz Testne sonde 5 tokom pete faze njegovog iskopa (foto: Dženan Brigić, obrada: Denis Dugonjić)
- Slika 22. Prikaz 3d modela ognjišta iz Testne sonde 5 tokom završne faze njegovog iskopa (foto: Dženan Brigić, obrada: Denis Dugonjić)
- Slika 23. 1: fragment keramike s plastičnom trakom ornamentisanom otiscima prsta (ETP 4); 2: fragment oboda keramike (Testna sonda 5); 3: fragment keramike (Testna sonda 6); 4: više fragmenata posude spojenih u jednu cjelinu (Testna sonda 5); 5: fragment oboda posude (Testna sonda 5); 6: fragment manje posude s očuvanim dijelom trakaste drške (ETP 13); 7: fragment dna posude (ETP 13); 8: fragment oboda posude (Testna sonda 5); 9: komadi troske (Testna sonda 5); 10: fragment keramičke posude s urezanim ornamentom (Testna sonda 6)
- Slika 24. 1: fragment keramike s urezanim obodom (Testna sonda 5); 2: fragment keramike s urezanim motivom (Testna sonda 6); 3: fragment oboda keramike (Testna sonda 5); 4: fragment keramike s urezanim motivom

(Testna sonda 5); 5: fragment dna posude (ETP 13); 6: fragment keramike s urezanim motivom (Testna sonda 2); 7: kremena alatka (Testna sonda 5); 8: kremen šiljak (Površinski nalaz s Baričkog brda); 9: kameni strugač (ETP 3 – Baričko brdo); 10: kamena alatka – strugač (Testna sonda 2 – Baričko brdo)

Popis tabela

- Tabela 1. Opis slojeva u Testnoj sondi 2
- Tabela 2. Opis slojeva u cjelini ETP 13
- Tabela 3. Popis geofizičkih mreža
- Tabela 4. Opis slojeva u Testnoj sondi 5
- Tabela 5. Statistika pronađenih arheoloških nalaza s prve faze istraživanja lokaliteta Baričko brdo – Lug
- Tabela 6. Statistika pronađenih arheoloških nalaza s druge faze istraživanja lokaliteta Baričko brdo – Lug

Literatura

- Basler, Đ.* 1954, Prehistorijske gradine i njihova zaštita, *Naše starine* 4, 1954, 87-98.
- Bešlagić, Š.* 1971, Stećci: kataloško-topografski pregled, Veselin Masleša, Sarajevo 1971.
- Čović, B.* 1955, Preistorijski depo iz Lukavca, *Glasnik Zemaljskog muzeja Sarajevo*, nova serija Arheologija 11, Sarajevo 1955, 91-102.
- Čović, B.* 1965, Uvod u stratigrafiju i hronologiju praistorijskih gradina u Bosni, *Glasnik Zemaljskog muzeja Sarajevo*, nova serija Arheologija 20, Sarajevo 1965, 27-145.
- Čović, B.* 1988, Donja Dolina – Sanski Most – kulturna grupa, u: Čović, B. (ur.) *Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine*, tom I, Zemaljski muzej, Sarajevo 1988, 70-72.
- Čović, B.* 1988a, Glasinačka kultura željezno doba, u: Čović, B. (ur.), *Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine*, tom I, Zemaljski muzej, Sarajevo 1988, 79-80.
- Kosorić, M.* 1980, Praistorijska naselja na području Spreče, Članci i građa za kulturnu istoriju istočne Bosne 13, 1980, 103-116.
- Marijanović, B.* 1988, 07.39 Lukavac (Bokavić); Lukavac, u: Čović, B. (ur.), *Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine*, tom II, Zemaljski muzej, Sarajevo 1988, 103-116.

- Miletić, N.* 1988, 07.46 Lukavac (Gornja Brijesnica); Lukavac, u: Miletić, N. (ur.), Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine, tom II, Zemaljski muzej, Sarajevo 1988, 103-116.
- Reinecke, P.* 1902, Reinecke, Zur Kenntnis der La Tène-Denkmäler der Zone nordwärts der Alpen, u: Lindenschmit, L. (ur.), Festschrift zur Feier des fünfzigjährigen Bestehens des Römisch-Germanischen Centralmuseums zu Mainz, 1902, 53-109.
- Šaković, E.* 2016, Arheološka slika lukavačkog područja, u: Kunić, M. / Hadžimusić, S. (ur.), Zbornik radova Kulturno historijsko i prirodno naslijeđe općine Lukavac, Javna biblioteka Lukavac – Zavod za zaštitu i korištenje kulturno-historijskog i prirodnog naslijeđa Tuzlanskog kantona, Lukavac – Tuzla 2016, 87-104.
- Šaković, E.* 2012, Rekognosciranje lokaliteta Grabovik/Zaketuša (Općina Srebrenik), Baština sjeveroistočne Bosne 4, 2012, 10-19.
- Šutić, M.* 2023, Hronologija arheoloških istraživanja na prostoru Lukavca, Gračanički glasnik, časopis za kulturnu historiju 55, 2023, 67-74
- Todorov, V. / Markov, N.* 2010, Ottoman tobacco pipes from the National Museum of History in Sophia, Bulgaria, Journal of the Academie internationale de la pipe 3, 2010, 131-141.

Geopolitical position and administrative affiliation of the Iapodes in the Roman province of Dalmatia¹

Amra Šaćić Beća
Sarajevo

Abstract: The Romans specified the Iapodes as one of the most bellicose indigenous communities. Nevertheless, the preserved works of Roman authors show that even the Romans were aware that the Iapodes were, in fact, an alliance of smaller communities. The Romans gave a generic name to this alliance based on their experience in warfare and their knowledge of their territory. In terms of topic, this paper is divided into three units. The first part addresses the question of a fragmentary identity of the Iapodian communities based on literary and epigraphic sources and literature analysis. Using the same methodology, the second part analyses the problem of the position and number of the Iapodes in *Conventus Scardonitanus*. In the last part, using the example of the Iapodian communities whose assumed territory was in the valley of the Una River, shows the existence of a separate local identity especially manifested through the role of the elites.

Key words: the Iapodes, alliance, *civitates*, identity, *Conventus Scardonitanus*, settlements, territory, elites, *principes*, *praepositum*, *Bindus*, *Raetinium*

The archaeological research has shown that the middle course of the Una River, especially the area around Bihać was one of the most culturally developed territories of present-day Bosnia and Herzegovina during the Roman period. By analysing written sources, archaeological material, and epigraphic inscriptions, scholars have come to the conclusion that this part of Bosnia and Herzegovina represented the easternmost part of the Iapodian territory during the Early Empire.² This is a relatively confined region surrounded by mountains dominated by the Una River. This specific geostrategic position influenced the development of a separate identity of the Iapodian communities.

We should emphasize that the Iapodian territory encompassed a large region from Vinica

in Bela Krajina (White Carniola) in Slovenia via Gacka, Lika, Krbava, the Ogulin region, partially encompassed Gorski Kotar and Kordun in Croatia and the region of northwest Bosnia along the middle course of the Una River.³ These Iapodian territory borders were constructed on the basis of testimonies of Graeco-Roman authors such as Strabo, Pliny the Elder, Claudius Ptolemy, Appian, and Cassius Dio.⁴ Material traces left by the Iapodes as a kind of identity marks are especially important for establishing borders. By observing the layout of hillfort settlements, the communication between them, burial mounds, and necropolises, we come to the conclusion that the Iapodian settlements developed regional identities. Namely, their recognisable cultural identity was fragmented into specific regional variants, which is especially prominent in the Iapodian communities in the Una

¹ This paper relates to the research results obtained within the scientific research project of the Croatian Science Foundation, *Among Gods and Men – The Cults and the Population of Roman Dalmatia According to the Votive Inscriptions* (IP-2020-02-7214), lead by Ljubica Perinić, PhD.

² Alföldy 1965, 40; Wilkes 1969, 158; Čović 1976, 134; Benac 1987, 778; Bojanovski 1988, 304; Šašel Kos 2005, 422; Olujić 2007, 200; Džino / Domić Kunić 2013, 67–68.

³ Šašel Kos 2005, 422; Olujić 2007, 107–144; Milivojević 2021, 227.

⁴ Strabo, 4. 6. 10; Strabo, 7. 5. 2; Plin. *HN* 3. 139. 127; Ptol. *Geog.* 2. 16; App. *Ill.* 14. 40–42; App. *Ill.* 16. 46–48; App. *Ill.* 18. 52–53; App. *Ill.* 21. 61; App. *Ill.* 22. 62–66; Cass. Dio 49. 34–5; Cass. Dio 56. 11–12.

River valley in northwest Bosnia.⁵ For example, the cult of *Bindus* appears only in this territory. Moreover, this is the location of the Iapodian settlement *Raetinium*.

The Iapodian alliance and the question of identity

The data preserved in the works of Graeco-Roman authors and archaeological finds imply that the term the *Iapodes* represents a generic name of a community that inhabited the border area between southern Pannonia and northern Dalmatia. Many pieces of evidence testify about the diversity within the envisioned Iapodian ethnic corpus. Although Lika and Ogulin-Plaški plateau are not generally considered the “Iapodian cultural epicentre”, the most recent research indicates strong regional identities in other micro-regions, especially in the Una River valley and northwest part of Bosnia and Herzegovina.⁶ Namely, archaeological explorations have corroborated differences in burial methods during the pre-Roman period. Thus, inhumation is predominant in Lika as a sign of a strong indigenous component, while incineration is dominant in the Bihać basin.⁷ A specific type of grave, or specific stone urns, appears in the Bihać basin. In some parts of Lika, graves were discovered in which the deceased were buried one on top of another, something which is associated with families.⁸ Large regional differences are also observed among grave goods, as well as materials found outside of sepulchral context.⁹ No matter if these were indigenous products or imports, different grave goods are indicators of a different cultural development within micro-regions which the Romans later observed as one Iapodian territory.

An important segment of the understanding of the differentiation of communal identity in the preRoman period is the layout and position of settlements. Along with economic reasons and fortification, natural circumstances had a key role

in the origin of settlements. Apart from the common hillfort settlements dominating the entire supposed Iapodian territory, archaeology confirmed certain particularities. Some examples are the use of caves as settlements in Lika, Croatia or the construction of stilt houses in the Una River valley in northwest Bosnia.¹⁰ The Amber Road also significantly influenced the cultural development of the Iapodian communities that lived in the southwest during the Iron Age.¹¹ We can observe the acceptance of cultural trends and influences that manifested through local production of objects. For example, bow fibulae with an amber decoration (pearl) on the bow appear in this part of the Iapodian territory and they can be associated with Italy and Liburnia. This part of the Iapodian region belonged to the so-called *Adriatic koinè* region during the Iron Age.¹² Other Iapodian communities, such as the ones from the Una River valley, did not belong to the Adriatic cultural *koinè*. The aforementioned differences observed by archaeologists, in fact, represent a group of characteristics that define the individual communities within the envisaged Iapodian ethnic corpus. These communities seemed to be what the Romans in Dalmatia called *civitates* during the Early Principate.

The first specific data about the existence of regional identities among the Iapodes are found in the description of Octavian's campaign in Illyricum.¹³ Namely, two literary sources, Cassius Dio and Appian, suggest the existence of these identities. Both of them noted that Octavian considered the Iapodes to be a serious threat so he personally led his army against them and left his generals in charge of smaller communities. Moreover, both authors recognized different warfare phases against the Iapodes that can be associated with the fragmentation of the Iapodian territory and identity. Dio noted that Octavian conquered relatively easily those Iapodes who lived not far from the sea on the nearer side of the mountain, but more resistance was shown

⁵ Olujić 2007, 107; Džino / Domić Kunić 2013, 67–68; Hušeinović 2022, 168–171.

⁶ Džino / Domić Kunić 2013, 68.

⁷ Balen-Letunić 2006, 34–35; Raunig 2004, 19.

⁸ Drechsler-Bižić 1987, 427; Raunig 2004, 19–20, 196–202.

⁹ Olujić 2007, 53–62; Blečić Kavur 2009a, 231–254; 2009b, 144.

¹⁰ Drechsler-Bižić 1970, 93–110; Balen-Letunić 2006, 31–32; Raunig 2004, 17.

¹¹ Džino / Domić Kunić 2013, 68.

¹² Blečić Kavur 2009a, 235; 2009b, 144.

¹³ The information about the Iapodes that refer to older historical periods mostly uses a generic term. Analogy can be traced in the term the Illyrians used by Graeco-Roman authors when describing the events from Gentius's reign or the Illyrian kingdom.

by those on the heights and the other side of the mountain.¹⁴ The mountain refers to the Dinaric Alps (Dinarides) which Dio discusses from the Roman perspective, i.e., he observes the region from the sea towards the inland.¹⁵ The possible existence of three political alliances can be observed here. One group or alliance was made of the Iapodes who lived to the south and southwest of the Velika and Mala Kapela mountains, whereas the other group was comprised of the Iapodian communities who possibly lived in these mountains. The third group includes the communities who lived to the east of these mountains in the inland. Classical authors considered the Velika and Mala Kapela to be an extension of the Alps as well as all of the Dinaric Alps.¹⁶ We can assume that the Iapodian communities were grouped into alliances primarily based on geography. The communities that lived in the mountain probably had a different identity than the communities closer to the sea or in the Una River valley. Clearly, economic and geographic circumstances represented an important habitus in the construction of an identity of communities.

Appian also suggests the existence of different political alliances along the Iapodes in the same period. While describing the conflicts between the Iapodes and Octavian's troops, he mentioned two Iapodian alliances which he also defined with respect to the position of the Alps, i.e., the Velika and Mala Kapela.¹⁷ Contemporary literature uses the terms *Cisalpine Iapodes* and *Transalpine Iapodes* for these two alliances.¹⁸ Unlike Dio, Appian offered us a better insight in the structure of these alliances since he

¹⁴ *At that time he himself led the campaign against the Iapydes, assigning the rest of the tribes to others to subdue. Those that were on the nearer side of the mountains, dwelling not very far from the sea, he reduced with comparatively little trouble, but he overcame those on the heights and on the farther side of them with no small hardship* (Cass. Dio. 49. 35. 1–2) English translation by Earnest Cary.

¹⁵ Olujić observed well that the Iapodes “who lived on the heights”, i.e., those who lived on the mountain, were neglected in the literature (Olujić 2007, 87). It is an important piece of information that shows the complexity of the terms the *Iapodes* and the *Iapodian land*.

¹⁶ Šačić Beća 2022a, 124–125.

¹⁷ *The Iapodes in the Alps* (App. Ill. 16. 47–48), *Iapodes on the other side of the Alps* (App. Ill. 18. 52). English translation by Marjeta Šašel Kos.

¹⁸ Šašel Kos 2005, 426–430; Džino 2010, 41; Džino / Domić Kunić 2013, 68.

mentioned certain communities which probably were the most numerous and bellicose ones. The *Cisalpine Iapodes* alliance was comprised of communities that inhabited the southwest foothill of the Velika and Mala Kapela, i.e., present-day Lika.¹⁹ Appian mentions three communities by name – *Moentini*, *Avendeatae*, and *Aurupini*.²⁰ According to Appian, the Aurupini were the most numerous and bellicose Iapodian community clearly suggesting that the Romans were only familiar with large communities. Mentioning the Aurupini, in terms of comparison, indicates the existence of a larger number of communities with a certain identity. Appian also noted that the Aurupini withdrew from their villages into town when Octavian approached them.²¹ Similarly, Appian describes the victory of Figulus against the Delmatae in 158 BC stating that the Delmatae from smaller settlements retreated to Delminium.²² Similarly to Delminium being the political centre of the Delmatae, this settlement mentioned in the context of the Aurupini was probably the political centre of the south Iapodian alliance.

The most important political centre of the communities that lived in the north – *the Iapodes on the other side of the Alps*, as called by Appian

¹⁹ Šašel Kos 2005, 426.

²⁰ *Of the Iapodes in the Alps, the Moentini and the Avendeatae surrendered to him at his approach; the Aurupini, however, who are the most numerous and most bellicose among these Iapodes, moved from villages into their city, and when Caesar drew near they fled to the forests. Caesar occupied the city, although in the hope that they would surrender he did not have it burnt; when they surrendered to him, he permitted them to live in it* (App. Ill. 16. 47–48). English translation by Marjeta Šašel Kos.

²¹ This fortification settlement is mentioned by other literary sources such as Strabo, Claudius Ptolemy, *Itinerarium Antonini*, Ravenna Cosmography, and Tabula Peutingeriana (Strabo, 4. 6. 10; Ptol. Geog. 2. 16. 9; *It. Ant.* 274. 2; *Anon. Rav.* 4. 22; *Tab. Peut.* 4. 2). During the Roman period, the settlement was a municipium as corroborated by an epitaph from Salona (*CIL* 03, 08783 = *CIL* 03, 08783 + p. 2136 = *CIL* 03, 08783 + p. 2326 = EDH 052758 = EDCS-31400666). We can assume that Strabo identifies the Moentini community with the *Monetium* settlement (Strabo, 4. 6. 10). Moreover, the name of the third community that Appian mentions when writing about the Cisalpine Iapodes has been preserved in the name of settlements in the Roman period. Appian's name of the community *Avendeatae* is present in different variants in different sources (Strabo, 4. 6. 10; *It. Ant.* 274. 1; *Anon. Rav.* 4. 22; *Tab. Peut.* 4. 2).

²² App. Ill. 11. 30–33.

– was *Metulum*.²³ Appian even calls it the capital of the Iapodes.²⁴ This seems to be a strong political centre to which a larger number of Iapodian communities, called the Metulans by Appian, gravitated. It is not uncommon to identify the political and cultural centre with the name of the community. Similarly, we can again offer an example of Delminium for which Strabo says that it is the town after which the Delmatae got their name.²⁵ Apart from Appian, this ethnic centre of the communities that inhabited the northern Iapodian territory is also mentioned by Dio and Strabo.²⁶ The texts of Appian and Dio clearly show that it is a large hillfort with a large number of people with a good military organisation.²⁷ An important piece of information is that there was a city hall in Metulum. Appian clearly indicates that this building was symbolic because women and children were kept there. The guards who protected the city hall were ordered to burn it if the Romans ever won.²⁸ It is difficult to ascertain

²³ Apart from Metulum, while describing the conflicts with the *Iapodes on the other side of the Alps*, Appian mentions another settlement – *Terponus* (App. *Ill.* 18. 53). Appian is the only source mentioning this settlement. Upon reading his description, we can conclude that this is a smaller and less fortified settlement than Metulum since its inhabitants had left it when the Roman army appeared. It is obvious that the local Iapodian community did not feel safe there. The mention of Terponus is important because this settlement named *πολις* by Appian was certainly the centre of one of the Iapodian communities. It is certainly another piece of evidence that the Iapodes were not a coherent community.

²⁴ App. *Ill.* 19. 54.

²⁵ Strabo, 7. 5. 5. 315.

²⁶ Cass. Dio. 49. 35; Strabo, 4. 6. 10.

²⁷ Olujić 1999/2000, 60–61.

²⁸ App. *Ill.* 21. 59–60. There is a different interpretation of Appian's term of the city hall (*bouleuterion*, βουλευτήριον) in Metulum. Older historiography has a hypothesis that the city hall in Metulum was a place of gathering of the leaders of the Iapodian communities (Alföldy 1965, 169). Čače, nevertheless, believes that there are no sufficient arguments for this hypothesis. He also concluded that Metulum is not the capital of the Iapodes (*caput Iapodum*) because the leaders of the Iapodian communities gathered here. In fact, he believes that Metulum was named the capital because it was the political and cultural centre of the Metulans who were the largest and the most powerful community in that period (Čače 1979, 74, 76). Olujić noted the possibility that the city hall was the centre of the Metulans community as well as the place of council and gathering of all Iapodian leaders (Olujić 2007, 95). Džino and Domić Kunić concluded that we should be critical of Appian's mention of the city hall because he was an outside observer. The information comes from Octavian's memoirs in which the author often

today what was actually this city hall mentioned by Octavian in his memoirs and quoted by Appian. It seems to be a larger building that did not have to be used for the purposes for which the city hall was usually used in Rome. However, this place or this building probably had a certain political and religious meaning only for the citizens of Metulum, not for the entire alliance. The existence of such a building suggests that this was a larger settlement, but we do not know much about a political alliance in which the indigenous community from Metulum played an important role.

Nevertheless, it is indisputable that Metulum was important for the identity of the entire Iapodian alliance. We can observe this in a dramatic description of its siege and capture as described by Octavian in his memoirs and subsequently adopted by Appian. Following the fall of Metulum, other Iapodian communities surrendered to Octavian like a domino effect.²⁹ However, this does not mean that all of the Iapodes surrendered, but only the communities that were part of the alliance gathered around Metulum.

The existence of an alliance of communities or *civitates* is also confirmed through Appian's information that the Poseni, who were conquered together with other communities from the so-called Transalpine alliance, rebelled following Octavian's departure.³⁰ This data clearly indicates that this was a loose alliance founded on the fight against a common enemy. The relationship with Rome shown by the Poseni speaks of the lack of an alliance as an instance of decision-making of a permanent nature.³¹ The uprising of the Poseni corroborates the existence of a fragmentary

used Roman terminology for certain phenomena among indigenous communities. Džino and Domić Kunić gave an example of Caesar's *The Gallic Wars* in which indigenous political constructs are "translated" into the Roman political system (Džino / Domić Kunić 2013, 69).

²⁹ App. *Ill.* 21. 61.

³⁰ App. *Ill.* 21. 61.

³¹ Čače rightfully emphasised that an independent fight of every community shows the lack of permanent common institutions. This independent battle confirms that there is no instance to which part of the sovereign rights of every community would be transferred (Čače 1979, 76–77). During the period of conquests, Rome's goal was to conquer, keep, and defend the imperial border zone. Džino noted that the existence of an imperial border zone accelerated the formation of secondary states, i.e., indigenous political

identity of the Iapodes.³² In this case, the Poseni did not only act independently against Rome but against their own alliance who had to make a certain deal with Rome while surrendering.

In their imperial strategy or provincial politics, the Romans treated the Iapodian alliance as a single *peregrine civitas*. However, this does not mean that the fragmentary identities have disappeared, as observed in the example of boundary stones. One boundary stone with a carved name of a possible Iapodian community was discovered. Namely, the inscription discovered near Begovača spring above Kosinjski Bakovac in Lika mentions the Ortoplinos who had a right of passage through the territory of the *Parentinos* to have access to a water source.³³ The community named the Ortoplinos appears on a boundary stone from Jablanac near Senj where it is mentioned in the context of bordering with the Beci.³⁴ The aforementioned Ortoplinos and

alliances such as the Delmatian alliance and the Iapodes (Džino 2014, 222).

³² The question of the location of this community remains open (Olujčić 2007, 97). Mayer and Wilkes assume that the Iapodes lived in the Una River valley, while Šašel Kos located this community in Lika (Mayer 1959, 251; Wilkes 1969, 51, 154–155; Šašel Kos 2005, 437). Olujčić believes that the Iapodes from the Una River valley lived on the periphery of the Iapodian alliance. He concluded that Octavian did not wage war in this valley because the communities that lived there were not perceived as a threat to Aquileia (Olujčić 2007, 200). However, a rich cultural heritage of the Iapodes from the Una River valley implies the existence of a numerous and powerful *civitas*. He did not dismiss the possibility of numerous communities. Therefore, it is not impossible that the Poseni were a community on the periphery of the Transalpine Iapodian alliance, i.e., that they inhabited the Una River valley in northwest Bosnia. On the other hand, if this community inhabited the region of Lika, it means that the Iapodian communities from the Una River valley were subdued during Tiberius's Pannonian war (*Bellum Pannonicum*) or the Great Illyrian Revolt (*Bellum Batonianum*). This is less likely since Appian noted that all of the Iapodes surrendered after the conquest of Metulum, including the Iapodes from the Una River valley (App. Ill. 21. 61). After reading Dio's description of the siege of Raetinium located in the Una River valley during the Great Illyrian Revolt, we get the impression that the defenders of Raetinium were familiar with the Roman military tactics, meaning they had already waged war against the Romans (Cass. Dio. 56. 11).

³³ *Ex conventione finis / inter Ortoplinos et Pare-/ntinos aditus ad aquam / vivam Ortoplinis pas(s)us⁵/D latus I (CIL 03, 15053 = AE 1901, 0230 = EDH 032922 = EDCS-30200440).*

³⁴ *Ex dec[r(eto)] / P(ubli) Cornel[i] / Do[[l]]label(l)ae / leg(a-ti) pr(o) pr(aetore) A[ug(usti)]⁵ / [-----] / -----int(er) Begos et Ortopli[n(os)] (ILJug 0919 = EDH 034587 = EDCS-10000930).*

Beci were recorded in the literary sources.³⁵ On the other hand, the inscription near Begovača spring is the only evidence of *civitas Parentinos*. The analysis of written sources indicates that the Ortoplinos and *Becos* should be associated with the Liburnian alliance.³⁶ However, their neighbours, the *Parentinos*, were part of the former Iapodian alliance. The location of the discovered inscriptions corroborates that all of the aforementioned *civitates* inhabited the Velebit region. The delimitation between the Parentini and Ortoplinos was the local demarcation that could have delimited two large alliances – Liburnian and Iapodian – during the pre-Roman period.

The position of the Iapodes in *Conventus Scardonitanus*

According to Pliny the Elder, the Iapodes were a *peregrine civitas* that belonged to the *Conventus Scardonitanus* headquartered in Scardona in present-day Skradin.³⁷ The text of Pliny the Elder shows us that, apart from the Iapodes, another fourteen Liburnian *civitates* were under

³⁵ Plin. HN 140; Ptol. Geog. 2. 16; It. Ant. 274. 2; Anon. Rav. 4. 22; Anon. Rav. 4. 23; Rendić-Miočević 1968, 69–71; Imamović 1980, 48–51; Olujčić 2007, 206; Glavaš 2018, 20–21.

³⁶ Rendić-Miočević 1968, 71.

³⁷ *Arsiae gens Liburnorum iungitur usque ad flumen Tityum. Pars eius fuere Mentores, Himani, Encheleae, Bulini et quos Callimachus Peucetios appellat, nunc totum uno nomine Illyricum vocatur generatim. Populorum pauca effatu digna aut facilia nomina. Conventum Scardonitanum petunt Iapudes et Liburnorum civitates quattuordecim, ex quibus Lacinienses, Stulpinos, Burnistas, Olbonenses nominare non pigeat. Ius Italicum habent eo conventu Alutae, Flanates a quibus sinus nominatur, Lopsi, Varvarini, Immunesque Asserates, et ex insulis Fertinates, Currictae (Plin. HN 3.139).*

The nation of the Liburni adjoins the river Arsia, and extends as far as the river Titus. The Mentores, the Himani, the Encheleae, the Buni, and the people whom Callimachus calls the Peucetiae, formerly formed part of it; but now the whole in general are comprised under the one name of Illyricum. But few of the names of these nations are worthy of mention, or indeed very easy of pronunciation. To the jurisdiction of Scardona resort the Iapydes and fourteen cities of the Liburni, of which it may not prove tedious if I mention the Lacinienses, the Stulpini, the Burnistae, and the Olbonenses. Belonging to the same jurisdiction there are, in the enjoyment of Italian rights, the Alutae, the Flanates, from whom the Gulf takes its name, the Lopsi, and the Varvarini; the Asserates, who are exempt from tribute; and upon the islands, the Fertinates and the Curictae. (Translated into English by John Bostock and H. T. Riley.)

the jurisdiction of this convent. The number of Liburnian *civitates* (four of which are named) is a clear indicator that not all Liburnians belonged to *Conventus Scardonitanus*. It is possible that these fourteen *civitates* mentioned along with the Iapodes, were the least developed Liburnian communities, somewhat similar to the Iapodes, in terms of culture and civilisation. Čaće assumes that the Roman administration joined these Liburnian communities to the Iapodes although they were different from other Liburnians because they did not live in the coastal area or on the island and did not have benefits such as *ius Italicum*.³⁸ The Iapodes and these fourteen Liburnian *civitates* were probably under a stronger military administration during the first decades of the 1st century. If we observe the *Narona* and *Salona conventi*, it is clear that they were created primarily for tax control and jurisdiction control over the *peregrine civitates* in the inland of Dalmatia. Similar conclusions can be made for the *Scardona conventus*.

Although Pliny the Elder mentions the names of these districts in Dalmatia (*Scardonitanus*, *Salonitanus*, *Naronitanus*) as adjectives derived from the names of towns that were the centre of the *conventus*, there are indications that the *conventus* whose centre was in Scardona was named after the Liburnians. Namely, recent research suggests that this convent was named *conventus Liburnorum* during the Flavian dynasty.³⁹ This would mean that the centre of jurisdiction of the Iapodes during the Flavian dynasty changed its name with regard to the name from the period of the reign of Augustus as recorded by Pliny.

Earlier research was noticeably focused on the issue of the census of the Liburnians in

³⁸ Čaće 1993, 6.

³⁹ By merging two fragments discovered in 1987/1988 and 2005, the text of a monument originally placed in the temple built during the reign of Emperor Titus in Scardona was reconstructed. Based on the analysis of the text of this monument and by taking into account all previous knowledge of the district imperial cult in Liburnia, Demicheli concluded that the name of the *conventus* in Scardona was *conventus Liburnorum*. The same author made a comparison of *conventus'* names in Hispanic provinces (Demicheli 2015, 93–104). The text of the inscription is the following:

Divo Augusto e[st] / divo Vespasian[o] / ex auctoritat[e] / [Imperatoris] T[iti] Caesaris divi Vesp[asian]i filii Vesp[asian]i] / [Augusti conventus Liburnorum] / Scardonis c[on]secravit(?) (AE 2015, 1082 = EDH 072483 = EDCS-65000045).

Conventus Scardonitanus, while the Iapodes were mentioned only sporadically in this context. However, there must be a logical explanation as to why the Iapodes belonged to the same *conventus* with fourteen Liburnian *civitates*. To come to certain conclusions regarding this problem, we must first analyse the source itself. It is assumed that Pliny the Elder used three main sources for describing Dalmatia – the works of Roman polymath Marcus Terentius Varro, the Map of Agrippa, and official provincial documents (*formulae provinciarum*).⁴⁰ Pliny noted that Varro claimed that there were 89 *civitates* in the *Narona conventus*.⁴¹ This piece of information probably refers to the period when Varro visited Illyricum because of the wars with the Delmatae (78–76 BC) and the number of communities (*civitates*) was significantly smaller during the Early Principate. This is also corroborated by Pliny's list of communities of the *Narona conventus* which contains a much smaller number of *civitates*. Therefore, we can assume that Pliny the Elder used *formulae provinciarum* for the list of *civitates* in the *Dalmatian conventi*.⁴² Scholars believe that *formulae provinciarum* for Dalmatia were created during the Late Republic when the province of Illyricum was established and that they were only supplemented during the Julio-Claudian dynasty.⁴³ However, these additions were not insignificant and minor. *Formulae provinciarum* had to be changed after Tiberius's campaign or *Bellum Pannonicum* (11–9 BC) when the Romans, officially, for the first time conquered the south Pannonian or north Dalmatian communities.⁴⁴ Following *Bellum Batonianum*, Illyricum was divided into two military regions – Dalmatia and Pannonia.⁴⁵ That was certainly reflected on the content of *formulae provinciarum*.

Comparably to research from Hispania, we can conclude that the establishment of capitals of *conventus* and territories was the exclusive privilege of the emperor, not imperial (provincial)

⁴⁰ Domić Kunić 2004, 130–133; Čaće 2006, 73; Grbić 2014, 34.

⁴¹ Plin. *HN* 3. 132.

⁴² Domić Kunić 2004, 160.

⁴³ Domić Kunić 2006, 160; Džino 2014, 223.

⁴⁴ Domić Kunić 2006, 105–106; Džino / Domić Kunić 2013, 165–169; Šačić Beća 2022a, 42–43.

⁴⁵ Šačić Beća 2022b, 102–104.

governors and lower provincial officials.⁴⁶ The *conventi* in Hispania had a pronounced territorial and geographic dimension as suggested by epigraphic monuments.⁴⁷ Examples from Hispania also show that there was no single pattern for establishing *conventi*. In some cases, the identities of indigenous communities were taken into account. There are also examples where the criterion was the road connection between a community (*civitas*) and the centre of the *conventus*.⁴⁸ Epigraphic monuments corroborated that Vespasian used *coventus* to conduct the census of the population, not an ethnic unit.⁴⁹ Similar case must have happened in Dalmatia. Important administrative changes under Vespasian took place in the entire Empire.⁵⁰ The *conventus* to which the Iapodes belonged changed its name to *Conventus Liburnorum* under the reign of Vespasian. Using the examples from Hispania, we can conclude that the Iapodes belonged to this *conventus* as the result of geographical proximity to Scardona. This was the closest administrative centre to the Iapodes with access to the coast. All centres of Roman *conventi* had access to the coast because in this manner the inland communities were administratively connected to the coast or the Roman provincial administration. Unlike communities, or *peregrine civitates*, that were covered by the census in the *conventi* of Narona and Salona, the number of *decuriae* was not mentioned for the Iapodes.

The research founded on the analysis of Pliny's text from the third book of *Naturalis Historia*

⁴⁶ Ozcáriz Gil 2013, 562.

⁴⁷ AE 1984, 0553. (B) = AE 1987, 0561 = AE 1989, 0431–0432 = AE 1990, 0543 = AE 1997, 0862 = AE 2002, 0750 = HEp 1, 1989, 458 = HEp 3, 1993, 247 = HEp 7, 1997, 402 = HEp 4, 1994, 505 = EDH 002353 = EDCS08400327; AE 1972, 0282 = AE 1973, 0295 = AE 2016 + 00641 = EDH 009241 = EDCS-09700174; CIL 02, 4233; CIL 02 609; Pereira Menaut 1983; 1984.

⁴⁸ Ozcáriz Gil 2013, 565–572.

⁴⁹ One monument from present-day Lebanon (the Roman province of Syria) mentions that *Vibius Crispus* was the governor of the province of *Hispaniae Citerioris* between AD 72 and 74 (*legatus Augusti pro praetore*) and was tasked to conduct a census (*censibus accipiendis*) (AE 1939, 0060 = AE 1951, 0237 = AE 1949, p. 16 s. n. 24 = AE 1940, 0128 = AE 2001, 1993 = EDH 022485 = EDCS-15000129). The *inscription censor convenus Caesaraugustani* can also be dated during the Flavian dynasty (Ozcáriz Gil 2013, 573–574).

⁵⁰ One of the largest changes was the official division of Illyricum into two provinces, Dalmatia and Pannonia (Šačić Beća 2022b, 102–104).

suggests that the indigenous communities in Illyricum, i.e., in Dalmatia and Pannonia, were enumerated in three different ways. It is important to note that the Iapodes were surrounded by the communities which differed by the method of enumeration. The Iapodian assumed territory in the north bordered with the Pannonian communities for which Pliny the Elder also did not give any numerical data as he did for the *peregrine civitates* in the *conventi* of Narona and Salona.⁵¹ However, one 1st-century epigraphic monument suggests that the Pannonian communities were divided into *gentes* and *centuriae*.⁵² This is a well-known cenotaph of a boy from the Amantini. Apart from the name of the *peregrine civitas*, the monument reveals that the boy originates from the second *centuria* (*centuria secunda*) and gens *Undius*. Some scholars interpreted that the monument indicates that the Pannonian communities were divided into many *centuriae* that comprised a single *gens*.⁵³ Many *gentes* comprised of a single Pannonian *civitas*. That was, in a certain way, an equivalent to Dalmatian *civitates* divided into *decuriae*. *Centuriae* and *decuriae* are founded on the decimal numerical system and these terms were used in military and civil contexts to approximately define the number of a group of people.⁵⁴ On the other hand, there are opinions that the term *centuria* on the inscription dedicated to the boy from the Amantini refers to hostages, meaning that the boy was a military hostage who was surrendered to the Romans after *Bellum Batonianum* as a guarantee of surrender. In this case, *centuria secunda* would mean a group of hostages the boy belonged to, whereas the term *gente Undius* could refer to a prominent family the boy came from.⁵⁵ However, we should have in mind that Appian suggested that, during Octavian's conquest, the Paeones were organized by kinship corresponding to the term of *gens*.⁵⁶ The Romans probably kept that

⁵¹ Plin. HN 3. 147.

⁵² CIL 03, 03224 = EDH 074134.

⁵³ Mócsy 1957, 108; Domić Kunić 2003, 508–509; Grbić 2014, 224.

⁵⁴ Domić Kunić 2003, 508; Čače 2010, 62.

⁵⁵ Dušanić 1967, 69; Čače 2010, 63; Grbić 2014, 225–226, 301.

⁵⁶ ... *The country of the Paeones is wooded and extends from the Iapodes to the Dardanians. These Paeones did not live in cities, but rather according to clans throughout the countryside and in villages. They did not gather for consultation, nor*

division even after the establishment of the provincial government because it did not interfere with their concept of administration. They could simply split rebellious *gentes* into different *civitas* and thus prevent their mutual anti-Roman activities. It is difficult to ascertain whether these *gentes* were divided into *centuriae* because literary sources share no data about this. However, we should have in mind that *gentes* do not always have an equal number of members, meaning that the Romans had to standardize their census, so they divided the *gentes* they encountered into *centuriae*.⁵⁷ When it comes to the Iapodes, having in mind their geographic connection with the Paeones, one possibility is that the Iapodian *civitas* was divided into *gentes* or *centuriae*.

The supposed Iapodian territory bordered the indigenous communities from the *conventus* of Salona. As previously mentioned, Pliny the Elder mentions the number of *decuriae* for this community, unlike for the Iapodes. Historiography offers different theses about what could *decuriae* represent. Older literature associated *decuriae* with patriarchal, pre-Roman organisation, i.e., they represented certain communities of relatives (*gentes*).⁵⁸ Some scholars, such as Wilkes, assume that *decuriae* represent some sort of local “kinship groups” which the Romans did not abolish, but incorporated into their administrative system.⁵⁹ Apart from defining the term *decuriae*, regional historiography tends to specify the number of persons in one *decuria*.⁶⁰ However,

did they have collective leaders. The total of men capable of fighting was 100,000 but because of the absence of a common government, they were not united into a single unit (App. Ill. 22. Translated into English by Marjeta Šašel Kos).

⁵⁷ Domic Kunić noted that the term *centuria* is closely related to the term *decuriae*. It is possible that *centuria* represented an integral part of *decuriae* and had 15–20 persons (Domic Kunić 2003, 508). On the other hand, Čače accepted the definition of these terms in *Paulys Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft* and concluded that the Romans called different groups of ten persons as *decuria* or a group of ten men, and groups of hundred persons as *centuria*. These terms were used in civil and military terminology in order to approximately estimate the size of a group of people (Čače 2010, 62).

⁵⁸ Patsch 1898, 335–364; Gabričević 1953, 114; Alföldy 1961, 307–319; Stipčević 1974, 164–165; Bojanovski 1988, 34.

⁵⁹ Wilkes 1969, 185.

⁶⁰ The first detailed paper that refers to the number of people that comprise one *decuria* was published by Gabričević in 1953 when writing about an inscription on a boundary stone from the vicinity of Vrlika (a small town in the Split-Dal-

matia County in Croatia) that marks a demarcation between two Delmatian communities (*ILJug 0758* (B) = EDH 034204 = EDCS-10000770). By combining topographic and ethnographic data with Pliny’s information about the number of Delmatian *decuriae*, Gabričević hypothetically concluded that one *decuriae* had 150–200 persons (Gabričević 1953). This conclusion influenced subsequent works of other scholars. When writing about indigenous communities in Dalmatia, scholars often use this hypothesis to suggest the number of certain indigenous communities such as the Ditiones, Delmatae, Daesitiates, Narensi, and others (Bojanovski 1975, 270; Suić 1976, 360; Čače 1979, 121; Domic Kunić 2003, 508; Šačić 2012, 100 fn. 30). More recently, the issue of *decuriae* was addressed mostly by Čače, Mesihović, and Grbić. However, Čače accepted Gabričević’s hypothesis in more recent papers, but rejected it in *Discripti in decurias* (Plin. NH. 3. 142–143) – *uređenje osvojenih područja pod Augustom* from 2010. In this paper, Čače concluded that a *decuriae* had 300–350 persons based on the analysis of the settlement of a territory where the *decuriae* system was recorded (Čače 2010, 76–77). Nevertheless, Mesihović defined *decuria* as a group of ten family communities with an obligation to pay taxes. Using mostly modern ethnographic and topographic data from Herzegovina, Montenegro, and Albania, Mesihović concluded that a *decuria* had 250 persons (Mesihović 2011b, 66–67; Mesihović 2018, 551–560). Unlike Čače and Mesihović, Grbić believes that the number of persons in one *decuria* cannot be defined, because, unlike Hispania, Pliny does not share any specific data for Dalmatia that could enable such an estimate (Grbić 2014, 229–301).

it is likely that the number of one *decuria* cannot be specified, which means that it remains an open question. This is undoubtedly an important statistical question, however, it is less likely that we will have a precise answer in the future. By sharing the number of *decuriae*, Pliny the Elder helped us gain an insight into the size of a certain *peregrine civitas*. The lack of this piece of information for the Iapodes makes it difficult to make a comparison of their size with other communities from their surroundings.

Unlike the issue of the number of members of a *decuria*, we are much closer to the answer to the question about the character of *decuriae*. These units were formed by the Romans based on their tax and administrative needs.⁶¹ Having in mind that *decuriae* have an administrative character, it is wrong to conclude that they originated in the pre-Roman period. Indigenous communities did not achieve the level of cultural and historical development for the establishment of smaller units organised in such a way to be implemented in the Roman administrative system. Provincial

matia County in Croatia) that marks a demarcation between two Delmatian communities (*ILJug 0758* (B) = EDH 034204 = EDCS-10000770). By combining topographic and ethnographic data with Pliny’s information about the number of Delmatian *decuriae*, Gabričević hypothetically concluded that one *decuriae* had 150–200 persons (Gabričević 1953). This conclusion influenced subsequent works of other scholars. When writing about indigenous communities in Dalmatia, scholars often use this hypothesis to suggest the number of certain indigenous communities such as the Ditiones, Delmatae, Daesitiates, Narensi, and others (Bojanovski 1975, 270; Suić 1976, 360; Čače 1979, 121; Domic Kunić 2003, 508; Šačić 2012, 100 fn. 30). More recently, the issue of *decuriae* was addressed mostly by Čače, Mesihović, and Grbić. However, Čače accepted Gabričević’s hypothesis in more recent papers, but rejected it in *Discripti in decurias* (Plin. NH. 3. 142–143) – *uređenje osvojenih područja pod Augustom* from 2010. In this paper, Čače concluded that a *decuriae* had 300–350 persons based on the analysis of the settlement of a territory where the *decuriae* system was recorded (Čače 2010, 76–77). Nevertheless, Mesihović defined *decuria* as a group of ten family communities with an obligation to pay taxes. Using mostly modern ethnographic and topographic data from Herzegovina, Montenegro, and Albania, Mesihović concluded that a *decuria* had 250 persons (Mesihović 2011b, 66–67; Mesihović 2018, 551–560). Unlike Čače and Mesihović, Grbić believes that the number of persons in one *decuria* cannot be defined, because, unlike Hispania, Pliny does not share any specific data for Dalmatia that could enable such an estimate (Grbić 2014, 229–301).

⁶¹ Čače 2010, 70; Džino 2010, 166; 2014, 223; Grbić 2014, 301.

administration built a system that enabled it to achieve the goals of the Empire in terms of tax and military policy. We can assume that the *decuriae* system encompassed the inland communities treated as imperial periphery. It is likely that the Romans did not treat the Liburnians and Iapodes as imperial periphery and thus enumerated them differently.

When it comes to the census of the Iapodes, we can assume that they were enumerated according to the number of *civitates* in their own *conventus* like the Liburnians. Literary source analysis has shown that the Romans distinguished different identities and fragmentary character of the Iapodian alliance in indirect and direct communication. The Romans clearly differentiated e.g. the Arupini from the Moentini, who were neighbouring communities, according to Appian's description, gathered in an anti-Roman alliance.⁶² This alliance had geographical and cultural character rather than an ethnical one. It is obvious that large indigenous *civitates*, such as the Delmatae or Iapodes, from the period of the conquest, represent complex political alliances of regional elites that belong to similar cultural traditions.⁶³ The different methods of population census in Dalmatian *conventi* should be observed through the perspective of Roman imperial policy because Rome had established the boundaries which it seemed the most appropriate for the operation of provincial administration. The case of Hispania is one example. In some parts of Hispania, without a developed urban way of life, ethno-territorial units appear in the population census.⁶⁴ In the context of the Scardona *conventus*, *civitates* were the smaller ethno-territorial communities among the Iapodes. We can assume that Pliny emphasised that fourteen Liburnian *civitates* were under the jurisdiction of the Scardona *conventus* because other Liburnians were enumerated differently. On the other hand, all Iapodian *civitates* were enumerated in the same way so Pliny mentioned a generic name the Iapodes regardless of the number of communities. Pliny's piece of information that refers to the Scardona *conventus* could be interpreted as a *conventus* under whose jurisdiction

there were fourteen Liburnian *civitates* and all Iapodian *civitates*. Although the source does not share specific data about the number of Iapodian *civitates*, judging by the fact that Graeco-Roman authors know by name a certain number of communities that made up the Iapodian alliance, we can assume that apart from the Liburnians and Delmatae, the Iapodes were the most numerous *peregrine civitas* in the Roman administrative census. In the context of the *peregrine civitates*, the term "the Iapodes" should be understood as a term that was adopted from the period of the Roman conquests. The term that the Romans used in the 1st century AD for the alliance of indigenous communities of Lika, Ogulin-Plaški valley, and Pounje, became a term to signify one *peregrine civitas* during the reign of Augustus.

The Iapodian *civitates* from the Una River valley as an example of a separate geopolitical development and cultural identity during the Principate

The period of the first Roman emperors was marked by large-scale changes in Illyricum. When he was proclaimed as the princeps in 27 BC, one of the first decisions Octavian made was to make Illyricum the senatorial province.⁶⁵ However, Octavian soon realized that Illyricum was very important to him due to its proximity to Italy. Judging from Dio's text, this was the reason why Illyricum was soon reincluded in the imperial provinces governed by legates (*legatus Augusti pro praetor*).⁶⁶ Placing Illyricum under the administration of legates could be associated with Agrippa's and Tiberius's military campaigns in Pannonia after which the northern provincial borders were significantly extended. However, the administration in the province of Illyricum had many flaws which led to the Great Illyrian Revolt or *Bellum Batonianum* (AD 6–9).⁶⁷ This large military rebellion of the indigenous population in Illyricum is one of the causes of the subsequent division of the province of Illyricum into Dalmatia and Pannonia. The aforementioned

⁶² App. Ill. 16. 47–48.

⁶³ Džino 2014, 222.

⁶⁴ Ozcáriz Gil 2013, 575.

⁶⁵ Cass. Dio. 53. 12. 4–8; Liv. 34. 4; Strabo, 17. 3. 25.

⁶⁶ Cass. Dio. 53. 12. 4–8.

⁶⁷ Šačić Beća 2022b, 91.

changes that took place under the Julio-Claudian dynasty had to reflect on the Iapodes as well. The Early Empire administrative changes were conditioned by military activities. This is likely the reason why only the northern Liburnian communities joined the Iapodes in the Scardona *conventus*. We can assume that these were the Liburnian communities who did not enjoy the trust of the Roman administration. Therefore, like the Iapodes, the aforementioned fourteen Liburnian *civitates* had to have stronger military control. Thus, a single military administration for the Iapodes and fourteen Liburnian communities was created. A sort of witness to this is the fragmentary epigraphic monument from Verona.⁶⁸ The text of the aforementioned inscription from Verona implies that the Iapodian and Liburnian troops were hired as auxiliary units of the Roman army during the aforementioned *Bellum Batonianum*.⁶⁹ It is particularly important that these Iapodian and Liburnian troops had a common commander, suggesting that there was a common military administration.

⁶⁸ CIL 05, 3346.

⁶⁹ There are different opinions when it comes to the inscription from Verona. While analysing the inscription (CIL 05, 3346), Suić presented a hypothesis that Liburnia and Japydia shared a common destiny, as one unit separate from the provincial administration centred in Salona. Namely, Suić believes that the Liburnians and Iapodes did not take part in *Bellum Batonianum*, instead their territories were organised as *cordon sanitaire* for the protection of eastern Italian borders (Suić 1992, 55, 63). The second thesis is that the term [--- bello] *Batoniano* from the Verona inscription can be observed separately from the term *praefecti civitatum*. It is possible that *Bellum Batonianum* is mentioned in the context of the military merits of the person to whom the monument was erected (Giunio / Cesarik / Štrmelj 2018, 199). Moreover, Čače and Milivojević believe that Liburnia and Japydia were “regions” within the province of Illyricum. These authors also find indisputable that Liburnia and Japydia were comprised of different units of heterogeneous status. The inscription from Verona confirms that Liburnia and Japydia cannot be considered indigenous entities that fit into Illyricum. Čače and Milivojević define them as districts that were part of a provincial system and believe that Pliny recognised their regional demarcations (Čače / Milivojević 2017, 441–442; Milivojević 2021, 226). However, except Suić’s analysis of the Verona inscription, there are no other arguments to support the hypothesis about a separate administration in the territory of the Liburnians and Iapodes during the rebellion. Moreover, Dio’s information that Germanicus waged war against the Iapodes in Raetinium suggests, nevertheless, that they took part in *Bellum Batonianum* (Cass. Dio. 56. 11–12).

Despite the common administration, the example of *Bellum Batonianum* clearly shows that the Iapodes were not coherent in political terms during the Early Empire. Namely, the Iapodes in northwest Bosnia obviously supported the rebels since Cassius Dio mentions that Germanicus quelled the Iapodian *Raetinium* in the final year of the rebellion.⁷⁰ Dio’s text reveals that Raetinium was in the Una River valley. Namely, Germanicus set forth from Siscia because the Roman headquarters was in that town so it is logical to expect conflicts in the regions gravitating toward Siscia.⁷¹ Moreover, the information that, on his way to Raetinium, Germanicus first destroyed Splonum, located in the Unac valley (the tributary of the Una River), suggests that

⁷⁰ Germanicus in the meantime captured Splonum among other places in Dalmatia, in spite of the fact that it occupied a site well fortified by nature, was well protected by walls, and had a vast number of defenders. Consequently he had been unable to make any headway either with engines or by assaults; but he took it as the result of the following incident. Pusio, a German horseman, hurled a stone against the wall and so shoot the parapet that it immediately fell and dragged down with a man who was leaning against it. At this the rest became alarmed and in their fear abandoned that part of the wall and ran up to the citadel; and later they surrendered both the citadel and themselves. From there the troops of Germanicus came to Raetinium, but did not fare so well here. For the enemy, overwhelmed by their numbers and unable to withstand them, set fire of their own accord to the encircling wall and to the houses adjoining it, contriving, however, to keep it so far as possible from blazing up at once and to make it go unnoticed for some time; after doing this they retired to the citadel. The Romans, ignorant of what they had done, rushed in after them, expecting to sack the whole place without striking a blow; thus they got inside the circle of fire, and, with their minds intent upon the enemy, saw nothing of it until they were surrounded by it on all sides. Then they found themselves in the direst peril, being pelted by the men from above and injured by the fire from without. They could neither remain where they were safely nor force their way out anywhere without danger. For it they stood out of range of the missiles, they were scorched by the fire, or, if they leaped back from the flames, they were destroyed by the missiles; and some who got caught in a tight place perished from both causes at once, being wounded on one side and burned on the other. The majority of those who had rushed into the town met this fate; but some few escaped by casting corpses into the flames and making a passage for themselves by using the bodies as a bridge. The fire gained such headway that even those on the citadel could not remain there, but abandoned it in the night and hid themselves in subterranean chambers. These were the operations at that point. (Translated into English by Earnest Cary.) Cass. Dio. 56. 11–12.

⁷¹ Mesihović 2009, 16.

Raetinium should be located in the Una River valley in northwest Bosnia.⁷²

The description of the resistance of the local population against Germanicus's troops shows that *Raetinium* was a typical Illyrian hillfort settlement with a bailey, mostly a settlement zone, and a citadel, a type of hillfort seat built on an elevation.⁷³ *Raetinium* was evidently an important and well-fortified Iapodian centre because Dio claims that the Romans suffered casualties there. Namely, the insurgents used the possibility provided by the home ground and defence system. By defending *Raetinium*, they set a fire in the bailey and retreated to the citadel where they threw fire missiles at Germanicus's army. Dio does not specify whether Germanicus conquered *Raetinium*. However, it is reasonable to assume that Germanicus conquered this Iapodian settlement because he continued his operation toward Seretion. The location of Seretion is unknown, but it is assumed that it was located between the Dinaric watershed and the Sava River.⁷⁴ We should note that apart from Dio, *Raetinium* is not mentioned by other classical authors. Bojanovski believes that this settlement was developed into an important agglomeration during the Roman period, more specifically after Octavian's war (35–33 BC). During the pre-Roman period, it was an *oppidum* like numerous others in the Una River valley.⁷⁵ Similar to *Metulum*, *Raetinium* was probably a powerful political centre of one of the Iapodian communities. However, the settlement became more important for the wider Iapodian population as the result of Germanicus's military campaign. Therefore, the common peril of waging war against the Romans resulted in the Iapodian communities choosing Pounje, *Raetinium*, the best-fortified settlement, as their defensive stronghold.

With the help of numerous epigraphic and archaeological finds, most scholars agree that *Raetinium* should be located in Golubić near Bihać.⁷⁶ In the second half of the 1st century, this

indigenous community settlement became the administrative centre of the municipium of the same name as confirmed by an epitaph from AD 74 discovered in Germania.⁷⁷ Bojanovski assumes that the territory of this municipium encompassed the territory between Plješevica and Kapela in the west, Petrova Gora in the north, and Grmeč in the northeast.⁷⁸ It is not uncommon for the settlements of the indigenous population, which had a long continuity of habitation and represented a certain ethnical centre during the Roman government, to get a municipal status. We can find analogous examples in other Iapodian settlements such as the Arupini whose municipal position is corroborated by epigraphic inscriptions.

Administrative organisation and cultural-historic development of municipium Raetinium

The Iapodes were one of the indigenous *civitates* under the administration of military prefects during the military administration in Dalmatia in the first half of the 1st century. Such a type of administration is corroborated by the previously mentioned inscription from Verona and a fragment of an inscription from Privilica near Bihać mentioning *praefectus civitatis*.⁷⁹ They represented the occupier in the territory of a certain conquered community. *Praefecti civitatum* were military officers, usually legion centurions or commanders of auxiliary units, who were in charge of tax collection. These officers were appointed as the leaders of smaller integrated peregrine communities with still non-Romanized elites.⁸⁰ Olujić believes that the Iapodes had a prefectural administration due to the immense importance of the territory in terms of important transit roads towards Siscia and the sea.⁸¹ Since *praefecti civitatum* appear in Dalmatia among the Maezaei and Daesitates, who were also prominent participants of the *Bellum Batonianum* like the Iapodes, we should not dismiss the possibility that the prefectural administration was present

⁷² Bojanovski 1974, 216; 218; 1988, 255; Kos / Šašel Kos 1995, 295–296; Zaninović 2015, 447; Šačić Beća 2018, 117.

⁷³ Cass. Dio. 56.11–12; Bojanovski 1988, 310; Olujić 2007, 199–200; Mesihović 2009, 16; 2011a, 386.

⁷⁴ Kos / Šašel Kos, 1995, 301.

⁷⁵ Bojanovski 1988, 315.

⁷⁶ Alföldy 1965, 159; Bojanovski 1974, 117; 1988, 312; Raunig 2004, 14; Rendić-Miočević 1989, 743; Kos / Šašel Kos 1995, 295.

⁷⁷ CIL 13, 07023.

⁷⁸ Bojanovski 1988, 312–313.

⁷⁹ CIL 05, 3346; Patsch 1898, 333–334; Bojanovski 1988, 313; Olujić 2007, 200.

⁸⁰ Bojanovski 1988, 267, 313; Lintott 1993, 73; Ardevan 2012, 2; Bohec 2013, 32.

⁸¹ Olujić 2007, 200.

among the peoples who were dangerous for the Roman government in the province.⁸² In support of this thesis is the fact that there were also rebellious *civitates* from Pannonia under the administration of *praefecti civitatum*. This is corroborated by a newly discovered inscription from Varaždinske Toplice (*Aquae Balissae*) mentioning that the Scordisci, Breuci, and Jasi had a military administration in the 1st century.⁸³ Based on the testimony of Roman authors, we know that the alliances of the Breuci and Scordisci were a major obstacle to the Romans in their conquest of southeast Pannonia.

Following the establishment of the Roman government, local elites were Roman allies who helped the Romans to better control the conquered population. We do not know much about the local elites that existed during the Early Empire and we can assume that they participated in three forms of interaction – the fight for power between the elite and other segments of society, the relations between the regional elite, and the cooperation of the elite with the Romans.⁸⁴ The elite in the *peregrine civitates* who lived at the periphery of provincial government, such as the inland of Dalmatia, had the biggest influence. This is shown by the inscriptions mentioning the *peregrine civitates* of the Daesitiae, Docleatae, Delmatae, and Maezaei.⁸⁵ The Iapodes were also one of the *peregrine civitates* whose *principes* were mentioned in inscriptions.⁸⁶ The complexity of identity of the indigenous population led to having several local leaders, *principes*, within one *peregrine civitas*.⁸⁷ It remains unanswered

whether the Iapodian *principes*, mentioned in the inscriptions from Golubić, were the leaders of smaller communities that used to comprise the Iapodian alliance or the Iapodian settlements *castella*, *pagi*, or even *municipia* since such cases were corroborated among the Docleatae and Delmatae. Classical sources, nevertheless, suggest that in the case of the Iapodes, they were the leaders of smaller *civitates*. Namely, there is no evidence about a prominent individual identity of smaller communities among the Docleatae and Delmatae as we do have for the Iapodes in Appian's description of Octavian's campaign. The fact that all inscriptions were discovered in one site at the source of the Privilica River near Golubić supports this idea. At this site, local community leaders from the Una River made sacrifices to a local deity thus confirming their connection with the local community. The association of the Iapodian elite and the deity revered by a wider community is an indication of their connection with that community and not the administration of some *castella*, *pagi*, or *municipia*. The *principes* whose inscriptions were discovered at the shrine of a local deity of water were probably the representatives of local Iapodian elites from the Una River valley, not of all Iapodes.

The votive altars discovered at the shrine of Bindus near Golubić revealed the existence of another administrative function among the Iapodes – *praepositus*. *Praepositum* appear as the dedicators on four preserved monuments in honour of Bindus. We should note that the Iapodes were the only ones from the inland of the Roman province of Dalmatia who have the title of *praepositus*. Scholars have different opinions about the role of *praepositum* in local administration. Since all inscriptions mentioning *praepositum* can be dated to the end of the 1st or the 2nd century, Patsch believes that *praepositum* changed prefects after the departure of legions from Dalmatia. On the other hand, Bojanovski believes that *praepositum* were elected during the period when the Iapodes were transitioning from prefectural administration to self-governance. Therefore, Bojanovski concluded that *praepositum* were executive bodies under the supervision

⁸² CIL 09, 2564 = CIL 03 + P. 282.

⁸³ *Q(uintus) Ga(vius) Q(uinti) / F(ilius) Pub(lilia) (tribu) / Fronto pr(imus pilus) leg-/ (ionis) XIII 5/ Gem(inae) praef(ectus) / civitatum / Scordisc(orum) et / Breuco(rum) / et Iasorum beneficio* ^{10/ Imperatoris traslatus / successionibus in leg(ione) IIII / Macedonic(a) dedicavit / Bachylus lib(ertus) eius} (EDH 075016 = Kušan Špalj 2015, 50–53, 152; Szabó 2020, 209–210; Šačić Beća 2022a, 462–467).

⁸⁴ Džino 2014, 222; Pelcer-Vujačić 2019, 101.

⁸⁵ Grbić 2014, 310; Pelcer-Vujačić 2019, 101–114; Mesihović 2021; Mesihović / Kapetanović 2022, 142–143.

⁸⁶ CIL 03, 14326 = EDH 052238 = EDCS-31300292 = lupa 23298; CIL 03, 14324 = EDH 052240 = EDCS-32300071 = lupa 23687.

⁸⁷ The evidence for this claim is an inscription from Montenegro mentioning *principi k(astelli) Salthua*. The inscription analysis has shown that the Docleatae had led the elites from their *castella*, one being *Salthua* which was located on the main road between Narona and Scodra (*ILJug* 1852 = *AE* 1906, 0031 = *AE* 1910, 0100 = EDH 029748 =

EDCS-10100807; Grbić 2014, 146, 148; Pelcer-Vujačić 2019, 102–103). Moreover, the title *princeps municipi Riditarum* appears among the Delmatae (*ILJug* 0793 = EDH 034276 = EDCS-10000805; Rendić-Miočević 1962, 318–319).

of Roman prefects, elected from the members of local aristocracy.⁸⁸ Although the term *praepositus* is associated with military administration, in this specific example these were obviously local leaders.

Everything suggests that *praepositum*, like *principes*, were elected from domestic, local elites. There are numerous arguments to support this thesis. One *praepositus* Licinius Teuda was not a Roman citizen. He is also titled as *princeps* of the Iapodes, a function that could not be carried out by a foreigner.⁸⁹ Apart from him, another *praepositus* was at the same time the leader (*princeps*) of the Iapodes – *Titus Flavius [---]ditanus*.⁹⁰ The monument of the latter reads that he was granted Roman citizenship by Emperor Vespasian.

The question is how could *praepositum* be *principes* at the same time? Scholars have different opinions regarding this problem. First of all, Patsch, Bojanovski, and Rendić-Miočević believe that several *principes* comprise a certain council of domestic aristocracy, whereas the title of *praepositus* was carried out by one person. They also believe that the council of *principes* probably elected *praepositus*.⁹¹ Alföldy shared a similar opinion stating that the Iapodes did not have one *princeps*, but that different *principes* were in charge of individual communities that comprised the *peregrine civitas* of the Iapodes.⁹² Contrary to Alföldy, Grbić believes that the Iapodian *principes* were in charge of Iapodian settlements (*castella, pagi*) and not separate Iapodian communities (*civitas*). She concluded that *praepositum* chaired a council that consisted of *principes*.⁹³ On the other hand, Perinić associated the title of *praepositus* with the army based on an analysis of three Bindus's monuments. She reminded that although Dalmatia had been *provincia inermis* or the province without a permanent military crew since AD 86, certain Roman units, mostly auxiliary cohorts and vexillations of the legions, still resided in Dalmatia. Moreover, there were *numeri*, i.e., military units that were not integrated

into the regular army. Its members were local soldiers so these units had a pronounced autochthonous character in terms of language, culture, and uniforms. Interestingly, the officer titled *praepositus* commanded the smallest units in this military formation. The analyses of epigraphic monuments from Dacia, Britain, and Germania have shown that these units were commanded by locals from an indigenous community whose members were also members of that unit.⁹⁴ Therefore, Perinić concluded that one person could be *praepositus* and *princeps* at the same time, because a member of a local elite, manifested through the title of *princeps*, could be a *numeri* officer.⁹⁵ The connection between the Roman army and local elites is a logical sequence of events. Roman imperial policy was looking for a way to get the support of the elite of indigenous communities. Awarding military titles to leaders of indigenous communities was one of the methods of easily integrating the communities into the Roman provincial system. Since the persons titled *praepositus* probably had stronger ties with the Roman provincial administration, it is quite possible that Rome entrusted them with the administration in the *principes* council under the condition that such a council existed. However, if the council of *principes* existed, it certainly did not choose which of its members would bear the title of *praepositus*, because it was likely a military function that was chosen by the Romans. Moreover, we should not dismiss the possibility that the title of *praepositus* has nothing to do with the potential council of local leaders. The term *praepositus* on the inscriptions of the local elite from the Una River valley primarily appears as part of their personal *cursus honorum*.

The existence of a separate Iapodian community in northwest Bosnia is also corroborated by the cult of the god Bindus. Namely, traces of this cult have not been found anywhere else, so it is assumed that this deity was revered only among the Iapodian population from northwest Bosnia.⁹⁶ Bindus was an old deity of springs and waters, venerated by the Iapodes in the Una River valley, which was identified with the Roman Neptune during the *interpretatio*

⁸⁸ Patsch 1896, 134–136; Bojanovski 1988, 314.

⁸⁹ *CIL* 03, 14326 = EDH 052238 = EDCS-31300292 = lupa 23298.

⁹⁰ *CIL* 03, 14324 = EDH 052240 = EDCS-32300071 = lupa 23687.

⁹¹ Patsch 1896, 135–136; Bojanovski 1988, 314; Rendić-Miočević 1989, 863.

⁹² Alföldy 1965, 40–41.

⁹³ Grbić 2014, 76.

⁹⁴ Southern 1989, 84–89.

⁹⁵ Perinić 2005, 138.

⁹⁶ Imamović 1977, 95–105; Bojanovski 1988, 314; Perinić 2005, 137; Huseinović 2022, 174–175.

Romana process. The popularity of that cult in this part of the Roman province of Dalmatia is also shown by the fact that a temple of this deity was found at the source of the Privilica stream near Golubić in which eleven votive altars dedicated to the cult of Bindus were found.⁹⁷ It does not have to mean that the title of *praepositus*, when it comes to the Iapodes, was typical of the community which lived in northwest Bosnia. It is possible that members of other communities also held this title in the Roman provincial troops. Moreover, *praepositus* was not necessarily *princeps*. This is confirmed by two votive altars from Golubić dedicated by persons whose titles were *praepositus*. These monuments can be dated to the second half of the 1st century and the first half of the 2nd century.

However, the existence of administrative titles of *praefecti civitatum* and *principes civitatum* among the Iapodes does not exclude the existence of a municipal organisation already in the 1st century AD.⁹⁸ An inscription from Germania Superior, discovered in Zahlbach near Mainz, Germany, revealed that *Raetinium* was a municipium already during the reign of Vespasian (69–71).⁹⁹ This is a tombstone of a horseman Andes from the *ala Claudia* dated to the AD 74 where it was carved that Andes was a citizen of *Raetinium* (*cives Raetinio*). Moreover, granting Roman citizenship to local aristocracy by Emperor Vespasian, which can be seen in the example of *praepositus* and *principes* of the Iapodes, suggests the municipalisation of *Raetinium* during the reign of this Emperor. Under Vespasian, Dalmatia became a civil province so municipia were established for easier administration.

A votive altar to Licinius Galba, a *beneficiarius consularis* from Legio I Adiutrix is another indicator that *Raetinium* had a municipal status.¹⁰⁰ The discovery of this inscription confirmed the existence of a station of *beneficarii consularis* in Golubić. Interestingly, this *beneficiarius*

consularis dedicated a monument to the Iapodian god Bindus in the 3rd century, suggesting that the local tradition and culture persisted long after the establishment of the Roman government. This local cult probably unofficially entered the cult of the Roman army in the Una River valley through the recruitment of local men.¹⁰¹ Inscriptions from Golubić and its surroundings recorded several local names such as *Maxa*, *Pantadienus*, and *Turranius* that appear in 3rd-century inscriptions as well.¹⁰² Judging by the onomastics, during the Roman period, this region was inhabited by persons of Celtic origin. Katičić believes that these were the settlers who inhabited the Una River valley after the establishment of the Roman government and he justifiably rejects Alföldy's thesis that the population in the Una River valley was of Illyrian-Celtic origin.¹⁰³ The presence of foreigners is also evident in the finds of votive monuments dedicated to Roman deities and the oriental cult of the god Mithra.¹⁰⁴

The settlement of foreigners is an indicator of the economic prosperity of the *municipium Raetinium* during the Early Empire. This prosperity is conditioned by the fertile land in the vicinity of the mining district of northwest Bosnia. Golubić, as the administrative seat of the *municipium*, was also well-connected with Salona and Siscia by roads. During this exploration, Bojanovski concluded that Golubić was found on the route of the road that went from Burnum to Siscia. Moreover, a crossroad that connected Salona with the inland was located in Burnum.¹⁰⁵ The road near Golubić or *Raetinium* was the final section of Dolabella's road recorded in the Solin inscription – *ad imum montem Ditionum Ulcirum*.¹⁰⁶ Although this road was not recorded on itineraries, it was corroborated by numerous milestones discovered *in situ*.¹⁰⁷ We can conclude that *Raetinium* was an important municipal centre at the far east of the territory that belonged

⁹⁷ Imamović 1977, 97; Bojanovski 1988, 314; Perinić 2005, 137; Olujić 2007, 199.

⁹⁸ This is, among others, confirmed by the inscriptions from the Dindari and Daesitiates (*AE* 1961, 0297 b = *AE* 2010, 1163 = *ILJug* III, 1558; *ILJug* III, 1582).

⁹⁹ *Andes Sex(ti) f(ilius) / cives Raeti-/nio eq(ues) ala / Claudia an(norum) XXX 5/ stip(endiorum) V h(ic) s(itus) e(st) h(eres) f(aciendum) c(uravit)* (*CIL* 13, 07023 = EDCS-11001084 = *lupa* 15812).

¹⁰⁰ *CIL* 03, 15066 = *CIL* 03, 15062 = *CIL* 03, 15063.

¹⁰¹ Perinić 2005, 139.

¹⁰² Bojanovski 1988, 311; Olujić 2007, 202.

¹⁰³ Alföldy 1965, 55–63; Katičić 1964, 21; 1965, 53–76.

¹⁰⁴ *AE* 1939, 174 = *ILJug* 1666; *AE* 1939, 175 = *ILJug* 1667; *CIL* 03, 10033; *ILJug* 1679.

¹⁰⁵ Bojanovski 1974, 210, 230.

¹⁰⁶ *CIL* 03, 3198b (p. 2275, 2328, 19) = *CIL* 03, 10156b = *CIL* 17 / 4 (p. 130–122), Tab. III - IV (= III 3201, 10159 cf. p. 2328¹⁹) = *AE* 2006, 1004 = *ILJug* 263.

¹⁰⁷ Bojanovski 1974, 210.

to the powerful Iapodian alliance during the pre-Roman period.

Final considerations

Literary sources suggest that the Romans recognized fragmentary identities of the communities that made the Iapodian alliance during their conquests. This alliance was, like the Dalmatian one, formed for the defence against the common enemy. We can assume that the Iapodian communities were grouped into smaller alliances based on geographic connection. During Octavian's conquests (35–33 BC), the sources mention different positions of the Iapodian communities depending on their settlement around the Velika and Mala Kapela. Since the Romans called this mountain range the Alps, contemporary literature uses the terms *Cisalpine Iapodes* and *Transalpine Iapodes*. The names of numerous Iapodian *civitates* have been preserved from the period of Octavian's campaign: *Moentini*, *Avendeatae*, *Aurupini*, and *Poseni*. Two settlements are also mentioned – *Terponus* and *Metulum*, whereas one boundary stone revealed a community named the *Parentinos*. In terms of identity, it is especially important that Appian mentions *Metulum* as the capital of all Iapodes. In older historiography, Appian's statement was taken literally. A new methodological approach to the analysis of literary sources suggests that this was a large hillfort, instead of a capital of the Iapodian alliance in a political sense. Good strategic position and defence infrastructure resulted in smaller local communities gravitating towards *Metulum*. Appian even mentions a city hall in *Metulum* which is, in fact, an example of the use of inadequate Roman terminology for a building of an indigenous population. This was a building which was not used like a city hall in Rome. This building possibly had a political or religious meaning only for the citizens of *Metulum*, not the entire alliance. Moreover, archaeological research suggests different cultural heritage and the existence of a fragmentary identity at the assumed territory of the Iapodes. All of this leads us to conclude that the Iapodes represent a generic name of communities that formed a loose anti-Roman alliance during the wars against the Romans. Following the establishment of their

government, the Romans merged the Iapodian communities into one *peregrine civitas* and adjusted them to their provincial system.

In his *Naturalis Historia*, Pliny the Elder wrote that the Iapodes were one of the fourteen Liburnian *civitates* under the jurisdiction of *Conventus Scardonitanus*. We can assume that the Iapodes, like the Liburnians with whom they were under the jurisdiction of *Conventus Scardonitanus*, were enumerated by the number of *civitates* unlike the communities from the *Narona* and *Salona conventus* who were enumerated by the number of *decuria*. Unlike other indigenous communities in Dalmatia, the Romans did not treat the Liburnians and Iapodes as an imperial periphery, so they enumerated them differently. It is important to note that a new epigraphic monument (AE 2015, 082) implies that the name of the *conventus* was changed to *conventus Liburnorum* during the Flavian dynasty.

Together with the Liburnians, the Iapodes were under the military administration (CIL 05, 3346), which is not unusual for the communities that showed the strongest resistance towards the Romans. Such a form of administration was also present among other communities in Pannonia and Dalmatia. However, in the context of fragmentary identities of the Iapodes, it is important to emphasise that the communities from Lika were loyal to the Romans during *Bellum Batonianum*, whereas the communities from the Una River valley were rebellious indigenous communities. Dio left us the data that the Iapodes showed significant resistance towards Germanicus from their fort *Raetinium*, located in Golubić near Bihać. The most representative pieces of evidence about the Iapodian elites during the Early Empire originate from the same territory. The elites were Roman allies and helped the Romans to easily control the conquered population. The members of the Iapodian elite had two titles – *princeps* and *praepositus*. Classical source analysis and the results of archaeological explorations suggest that *principes* who appear in inscriptions from Golubić were local leaders of smaller *civitates*, not the entire Iapodian *peregrine civitas*. The title *praepositus* can be associated with the military. These were probably the leaders of local communities or *principes* who were probably the leaders of *numeri* units. These units were usually composed of members of the same

indigenous communities who were not Roman citizens. *Principes* who were *praepositum* at the same time possibly had a stronger influence in the community as they enjoyed the affection of Roman provincial authority. Therefore, it is possible that representatives of the elite with the title of *praepositus* were at the head of the council of Iapodian *principes*, provided that the council existed. Like other settlements of the indigenous population, *Raetinium* became a Roman *municipium* in the 1st century. Finally, we can conclude that the Iapodes represent an excellent example which shows the complexity of the cultural and historical development of indigenous communities in the period of the Late Republic and the Early Principate.

Rezime

Geopolitički položaj i administrativna pripadnost Japoda u rimskoj provinciji Dalmaciji

Literarna vrela ukazuju da Rimljani u fazi osvajanja prepoznaju fragmentalne identitete zajednica koje su činile Japodski savez. Taj savez je slično kao Delmatski bio formiran sa ciljem da se odbrane od zajedničkog neprijatelja. Može se pretpostaviti da su se japodske zajednice grupisale u manje saveze koji su primarno bili utemeljeni na geografskoj povezanosti. U periodu Oktavijanovih osvajanja (35 -33.god.p.n.e) izvori spominju različito pouzicioniranje japodskih zajednica ovisno od njihovog naseljavanja prostora oko Velike i Male Kapele. S obzirom da Rimljani spomenute planine nazivaju Alpama u savremenoj literaturi pojavljuje se izraz *Cisalpine Iapodes* i *Transalpine Iapodes*. Iz perioda Oktavijanove kampanje sacuvana su imena više japodskih *civitates* *Moentini*, *Avendeatae*, *Aurupini* i *Poseni*. Spominju se i dva naselja *Terponus* i *Metulum*, dok na osnovu jednog terminacijskog natpisa znamo za zajednicu koja se zvala *Parentini*. U smislu identiteta posebno je važno spominjanje *Metuluma* koji Apijan spominje glavni grad svih Japoda. U starijoj historiografiji Taj Apijanov podatak se shvatao doslovno. Novi metodološki pristup analizi literarnih vrela ukazuje da je ipak riječ o riječ o velikoj gradini koja nije nikakva prijestolnica japodskog saveza u političkom smislu. Zbog dobrog strateškog položaja i odbranbene infrastrukture *Metulumu* su vjerovatno gravitirale

manje, lokalne zajednice. Apijan spominje čak i postojanje vjećnice u *Metulumu* što je u stvari primjer upotrebe neadekvatne rimske terminologije za jednu građevnu inigenog stanovništva. U pitanju je građevina koja se nije koristila u svrhu u koje se obično u Rimu koristila vijećnica. Moguće je da je to mjesto odnosno građevina vjerovatno je imalo određeno političko ili religiozno značenje samo za stanovnike *Metuluma*, a ne za cio savez. Također arheološka istraživanja su ukazala na različite kulturološke tekovine i postojanje fragmentalnog identiteta na pretpostavljenoj teritoriji Japoda. Sve ovo dovodi do zaključka da pojam Japodi predstavlja generičko ime za zajednice koje su periodu ratova sa Rimljanima formirale labav antirimski savez. Nakon uspostave vlasti Rimljani su japodske zajednice objedinili u jednu peregrinsku *civitas* i tako ih prilagodili svom provincijalnom sistemu.

U enciklopedijskom djelu *Naturalis Historia* Plinije Stariji je zabilježio da su Japodi zajedno sa četranaest liburnskih *civitates* bili pod jurisdikcijom Skardonitanskog konventa. Može se pretpostaviti da su se Japodi kao Liburni sa kojima su zajedno bili pod upravom Skardonitanskog konventa popisivani prema broju *civitates* za razliku od zajednica iz Naronitanskog i Salonitanskog konventa koje su popisivane po broju dekurija. Za razliku od drugih indigenih zajednica u Dalmaciji, Liburne i Japode Rimljani nisu tretirali kao imperijalnu periferiju pa su stoga drugačije popisivani. Važno je spomenuti da novi epigrafski nalaz (AE 2015, 082) implicira da je za vrijeme Flavijeva naziv konventa promjenjen u *conventus Liburnorum*.

Japodi su zajedno sa Liburnima bili pod vojnom upravom (CIL 05, 3346) što nije toliko neobičajeno za zajednice koje su Rimljanima pružale jači otpor. Takav vid u prave imale su i druge zajednice u Panoniji i Dalmaciji. Međutim u kontekstu fragmentalnih identiteta Japoda važan je podatak da su zajednice iz Like bile odane Rimljanima u periodu *Bellum Batoniarum* dok su zajednice iz doline Une bile među onim indigenim zajednicama koje su se bunile. Dion nam je ostavio podatak da su Germaniku značajan otpor pružili Japodi iz svog utvrđenja *Reatinum* koje se locira u Golubiću kod Bihaća. Sa istog prostora potječu i najreprezentativniji dokazi o japodskim elitama u ranocarskom periodu. Elite su bile rimski saveznici te zahvaljujući njima Rimljani su lakše kontrolisali pokoreno stanovništvo. Kod Japoda predstavnici elita se pojavljuju sa dvije titule *princeps* i *praepositus*. Analiza antičkih izvora i dosadašnji rezultati arheoloških istraživanja sugeriraju da su princepsi koji se pojavljuju na natpisima iz Golubića lokalne vođe manjih *civitates*, a ne cijele japodske peregrinske *civitas*. Titula *praepositus* se može povezati sa vojskom. U pitanju su vjerovatno vođe lokalnih zajednica odnosno *principes* koji su možda bili na čelu jedinica *numeri*. To su jedinice koje su obično bile sastavljene od pripadnike

iaste indigene zajednice koji nisu imali rimsko građanstvo. *Principes* koji su istovremeno bili i *praepositum* vjerovatno su imali jači utjecaj u zajednici pošto su uživali veću naklonost provincijalne rimske vlasti. Stoga je moguće da su se predstavnici elita sa titulom *praepositus* nalazili na čelu vijeća japodskih *principes* pod uslovom da je to vijeće postojalo. Kao i druga naselja indigenog stanovništva *Raetinium* je u prvom stoljeću postao rimski *municipium*. Na kraju se može zaključiti da Japodi predstavljaju odličan primjer iz kojeg vidimo kompleksnost kulturno-historijskog razvoja indigenih zajednica u periodu kasne republike i ranog principata.

Bibliography

Abbreviations

AE	L'année épigraphique, Paris
CIL 03	<i>Corpus Inscriptionum Latinarum III</i> (ed. Th. Mommsen), Supplementa 1889–1902, Berlin 1873.
CIL 17	<i>Corpus Inscriptionum Latinarum XVII, Miliaria Imperii Romani / Pars quarta, Illyricum et provinciae Europae Graecae. Fasciculus primus, Miliaria provinciarum Raetiae et Norici</i> , A. Kolb, G. Walser; Gerhard Winkler, Manfred Gerhard Schmidt; Ulrich Jansen (eds), Berlin 2005.
EDH	Epigraphische Datenbank Heidelberg. <i>Heidelberger Akademie der Wissenschaften</i> . http://edh-www.adw.uni-heidelberg.de/home?&lang=de .
EDSC	Epigraphik Datenbank Clauss/Slaby, Frankfurt. http://db.edcs.eu/epigr/epi_de.php .
HEp	HispaniaEpigraphica Online Database. https://eda-bea.es/ .
ILJug	<i>Inscriptiones Latinae quae in Iugoslavia inter annos MCMXL e MCMLX repertae et editae sunt</i> , A. et J. Šašel (eds), Situla 5, Ljubljana 1963 (št. 1–451); <i>Inscriptiones Latinae quae in Iugoslavia inter annos MCMLX e MCMLXX repertae et editae sunt</i> , A. et J. Šašel (eds), Situla 19, Ljubljana 1978 (št. 452–1222); <i>Inscriptiones Latinae quae in Iugoslavia inter annos MCMII et MCMXL repertae et editae sunt</i> , A. et J. Šašel (eds), Situla 25, Ljubljana 1986 (št. 1223–3128).
LCL	The Loeb Classical Library, Cambridge (Massachusetts) – London.
Lupa	UBI ERAT LUPA – Roman Stone Monuments, Friederike und Ortolof Harl, Bild-datenbank zu antiken Steindenkmälern. http://lupa.at .

Sources

- Appian, *Appian and Illyricum*, Kos, M. Š. (ed.) Situla 43, 52–81. Ljubljana 2005.
- Dio Cassius, *Dio's Roman history*, Cary, E. (ed.), LCL, Cambridge (Mass.) 1954.
- Itinerarium Antonini, *Itineraria Romana I*, 2nd, Cuntz, O. (ed.), Stuttgart 1990.
- Livy, *History of Rome (Complete)*, Burton, N. (ed.), Chicago (Illin.), 2012.
- Plinius Secundus (C.), *Naturalis historia*, Libri III/IV, Winkler, G. / König, R. (ed.), München – Zürich 1988.
- Ptolemy's Geography (trans. T. Naggy), in: Fehér B. / Kovács P. (ed.), *Scriptores geographici antiquiores (Aetia occupationes Romanae Usques ad a.D.54): Fontes Pannonia Antiqua I*, Károli Egyetemi Kiadó, 2005.
- Ptolemej Klaudije, *Ptolemy's Geography: An Annotated Translation of the Theoretical Chapters*, Berggren, J. L. (ed.), New Jersey 2010.
- Ravennatis Anonymi, *Cosmographia et Guidonis Geographica*, Schnetz, J. (ed.), Itineraria Romana II, Stuttgart 1990.
- Strabo, *The Geography of Strabo*, Jones, H. L. (ed.), LCL, Cambridge (Mass.) 1954.
- Tabula Peutingeriana, in: *Monumenta cartographica Jugoslaviae, I antičke karte, Posebna izdanja knj.* 17, Škrivanić, G. A. (ed.), Beograd 1974.

Works cited

- Alföldy, G. 1961, Die Stellung der Frau in der Gesellschaft der Liburnen, *Acta Antiqua Hungarica* 9, 1961, 307–319.
- Alföldy, G. 1965, Bevölkerung und Gesellschaft der römischen Provinz Dalmatien. Mit einem Beitrag von András Mócsy, Budapest 1965.
- Ardevan, R. 2012, Römische Offiziere als Praefecti Civitatum im Donaubecken, *Studia Universitatis Babeş-Bolyai – Historia* 57 (1), 2012, 1–12.
- Balen-Letunić, D. 2006, Japodi: arheološka svjedočanstva o japodskoj kulturi u posljednjem pretpovijesnom tisućljeću, Ogulin 2006.
- Benac, A. 1987, O etničkim zajednicama starijeg željeznog doba u Jugoslaviji, in: Benac A. (ed.), *Prahistorija jugoslovenskih zemalja, Željezno doba*, vol. V, Sarajevo 1987, 737–802.
- Blečić Kavur, M. 2009a, Japodske podlaktične narukvice: simbolika ženskog principa u optjecanju ideja i djela jadranske kulturne koinè, *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu* 42 (1), 2009, 231–258.

- Blečić Kavur, M.* 2009b, The significance of Amber in the Kvarner region, in: Palavestra, A. / Beck, W. C. / Todd, M. J. (eds), Proceedings of the Fifth International Conference on Amber in Archaeology, Belgrade 2006, Beograd 2009, 142–155.
- Bohec, L. Y.* 2013, The Imperial Roman Army, London – New York 2013.
- Bojanovski, I.* 1974, Dolabelin sistem cesta u rimskoj provinciji Dalmaciji, Djela LXVII, Centar za balkanološka ispitivanja 2, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo 1974.
- Bojanovski, I.* 1975, Le municipes inconnus dans le pays Ditiones (Bosnie occidentale), Živa antika 25, 1975, 265–271.
- Bojanovski, I.* 1988, Bosna i Hercegovina u antičko doba, Djela LXVI, Centar za balkanološka ispitivanja 6, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo 1988.
- Čače, S.* 1979, Prilozi proučavanju političkog uređenja naroda sjeverozapadnog Ilirika, Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru 18(8), 1979, 43–125.
- Čače, S.* 1993, Broj liburnskih općina i vjerodostojnost Plinija (Nat. hist. 3, 130; 139–141), Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru 32, 1993, 1–36.
- Čače, S.* 2006, South Liburnia at the Beginning of the Principate: Jurisdiction and Territorial Organization, in: Čače, S. / Kurilić, A. / Tassaux, F. (eds), Les routes de l'Adriatique antique: géographie et économie: actes de la Table ronde du 18 au 22 septembre 2001, Zadar / Putovi antičkog Jadrana: geografija i gospodarstvo: radovi s Okruglog stola održanog u Zadru od 18. do 22. rujna 2001, Bordeaux 2006, 65–79.
- Čače, S.* 2010, Discripti in decurias (Plin. Nat. hist. 3, 142–143) – uređenje osvojenih područja pod Augustom, in: Dukić, J. / Milošević, A. / Rapanić, Ž. (eds), Scripta Branimiro Gabričević dicata / Zbornik u čast Branimira Gabričevića, Trilj 2010, 57–81.
- Čače, S. / Milivojević, F.* 2017, Rimski Ilirik u 1. st. pr. Kr.: nekoliko zapažanja / Roman Illyricum in the first century BC: A few remarks, Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku 110 (2), 2017, 425–450.
- Čović, B.* 1976, Od Butmira do Ilira, Sarajevo 1976.
- Demicheli, D.* 2015, Conventus Liburnorum, conventus Scardonitanus Sicut homines, et lapides sua fata habent, Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku 108 (1), 2015, 91–108.
- Domić Kunić, A.* 2003, Plinijeva geografija i etnografija Ilirika (s osobitim obzirom na panonski dio iliričkog prostora), Unpublished PhD dissertation, University of Zagreb.
- Domić Kunić, A.* 2004, Literarni izvori za iliričke provincije (Dalmaciju i osobito Panoniju) u Naturalis historia Plinija starijeg, Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu 37 (1), 2004, 119–171.
- Domić Kunić, A.* 2006, Bellum Pannonicum (12.–11. st. pr. Kr.): posljednja faza osvajanja južne Panonije, Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu 39 (1), 2006, 59–164.
- Drechsler-Bižić, R.* 1970, Cerovačka donja spilja. Iskopavanja 1967. godine, Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu 4 (1), 1970, 93–110.
- Drechsler-Bižić, R.* 1987, Japodska grupa, in: Benac, A. (ed.), Prahistorija jugoslavenskih zemalja, Željezna doba, vol. V, Sarajevo 1987, 391–441.
- Dušanić, S.* 1967, Bassianae and its Territory, Archaeologia Jugoslavica 8, 1967, 67–81.
- Džino, D.* 2010, Illyricum in Roman Politics, 229 BC – AD 68, Cambridge 2010.
- Džino, D. / Domić Kunić, A.* 2013, Rimski ratovi u Iliriku – povijesni antinarativ, Zagreb 2013.
- Džino, D.* 2014, The formation of early imperial peregrine civitates in Dalmatia: (Re)constructing indigenous communities after the conquest, in: Janković, M. A. / Mihajlović, D. V. / Babić, S. (eds), The Edges of the Roman World, Cambridge Scholars Publishing, Newcastle upon Tyne 2014, 219–231.
- Gabričević, B.* 1953, Dvije ilirske općine s područja Vrlike, Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku 55, 1953, 103–119.
- Glavaš, V.* 2018, The legends of rock: stories, landscape, and boundaries in the central Velebit mountain, in: Milošević, L. / Zaro, G. / Katić, M. / Birt, D. (eds), Landscape in Southeastern Europe. Studies on South East Europe, Reihe: Studies on South East Europe, Münster 2018, 15–33.
- Grbić, D.* 2014, Plemenske zajednice u Iliriku – pre-durbane administrativne strukture u rimskim provincijama između Jadrana i Dunava (I–III vek), Beograd 2014.
- Giunio, K. / Cesarik, N. / Štrmelj, D.* 2018, Šest baza počasnih statua iz Jadera/ Six Honorary Statue Bases from Iader, Prilozi Instituta za arheologiju u Zagrebu 35, 2018, 193–218.
- Huseinović, E.* 2022, The valley of the Una river, the land of the “Illyrian” Iapodes, Godišnjak Udruženja “Bathinus” Acta Illyrica 6, 2022, 157–189.
- Imamović, E.* 1977, Antički kulturni i votivni spomenici na području Bosne i Hercegovine, Sarajevo 1977.
- Imamović, E.* 1980, Međašni natpisi na području rimske provincije Dalmacije, Prilozi Instituta za istoriju 17, 1980, 27–59.
- Katičić, R.* 1964, Suvremena istraživanja o jeziku starijih ilirskih provincija / Die neuesten Forschungen über die einheimische Sprachschicht in den illyrischen Provinzen, in: Benac, A. (ed.), Simpozijum o teritorijalnom i hronološkom razgraničenju Ilira u praistorijsko doba održan

15. i 16. maja 1964, Posebna izdanja V, Centar za balkanološka ispitivanja 1, Naučno društvo SR Bosne i Hercegovine, Sarajevo 1964, 29–58.
- Katičić, R.* 1965, Zur Frage der keltischen und pannonsischen Namengebiete im römischen Dalmatien, Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja 3, 1965, 53–76.
- Kos, P. / Šašel Kos, M.* 1995, Map 20 Pannonia – Dalmatia, in: Barrington atlas of the Greek and Roman world, New Jersey 1995, 286–309.
- Kušan Špalj, D.* 2015, Zgodovina rimske naselbine Aquae Iasea / History of Roman Settlement Aquae Iasea, u: Najnovejše rimske najdbena območju Varaždinskih Toplic / Recent Discoveries of Roman Remains in the Region of Varaždinske Toplice (exhibition catalog), Arheološki muzej u Zagrebu 2015, 50–53.
- Lintott, A.* 1993, Imperium Romanum: Politics and Administration, London – New York 1993.
- Mayer, A.* 1959, Die Sprache der alten Illyrier, Volume 2 Schriften der Balkankommission: Linguistische Abteilung, Volume 16 of Schriften der Balkankommission, Wien 1959.
- Mesihović, S.* 2009, Supplementum rebellio Illyrici I – Germanikova “pounjska ofanziva”, Historijska traganja 4, 2009, 9–33.
- Mesihović, S.* 2011a, Rimski vuk i ilirska zmija, Sarajevo 2011.
- Mesihović, S.* 2011b, Plinijeve peregrinske civitates na prostoru današnje Bosne i Hercegovine / The Plinian peregrine civitates in the territory of present-day Bosnia-Herzegovina, Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku 104 (1), 2011, 55–78.
- Mesihović, S.* 2018, Bitka za Ilirik, Sarajevo 2018.
- Mesihović, S.* 2021, Principes of civitates peregrinae in province Illyricum Superior, Sarajevo 2021.
- Mesihović, S. / Kapetanović, M.* 2022, Novopronađeni epigrafski spomenik princepsa Mezeja u Jajcu, Godišnjak Udruženja “Bathinus” Acta Illyrica 6, 2022, 139–156.
- Milivojević, F.* 2021, Cezarov Ilirik, Zagreb 2021.
- Mócsy, A.* 1957, Zur Geschichte der peregrinen Gemeinden in Pannonien, Historia 6 (4), 1957, 488–498.
- Olujić, B.* 2007, Povijest Japoda, Zagreb 2007.
- Olujić, B.* 1999/2000, Japodi, Apijanovi plemeniti barbari, Opusc. archaeol. 23-24, 1999-2000, 59–64.
- Ozcáriz Gil, P.* 2013, Divisiones administrativas y conventuales y realidades etno-territoriales, in: Santos Yanguas, J. / Cruz Andreotti, G. / Fernández Corral, M. / Sánchez Voigt, L. (eds), Romanización, fronteras y etnias en la Roma antigua el caso hispano, Revisión de Historia Antigua VII, Anegos de Veleia. Acta 12, Departamento de Estudios Clásicos – Vitoria-Gasteiz, Universidad del País Vasco / Euskal Herriko Unibertsitatea, Servicio Editorial 2013, 557–579.
- Patsch, C.* 1896, Iapodi, Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine 8 (1), 1896, 113–140.
- Patsch, C.* 1898, Iapodi, Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine 10 (3), 1898, 335–364.
- Pelcer-Vujačić, O.* 2019, The civic identity of the elite in the Roman settlements of south-eastern Dalmatia, in: Alberti, L. (ed.), Interconnections in the Mediterranean Through Time: Montenegro and Italy: Proceedings of the Bilateral Round Table Held at the University of Montenegro (23rd September 2016), Roma 2019, 101–116.
- Pereira Menaut, G.* 1983, La formación histórica de los pueblos del Norte de Hispania. El caso de Calaecia como paradigma, Veleia 1, 1983, 271–287.
- Pereira Menaut, G.* 1984, Nueva tabula patronatus del NW de Hispania, Studia Paleohispanica. Actas del IV Coloquio Internacional de Lenguas y Culturas Paleohispánicas, Vitoria 1984, 299–303.
- Pereira Menaut, G.* 1988, Cambios estructurales versus romanización convencional. La transformación del paisaje político en el norte de Hispania, in: González, J. / Arce, J. (eds), Estudios sobre la Tabula Siarensis, Madrid 1988, 245–258.
- Perinić, Lj.* 2005, The cult of Bindus Neptunus in the Roman army, Histria antiqua: časopis Međunarodnog istraživačkog centra za arheologiju 13, 2005, 135–143.
- Raunig, B.* 2004, Umjetnost i religija prahistorijskih Japoda, Djela LXXXII, Centar za balkanološka ispitivanja 8, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo 1988.
- Rendić-Miočević, D.* 1962, Princeps municipi Ridentarum, Arheološki radovi i rasprave 2, 315–334.
- Rendić-Miočević, D.* 1968, Novi Dolabelin “terminacijski” natpis iz okolice Jablanca, Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu 3 (1), 1968, 63–74.
- Rendić-Miočević, D.* 1989, Iliri i antički svijet (ilirološke studije), Split 1989.
- Southern, P.* 1989, The Numeri of the Roman Imperial Army, Britannia 20, 1989, 81–140.
- Southern, P.* 2007, The Roman Army: A Social and Institutional History, Oxford 2007.
- Stipčević, A.* 1974, Iliri: povijest, život, kultura, Zagreb 1974.
- Suić, M.* 1976, Antički grad na istočnom Jadranu, Zagreb 1976.
- Suić, M.* 1992, Liburnija i Liburni u vrijeme velikog ustanka u Iliriku od 6. do 9. god. poslije Krista (uz CIL V.3346), Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu 24/25 (1), 1992, 55–66.
- Szabó, A.* 2020, Dedicatio Pannoniában, Studia Epigraphica Pannonica 11, 2020, 195–238.
- Šačić, A.* 2012, Kulturno-historijski razvoj ilirskog naroda Naresa (civitas Narensium), Godišnjak

- Centra za balkanološka ispitivanja 41, 2012, 97–112
- Šačić Beća, A. 2018, Administrativne jedinice nepoznatog imena iz istočne Bosne i Podrinja, Radovi Filozofskog fakulteta Historija, Historija umjetnosti, Arheologija 5, 2018, 111–133.
- Šačić Beća, A. 2022a, Sjeverna Bosna u okvirima rimske Panonije / Northern Bosnia within the Bounds of Roman Pannonia, Sarajevo 2022.
- Šačić Beća, A. 2022b, The issue of origin and division of the Province of Illyricum, Arheološki radovi i rasprave 21 (1), 2022, 87–110.
- Šašel Kos, M. 2005, Appian and Illyricum, Ljubljana 2005.
- Wilkes, J. J. 1969, Dalmatia, London 1969.
- Zaninović, M. 2015, Ilirski ratovi, Zagreb 2015.

Mobilnost elita u rimskoj provinciji Dalmaciji

Almir Marić

Mostar

Abstract: The paper analyzes the specific occurrence of local officials from the period of the Principate who performed administrative and priestly functions in several different cities in the province of Dalmatia. According to some authors, this type of movement is called geographic mobility. Five examples from the province were analyzed, of which one is from Doclea, three from Salona and one from municipium S. They are mostly dignitaries who were in office at the end of the first and during the second century. The officials we deal with performed mostly common functions such as decurion, duovir or priest of the imperial cult. However, on their inscriptions we also come across duties that are very rare in the epigraphic corpus not only of the province of Dalmatia but of the Roman Empire in general, such as *dispunctor* and *curator rei publicae*.

Key words: mobility, Dalmatia, local elites, Doclea, Salona

Uvod

Širom nekadašnjeg Rimskog carstva otkriven je veliki broj epigrafskih spomenika na kojima se spominju funkcioneri u municipijima i kolonijama koji su bili pripadnici društvenih struktura koje označavamo sintagmom *lokalne elite*.¹ Među njima se ističe kategorija uglednika koji su obavljali važne funkcije u nekoliko upravnih centara unutar iste provincije. U provinciji Dalmaciji također postoje primjeri lokalnih dostojanstvenika koji su bili na najvažnijim upravnim i svećeničkim funkcijama u različitim municipalnim centrima. Ova vrsta kretanja može se svrstati pod sintagmu *geografska mobilnost*, koja se u literaturi najčešće spominje u radovima koji tretiraju područje rimske Hispanije.² Pod ovim pojmom uključene su u istu kategoriju različite vrste mobilnosti, od lokalne administracije, zatim mobilnost pripadnika legija i pomoćnih jedinica, do mobilnosti zbog određenih vjerskih razloga. Među prvim autorima geografsku mobilnost španskih provincija u doba principata obrađivao je u svojoj disertaciji Evan Woodruff Haley, koji

je, između ostalog, analizirao geografsku mobilnost lokalne administracije u rimskoj Španiji.³ Haley je osobe koje obavljaju svećeničku ili magistratsku dužnost u više mjesta označio kao intrageneracijske migrante, gdje su još spadali provincijski svećenici, *incolae*, uvezeni robovi i vojnici.⁴

Ne postoji jedinstveno objašnjenje zbog čega je dolazilo do ove vrste mobilnosti provincijskih elita u rimskom svijetu. Razlozi mogu biti jednostavni poput trajne promjene prebivališta ili mogu odražavati geografske, ekonomske, sentimentalne, političke ili porodične veze, u bilo kojoj kombinaciji.⁵

Enrique Melchor Gil je prilikom analize geografske mobilnosti lokalnih elita u rimskoj Beticu utvrdio postojanje velikog broja lokalnih uglednika koji su držali magistrature, svećeničke pozicije, primali časti ili pristupili u *ordo decurionum* u gradovima iz kojih nisu potjecali, što pokazuje da su neka gradska vijeća bila otvorena za integraciju pripadnika drugih lokalnih aristokracija, pod uvjetom da su bili voljni uložiti dio svog vremena i sredstava za dobrobit zajednice koja ih

¹ O pojmu, definiciji i općenito terminologiji povezanoj sa sintagmom *lokalne elite* u Rimskom carstvu opširnije vidjeti: Sloop 2011, 235–249.

² Mobilnost i migracije u rimskom svijetu solidno su obrađeni, iz različitih perspektiva, u Lo Cascio / Tacoma 2016.

³ Haley 1986, 447–466; Od drugih provincija Rimskog carstva posebna monografija o mobilnosti postoji za područje Galije: Wierschowski 2001.

⁴ Haley 1986, 13.

⁵ Bispham 2000, 71.

je primala.⁶ Postupajući na ovaj način, lokalna vijeća su očito mogla proširiti broj porodica sposobnih za preuzimanje općinskih dužnosti i časti u svojim zajednicama, čime su ojačali regrutnu bazu za buduće članove *ordo decurionum*.⁷ Prema mišljenju Melchora Gila, stav gradskih vijeća nije bio posljedica njihove brige da pronađu uglednike voljne držati položaje i preuzmu *munera*, ili da dobiju *plenus ordo* u kojem bi bile pokrivenne sve dekurionske pozicije, već postojanja interesa za regrutiranje pojedinaca koji bi isplatom *summa honoraria* i davanjem donacija pridonijeli održavanju troškova nastalih razvojem municipalnog života i povećanju prihoda lokalnih javnih blagajni.⁸

Iz pravne perspektive radilo se o vrlo složenom pitanju. U doba ranog principata samo su pripadnici senatorskog staleža mogli ući u *ordo* stranog grada, da bi od sredine 2. stoljeća municipalni magistrat ili član gradskog vijeća mogao postati neko porijeklom iz druge općine ako je promijenio domicil, osim ako *lex provinciae* nije drugačije propisao.⁹ Također, evidentirane su osobe koje su bile članovi vijeća ili magistrati u više gradova, ali pritom se ne može ustanoviti jesu li imale već od samog početka građansko pravo u oba grada u čijim su vijećima bili (*origo* su mogli dobiti adopcijom) ili im je s primanjem u *ordo* bilo posuđeno građansko pravo određenoga grada.¹⁰

Od sredine 2. stoljeća u rimskom svijetu je primjetan trend opadanja važnosti porijekla

⁶ Prilikom ulaska u gradsko vijeće ili preuzimanja magistratskih funkcija trebalo je platiti ulaznu naknadu, koja je – ovisno o veličini i bogatstvu gradova – u nekim slučajevima mogla iznositi sto ili dvjesto hiljada sestercija. Također, očekivalo se da plaćaju zgrade i spomenike, organizuju igre i gladijatorske predstave i, ako je moguće, izdašno troše za dobrobit svojih sugrađana; Galsterer 2000, 354.

⁷ Melchor Gil 2011, 147.

⁸ Radilo se o pojedincima koji su zbog političkih i ekonomskih interesa ili želje za društvenim napretkom uspjeli prevazići malo područje djelovanja i utjecaja unutar teritorijalnih granica svojih lokalnih zajednica i počeli aktivno sudjelovati u političkom, vjerskom i ekonomskom životu drugih municipija i kolonija, pribjegavajući privremenoj ili trajnoj promjeni prebivališta. Na taj način formirala se supralokalna elita koja je, da bi proširila utjecaj izvan svoje municipalne sfere, morala imati solidno bogatstvo, mreže prijatelja u različitim zajednicama i društveni ugled koji je prevazilazio okvir jednog grada; Melchor Gil 2011, 147-148.

⁹ Starac 2000, 139; Detaljnije o pravnim aspektima ovog pitanja vidjeti Curchin 2015, 6, uz spisak osnovne literature.

¹⁰ Glavičić 2002, 101-102.

prilikom odabira ljudi za pozicije magistrata na lokalnoj razini. To se može dovesti u vezu s obavezama koje su dobivali prilikom izbora i poreznom odgovornosti koju su imali, tako da je postizanje dekurionske i magistratske funkcije sve više postajalo opterećenje umjesto čast, zbog čega su stare *honores* gubile dotadašnju ekskluzivnost.¹¹ Naime, dekurioni su bili odgovorni za prikupljanje svih poreza na gradskom teritoriju, a ako njihovi sugrađani nisu mogli platiti tribut, dekurioni su bili dužni podmiriti nedostatak iz vlastitog džepa.¹² Zbog toga je dolazilo do različitih pokušaja izbjegavanja ove obaveze, poput preseljenja u drugi grad, odlaska u vojsku itd. Nakon što bi odbjegli dekurioni bili uhvaćeni, vraćani su u svoje gradove kako bi izvršili obaveznu dekuriionsku službu, a ponekad im je određivana dodatna (npr. novčana) kazna.¹³ To je bio jedan od razloga koji su doveli do toga da su ljudi iz drugih sredina dobivali sve više mogućnosti da dostignu najvažnije municipalne funkcije, posebno ako su imali dovoljno novca da finansiraju sve obaveze koje su bili dužni izvršavati. Plaćanjem *summa honoraria* i davanjem priloga za radove od javnog značaja magistrati porijeklom iz drugih sredina imali su važnu ulogu u održavanju finansijske stabilnosti tih lokalnih zajednica.¹⁴

U provinciji Dalmaciji epigrafski je potvrđeno nekoliko slučajeva mobilnosti lokalnih elita koje ćemo analizirati u nastavku.

Marcus Flavius Fronto

Jedan od prvih lokalnih uglednika iz provincije Dalmacije koji je obavljao važne funkcije u različitim gradovima unutar provincije Dalmacije bio je Marko Flavije Fronto. Radilo se o pripadniku vrlo ugledne porodice iz Dokleje, čiji su članovi u nekoliko generacija bili na najvažnijim pozicijama u ovom gradu. Prilikom arheoloških istraživanja ostataka antičke Dokleje pronađeno je nekoliko spomenika, uglavnom u fragmentima,

¹¹ Starac 2000, 126-127.

¹² Curchin 1990, 118.

¹³ Ibid.

¹⁴ U kontekstu plaćanja koje su trebali izvršiti novi magistrati često se javljaju pojmovi *munus* i *summa honoraria*. Tehnička razlika između njih je u tome što je potonji obično sadržavao fiksni iznos novca, dok bi *munus* (što znači “dužnost” ili “dar”) mogao uključivati osobnu uslugu ili izgradnju ili popravak nekog javnog dobra; Curchin 1990, 107.

na kojima se spominju članovi ove značajne porodice.

Upravo na osnovu rekonstrukcije natpisa na tim spomenicima moguće je utvrditi da je Marko Flavije Fronto obavljao niz različitih upravnih i svećeničkih pozicija širom provincije Dalmacije.¹⁵ Bio je svećenik (*sacerdos*) u kolonijama Naron(a) i Epidaurum, *Ilvir iure dicundo* u Riziniju, *Ilvir quinquennalis* u koloniji Scodra, dok je u vlastitom gradu bio *Ilvir quinquennalis*, nadzornik udruženja zanatlija (*praefectus collegii fabrum*) i svećenik imperijalnog kulta božanskog Tita (*flamen divi Titi*).¹⁶ Njegov *cursus honorum* uglavnom prati logičan slijed, od svećeničke pozicije sacerdotia, zatim duovirata i na kraju svećenika kulta Božanskoga Tita. U rimskim provincijama postojale su različite prakse što se tiče redoslijeda navođenja funkcija na spomenicima, ali se čini da u ovom slučaju *cursus* prati obavljanje svećeničkih i magistratskih funkcija u skladu s njihovim značajem u rimskom svijetu.

Posebno dubok trag ostavio je u Dokleji, gdje je njegova porodica igrala vrlo važnu ulogu u drugoj polovini 1. stoljeća, a vjerovatno i ranije. Na magistratske pozicije došli su u vrijeme dinastije Flavijevaca. O značaju koji je porodica imala unutar ovog grada svjedoči podatak da su natpisi koji govore o njima pronađeni na gradskom forumu, odnosno na glavnim objektima u centru grada. Između ostalog, gradsko vijeće Dokleje dozvolilo je Marku Flaviju Frontu i njegovoj ženi Flaviji Tertuli da o svom trošku podignu spomenik svom sinu koji je preminuo s 15 godina i postave ga na forum. Radilo se o velikoj počasti koja potvrđuje status porodice Fronto u okviru lokalne zajednice. Prema Wilkesu, čini se da nema sumnje da se radilo o vladajućoj domaćoj porodici Dokleata, jedva prikrivenoj iza titula i drugih zamki gradske organizacije.¹⁷ Preminuli sin Marko Flavije Balbin je, kako stoji na jednom od natpisa, držao sve časti koje su bile dopuštene

prema zakonu.¹⁸ Naime, sinovi dekuriona često su bili *praetextati*, tj. oni koji imaju privilegiju da nose *toga praetexta*, odnosno odjeću koju su nosili gradski magistrati. Ustvari se radilo o mladim pripadnicima municipalne elite za koje je predviđeno da budu članovi gradskog vijeća.¹⁹ Marko Flavije Balbin vjerovatno je spadao u ovu kategoriju, što je u suštini bio jedan od načina na koji su lokalne političke i ekonomske elite najčešće nastojale da dugoročno zadrže svoj utjecaj u gradskim vijećima širom rimske države.²⁰ To se posebno odnosi na ovaj period razvoja Carstva kada su magistratske pozicije u kolonijama i municipijima predstavljale određenu vrstu prestiža.

Marko Flavije Fronto je ipak, od svih navedenih članova porodice koji se navode na natpisima iz Dokleje, dostigao najviše časti. Od magistratura je prvo bio *Ilvir iure dicundo* u Riziniju, *Ilvir quinquennalis* u Scodri te *Ilvir iure dicundo quinquennalis* u Dokleji. Duoviri su prema tadašnjem zakonodavstvu imali poprilično velike nadležnosti. Bili su odgovorni za političko vodstvo zajednice, za provođenje zakona i reda, nadgledanje gradskih prihoda i financija, utvrđivanje vjerskog kalendara za godinu i brigu o provođenju vjerskih obreda, te su intervenisali u ime svog grada kod susjednih zajednica ili kod rimskog provincijskog guvernera ili prokuratora prema potrebi.²¹ Titula *duoviri quinquennalis* označava magistrature koji su svakih pet godina radili popis cijele zajednice, kao i reviziju popisa gradskog vijeća. M. F. Fronto je ovu važnu dužnost prvo obavljao u Skodri, a nešto kasnije i u Dokleji.

Marko Flavije Fronto je vršio nekoliko značajnih svećeničkih dužnosti, kako u Dokleji, tako i drugim gradovima u provinciji. U Naroni i Epidauru obavljao je funkciju sacerdotia, tj. svećenika nekog božanstva. U zapadnom dijelu rimskog svijeta najčešće se javljaju dvije vrste svećeničkih titula: *sacerdos* i *flamen*, gdje se često ne

¹⁵ *M(arco) Flavio T(iti) f(ilio) Quir(ina) / Frontoni sacerdot(i) / in coloni(i)s Naron(a) / et Epidauru Ilvir(o) i(ure) d(icundo) / Iu<l=I>io Risin(i)o Ilvir(o) / <q=C>uinq(uennali) <p=I>on<t=I>(fici) in co<l=I>(onia) / Sc<o=C>dr(a) Ilvir(o) i(ure) d(icundo) qui<n=M>[q(uennali)] / <fl=II>am(i)ni) [---] praef(ecto) <f=I>[abr(um)] / pleps(!) / ex aere conla<to=IC> (CIL 03 12695 (+ p. 2253); ILS 7159; EDH 054810).*

¹⁶ Wilkes 1969, 260-261.

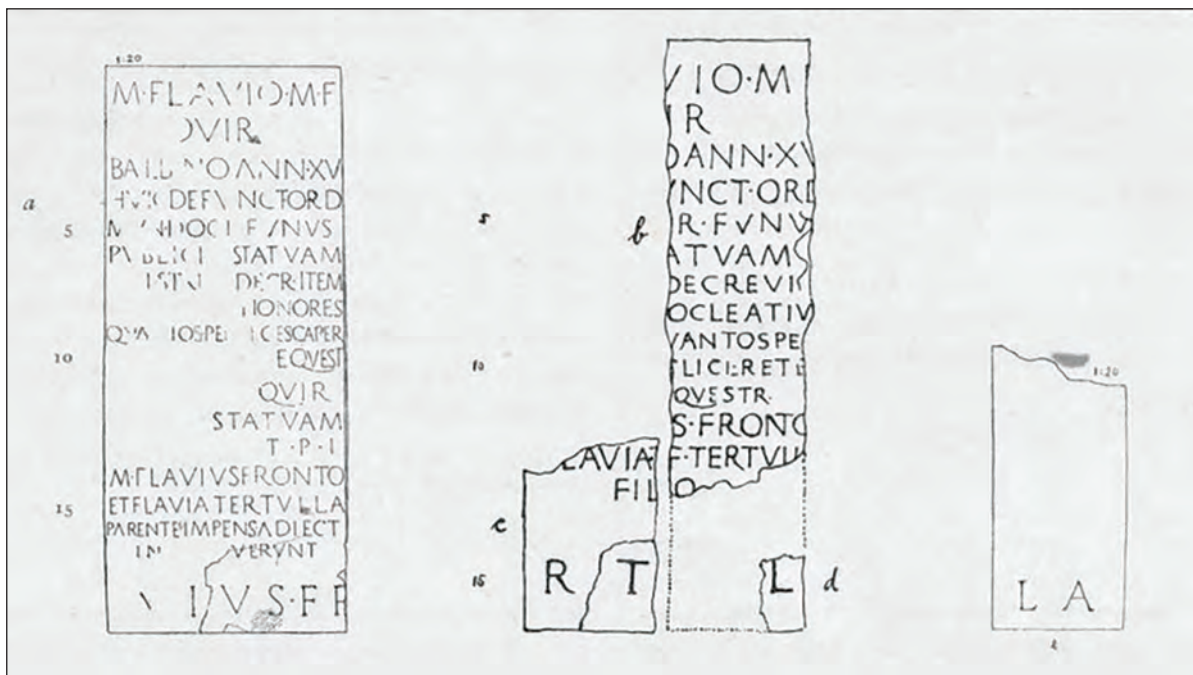
¹⁷ Wilkes 1977, 766.

¹⁸ AE 1897, 0007; CIL 03 13820; CIL 03, 12693; CIL 03, 12694; CIL 03, 13821; EDH 022568.

¹⁹ Opširnije vidjeti: Salway 2000, 126-127.

²⁰ Detaljnije o pitanju municipalnih oligarhija vidjeti: Jarrett 1971, 532-536; Prema mišljenju Mouritsena, mladi uglednici koji umru kao *praetexti* bili su komemorirani kao dekurioni; Mouritsen 1998, 239. Vjerovatno je to bio još jedan od razloga zbog kojih je gradsko vijeće bilo involvirano prilikom postavljanja spomenika Marku Flaviju Balbinu na forum Dokleje.

²¹ Edmondson 2006, 273.

Slika 1. Jedan od natpisa na kojem se spominje porodica M. Flavija Fronta, prema EDCS-58000077

navodi formula koja dodatno pojašnjava o štovanju kojeg božanstva se radi.²² Upravo takav primjer imamo s redoslijedom časti Marka Flavija Fronta. Na osnovu činjenice da je u Dokleji vodio brigu o kultu Božanskog Tita, Jadrić-Kučan, koja se u novije vrijeme najviše bavila ovom tematikom, pretpostavlja da je i u kolonijama Naroni i u Epidauru bio svećenik carskoga kulta.²³ Fishwick smatra da izraz *sacerdos/sacerdotalis* u dunavskim provincijama označava štovanje usredotočeno na živućeg cara, isključujući preminule, deificirane careve.²⁴ U ovom slučaju svakako se radilo o nekom vladaru iz dinastije Flavijevaca.

U Dokleji je Marko Flavije Fronto bio i na dužnosti *flamen divi Titi*, odnosno gradskog svećenika odgovornog za kult Božanskog Tita.²⁵ Na ovu funkciju također su imenovani najbogatiji pojedinci iz lokalne zajednice na period od godinu dana. Imenovanje je vršeno od strane gradskog vijeća. Inače, pozicija flamera bila je veoma

važna, vjerovatno čak i važnija u odnosu na duovirsku. Naime, važnost neke funkcije obično se procjenjuje na osnovu njene pozicije u *cursus honorum*, odnosno po redoslijedu kojim je obavljana. Kao što je bila česta praksa u Carstvu, i Fronto je dužnost flamera obavio nakon duovirata. Čini se da, bar na osnovu onoga što dosad znamo iz iskustva širom Carstva, magistratske i svećeničke pozicije nisu bile međusobno uvjetovane. Svećenički *cursus* je, strogo govoreći, bio nezavisan mehanizam sa svojim načinom napredovanja, međutim, u praksi, i magistrature i svećeničke pozicije su držali članovi lokalne elite jer su pojedinci često potvrđeni kao nosioci funkcija u obje sfere.²⁶

M. F. Fronto je od svećeničkih pozicija još bio na dužnosti pontifika u Skodri i nešto kasnije Dokleji, što se može smatrati još jednom od stepenica koje je bilo neophodno proći u ostvarivanju političkih ambicija unutar municipalne hijerarhije u jugoistočnom dijelu provincije Dalmacije.²⁷ Na osnovu svega što znamo o M. Flaviju Frontu, bilo bi sasvim očekivano da je naredni korak u njegovoj karijeri bila promocija u viteški stalež. Međutim, kao što primjeću-

²² O tome je detaljno pisao Fishwick 2002.

²³ Jadrić-Kučan 2010, 275.

²⁴ Fishwick 2002, 285.

²⁵ O obavezama koje su imali svećenici opširnije vidjeti: Nicols 2006, 41-42; Prema mišljenju Jadrić-Kučan, kult se odvijao u hramu carskoga kulta, a prilikom arheoloških istraživanja u Dokleji početkom 20. stoljeća pronađeni su ostaci hrama tipa *in antis*, koji je bio smješten uzduž glavnog dekumana; Jadrić-Kučan 2010, 295.

²⁶ Curchin 1990, 44.

²⁷ Od novijih radova koji tematiziraju pitanje lokalnih elita u jugoistočnom dijelu provincije Dalmacije vidjeti: Pelcer-Vujačić 2019, 101-116.

je Wilkes, municipalna dobročinstva na najvećoj razini nisu uvijek osiguravala viteški status, iako nema sumnje da je to bilo nešto čemu su municipalne porodice općenito težile.²⁸

Primjer Marka Flavija Fronta svjedoči o promijenjenom statusu autohtonih elita u odnosu na italsko stanovništvo od vremena dinastije Flavijevaca.²⁹ O time svjedoči i primjer porodice Plaso iz današnjeg Stoca. Tako je npr. *Publius Aplius Plaso* bio dekurion municipija Diluntum,³⁰ a *T. Flavius Laedio* je u koloniji Naroni obavljao visoke funkcije edila i kvatuorvira.³¹ Epigrafski spomenici ne daju potvrdu o pojedincima iz ove porodice koji su u više urbanih centara u provinciji obavljali najvažnije funkcije, ali svjedoče da su također bili značajna porodica čiji su članovi bili dovoljno utjecajni da žive u municipiju Diluntumu, a da obavljaju važne dužnosti u obližnjoj koloniji Naroni. Naravno, ovaj podatak svjedoči i da su bili dovoljno imućni da finansijski podnesu sve obaveze koje su iziskivale takve funkcije, odnosno časti. Drugi sličan primjer su članovi porodice *Albucii* iz provincijskog centra Salone. Na spomeniku pronađenom u Saloni navode se otac Gaj Albucije Menip i njegovi sinovi, dekurioni i edili Salone i Ise.³²

Titus Flavius Agricola

Na počasnom natpisu pronađenom u Saloni navodi se Tit Flavije Agrikola, još jedna važna figura iz redova lokalne municipalne aristokratije, čiji je *cursus honorum* obilježen velikim brojem značajnih funkcija u različitim gradovima unutar provincije Dalmacije. Njegova karijera također može poslužiti kao primjer ulaska ljudi iz unutrašnjosti provincije, koji su dobili građansko pravo od Flavijevaca, u gradsko vijeće Salone.³³ Osim dekurionske pozicije u glavnom

gradu provincije, bio je edil, duovir i dekurion u Ekvu, *Ilvir quinquennalis* i *auditor (dispunctor)* u Rideru i *curator rei publice* u Splonumu.³⁴ Tit Flavije Agrikola je, osim municipalnih, imao i vojnu funkciju – bio je vojni tribun u X legiji *Gemina Pia Fidelis*.

Ključni detalj za čitanje i interpretaciju njegovog počasnog natpisa primijetio je već Mommsen, a to je da su dva posljednja reda naknadno dopisana. S. Bekavac, na tragu Mommsena, Wilkesa i Glavičića, dala je prilično uvjerljiv prikaz *cursus honorum* T. Flavija Agrikole. Prema njenoj interpretaciji prvo je bio na funkcijama u Saloni, zatim u Ekvu, Rideru i Splonumu, da bi nakon svih administrativnih poslova bio postavljen za legijskog tribuna X legije Pia Fidelis.³⁵

Pored uobičajenih magistratskih pozicija, T. Flavije Agrikola obavljao je vrlo zanimljivu funkciju dispunktora u Rideru (*auditor*) i kuratora u Splonumu. Radi se o funkcijama koje su u suštini, kad se govori o njihovim ingerencijama, vrlo slične. Dispunktor je bio izvanredni dužnosnik odabran iz reda najuglednijih građana provincije i ovlašten od carske vlasti da nadzire finansije mjesne samouprave.³⁶ Na ovoj dužnosti u provinciji Dalmaciji potvrđen je još samo Publije Elije Rastorijan, koji je bio dispunktor u koloniji Naroni. Flavije Agrikola je jedan od rijetkih potvrđenih članova municipalnih elita iz provincije Dalmacije koji je bio *curator rei publicae*. Prema Wilkesu, položaj kuratora grada postaje raširen među municipalnim uglednicima najranije krajem drugog stoljeća.³⁷ S obzirom na to da je dio natpisa na kojem se navodi dužnost kuratora naknadno uklesan, pretpostavlja se da je Flavije Agrikola u poznim godinama života dobio ovu funkciju i da ovaj dio teksta treba datirati nekoliko decenija kasnije od početnog dijela.³⁸ Pored

²⁸ Wilkes 1970, 541.

²⁹ Flavijevci su značajno promijenili politiku prema unutrašnjosti provincije Dalmacije, posebno u segmentu širenja rimskog građanskog prava i urbanizacije. Za vrijeme njihove vladavine na tom području nastaje nekoliko municipija među kojima su Arupium, Bistue Vetus, Bistue Nova, zatim gradovi kod današnjih Skelana i Rogatice, Doclea, Rider, Alföldy 1965, 201.

³⁰ AE 1980, 0677; ILJug 1740.

³¹ ILJug I, 117.

³² Cambi 1986, 70.

³³ Wilkes 1969, 316.

³⁴ *T(ito) Flavio/ T(iti) f(ilio) Tro(mentina) / Agricolae / decur(ioni) col(oniae) Sal(onitanae) / aedili Ilvir(o) iure / dic(undo) dec(urioni) col(oniae) Aequi/tatis Ilvir(o) q(uin)q(uennali) disp(unctori) / municipi(i) Riditar(um) / praef(ecto) et patron(o) coll(egii) / fabr(um) ob merita eius coll(egium) / fabr(um) ex aere conlato / curator(um) rei pub(licae) Splonis/} tarum trib(uno) leg(ionis) X G(eminae) P(iae) F(idelis)* (CIL 03, 02026 (+ p.1030); ILS 7162; ILJug 1961; EDH 054750).

³⁵ Bekavac 2019, 25; U citiranom radu moguće je vidjeti i ostale teorije koje su se vremenom pojavile u literaturi o redosljedu funkcija koje je obavljao T. Flavije Agrikola.

³⁶ Čače 2001, 88.

³⁷ Wilkes 1965, 122.

³⁸ Loma 2002, 169.

njega, kao kurator u provinciji Dalmaciji zabilježen je Marko Ulpije Gelijan, o kojem će kasnije biti više riječi.

Dispunktor se u rimskom svijetu spominje još samo u sjevernoj Africi, u provinciji *Mauretania Caesariensis*. Natpisi iz ove provincije datiraju se u 3. i 4. stoljeće i općenito ih je teško dovesti u korelaciju s dalmatinskim, zbog vremenske i prostorne udaljenosti. Međutim, zanimljivo je da se na nekim natpisima iz sjeverne Afrike *curator* naziva *dispunctor*. Lucas navodi primjere iz nekoliko mjesta u današnjem Alžiru: *Auzia* (oko 230. g.), *Albulae* iz vremena Dioklecijana i dva primjera iz mjesta *Satafis*, koji se datiraju otprilike u isto vrijeme kao i prethodni natpis.³⁹ Na osnovu primjera iz Afrike i Dalmacije Lucas je pretpostavio da je dužnost dispunktora ponekad obavljana uz dužnost kuratora, naglašavajući jedan aspekt njegovog rada, ali da je ponekad barem djelomično zauzimala njegovo mjesto.⁴⁰

Na spomeniku nema podataka o mjestu porijekla T. Flavije Agrikole. Prema Wilkesu, čini se da su interesi Flavija Agrikole bili ograničeni na teritorij Delmata u području Salone.⁴¹ Njegova unutarprovincijska mobilnost na raznim upravnim i finansijskim dužnostima, dakle, uglavnom se može povezati s prostorom koji su u predrimsko doba naseljavali Delmati. Moguće je da, kao npr. M. Flavije Fronto, potiče iz nekog grada u provinciji Dalmaciji, koji je municipalni status stekao u doba Flavijevaca.

Sextus Aquillius Severus

Na ulasku u gradski teatar u Saloni nalazio se žrtvenik posvećen Herkulu koji je na to mjesto, uz dozvolu gradskog vijeća, postavio Sekst Akvilije Sever.⁴² On također spada u kategoriju lokalnih dužnosnika koji su tokom karijere obavljali i civilne i vojne poslove. Njegov natpis svjedoči o zanimljivom životnom putu osobe koja je obavljala dužnost centuriona u kohorti te dekuriona u

Saloni i Flanoni.⁴³ Pošto je natpis oštećen, teško je pročitati u kojoj je jedinici obavljao službu centuriona. S. Akvilije Sever najvjerojatnije je služio u pretorijanskoj kohorti, a ne pomoćnim jedinicama, budući da je također bio član gradskih vijeća u dva municipija.⁴⁴ Zbog zasluga u Dačkom ratu, kako je vidljivo s natpisa, nagrađen je od strane cara Trajana.

Pretorijanci su u odnosu na ostale kategorije rimskih vojnika bili u povlaštenom položaju, posebno u kontekstu trajanja vojne službe. Oni koji su živjeli dovoljno dugo da imaju koristi od kraćih uvjeta službe, vjerojatno su bili nagrađeni časnim otpustom i zatim prelazili na prestižne civilne poslove kao što su municipalni magistrati u svojim rodnim gradovima.⁴⁵ Sekst Akvilije Sever vjerojatno je bio porijeklom iz Flanone, mjesta u kojem je obavljao dužnost dekuriona. Naime, *Aquillii* su bili najvažnija porodica u ovom gradu tokom 1. stoljeća te je sasvim očekivano da je Sekst vršio značajnu funkciju upravo u Flanoni. Inače, iz Flanone je poznato par pretorijanaca, iako su u vremenu ranog principata pretorijanci u pravilu bili samo građani Italije ili rimskih kolonija.⁴⁶

Publius Aelius Rastorianus

Spomenik Publija Elija Rastorijana pronađen je na Putalju iznad Kaštel Sućurca kod Splita tokom radova na oltaru Sv. Jurja.⁴⁷ Radi se o pripadniku viteškog staleža (*equo publico*) kojih u Dalmaciji nije bilo mnogo. Na osnovu imena možemo zaključiti da su građansko pravo stekli u doba Hadrijana, uz mogućnost da ga je dobio već njegov otac. Njegov ugled u određenoj mjeri potvrđuje i ime njegove supruge *Albia Crispina* koja je

³⁹ Lucas 1940, 64.
⁴⁰ Ibid.

³⁹ Lucas 1940, 64.

⁴⁰ Ibid.

⁴¹ Wilkes 1965, 122.

⁴² [H]erculi [---] / [S]ex(tus) Aquilli[us ---] / Severus |(centurio) coh(ortis) V[---] / donis donatus ab [Imp(eratore) Traiano bello] / Dacico dec(urio) Salonis et Flano[nae] / l(ocus) d(atatus) d(ecreto) d(ecurionum) (CIL 03, 1940; EDH 053740).

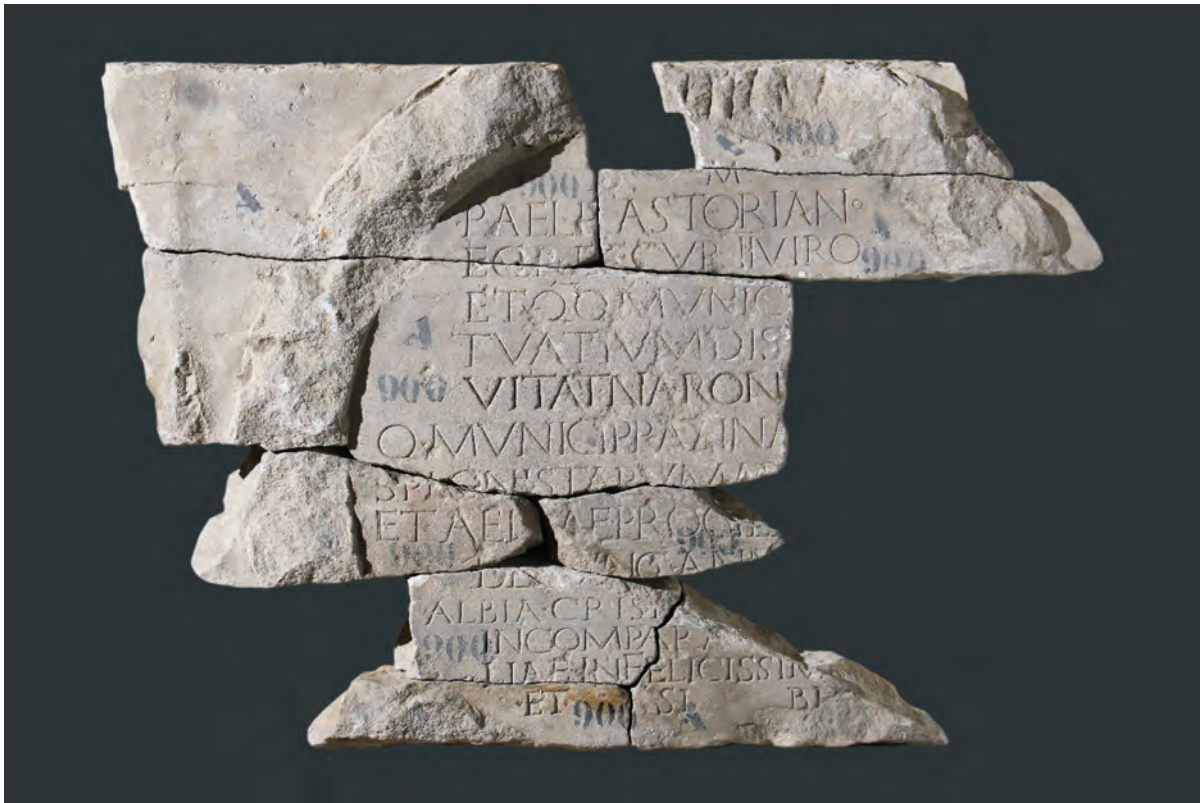
⁴³ Posvetom Herkulu Sever možda u cijelosti ili samo dijelom ispunjava obavezu utroška *summa honoraria* koju, budući da prethodno nije obnašao magistraturu, nije uplatio ranije; Glavičić 2002, 502.

⁴⁴ Wilkes 2002, 93; Matijević 2019, 164.

⁴⁵ De la Bédoyère 2017, 206.

⁴⁶ Starac 2000, 77.

⁴⁷ D(is) M(anibus) / P(ublio) Ael(io) -----Rastoriano / eq(uo) p(ublico) decur(ioni) Iiviro / et q(uin)q(uennali) munic(ipii) [Bis]/tuatium dis(p(unctori) ci)/vitat(is) Naron(ens(ium)) / q(uaestori) municipp(iorum) Azina(tium) / Splonistarum Ar[upin(orum)] / et Ael[i]ae Procili[anae?] / defunct(ae) ann(orum) [---] / Albia Crisp[ina?] coniugi / incompara[bili] et fi[liae] infelicissim[ae] / et sibi (CIL 03, 08783 (+ p. 2136, 2326); ILS 7163; EDH 052758).

Slika 2. Spomenik P. Elija Rastorijana, foto Tonći Seser⁵⁰

doseljeničkog, sjevernoitalskog porijekla, iz porodice koja je u Saloni pripadala samom vrhu.⁴⁸

Publije Elije Rastorijan obavljao je različite dužnosti u sljedećim mjestima: Bistue Vetus, Bistue Nova, Naron, Azina, Splonum i Arupium. Wilkes u analizi uspona domaćih porodica u gornje slojeve provincijskog dalmatinskog društva smatra da je Salona, sa svojom velikom populacijom i većim brojem italijanskih naseljenika, odolijevala novim porodicama duži period pa, i kada su bili primljeni, radilo se samo o najbogatijim ljudima iz unutrašnjosti, s interesima u velikom broju gradova, koji su mogli priuštiti da obavljaju skupe gradske poslove. Prema njegovom mišljenju među takve ljude spada Publije Elije Rastorijan.⁴⁹ Sudeći prema brojnim gradovima u kojima je obavljao razne dužnosti, od unutrašnjosti do obale, čini se da su njegovi poslovni i politički interesi zaista postojali širom provincije, tj. da je njegov utjecaj bio poprilično velik.

Postoje različite interpretacije njegove municipalne karijere. Vjerovatno je najviše rasprava izazvalo čitanje nepotpunog imena mjesta s natpisa koje su neki čitali kao Butuatium, tj. Butua (Budva). Prema Bojanovskom, koji se pozivao na restituciju koju je ponudio Bulić 1885. godine, vjerovatno se ipak radi o mjestu Bistue (Bistuatium).⁵¹ Ako usvojimo čitanje koje je ponudio Bojanovski, onda možemo pretpostaviti da je upravo u tom gradu P. Elije Rastorijan obavljao funkciju dekuriona, duovira i kvin-kenala. Već je Carl Patsch doveo u korelaciju spomenik iz Kaštel Sućurca s mjestom Bistue.⁵² Wilkes je ranije tvrdio da je Rastorijan bio dekurion i duovir u Saloni, a petogodišnji duovir u Bistue Vetus i Bistue Nova.⁵³ Ipak, kako Čače logično primjećuje, treba uzeti u obzir da su časti poredane u pravilnom uzlaznom nizu – dekurion, duovir, petogodišnji duovir – i da ih je, prema tome, sve redom Rastorijan obnašao u istom

⁴⁸ Čače 2001, 87.

⁴⁹ Wilkes 1969, 317.

⁵⁰ Spomenik se danas nalazi u Epigrafičkoj zbirci Arheološkog muzeja u Splitu pod inventarnim brojem AMS-A-900.

Ovom prilikom se zahvaljujemo djelatnicima muzeja na ljubaznosti i ustupljenoj fotografiji za potrebe ovog rada.

⁵¹ Bojanovski 1974, 134-135; 1988, 159.

⁵² Patsch 1893, 705.

⁵³ Wilkes 1969, 317.

gradu, dakle Bistui.⁵⁴ Od ostalih dužnosti treba spomenuti funkciju dispunktora u Naroni te kvestora u gradovima Azina, Splonum i Arupium.

Čače također navodi da je Elije Rastorijan vjerovatno bio rodom upravo iz Bistue.⁵⁵ Prema našem mišljenju sasvim je moguće da je bio porijeklom iz ovog mjesta u unutrašnjosti provincije. Tome u prilog svjedoči žensko ime *Aelia Prociliana* koje se navodi na spomeniku, a koju Bojanovski iz nekog razloga smatra njegovom ženom. Čini nam se da je njegova supruga ipak *Albia Crispina*, ali je ime druge ženske osobe odličan indikator njenog porijekla, a time i Elija Rastorijana, jer se na nekoliko spomenika iz Zenice navode slična ženska imena (*Flavia Procilla, Aurel. Procula, Aurel. Procilla, Procula* itd).⁵⁶

Teško je reći je li obavljao neku magistratsku funkciju u provincijskom centru Saloni. U svakom slučaju, očito je posljednje dane života provodio na imanju u obližnjem Kaštel Sućurcu. Možda je kupio neko imanje na tom mjestu ili je eventualno njegova supruga imala ili naslijedila zemlju u blizini Salone.

Marcus Ulpius Gellianus

Vrlo važnu ulogu u razvoju rimske lokalne administracije odigrali su *curatores rei publicae*. Radi se o instituciji koja se prvi put javila za vrijeme Flavijevaca, a veći značaj dobiva u 2. stoljeću, kada centralna vlast nastoji uspostaviti bolju finansijsku kontrolu nad lokalnim organima vlasti. Na početku je kuratore imenovao car iz reda senatorskog ili viteškog staleža, uz obavezu da nisu porijeklom iz grada gdje su trebali vršiti dužnost.⁵⁷ Do kraja drugog stoljeća funkcija je postala široko rasprostranjena i mnogi važniji ljudi u provinciji, posebno vitezovi i oni koji su držali pozicije provincijskih svećenika, birani su za kuratore.⁵⁸ Njihove obaveze bile su jasno ograničene na regulaciju i nadzor javnih finansijskih gradova u kojima su bili imenovani, bez ikakvih ovlasti u drugim sferama javnog života poput

građanske ili krivične jurisdikcije.⁵⁹ Ova institucija je tokom vremena doživjela veliku transformaciju. Naime, u trećem stoljeću *curator rei publicae* postaje redovna služba na koju su imenovani lokalni dostojanstvenici od strane gradskog vijeća, uz potvrdu imenovanja od strane cara. U četvrtom stoljeću kurator je postao municipalni administrator kojeg biraju kurijali svake godine u isto vrijeme kad i magistrature, zapravo služeći kao "gradonačelnik" ili glavni općinski službenik grada.⁶⁰

U provinciji Dalmaciji kao *curator* zabilježen je *Marcus Ulpius Gellianus* koji je, u skladu s tadašnjom praksom u Carstvu, poziciju kuratora obavljao u nekoliko dalmatinskih gradova.⁶¹ Imao je status rimskog viteza (*eques Romanus*), odnosno spadao je u najviše društvene strukture provincije Dalmacije.⁶² Gelijan je u municipiju S. Serapisu i Izidi podigao spomenik na kojem se navodi da mu je povjerena uloga kuratora u gradovima Arbi, Metulu, Splonumu⁶³ i Malvesiatumu. Prema mišljenju Glavičića, službu je obavljao početkom 3. stoljeća, jer se nakon Septimija Severa i Karakale institucija preobrazila u stalnu municipalnu službu u cijelom Carstvu, a tada se kuratori biraju među članovima gradskoga vijeća.⁶⁴

⁵⁹ Burton 2004, 337.

⁶⁰ Curchin 2014, 280; U četvrtom stoljeću uglavnom se radilo o osobama koje su bile porijeklom upravo iz tih gradova i često imali neku visoku funkciju, najčešće flamera. U trećem stoljeću, posebno u prvoj polovini, takvu situaciju je bilo teško zamisliti; Lucas 1940, 62.

⁶¹ *Serapidi / et Isidi M(arcus) / Ulp(ius) Gellia-/nus eq(ues) R(omanus) 5/ cur(ator) Arben/si(um) Metlensi(um) / Splonista(rum) / Malvesati(um)* (AE 1948, 0242; AE 1961, 0298; ILJug I, 73; EDH 021891).

⁶² Najbolji pregled osoba viteškog staleža u provinciji Dalmaciji dao je Wilkes 1970, 529-551.

⁶³ Zanimljivo je da Splonum predstavlja jedini grad u provinciji Dalmaciji gdje su zabilježena dva kuratora. Pored M. Ulpija Gelijana, ovu funkciju u Splonumu vršio je Tit Flavije Agrikola. Očito je u ovom gradu u više navrata dolazilo do problema u funkcionisanju javnih finansijskih te je bio nepohodan angažman kuratora. U rimskoj državi poznato je samo nekoliko gradova koji su imali kuratora imenovanog više puta. U Aziji su to bili Efes (5), Afrodisija (3) i Pergam, Sinada, Trales (2). U sjevernoj Africi sedam gradova je imalo dva kuratora (Bulla Regia, Kartaga, Furnos Minus, Leptis Magna, Thamugadi, Thurburbo Minus i Thysdrus), dok su u zapadnim provincijama u takvoj situaciji bila tri grada: Italica (3), Avenio i Splonum po dva; Burton 2004, 339.

⁶⁴ Glavičić 2002, 511-512; Prema EDH, ovaj spomenik se datira u širokom vremenskom intervalu 101-200. godine.

⁵⁴ Čače 2001, 88.

⁵⁵ Ibid.

⁵⁶ Patsch 1893, 705.

⁵⁷ Burton 1979, 466.

⁵⁸ Wilkes 1970, 540.

S obzirom na to da je predviđeno da samo osobe od ugleda mogu obavljati funkciju kuratora, očito je M. Ulpije Gelijan spadao u kategoriju provincijskih dostojanstvenika. Teško je vidjeti neku pravilnost u obavljanju ove funkcije u njegovom slučaju jer se radi o gradovima s različitih strana provincije, Arbi i Metulumu u sjeverozapadnom, a Splonumu i Malvesatiumu u istočnom dijelu. Očito se radilo o gradovima koji su u nekom trenutku imali određenih problema i Gelijan ih je, prema uputama samog cara ili gradskog vijeća, nastojao riješiti. Nije poznato o kojim konkretnim zadacima se radilo niti znamo je li ih Gelijan riješio.⁶⁵ Činjenica da je obavljao ovako važnu dužnost u četiri različita grada svjedoči o tome da je Gelijan uživao veliko povjerenje, vjerovatno i od lokalne zajednice, ali i cara, te su mu povjeravani kompleksni poslovi. Gelijan je djelovao upravo u periodu kada je ova funkcija prolazila kroz veliku transformaciju, iz faze kada su kuratori bili carski agenti u provincijama do perioda kada su ih imenovala gradska vijeća, a carevi potvrđivali, tako da je zaista teško reći od koga je ustvari primao uputstva ili naredbe.

Zaključak

Lokalni uglednici, članovi gradskih vijeća i magistrati predstavljali su jedan od stubova života u rimskim provincijama. Upravo su oni svojim aktivnostima i ambicijama davali dinamiku u političkom životu municipija i kolonija, a vjerovatno su bili, uz još neke društvene strukture, i nosioci onih procesa koje nazivamo zajedničkim imenom romanizacija. Primjeri koje smo obradili svjedoče o procesima koji su se odvijali u provinciji Dalmaciji uglavnom od vremena dinastije Flavijevaca, čija je politika dala zamah lokalnim elitama da se više uključuju u politički život ne samo vlastitog grada nego i u drugim urbanim centrima Dalmacije.

Slučajevi poput Tita Flavija Agrikole i Publija Elija Rastorijana pokazuju jasnu tendenciju jačanja lokalnih elita iz unutrašnjosti, koje su svoju moć, poslovne i političke interese proširili i na ostatak provincije. Čini se da je jedan od krajnjih ciljeva ljudi njihovog profila bila politička

i društvena afirmacija u Saloni kao centru provincije, budući da se čak tri od pet primjera povezuju upravo s ovim gradom. Mobilnost je za ove ljude ustvari predstavljala modus za realizaciju tih ambicija. S druge strane, Marko Flavije Fronto nije do kraja iskoristio realnu političku moć koju je stekao u Dokleji i općenito u provinciji Dalmaciji, jer nije stekao status viteza, ali se postavlja pitanje je li to uopće bio njegov cilj ili je do toga možda i došlo u nekoj kasnijoj fazi, ali o tome nema nikakvih dokaza. Nažalost, ovaj segment njegove karijere ostaje u domenu pretpostavki. Naravno, mobilnost provincijskih elita na magistratskim, dekurionskim i svećeničkim pozicijama nije donosila korist samo njima. Gradovi u kojima su spomenute ličnosti obavljale svoje dužnosti svakako su imali određene benefite od njih, prije svega kroz naknade koje su bili dužni davati po različitim osnovama. Na taj način su ovi gradovi imali višestruku korist, lakše su popunjavali gradsko vijeće, a također su popunjavali gradski budžet.

Primjer Marka Ulpija Gelijana vrlo je interesantan, kako iz perspektive unutarprovincijske mobilnosti, tako i podataka koji se navode na njegovom spomeniku iz Pljevalja. U njegovom slučaju vrlo su zanimljivi podaci koji nisu navedeni o njegovoj karijeri. On je vjerovatno imao vrlo bogat *cursus honorum*, uz magistratske i svećeničke funkcije, ali se na njegovom natpisu navodi samo viteški status i pozicija kuratora, što je u njegovoj percepciji o značaju funkcija koje je obavljao očito bilo primarno.

Na osnovu analiziranih spomenika vidljivo je da je ova vrsta mobilnosti bila aktuelna na kraju 1. i u prvoj polovini 2. stoljeća, kada su municipalne funkcije imale određenu važnost i prestiž za lokalne elite u provincijama. Iz kasnijeg perioda navodi se samo vitez Gelijan, čija je funkcija kuratora ustvari i nastala kao reakcija centralnih vlasti na probleme koji su se javili na lokalnoj razini.

⁶⁵ Opširnije o dužnostima i funkcijama kuratora vidjeti: Burton 1979, 474-477.

Summary

The mobility of the elite in the Roman Province of Dalmatia

Local elites formed an important segment of Roman administration in the provinces. In this paper, we focused on members of local elites who held priestly, decurion and magisterial functions in different cities in the province of Dalmatia. In other parts of the Roman world, such as Hispania, this type of movement is called geographic mobility. A total of five examples from Dalmatia, i.e. epigraphic monuments that mention these dignitaries, have been treated. *Marcus Flavius Fronto*, an official originally from the town of Doclea, performed magisterial and priestly duties in several towns in the southeast of the province. His *cursus honorum* shows that he was a very important political and social figure in this part of Dalmatia. Based on the political and social career he achieved, it was quite expected that he would become a member of the equestrian order, but that probably did not happen. *Titus Flavius Agricola* and *Publius Aelius Rastorianus* also held a number of important functions throughout Dalmatia before settling in Salona, the capital of the province. We can agree with older authors like Wilkes that they represent an example of the incorporation of elites from the interior of the province into the political, social, economic and cultural life of Salona.

Sextus Aquillius Severus held civil and military offices. His *cursus honorum* is somewhat more difficult to reconstruct, but it seems that he was decurion in Salona and Flanona, a city where his family had a great reputation. *Marcus Ulpius Gellianus* belonged to the equestrian order. On the votive monument erected to Serapis and Isis, the data is very reduced. Regardless of the fact that as an *equus Romanus* probably performed various military or civil duties, his monument only mentions the function of *curator* in several Dalmatian cities. Obviously, this function played a very important role in his perception and self-representation, and he considered it necessary to highlight it.

The mobility of provincial elites in magisterial, decurion and priestly positions did not only benefit them. The cities in which the mentioned figures performed their duties certainly had some benefits from them, primarily through the compensations they were obliged to give on various grounds. In this way, these cities had multiple benefits, it was easier to fill the city council, and they also contributed to the city budget.

Popis slika

- Slika 1. Jedan od natpisa na kojem se spominje porodica M. Flavija Fronta, prema EDCS-58000077
- Slika 2. Spomenik P. Elija Rastorijana, foto Tonći Seser

Bibliografija

Skraćenice

- CIL *Corpus Inscriptionum Latinarum* (ed. Th. Mommsen), Berlin 1873: Supplementa 1889–1902.
- EDCS Epigraphik-Datenbank Clausß / Slaby (Manfred Clausß / Anne Kolb / Wolfgang A. Slaby / Barbara Woitas)
- EDH Epigraphische Datenbank Heidelberg (project: Gottfried-Wilhelm-Leibniz-Preis (DFG) by prof. Géza Alföldy)
- ILJug *Inscriptiones Latinae quae in Iugoslavia inter annos MCMXL e MCMLX repertae et editae sunt* (ed. A. et J. Šašel), Situla 5, Ljubljana 1963 (št. 1-451); *Inscriptiones Latinae quae in Iugoslavia inter annos MCMLX e MCMLXX repertae et editae sunt* (ed. A. et J. Šašel), Situla 19, Ljubljana 1978 (št. 452-1222); *Inscriptiones Latinae quae in Iugoslavia inter annos MCMII et MCMXL repertae et editae sunt* (izd. A. et J. Šašel), Situla 25, Ljubljana 1986 (št. 1223-3128).

Literatura

- Alföldy, G. 1965, *Bevölkerung und Gesellschaft der römischen Provinz Dalmatien*, Akadémiai Kiadó, Budapest 1965.
- Bekavac, S. 2019, *Rekonstrukcija karijere Tita Flavija Agrikole*, *Tusculum* 12, Solin 2019, 21-28.
- Bispham, E. 2000, *Carved in Stone: The Municipal Magistracies of Numerius Cluvius*, u: *The Epigraphic Landscape of Roman Italy*, London 2000, 39-75.
- Boatwright, M. 2000, *Hadrian and the Cities of the Roman Empire*, Princeton University Press 2000.
- Bojanovski, I. 1974, *Dolabelin sistem cesta u rimskoj provinciji Dalmaciji*, *Djela XLVII*, CBI 2, ANU-BiH, Sarajevo 1974.

- Bojanovski, I.* 1988, Bosna i Hercegovina u antičko doba, Sarajevo 1988.
- Burton, G. P.* 1979, The Curator Rei Publicae: Towards a Reappraisal, *Chiron* 9, 1979, 465-488.
- Burton, G. P.* 2004, The Roman Imperial State, Provincial Governors and the Public Finances of Provincial Cities, 27 B.C. – A.D. 235, *Zeitschrift für Alte Geschichte* 53 (3), 2004, 311-342.
- Cambi, N.* 1986, Salona i njene nekropole, *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru, Razdio povijesnih znanosti* 25 (12), 1986, 61-108.
- Curchin, L.* 1990, The Local Magistrates of Roman Spain, Toronto 1990.
- Curchin, L.* 2014, The end of local magistrates in the Roman Empire, *Gerión* 32 (32), 2014, 271-286.
- Curchin, L.* 2015, A Supplement to The Local Magistrates of Roman Spain, Waterloo 2015.
- Čače, S.* 2001, Putalj u ranom rimskom razdoblju (1.-3. stoljeće), u: Sv. Juraj od Putalja, Split 2001, 79-114.
- De la Bédoyère, G.* 2017, Praetorian. The Rise and Fall of Rome's Imperial Bodyguard, Yale University Press 2017.
- Edmondson, J.* 2006, Cities and Urban Life in the Western Provinces of the Roman Empire, 30 BCE – 250 CE, u: Potter, David S. (ed.), *A Companion to the Roman Empire*, Blackwell Publishing 2006, 250-280.
- Fishwick, D.* 2002, The Imperial Cult in the Latin West, Volume III: Provincial Cult. Part 2: The Provincial Priesthood, Brill 2002.
- Galsterer, H.* 2000, Local and provincial institutions and government, u: Bowmann, A. K. / Garnsey, P. / Rathbone, D. (ur.), *The Cambridge ancient history*, second edition, XI: The High Empire, A.D. 70 – 192, Cambridge University Press 2000, 344-360.
- Glavičić, M.* 2002, Gradski dužnosnici na natpisima obalnog područja rimske provincije Dalmacije, *Doktorska disertacija, Filozofski fakultet u Zadru, Zadar* 2002.
- Haley, E.W.* 1986, Foreigners in Roman imperial Spain: investigations of geographical mobility in the Spanish provinces of the Roman Empire, 30 B.C. – A.D. 284, *Doktorska disertacija, Columbia University* 1986.
- Jadrić-Kučan, I.* 2010, Carski kult u rimskoj provinciji Dalmaciji, *doktorska disertacija, Sveučilište u Zadru* 2010.
- Jarrett, G. M.* 1971, Decurions and Priests, *The American Journal of Philology* 92, Baltimore 1971, 513-538.
- Lo Cascio E. / Tacoma L. E.* (ur.) 2016, The Impact of Mobility and Migration in the Roman Empire. Proceedings of the Twelfth Workshop of the International Network Impact of Empire (Rome, June 17–19, 2015). Impact of empire, 22. Brill, Leiden – Boston 2016.
- Loma, S.* 2002, Princeps i peregrini incolae u municipiju S(plonistarum ?). Epigrafski prilog istoriji romanizacije u provinciji Dalmaciji, *Živa Antika* 52, 2002, 143-179.
- Lucas, C.* 1940, Notes on the Curatores rei Publicae of Roman Africa, *The Journal of Roman Studies* 30 (1), 1940, 56-74.
- Matijević, I.* 2019, Salonitanski natpisi vojnika i veterana na upravnim i vjerskim službama u nekim gradovima rimske Dalmacije, *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji* 44 (1), 2019, 153-174.
- Melchor Gil, E.* 2011, Movilidad geográfica de las élites locales de la Bética, u: Iglesias Gil, J. M. / Ruiz-Gutiérrez, A. (ur.), *Viajes y cambios de residencia en el mundo romano*, 2011, 119-153.
- Mouritsen, H.* 1998, The Album from Canusium and the Town Councils of Roman Italy, *Chiron* 28, 1998, 229-254.
- Nicols, J.* 2006, The civic religion and civic patronage, u: de Blois, L. / Funke, P. / Hanh, J. (ur.), *The Impact of Imperial Rome on Religions, Ritual and Religious Life in the Roman Empire*, Proceedings from the Fifth Workshop of the International Network Impact of Empire (Roman Empire, 200 B.C. – A.D. 476) Münster, June 30 – July 4, 2004, Leiden – Boston 2006, 41-54.
- Patsch, C.* 1893, Rimski natpisi iz doline Lašve, *GZM, V, sv. 4, Sarajevo* 1893, 700-707.
- Pelcer-Vujačić, O.* 2019, The civic identity of the elite in the Roman settlements of south-eastern Dalmatia, u: *Interconnections in the Mediterranean through time: Montenegro and Italy. Bridges: Italy Montenegro series vol. 1, Rim* 2019, 101-116.
- Salway, B.* 2000, Prefects, patroni, and Decurions: A New Perspective on the album of Canusium, u: Cooley A. (ur.), *The Epigraphic Landscape of Roman Italy*, London 2000 (BICS Suppl. 73), 115-171.
- Sergejevski, D.* 1940, Rimski natpisi novi i revidirani, *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine, Vol. LII, Sarajevo* 1940, 15-26.
- Slootjes, D.* 2011, Local Elites and Power in the Roman World: Modern Theories and Models, *Journal of Interdisciplinary History* XLII (2), Autumn 2011, 235-249.
- Starac, A.* 2000, Rimsko vladanje u Istriji i Liburniji II. Društveno i pravno uređenje prema literarnoj, natpisnoj i arheološkoj građi. Arheološki muzej Istre, Liburnija, Pula 2000.
- Wierschowski, L.* 2001, Fremde in Gallien-‘Gallier’ in der Fremde. Die epigraphisch bezeugte Mobilität in, von und nach Gallien vom 1. bis 3. Jh. n. Chr., Stuttgart 2001.

Wilkes, J. J. 1965, 'Σπλονον – Splonum again', *Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae* 13, 1965, 111-125.

Wilkes, J. J. 1969, *Dalmatia*, London 1969.

Wilkes, J. J. 1977, *The population of roman Dalmatia*, u: Temporini, H. (ur.), *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt (ANRW) / Rise and Decline*

of the Roman World, Band 6 *Politische Geschichte (Provinzen und Randvölker: Lateinischer Donau-Balkanraum)*, De Gruyter, Berlin – Boston 1977, 732-766.

Wilkes, J. J. 2002, *A roman colony and its people*, u: Marin, E. (ur.), *Longae Saloniae*, Split 2002, 87-103.

Problem ubikacije Bestoenske biskupije (Ecclesia Bestoensis) – prilog poznavanju ranog kršćanstva na tlu Bosne i Hercegovine

Edin Veletovac
Sarajevo

Abstract: The issue of the location of the Bestoen Diocese (*Ecclesia Bestoensis*) has captured the attention of historiography in the countries of former Yugoslavia, especially Bosnia and Herzegovina and Croatia. Its location is associated with the location of Bistuensium municipium which is attested by six epigraphic monuments. Based on epigraphic monuments and the analysis of written sources and archaeological materials, we will try to determine the location of the municipal seat – the center of the Bestoen Diocese. Afterwards, the information offered in the acts of Salona church councils from 530 and 533, referring to the said diocese and its bishop, will be analyzed.

Key words: Late Antiquity, Early Christianity, Bestoen Diocese, Bistuensium municipium, bishop Andreas

O postojanju bestoenske biskupije zna se samo na osnovu akata dva salonitanska sabora iz 530. i 533. godine. Njen biskup Andrija (Andreas) prisustvovao je u oba navrata, prilikom kojih su on i njegova dijeceza imali značajnu ulogu u vođenim diskusijama. Prvi put, bestoenska biskupija spominje se u uvodnom govoru Honorija II 530. godine, gdje se navodi da je u njoj vladalo veliko siromaštvo, te da nije mogla pomoći ne samo drugima nego ni samoj sebi.¹ U drugom slučaju, na saboru 533. godine, Andrija je zatražio od Honorija II da se bestoenska biskupija od mjesta Kopele (*Copella*) i Arene (*Arena*), pa sve do gradova i bazilika za koje je on nadležan podijeli i na tom području postavi još jedan biskup, a sve u cilju bolje skrbi nad sveštenstvom i stanovništvom koje se nalazi pod njegovom jurisdikcijom.²

¹ Klaić 1967, 77: (...) *Honorius dixit: (...) "sicut nuper bestoensis ecclesie scriptum tenentes agnoscimus, que tanto est divino honore comodata, ut non solum oppressis adesse non cogitet, sed nec sue a deo valeat subvenire pressure."*

² *Ibid.* 84: *Andreas vir venerabilis [episcopus] bestoensis ecclesie dixit: "Necesse nobis est bone institutionis formam libenter amplecti, presertim cum de sacro laudabiliter cogitatur obsequio atque ideo quesso, ut a loco Copella et Arena usque ad has urbes basilicas, que in mea patrocinia continentur, ad proponendum iisdem locum faciatis episcopum pertinere. Tante vexationis labore submoto, aptior mihi sollicitudo sit de*

Ubikacija centra bestoenske biskupije neraskidivo je povezana s lociranjem municipija *Bist...* (*Bistuensium?*), poznatog prvenstveno na osnovu šest epigrafskih natpisa iz Zenice,³ Fazlića⁴ i Varvare⁵. Također, njega spominje *Tabula Peutingeriana* kao putnu stanicu *Bistue Nova*,⁶ te *Kozmografija* Anonimnog Ravenjanina u obliku *Ibisua*.⁷ Dodatnu potvrdu postojanju ovog municipija pruža i tegula s pečatom figline

sacerdotibus plebeque comissa, quanto grex dominicus vicino pastore melius gubernetur."

³ *CIL III*, 12765 = *ILJug I*, 101. (Truhelka 1892, 342; Patsch 1914, 180, sl. 61; Sergejevski 1932, 39-40, No. 104, Fig. 2; Bojanovski 1974, 137, sl. 12; 1988, 158; Mesihović 2011, 43-44); *CIL III*, 12766 + 12762. (Truhelka 1892, 345; Patsch 1914, 176, sl. 51; Sergejevski 1932, 37-38, No. 394, Tfl. XVII; Bojanovski 1988, 158; Mesihović 2011, 47)

⁴ *CIL III*, 12761. (Hoffer 1893, 321-323; Truhelka / Patsch 1893, 704-705; Bojanovski 1974, 136, sl. 11; 1988, 158; Mesihović 2011, 22-23)

⁵ *ILJug III*, 1756. (Patsch 1906, 153 i sl. 2; Bojanovski 1974, 138 i sl. 13; 1988, 158; Mesihović 2011, 133-134); *ILJug III*, 1755 = *AE* 1910, 212. (Patsch 1906, 154 i sl. 3; Bojanovski 1988, 158; Mesihović 2011, 134-135); *ILJug III*, 1753. (Patsch 1906, 154 i sl. 4; Bojanovski 1988, 159; Mesihović 2011, 135). U vezu s municipijem Bistuensium možda je moguće dovesti i epigrafski natpis (*CIL III*, 8783) iz Sućurca kod Splita, na kojem se spominje P. Elije Rastorijan, dekurion, duumvir i kvinkenal municipija [*Bist*]uatium, kako su predložili Bulić i Patsch. (Truhelka / Patsch 1893, 705)

⁶ Škrivanić 1974, 49.

⁷ *Anonym. Ravenn.* IV, 19 = 218.

Bistues.⁸ Iako se rasprave o lociranju ovog municipija vode više od jednog stoljeća, o tome pitanju u naučnoj zajednici još uvijek nije pronađen konsenzus. Ipak, u historiografiji su se do danas iskristalizirala tri glavna lokaliteta gdje bi se ovaj urbani centar trebao nalaziti: Bilimišće u Zenici, Mali Mošunj kod Viteza i Bugojno.⁹

Lokalitet Bilimišće u Zenici, kada se komparira s ostala dva navedena mjesta, pokazuje najveće odlike po pitanju značaja naselja. Tako je, pored već dva navedena epigrafska natpisa s imenom municipija, u Zenici i njenoj okolini pronađen veliki broj arheoloških nalaza koji potvrđuju takvu činjenicu. Na osnovu dva natpisa može se vidjeti da su na području današnje Zenice živjeli sveštenici kulta grada Rima (*sacerdos urbis Romae*),¹⁰ kao i provincije Dalmacije (*sacerdos provinciae Dalmatiae*),¹¹ što samim time implicira i postojanje njihovih hramova. Također, na Bilimišću je pronađen natpis koji spominje jednog rimskog viteza (*vir egregius*).¹² U bližoj i daljoj okolini Zenice pronađeni su ostaci brojnih objekata iz rimskog perioda, a izdvajaju se ostaci termi, nimfeja, mozaik u crno-bijeloj tehnici te keramička peć iz Putovića.¹³ Jedan od nalaza koji je posebno doprinio teoriji da se Bistue Nova, odnosno sjedište bestoenske biskupije, treba tražiti na Bilimišću je kasnoantička dvojna bazilika (*basilica gemina*) u sklopu koje su bila uzidana i dva natpisa koja spominju municipij Bistuensium.¹⁴ Međutim, teoriju da se u Zenici nalazio dotični municipij, odnosno putna stanica, u pitanje je doveo još Ivan Kujundžić, a terenska istraživanja komunikacije Salona – Argentaria iznijela su na vidjelo činjenicu da se njeno područje nalazilo poprilično

izvan tog pravca.¹⁵ Samim time, ova saznanja su mogućnost ubikacije Bistue Nove na područje današnje Zenice svela na minimum.

Bugojno kao potencijalno mjesto gdje se nalazila Bistue Nova najkasnije je izronilo među istraživačima antičke historije ovih prostora. Povod za takvo što bio je nalaz tegule s pečatom figline *Bistues* na lokalitetu Crkvine kod Bugojna.¹⁶ Prvi koji je iznio tezu o potrebi ubiciranja Bistue Nove u Bugojno bio je Ivo Bojanovski, a svoje mišljenje primarno je temeljio upravo na pronalasku ove tegule, kao i na terenskim istraživanjima komunikacije Salona – Argentaria na kojoj se ova putna stanica nalazila.¹⁷ Dodatnu potvrdu ovakvog rješenja problema pristalice ove teorije vidjeli su i u pronađenoj kasnoantičkoj crkvi iskopanoj u Grudinama kod Bugojna (Čipuljići).¹⁸ Međutim, kao što će se u nastavku teksta moći vidjeti, lociranju putne stanice Bistue Nova, odnosno municipija Bistuensium u Bugojno, ne protive se samo epigrafski elementi i razdaljina između pojedinih naselja nego je i sama hipoteza pogrešno postavljena.

Posljednji lokalitet koji se uzima kao jedan od mogućih za lociranje Bistue Nove je Mali Mošunj kod Viteza. Tezu o potrebi dislokacije Bistue Nove iz Zenice u Mali Mošunj prvobitno je obrazložio Ivan Kujundžić, dok ju je dodatno razradio Esad Pašalić.¹⁹ Dokaze za svoju tvrdnju pronašli su u hodološkim elementima, geografskim karakteristikama tog područja, kao i pravcu ceste Salona – Argentaria, slično kao i Bojanovski za Bugojno. Iako na ovom prostoru nije pronađena nikakva epigrafska potvrda municipija Bistuensium za razliku od prethodna dva lokaliteta, pristalicama ovakve ubikacije potvrdu su između ostalog pružali bogati ostaci antičkog naselja koje je na tom mjestu otkriveno.²⁰

Dodatnu konfuziju u vezi s lociranjem centra bistuenskog municipija i određivanja njegovog teritorija unosi i postojanje putne stanice *Bistue Vetus* poznate na osnovu Tabule Peutingeriane,

⁸ Petrović 1960–61, 230.

⁹ O ubikaciji Bistue Nove, detaljno: Škegro 2005, 369-389; 2008a, 111-141.

¹⁰ *CIL III*, 12767. (Truhelka 1892, 343; Patsch 1914, 191; Sergejevski 1932, 39. No. 115, Fig. 1; Imamović 1977, 426 i sl. 194; Mesihović 2011, 59)

¹¹ *CIL III*, 12766 + 12762.

¹² *CIL III*, 12763. (Truhelka 1892, 343; Sergejevski 1932, 43, No. 125, Fig. 5; Imamović 1977, 364-365, sl. 99; Mesihović 2011, 48)

¹³ O nalazima iz Zenice i njene okoline, više: Truhelka 1892, 340-349; Patsch 1914, 141-220; Sergejevski 1932, 35-56 + TfI; Paškvalin 1979, 55-84; Imamović 1977, *passim*.

¹⁴ O bazilici na Bilimišću i pratećim nalazima, više: Truhelka 1892, 340-349; 1931, 129-136.

¹⁵ Više: Kujundžić 1932–33, 253-261; Pašalić 1960, 47-54; Bojanovski 1974, 134-146, 170-174; 1988, 155-168.

¹⁶ Petrović 1960–61, 230.

¹⁷ Detaljno: Bojanovski 1974, 134-146, 170-174; 1988, 155-168.

¹⁸ O bazilici i pratećim nalazima: Petrović 1958, 268-269; Paškvalin 2003, 129-204.

¹⁹ Kujundžić 1932–33, 253-261; Pašalić 1960, 47-51.

²⁰ Truhelka / Patsch 1893, 685-704; Kujundžić 1916, 477-496.

kao i *Kozmografije* koja je navodi pod nešto izmijenjenim imenom *Bistue Betus*.²¹ Pronalazak tri epigrafska natpisa sa spomenom municipija *Bistuensium* u Varvari i postojanje putne stanice *Bistue Vetus* uticali su na to da se izrodi pretpostavka o postojanju dva municipija na današnjem centralnobosanskom području. Prema Carlu Patschu, koji je prvobitno elaborirao takvu tezu, jedan se nalazio u Zenici, i njega je poistovjetio s putnom stanicom *Bistue Nova*, dok je drugi locirao u Varvaru, te ga izjednačio s *Bistue Vetus*.²² Sve do pojave Ive Bojanovskog, Patscheva teza o dva municipija bila je opšteprihvaćena, s tim da je postojala razlika u zavisnosti od autora prilikom ubikacije ovih naselja.

Međutim, kao što je Bojanovski pokazao, komparativna analiza spomenika iz Zenice, Fazlića i Varvare ne pokazuje nikakvu razliku u grafiji imena *Bist...*, a na svima njima se nalazi identična formula (*mun. Bist.*), što predstavlja jasan dokaz da svaki od njih navodi ime jednog te istog municipija, odnosno da se radi o jedinstvenom municipalnom teritoriju.²³ U prilog jedinstva ove oblasti govori i postojanje bestoenske biskupije koja se, kao i ime municipija na spomenicima, sastoji od samo jednog imenskog člana. Također, veoma bitno je što se iz Andrijine molbe na Drugom salonitanskom saboru 533. godine može jasno vidjeti da je njegova biskupija zauzimala veoma prostrano područje. To je u skladu s pretpostavkom o jedinstvu teritorija koje se stavlja pod jurisdikciju municipija *Bistuensium* na osnovu raširenosti epigrafskog materijala s njegovim imenom.

Osim dvije putne stanice *Bistue Vetus* i *Bistue Nova* poznate iz *Tabule Peutingeriane*, nijedan drugi aspekt ne pruža naznaku da se na centralnobosanskom području mogu tražiti dva municipija koji dijele isti prvi imenski član. Upravo zanemarivanje karaktera ovih mjesta s *Tabule Peutingeriane* dovelo je do toga da ova teza i

danas ima svoje zagovaratelje. Dakle, pored jednog sigurno zasvjedočenog municipija, na *Tabuli* postoje i dvije putne stanice koje s njim dijele identičan prvi imenski član. Poistovjećivanje municipija *Bistuensium* s putnom stanicom *Bistue Nova*, odnosno sijelom bestoenske biskupije, sasvim je opravdano kada se u obzir uzmu podaci koje donosi epigrafska građa, pisani izvorni materijal, kao i rezultati hodoloških istraživanja provedenih na komunikaciji *Salona – Argentaria*.

Međutim, šta je onda sa stanicom *Bistue Vetus*, odnosno njenim izjednačavanjem s navodnim municipijem u Varvari? Već navedena komparacija spomenika iz Zenice i Fazlića s onima iz Varvare govore da nema niti jednog razloga da se tu traži dodatno municipalno središte. Da se u Varvari zaista nalazio centar još jednog municipija, onda bi sasvim sigurno iza skraćeniце *Bist.* stajao još jedan dopunski član koji bi ukazivao na međusobnu razliku između dvije *Bistue*, kao što je to u slučaju putnih stanica. *Bistue Vetus* kao toponim poznat je samo na osnovu *Tabule Peutingeriane* i *Kozmografije* Anonimnog Ravenjanina. Iako se u potonjem djelu za navedena mjesta koristi riječ *civitas*, što je u skladu s razdobljem kasne antike, sasvim je jasno da autor u velikoj mjeri nabraja putne stanice iz ranijih itinerara.²⁴ Na osnovu toga je moguće zaključiti da se u ovom imenu i ne može tražiti ništa drugo, a pogotovo ne municipalno središte.

No, gdje se onda nalazila ova putna stanica? Za konačnu ubikaciju *Bistue Vetus* i *Bistue Nova*, odnosno municipija *Bistuensium* (*Ecclesia Bestoensis*) potrebno je uvrstiti podatke koje pružaju *Tabula Peutingeriana* i *Kozmografija* Anonimnog Ravenjanina te rezultate dosadašnjih terenskih istraživanja na komunikaciji *Salona – Argentaria*.²⁵ Međutim, prije svega je potrebno eliminirati lokalitete koji na osnovu ovdje prezentirane analize očigledno ne mogu biti tačke na kojima se traže ova dva mjesta. Osim već navedenih hodoloških razloga koji govore da

²¹ Škrivanić 1974, 49; *Anonym. Ravenn.* IV, 16 = 211.

²² Patsch 1906, 151-159; Njegovo mišljenje je imalo veliki utjecaj na tadašnje, ali i kasnije istraživače koji su se bavili ovom problematikom, te je u određenoj mjeri ostalo prisutno sve do danas. Patscheva teza o dva municipija postala je široko raspostranjena u naučnoj zajednici, a i u modernom dobu je zastupljena kod pojedinih autora, s tim da se oni nužno ne slažu oko lokaliteta gdje su ta mjesta locirana. (O ubikaciji *Bistue Nova* i *Bistue Vetus*, detaljno: Škegro 2005, 369-389; 2008a, 111-141)

²³ Bojanovski 1974, 139-141; 1988, 158-159.

²⁴ Čače 1995, 13.

²⁵ Kada je u pitanju porijeklo nastanka *Bistue Nova*, Bojanovski (1974, 163-165) iznosi teoriju prema kojoj su rimski građani iz duvanjske *Bistue* navodno osnovali novo naselje s istim imenom. Autor ovog rada smatra da navedeno razmišljanje nema uporište u stvarnosti, s obzirom na to da Bojanovski ne nudi nikakve dokaze za takvo što te se ono u ovom radu odbacuje s obzirom na to da se za ubikaciju *Bistue Vetus* predlaže druga lokacija.

se Zenica pojavljuje prilično sjevernije od pravca nekadašnje komunikacije Salona – Argentaria na kojoj se nalazi i Bistue Nova, u prilog njenog lokaliziranja na ovo područje mogu se dovesti u pitanje i epigrafski natpisi na koje se zagovornici ovakvog rješenja pozivaju. Razlog tome može se pronaći u jednoj sasvim logičnoj interpretaciji konteksta gdje su se spomenici nalazili. Ako se na jednom nadgrobnom spomeniku dekuriona spominje ime municipija, to ne mora automatski značiti da se tu nalazio i njegov centar.²⁶ U suprotnom bi se on mogao tražiti na sva tri lokaliteta gdje se spominje municipij Bistuensium. Osim toga, nije pretjerano logično naglašavati ime municipija na spomeniku, ukoliko se on nalazi u njegovom središtu, gdje svaki stanovnik zna o kome se tačno radi. Primjeri izostavljanja imena municipija na spomenicima dekuriona koji su pokopani u istom gradu gdje su i obavljali dužnost mogu se pronaći širom rimske provincije Dalmacije.²⁷ Potpuno je drugačija situacija s dekurionima koji su sahranjeni izvan samog gradskog areala municipija ili njegove teritorijalne oblasti. U tome slučaju ime municipija se skoro pa obavezno navodi. Direktna analogija za takvo što može se pronaći u unutrašnjosti provincije Dalmacije, i to na primjeru Publija Aplija Plasa, dekuriona municipija Diluntuma, čiji je spomenik pronađen u Trebimlju, daleko izvan urbanog jezgra koje se nalazilo na području današnjeg Stoca.²⁸ Sve ovo govori da, iako se u Zenici nesumnjivo nalazila veoma značajna urbana cjelina koja je pripadala teritorijalno-administrativnom ustroju municipija Bistuensium, njegovo središte sasvim sigurno treba tražiti na drugom mjestu.

Drugi lokalitet koji je potrebno odbaciti kao kandidata za ubikaciju Bistue Nova, odnosno nije ga moguće prihvatiti za plauzibilno rješenje, jest Bugojno. To bi bilo u kontradiktornosti s podacima koje pruža *Tabula Peutingeriana*, ali treba napomenuti da se ni drugi elementi ne mogu tretirati kao relevantni za iznošenje ovakve konstatacije. Posebno se to odnosi na epigrafski materijal čija je analiza vrlo upitna. Jedan od glavnih dokaza za ubikaciju centra bestoenskog municipija na prostor Bugojna bio je pronalazak tegule

s pečatom figline *Bistues*.²⁹ Međutim, predlagati ubikaciju municipalnog središta na temelju nalaza tegule s istoimenim žigom ne može se okarakterisati nikako drugačije nego kao proizvoljno. To što je na području Bugojna postojala fabrika za proizvodnju cigle/crijepa ne znači i da se tu nalazilo municipalno središte. Špekulativnog karaktera je također ipretpostavka da se “rimska firma zvala Bistues (današnja nosi ime “Vrbas”, a ranije “Braun”) i to najvjerojatnije po imenu samog mjesta u kojem se opeka i proizvodila”.³⁰ Razlog zbog čega ovaj argument ima relativnu vrijednost je taj što se na osnovu imena figline može zaključiti da je ona bila u državnom vlasništvu, a to znači da bi, bez obzira na mjesto gdje se nalazila u okviru bistuenskog municipija, i dalje imala identičan naziv. Ova figlina je daleko radila na lokalitetu Crkvine kod Bugojna, ne zato što je centar municipija morao biti tu, već sasvim logično zbog toga što je to bilo područje bogato glinom. Ostali važni faktori koji se moraju uzeti u obzir prilikom situiranja figline na određeno mjesto su snabdijevanje vodom i drvetom (ogrjev). Isto tako, ne treba odbaciti realnu mogućnost da je, s obzirom na njegovu veličinu, na prostoru bistuenskog municipija postojalo više ovakvih figlina, koje su proizvodile tegule, imbrekse i cigle s pečatom *Bistues*. Stoga se povezivanje imena figline s navodnim centrom municipija Bistuensium može okarakterisati samo kao neargumentovana konstrukcija.

Ukoliko se centar municipija Bistuensium nije nalazio ni u Zenici, a niti u Bugojnu, onda preostaje da se razmotri zbog čega je Mali Mošunj kod Viteza označen u radovima pojedinih autora kao potencijalni lokalitet gdje se on treba tražiti. Istraživanja na više lokaliteta u Malom Mošunju kod Viteza pokazala su da se ovdje nalazilo značajno rimsko naselje iza kojeg su ostali bogati ostaci. Pored brojnih epigrafskih spomenika (od čega su tri miljokaza), koji su većinom fragmentarnog karaktera, ovdje je pronađeno i nekoliko rimskih zgrada, dio kipa u prirodnoj veličini, reljefi, keramika te novac iz različitih razdoblja rimske uprave.³¹ Veoma značajno otkriće

²⁶ Bojanovski 1988, 140-141.

²⁷ Npr. *CIL III*, 8441; *CIL III*, 2773; *CIL III*, 1942; *CIL III*, 2082.

²⁸ *AE* 1980, 0677 = *AE* 1939, 0300 = *ILJug III*, 1740.

²⁹ O otkriću tegule *Bistues*, vidi: Petrović 1960–61, 230-231; O ubikaciji na prostor Bugojna na osnovu epigrafskih natpisa, vidi: Bojanovski 1974, 142-146; 1988, 162.

³⁰ Bojanovski 1988, 162.

³¹ Truhelka 1890, 188-190; Truhelka / Patsch 1893, 685-704; Hoffer 1895, 54-58; Kujundžić 1916, 477-496; Pašalić 1975, 177.

bio je i pronalazak kasnoantičke crkve, kao i njoj pratećih grobnica na svod.³² Za čitav ovaj period objektu se nije pristupilo s namjerom ozbiljnog sistematskog istraživanja, pa tako ni do danas nije poznat tlocrt ove građevine. Ipak, oko crkve su pronađeni ostaci kamenog namještaja, poput odlomaka menze, zatim dva kapitela od stupa menze, ulomci tranzene, reljefna ploča i dr.

Iako u Malom Mošunju nisu pronađene potvrde municipalnog statusa, više drugih elemenata govori u prilog tome da je ovo naselje svakako izgledniji kandidat za ubikaciju Bistue Nova. Lociranje dotičnog naselja veoma je važno i zbog toga što će u isto vrijeme pomoći odrediti gdje se nalazila Bistue Vetus, jer će to biti jedina konkretnija smjernica za rješenje potonjeg problema. Prije svega, potrebno je okrenuti se podacima koje navodi *Tabula Peutingeriana* i komunikaciji Salona – Argentaria, na kojoj se nalaze dvije Bistue (*Bistue Vetus – XXV – Ad Matricem – XX – Bistue Nova*).³³ Prema njoj, razdaljina između Bistue Vetus i Bistue Nova iznosi 45 m. p., odnosno 66–67 km.

Pretpostavku da se Bistue Nova nalazila u Malom Mošunju prvi je elaborirao Ivan Kujundžić, prihvatio Dimitrije Sergejevski, a dodatno razradio Esad Pašalić.³⁴ Ovo naselje se za vrijeme rimske uprave nalazilo na značajnoj komunikaciji čiji je pravac Duvno – Mokronoge – Ravanjsko polje – Rumboci kod Varvare – Bistrica kod Gornjeg Vakufa – Mali Mošunj u većoj mjeri ustanovljen na terenu.³⁵ S obzirom na to da ubikacija Bistue Vetus u Tomislavgrad (Duvno) i Bistue Nova u Bugojno otpadaju kao jedne od mogućnosti, tako ni pravac ceste Salona – Argentaria na dionici Duvno – Otinovci (Ad Matricem) – Bugojno nije ispravan, odnosno potrebno ga je provesti drugim područjem.³⁶ Zbog toga su rezultati istraživanja do kojih je došao Pašalić shodniji za uzeti u razmatranje prilikom rekonstrukcije ovog odsjeka ceste Salona – Argentaria, s tim da će se predloženi pravac ceste od Rumboka – Varvare pa do Gornjeg Vakufa

ponovo analizirati. Pored komunikacije na kojoj se naselje iz Malog Mošunja nalazilo, značaj mu daje i veliki broj prahistorijskih gradina koja se nalaze u njegovoj neposrednoj okolini.³⁷ Uporedi li se to stanje s prostorom Zenice i Bugojna, može se vidjeti da je ono neuporedivo drugačije s obzirom na to da je broj lokaliteta iz ovog razdoblja mnogo manji.³⁸ Ova činjenica je veoma važna jer pokazuje da je koncentracija naseljenosti na prostoru oko Viteza u predrimskom dobu bila velika te da je tu vjerovatno postojao jedan veći centar kojem su gravitirala ostala naselja. Upravo na takvim i sličnim mjestima Rimljani su osnivali municipalna središta. U prilog ovakvom rješenju ubikacije Bistue Nova govori i ime sela Bestovljani, koje se nalazilo nedaleko od Malog Mošunja.³⁹ Iako je ova činjenica iznijeta prije skoro jednog stoljeća, ona se umnogome zanemaruje kada je u pitanju istraživanje ovog problema. Bez obzira na to što su određeni autori u nekim današnjim nazivima neopravdano tražili kontinuitet s pojedinim antičkim toponimima, u ovom slučaju je indikativno što se sigurno može tvrditi da se selo Bestovljani nalazilo u sklopu područja koje je zauzimao nekadašnji bestoenski municipij ili biskupija, i ne samo to, već je ono gravitiralo značajnoj urbanoj aglomeraciji koja se nalazila u Malom Mošunju.

Na osnovu analize sva tri lokaliteta, može se zaključiti da je Mali Mošunj najozbiljniji kandidat za ubikaciju Bistue Nove. Iako dokazi za takvu pretpostavku nisu isključive prirode, činjenice koje govore protiv druge dvije lokacije (Zenica i Bugojno) ovakvo mišljenje čine još plauzibilnijim. Kako je, dakle, pravac ceste Salona – Argentaria od Tomislavgrada (Duvna) išao preko Ravanjskog polja u Gornji Vakuf i dalje nastavlja prema Malom Mošunju, na tom dijelu treba tražiti i Bistue Vetus, odnosno *Ad Matricem*. Putna stanica Ad Matricem koja se nalazi XX m. p. (oko 30 km) od Bistue Nove, u zavisnosti od vođenja pravca ceste Salona – Argentaria, ubicirana je na različita mjesta.⁴⁰ Vodeći cestu od Malog Mošunja, odnosno od sjevera prema jugu, prvo značajnije mjesto do kojeg se dolazi je Gornji Vakuf. Upravo se na tom području vje-

³² Kujundžić 1916, 485-487, 489-490; Basler 1972, 94-97.

³³ Škrivanić 1974, 49.

³⁴ Kujundžić 1932-33, 253-261; Sergejevski 1932, 36-37; Pašalić 1960, 47-51.

³⁵ Pašalić 1953a, 278-283, skica I i 2; 1960, 38-44, 47-51, karta III i IV.

³⁶ O tragovima rimske ceste između Duvna i Bugojna, vidi: Bojanovski 1974, 160-174; 1988, 163-164.

³⁷ AL, AK regija 13, praistorijsko doba.

³⁸ AL, AK regija 12 i 13, praistorijsko doba.

³⁹ Kujundžić 1932-33, 260-261.

⁴⁰ O ubikacijama Ad Matricem, vidi: Bojanovski u: AL I 1988, 156.

rovatno nalazila putna stanica Ad Matricem.⁴¹ Pored toga što je ovim krajem prolazila rimska cesta, u Gornjem Vakufu i njegovoj okolini nalazi se na tragove bogatih ostataka rimskog naselja.⁴² Također, na pojedinim lokalitetima otkriveni su ostaci željezne troske, dok su uz obale Bistrice i Krupe pronađeni dokazi na osnovu kojih se može zaključiti da je ovdje vršena eksploatacija zlata.⁴³ Ovo bi bilo u skladu s činjenicom da je primarna namjena komunikacije Salona – Argentaria bila povezati bogate rudonosne oblasti unutrašnjosti provincije Dalmacije s njenim centrom. Iako na ovom području nisu vršena sistematska istraživanja, sve navedeno pruža indiciju da se u Gornjem Vakufu nalazilo značajno rimsko naselje u čijoj se neposrednoj okolini obavljala rudarska aktivnost. Smještanjem putne stanice Ad Matricem u Gornji Vakuf zadovoljila bi se i milijacija koju navodi Tabula od XX m. p. (oko 30 km) do Bistue Nova, a koja rimskom cestom od Bistrice vodi do Malog Mošunja.

Uzimajući ubikacije Bistue Nova u Mali Mošunj i Ad Matricem u Gornji Vakuf kao pretpostavke koje su utemeljene na čvrstim argumentima, na kraju preostaje da se riješi problem putne stanice Bistue Vetus i gdje se ona nalazila. Udaljenost između Ad Matricema i Bistue Vetus iznosi XXV m. p. (37 km), a s obzirom na to da je cesta prolazila pored sela Rumboci – Varvara i nastavljala prema Gornjem Vakufu, dotična stanica se mora ubicirati na prvobitno mjesto koje je predložio Patsch.⁴⁴ Od ceste koja je prolazila kroz Ravanjsko polje, kod sela Rumboci

⁴¹ Ad Matricem, za razliku od Bistue Vetus i Nova, koje nemaju nikakve oznake pored svog imena, ima veoma neobičnu vinjetu u obliku tri kule između kojih se prostire zid. Pojedini istraživači smatraju da se radi o srednjovjekovnoj interpolaciji, dok autori poput Bojanovskog (1974, 167) u njoj traže rimsku utvrdnu, koja se nalazila na planinskom sedlu Velika vrata kod Kupresa. Međutim, za neke je Ad Matricem keltski toponim blizak skupini *Matrica*, *Matrix*, *Mediomatrici*, čija je osnova *matr* – drvo, šuma. (Vidi: Dodig 2009, 57 i fusnote 83 i 84)

⁴² Pašalić 1953b, 345-348; 1960, 40; 1975, 173-176.

⁴³ Patsch 1897, 514-516; Pašalić 1953b, 347; Škegro 1999, 46-47, 49, 56, 120; Vrijedi spomenuti da se na području današnjeg sela Bistrice nalazi i devet vrela, od kojih je jedno pod imenom Kauš bogato prilično toplom vodom, koju lokalni mještani koriste za napajanje stoke. Ovaj podatak također govori da je okolina Gornjeg Vakufa bila veoma pogodna za razvoj značajnijeg naselja u rimsko doba, a vjerovatno i ranije.

⁴⁴ Patsch 1906, 151-159; O ubikacijama Bistue Vetus, vidi: Bojanovski u: AL I 1988, 158.

se odvajao jedan manji krak prema Varvari.⁴⁵ U sklopu rimskog naselja koje se ovdje nalazilo otkrivena je kasnoantička crkva i groblje, a pored njih su pronađena i već tri spomenuta epigrafska natpisa na kojima se navode dekurioni municipija Bistuensium pod čijom se jurisdikcijom nalazilo i ovo područje.⁴⁶ Jedan od glavnih razloga koji su istraživači uzimali kao prepreku ubikaciji Bistue Vetus u Varvaru bilo je i nepodudaranje podataka koje donosi Tabula sa stvarnom razdaljinom između ovog lokaliteta i Gornjeg Vakufa gdje se smješta Ad Matricem. Tome je najviše doprinijela rekonstrukcija pravca ceste Salona – Argentaria od Rumboka – Varvare do Gornjeg Vakufa koju je predstavio Pašalić. U nemogućnosti da pronađe konkretne tragove puta, on je pravac od Rumboka usmjerio sjevernije i proveo ga preko Jaklića, Draževa, Kobile, Podova, Kuta i Paloča.⁴⁷ Dužina tog dijela puta bila je u najboljem slučaju 25 km, za razliku od podatka iz Tabule, prema kojoj razdaljina između dvije stanice iznosi 37 km. Razlog za ovo nepodudaranje objašnjen je pogrešnom milijacijom koju pruža Tabula. Međutim, Pašalić je u svojoj potrazi zanemario jednu na terenu dokazanu komunikaciju koja je prolazila dolinom Rame preko Prozora i Makljena u dolinu Gornjeg Vrbasa i Bugojno.⁴⁸ Ta cesta postoji još od prahistorijskog razdoblja, a aktivno je korištena i za vrijeme rimske uprave, pa i kasnije.⁴⁹ Od Varvare preko Rumboka, gdje tragovi rimske ceste prestaju, pa sve do Prozora, razdaljina iznosi blizu 14 km. Pošto za pravac rimske ceste od Rumboka prema Gornjem Vakufu koji je predložio Pašalić nema izrazitih dokaza, mnogo ju je logičnije produžiti do Prozora, čije je područje oduvijek imalo tranzitni značaj. Odatle bi već odranije utvrđena prahistorijska komunikacija bila iskorištena za cestu Salona – Argentaria, koja je od Neretve preko Prozora vodila prema Gornjem Vakufu i Bugojnu u Skopljansku udolinu. Od Prozora pre-

⁴⁵ Pašalić 1953a, 278-279; 1960, 48.

⁴⁶ Patsch 1906, 151-156; Veletovac 2013, 111; 2014, 284; O prahistorijskom naselju na vrelu Rame, vidi: Čurčić 1900, 99-118.

⁴⁷ Pašalić 1953a, 278-279; 1960, 48.

⁴⁸ Iako je bio upoznat s tom komunikacijom i eksplicitno je navodi u svom radu, Pašalića to ne navodi na pomisao da bi jedan dio nje mogao biti upotrijebljen u svrhu gradnje rimske ceste. (Pašalić 1960, 104)

⁴⁹ Patsch 1902, 401-402, s priloženom kartom; Bojanovski 1978, 55-56; 1988, 130-131.

ma Gornjem Vakufu na terenu potvrđena dionica puta iznosi oko 21 km. Dakle, ako se u obzir uzme razdaljina između Varvare i Prozora, te od Prozora do Gornjeg Vakufa, sveukupna dužina bi iznosila oko 35 km, što se skoro u potpunosti poklapa s milijacijom od XXV m. p. (37 km) između Bistue Vetus i Ad Matricem, koliko navodi *Tabula Peutingeriana*. Ova dva kilometra razlike mogu se objasniti današnjim devijacijama na putu ili time što se ne zna tačno odakle se računala udaljenost između dvije putne stanice.

Dakle, imajući u vidu sve potvrde bistuenskog municipija, može se zaključiti da je on obuhvatao područje Zenice i Travnika, dolinu gornjeg Vrbasa, kao i Gornju Ramu.⁵⁰ Bistuensium je municipalni rang dobio za vrijeme flavijevske dinastije (vl. 69. god. n. e. – 96. god. n. e.), i to najvjerojatnije od njenog osnivača Vespazijana (*Titus Flavius Caesar Vespasianus Augustus*, vl. 69. god. n. e. – 79. god. n. e.).⁵¹ Kasnoantičkoj biskupiji Bestoensis čije se sjedište nalazilo u Malom Mošunju pripadalo je u najmanju ruku upravo ovo područje koje je zauzimao istoimenoj municipij. Međutim, imajući u vidu da je unutrašnjost Dalmacije kasnila s kristijanizacijom u odnosu na njene primorske krajeve, postoji realna mogućnost da je prilikom osnivanja ove biskupije ili u kasnijem periodu pod njenu jurisdikciju bio stavljen teritorij još jednog municipija, kao i još neke dodatne oblasti.⁵² U takvom slučaju, prirodno područje koje bi ušlo u njen sastav bi bio onaj municipija *Aquae* čiji se centar nalazio na Ilidži u Sarajevu, ali se isto tako ne smije isključiti da su joj pripadali određeni dijelovi drugih susjednih municipija.⁵³ Ovakvo stanje se može očekivati bez obzira na to što je područje bistuenskog municipija samo po sebi bilo prostrano, ako se zna da je proces kristijanizacije

⁵⁰ Bojanovski 1974, 141-142.

⁵¹ Patsch 1906, 156; Sergejevski 1932, 37; Pašalić 1960, 39, 42; Alföldy 1965, 156; Bojanovski 1988, 167; Mesihović (2007, 710, fusnota 52) negira mišljenje prema kojem je Bistuensium flavijevski municipij, iznoseći tvrdnju da to ne dozvoljava analiza šest epigrafskih natpisa iz Zenice, Fazlića i Varvare, koji prema njemu nisu stariji od početka III stoljeća.

⁵² U manje razvijenim i slabije kristijaniziranim područjima, biskupije su mogle obuhvatati prostor dva i više municipija. Vidi: Migotti 1992, 103; Jarak 1994, 19; Liebeschuetz 2001, 19.

⁵³ O *Aquae*, vidi: Pašalić 1959, 113-136 + Tbl. I-IV; 1975, 200-246; Bojanovski 1988, 144-154; Čeman 2000, 123-170; Mesihović 2007, 700-705; 2008, 9-68; 2011, 101-121.

tek tokom V stoljeća poprimio značajniji intenzitet. Manji broj urbanih cjelina, kao i stvarna cifra kršćana u odnosu na nisku gustinu naseljenosti, također bi govorili u prilog ovakvom mišljenju. Sve ovo zahtijeva da se posebna pažnja obrati na Andrijin zahtjev iz 533. godine, kada on traži od Honorija II da se jedan dio njegovog teritorija odvoji i u njemu postavi dodatni biskup.

Kada Andrija iznosi svoj zahtjev Honoriju II, on eksplicitno naglašava da područje koje se treba izdvojiti iz njegove jurisdikcije bude ono što se prostire između mjesta Kopele i Arene, pa sve do gradova i bazilika koje se nalaze u njegovoj biskupiji.⁵⁴ Za ovu analizu ključan je odnos prvog i drugog dijela rečenice u kojoj se pravi jasna distinkcija između teritorija kojeg se Andrija želi odreći i onog koji ostaje pod njegovom upravom (... *ut a loco Copella et Arena usque ad has urbes basilicas, que in mea patrocinia continentur, ad proponendum iisdem locum faciatis episcopum pertinere.*). Naravno, to ne bi bilo nimalo čudno da Andrija za jedan dio biskupije ne naglašava izričitu pripadnost prisvojnom zamjenicom *mea*. Kao da je prostor od Kopele i Arene pa sve do granica njegove biskupije već izdvojen?! Također, zašto bi bestoenski biskup u tako neodređenom smislu govorio gdje bi se trebala nalaziti granična linija između dvije biskupije, bez ikakve referentne tačke kao odrednice, osim ako je Honorije II već i na osnovu samih tih riječi znao o kojem području Andrija govori. U nastavku svog zahtjeva Andrija se referiše na stanovništvo, gdje on kaže: *Tante vexationis labore submoto, aptior mihi sollicitudo sit de sacerdotibus plebeque comissa, quanto grex dominicus vicino pastore melius gubernetur.*⁵⁵ Ovdje nije riječ samo o ljudima koji su živjeli u nekim udaljenim i ruralnim krajevima do kojih je bilo teško doći, već o jednom većem, jasno omeđenom teritoriju. U istoj rečenici ističe se riječ *comissa* kojom Andrija također izražava svoju pripadnost jednom dijelu stanovništva u odnosu na drugi, koji također kao da se već nalazi izvan njegove biskupije. Sve što je Andrija

⁵⁴ Klaić 1967, 84: *Andreas vir venerabilis [episcopus] bestoensis ecclesie dixit: "Necesse nobis est bone institutionis formam libenter amplecti, presertim cum de sacro laudabiliter cogitatur obsequio atque ideo quesso, ut a loco Copella et Arena usque ad has urbes basilicas, que in mea patrocinia continentur, ad proponendum iisdem locum faciatis episcopum pertinere."*

⁵⁵ Klaić 1967, 84.

u svom zahtjevu iznio previše je neodređeno da bi bilo ko, pa čak i Honorije II mogao znati o kojem prostoru se zapravo radi, osim ako riječ nije o jednoj toliko očiglednoj cjelini da nije bilo potrebe za dodatnim pojašnjenjem, preciznije drugim municipijem ili dijelom teritorija drugog municipija. To je moglo biti samo u slučaju ako je riječ o jasno određenom prostoru koji izvorno nije pripadao bistuenskom municipiju, odnosno bio je pripojen bestoenskoj biskupiji prilikom njenog osnivanja ili u nekom kasnijem vremenu. Ne bi imalo nikakvog smisla od teritorija jednog municipija praviti dvije biskupije, jer bi se to koso silo s ustaljenim crkvenim obrascem, prema kojem je dijeceza morala obuhvatati područje barem onog municipija gdje joj se nalazi središte. Međutim, ne može se kazati ni da je ovdje riječ o samo jednoj zaokruženoj administrativnoj cjelini, jer bi je Andrija u tom slučaju sasvim sigurno nazvao svojim imenom. Također, iz ovoga zahtjeva mora biti jasno da je taj prostor imao prilično velik obim, čim je prema riječima Andrije on mogao postati biskupijom.

Iz primjera tri novoosnovane biskupije 533. godine, očigledno je da su one pod svoju jurisdikciju zahvatale područja više municipija.⁵⁶ Ako se to ima u vidu, onda je jasno i da je bestoenski biskup u svojoj nadležnosti imao više od teritorija samog bistuenskog municipija. Pogotovo se to može reći zbog činjenice da je bestoenska biskupija skoro sigurno osnovana tokom V stoljeća, kada se jedan biskup mogao skrbiti za mnogo veću teritoriju, jer je broj vjernika bio daleko manji u odnosu na vrijeme kada on podnosi zahtjev. Znajući da je biskupija pod svojom ingerencijom morala imati područje barem jednog municipija, to u slučaju one čije osnivanje zagovara Andrija ne bi bio slučaj, jer bi joj bio dodijeljen samo jedan dio već postojećeg. Primjeri ludrumske, murske i sarsenterske biskupije jasno govore da bi se onda i Andrija morao odreći jednog većeg dijela, i to sasvim prirodno onog koji je unutar sebe sadržavao urbano municipalno jezgro.

Ukoliko je tačna ranija pretpostavka da područje o kojem Andrija govori nije pripadalo bistuenskom municipiju, onda se ni poistovjećivanje toponima Kopele i Arene s današnjim Kopilom i planinom Vranicom ne može

prihvatiti kao relevantno.⁵⁷ Pored toga, ovakvo rješenje nema ni previše smisla ako se zna gdje se nalazio centar biskupije. Bez obzira na to gdje locirali sijelo bestoenskog biskupa (Mali Mošunj, Zenica, Bugojno), oni se nalaze previše blizu Kopila i Vranice, čime bi se u slučaju otcjepljenja jednog dijela teritorija ono našlo na samoj granici biskupije. Isto tako, Kopilo se nalazi na cesti koja je povezivala rimska naselja u Grudinama kod Bugojna i Malom Mošunju, što je previše duboko u unutrašnjosti municipija, čime bi onda sasvim sigurno i jedan dio njega morao biti izdvojen. Odvajanje prostora koji se nalazi tako blizu samog centra protivno je svakoj logici. Zagovornici ovakvog rješenja također su previdjeli ili može se reći pogrešno interpretirali jednu ključnu činjenicu, a to je da Andrija, kada govori o gradovima i bazilikama, misli na one koji ostaju pod njegovom jurisdikcijom. U tim gradovima i bazilikama trebaju se vidjeti upravo ranije spomenuti lokaliteti iz Malog Mošunja, Bugojna, Zenice, te iz Gornje Rame. Područje potencijalne biskupije jasno je omeđeno prijedlozima od – do, pa prema tome Andrija nikako ne može odvojiti predio od Kopila i Vranice do gradova i bazilika koji se nalaze pod njegovom upravom, jer se svi oni lociraju unutar bistuenskog municipija i previše su blizu jedni drugima. Stoga se određivanje teritorija koji on iznosi ne može posmatrati od unutrašnjosti prema vani, već na način da se Kopela i Arena nalaze na krajnjim granicama njegove biskupije, dok, kada navodi gradove i bazilike u svojoj župi, podrazumijeva one koji ostaju u njegovoj nadležnosti, odnosno sastavni su dio bistuenskog municipija.⁵⁸

Dakle, Kopelu i Arenu potrebno je tražiti na krajnjim granicama bestoenske biskupije. S obzirom na to da Andrija želi svoju biskupiju dijeliti od precizno definisanih tački, teško je misliti

⁵⁷ O ovoj pretpostavci, vidi: Klaić 1882 (1990), 42; Škegro 2005, 378, 386, 389; 2008a, 122, 125, 132.

⁵⁸ Greška koja se konstantno ističe u naučnim radovima što se tiče ove problematike je ta da se Kopela i Arena uporno posmatraju iz moderne perspektive. Konkretnije, prilikom određivanja teritorija potencijalne biskupije uvijek se počinje sa zaključkom prema kojem se oni poistovjećuju s planinama Kopilom i Vranicom, iako se za njih jasno kaže da su u pitanju mjesta (*loco*). Ovime se ne pokušava ulaziti u bilo kakvu raspravu o mogućem porijeklu imena ova dva oronima (Kopila i Vranice), već ukazati na osnovni metodološki problem, da se bez bilo kakve dublje analize Andrijinog zahtjeva donose unaprijed određena mišljenja.

⁵⁶ Ibid. 83-84.

da bi se ovdje moglo raditi o cjelovitoj municipalnoj jedinici. U suprotnom, sasvim je logično da bi imenom naveo koji municipij ili možda više njih želi izdvojiti iz svoje nadležnosti, kako to pokazuje primjer s novoosnovanim biskupijama u Ludrumu, Mukuru i Sarsenteru. Vjerovatnije je da se ovdje radi o teritoriji u kojoj se sigurno nalazila jedna municipalna cjelina, ali i pojedine ruralne oblasti koje su mogle pripadati susjednim. Da se biskupijama nisu dodjeljivali samo municipiji, može se vidjeti i na primjeru mukurske biskupije, koja je između ostalog dobila oblasti poput *montanorum* i *delminense Onestinum*.⁵⁹ S obzirom na stanje kakvo je vladalo u unutrašnjosti, ovakva je pretpostavka više nego realna. Međutim, gdje se nalazio taj prostor koji Andrija želi odvojiti? Ako se pogleda položaj bestoenske biskupije u odnosu na susjedne, sa sigurnošću se može tvrditi da se tako prostrana oblast mogla nalaziti samo istočno od bistuenskog municipija.⁶⁰ Ona je podrazumijevala teritorij municipija Aquae, koji je obuhvatao najveći dio gornjebosanskog područja, uključujući i brezansko, kao i oblasti Vareša, Lepenice, Visokog, Fojnice, bjelašničkog planinskog pojasa⁶¹ te vjerovatno određene ruralne predjele sjeverno i južno od njega. Na istoku je dosegala do planine Romanije, koja bi ujedno tvorila i njenu prirodnu granicu. Prema tome, Kopelu i Arenu trebalo bi tražiti upravo u tim ruralnim krajevima, ili u krajnjem slučaju na istočnom obodu bestoenske biskupije.⁶²

Iako o vremenu njenog nastanka ne postoje nikakve informacije, ipak se može s velikom dozom sigurnosti pretpostaviti da se takvo što dogodilo prije VI, odnosno tokom V stoljeća. *Terminus post quem* za osnivanje bestoenske biskupije bila bi 417. ili 418. godina, kada se

⁵⁹ Klaić 1967, 83; O mukurskoj biskupiji, detaljno: Škegro 2008b, 9-26.

⁶⁰ Isto mišljenje se može pronaći i kod Škegre (2005, 386; 2008a, 132), iako iznosi nešto drugačiji razlog koji ga je na to naveo.

⁶¹ Mesihović 2007, 700.

⁶² Čače (1995, 85) je Arenu izjednačio s mjestom Apeva/Aleba koje se spominje u *Kozmografiji* Anonimnog Ravenjanina (*Anonym. Ravenn.* IV, 19, 20 = 217; IV, 19, 10 = 218). Ovakvo mišljenje može se odbaciti s obzirom na to da se to naselje najčešće ubicira na područje današnjeg Jajca (Pašalić, 1960, 50; Bojanovski, 1988, 287, 374). Ipak, ovdje je potrebno naglasiti jednu drugu stvar, a to je da Čače (1995, 85), za razliku od većine drugih autora, smatra da se Arena očigledno morala nalaziti na obodu bestoenske biskupije.

salonitanski biskup u pismu pape Zosima prvi put u izvorima naziva titulom metropolita.⁶³ O stanju u kakvom se nalazila bestoenska biskupija informacije se mogu pronaći na oba salonitanska sabora. Prvi put, 530. godine, Honorije II govori kako je iz pisma bestoenske crkve saznao o velikom siromaštvu koje je vladalo u Andrijinoj biskupiji, jer ona ne samo da nije mogla pomoći običnom puku već ni sama sebi.⁶⁴ Indirektno, Andrija između ostalog na istu stvar aludira i tri godine kasnije, kada traži da se jedan dio njegovog teritorija izdvoji, jer će mu tada biti prikladnije skrbiti se o svećenstvu i povjerenom plebsu.⁶⁵ Dokaz za takvo stanje pružaju i arheološki ostaci kasnoantičkih bazilika s prostora današnje srednje Bosne. Većina tih objekata bila je relativno mala i građeni su prilično neuredno, dok im židovi često odstupaju od pravog ugla.⁶⁶

Iako o bestoenskoj biskupiji ne postoje kasnije informacije, opravdano je smatrati da je ona nastavila postojati sve do dolaska Avara i Slavena krajem VI i početkom VII stoljeća. O tome da li je uspjela preživjeti značajne promjene koje su uslijedile s avarsko-slavenskom najezdom, nije moguće apsolutno ništa reći, mada takvu mogućnost ne bi trebalo odbaciti.

⁶³ *PL. XX, epist. et dec. IX, col. 669-673*; Paškvalin (2003, 56, fusnota 124) također smatra ovu informaciju kao *terminus post quem* za osnivanje bestoenske biskupije, ali je 414. godina koju navodi pogrešna iz razloga što Zosim na poziciju pape dolazi tek 417. godine.

⁶⁴ Klaić 1967, 77: (...) *Honorius dixit: "(...) sicut nuper bestoensis ecclesie scriptum tenentes agnoscimus, que tanto est divino honore comodata, ut non solum oppressis adese non cogitet, sed nec sue a deo valeat subvenire pressure."*

⁶⁵ *Ibid.* 84: *Andreas vir venerabilis [episcopus] bestoensis ecclesie dixit: "(...) Tante vexationis labore submoto, aptior mihi sollicitudo sit de sacerdotibus plebeque comissa, quanto grex dominicus vicino pastore melius gubernetur."*

⁶⁶ O bazilikama s prostora srednje Bosne, vidi: Basler 1972, passim; 1986, 64-82; Veletovac 2013, 97-111; 2014, 280-284.

Summary

The issue of determining the location of *Ecclesia Bestoensis* – in support of the knowledge of Early Christianity in Bosnia and Herzegovina

Through the analysis of archaeological materials and written sources, as well as the direction of Roman roads from Salona to Argentaria, we concluded that the center of Bistuensium municipium, or the center of the Bestoen Diocese, was in Mali Mošunj near Vitez. Therefore, the region of present-day Bugojno and Zenica, as the potential candidates for its location, are excluded from the possible combinations. During the 5th century and at least the first three decades of the 6th century, the region of the Bestoen Diocese included a much larger territory of the municipium of the same name. The reason was the fact that the number of Christians was considerably smaller compared to the period of the Salona councils in 530 and 533. The Bestoen bishop was probably in charge of the territory of the Aquae municipium as well, whose urban center was in present-day Ilidža near Sarajevo. The gradual Christianization of the interior of the province of Dalmatia, which led to a considerable increase of believers, and difficult economic situation and poor infrastructure, caused Bestoen bishop Andreas to request the reduction of jurisdiction, or the scope of his diocese, from archbishop Honorius. This reduction probably referred to Aquae municipium, and possibly some neighboring regions. The date of the establishment of the Bestoen Diocese cannot be precisely determined, but it is possible that it took place after 417 or 418 when the bishop of Salona is mentioned for the first time as a Metropolitan in the letter of Pope Zosimus. Although after 533 and the second Salona council, the sources offer no information about the diocese, we can rightfully assume that it continued to exist at least until the end of the 6th and the beginning of the 7th century, until the arrival of the Avars and Slavs.

Bibliografija

Skraćénice

- AE L'année épigraphique, Paris.
AL Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine

- CIL Corpus Inscriptionum Latinarum (ur. Th. Mommsen), Berlin 1873: Supplementa 1889–1902.
IlJug Inscriptiones Latinae quae in Iugoslavia inter annos MCMXL e MCMLX repertae et editae sunt (ur. A. et J. Šašel), Situla 5, Ljubljana 1963 (št. 1-451); Inscriptiones Latinae quae in Iugoslavia inter annos MCMLX e MCMLXX repertae et editae sunt (ed. A. et J. Šašel), Situla 19, Ljubljana 1978 (št. 452–1222); Inscriptiones Latinae quae in Iugoslavia inter annos MCMII et MCMXL repertae et editae sunt (ur. A. et J. Šašel), Situla 25, Ljubljana 1986 (št. 1223–3128)
PL Patrologia Latina

Izvori

- Ravennatus Anonymus* 1860, *Cosmographia*, u: *Ravennatis Anonymi Cosmographia et Guidonis Geographica*, ur. M. Pinder i G. Parthey, Berlin 1860.
Ravennatus Anonymus 1990, *Cosmographia*, u: *Ravennatis Anonymi Cosmographia et Guidonis Geographica*, ur. J. Schnez, *Itineraria Romana II*, Stuttgart 1990.
Škrivanić, Gavro A. prir. 1974, *Tabula Peutingeriana Monumenta cartographica Jugoslaviae. Jugoslovenske zemlje na Pojtingerovoj karti, Posebna izdanja*, knj. 17, Istorijski institut, Beograd 1974, 33-60.
Zosimus papa 1845, *Epistolae et decreta*, in: *Patrologia Latina*, XX, J.–P. Migne, Pariz 1845, col. 639-686.

Literatura

- Alföldy, G. 1965, *Bevölkerung und Gesellschaft der römischen Provinz Dalmatien*, Budapest 1965.
Čović, B. ur. 1988, *Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine*, Tom I–III; Mape 1–4, Sarajevo 1988.
Basler, Đ. 1972, *Arhitektura kasnoantičkog doba u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo 1972.
Basler, Đ. 1986, *Kršćanska arheologija*, Crkva na kamenu, Mostar 1986.
Bojanovski, I. 1974, *Dolabelin sistem cesta u rimskoj provinciji Dalmaciji*, Djela, knjiga XLVII, Centar za balkanološka ispitivanja, knjiga 2, Akademija

- nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo 1974.
- Bojanovski, I.* 1978, Prilozi za topografiju predrimskih i rimskih komunikacija i naselja u rimskoj provinciji Dalmaciji (s posebnim obzirom na područje Bosne i Hercegovine), II – Prehistorijska i rimska cesta Narona – Sarajevsko polje s limitrofnim naseljima, Godišnjak, knjiga XVII, Centar za balkanološka ispitivanja, knjiga 15, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo 1978, 51-125 + Pr. I + Tbl. I-VI.
- Bojanovski, I.* 1988, Bosna i Hercegovina u antičko doba, Djela, knjiga LXVI, Centar za balkanološka ispitivanja, knjiga 6, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo 1988.
- Čače, S.* 1995, Civitates Dalmatiae u “Kozmografiji” Anonima Ravenjanina, Katalozi i monografije 3, Zadar 1995.
- Čeman, M. H.* 2000, Res publica Aquarum S..., u: *Monografija Ilidža*, Općina Ilidža, Sarajevo 2000, 123-170.
- Ćurčić, V.* 1900, Gradina na vrelu Rame, prozorskog kotara, GZM, god. XII, sv. 1, 1900, 99-118 + Tbl. I-VI.
- Dodig, R.* 2009, Rimski spomenici iz Delminijskog municipija, Arheološki radovi i rasprave 16, 2009, 47-66 + Tbl. I-IV.
- Hoffer, A.* 1893, Rimski natpis iz Fazlića, Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine, god. V, sv. 2, 1893, 321-323.
- Hoffer, A.* 1895, Nalazišta rimskih starina u travničkom kotaru, Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine, god. VII, sv. 1, 1895, 43-62.
- Imamović, E.* 1977, Antički kultni i votivni spomenici na području Bosne i Hercegovine, Sarajevo 1977.
- Jarak, M.* 1994, Povijest starokršćanskih zajednica na tlu kontinentalne Hrvatske – The history of early christian communities in continental Croatia, u: Demo, Ž. (ur.), *Od nepobjedivog boga sunca do sunca pravde. Rano kršćanstvo u kontinentalnoj Hrvatskoj*, Zagreb 1994, 17-39, 155-179.
- Klaić, N.* 1967, *Historia Salonitana maior*, Posebna izdanja srpske akademije nauka i umjetnosti, knjiga CCCXCIX, Odeljenje društvenih nauka, knjiga 55, Beograd 1967.
- Klaić, V.* 1882 (1990), *Povijest Bosne (fototip izdanja iz 1882. godine)*, Sarajevo 1882 (1990).
- Kujundžić, I.* 1916, Najnovije rimske iskopine u Mošunju, Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine, god. XXVIII, sv. 3-4, 1916, 477-496.
- Kujundžić, I.* 1932-1933, O položaju rimskog municipija Bistue nova u Bosni, Vrhbosna, god. XLVII, br. 10-11, 1932, 253-261.
- Liebeschuetz, W.* 2001, The end of the ancient city, u: Rich, J. (ur.), *The city in late antiquity*, Leicester – Nottingham Studies in Ancient Society, Volume 3, London – New York 2001, 1-49.
- Mesihović, S.* 2007, *Dezidijati*, Sarajevo (u rukopisu). Dopunjena verzija doktorske disertacije: *Dezidijati: kulturna i narodnosno-politička zajednica u Iliriku i osvajanja Oktavijanova doba*, Zagreb 2007.
- Mesihović, S.* 2008, *INSCRIPTIONES LATINARVM SARAEVONENSIS* (sa kraćim pregledom naseobinske kulture u antičko doba) – doprinos historiji sarajevskog područja u antičko doba, *Historijska traganja I*, 2008, 9-68.
- Mesihović, S.* 2011, *Antiqui homines Bosnae*, Sarajevo 1974.
- Migotti, B.* 1992, Ranokršćanska biskupija Scardona (Skradin), Prilozi Instituta za arheologiju 9, 1992, 101-112.
- Miller, K.* 1916, *Itineraria Romana: Römische Reise-wage an der Hand der Tabula Peutingeriana*, Stuttgart 1916.
- Pašalić, E.* 1953a, Novi prilozi poznavanju rimskih cesta u Bosni i Hercegovini, Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine, n. s., sv. VIII, 1953, 277-287 + Skica 1-4. + Tbl. I-II.
- Pašalić, E.* 1953b, Antički tragovi iz okoline Bugojna i Gornjeg Vakufa, Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine, n. s., sv. VIII, 1953, 345-348.
- Pašalić, E.* 1959, Rimsko naselje u Ilidži kod Sarajeva, Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine, arheologija, n. s., sv. XIV, 1959, 113-136 + Tbl. I-V.
- Pašalić, E.* 1960, Antička naselja i komunikacije u Bosni i Hercegovini, Sarajevo 1960.
- Pašalić, E.* 1975, *Sabrano djelo*, Sarajevo 1975.
- Paškvalin, V.* 1979, Antički nimfej u Putovićima kod Zenice, Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine, arheologija, n. s., sv. XXXIV, 1979, 55-84.
- Paškvalin, V.* 2003, Kršćanstvo kasne antike u zaleđu Salone i Narone: Arheološka istraživanja kasnoantičkog kršćanstva u Bosni i Hercegovini, Sarajevo 2003.
- Patsch, K.* 1897, Mali rimski nahodaji i posmatranja, Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine, god. IX, sv. 4, 1897, 511-537 + Tbl. I-II.
- Patsch, K.* 1902, Nahogjaji novca, Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine, god. XIV, sv. 3, 1902, 391-438 + karta.
- Patsch, K.* 1904, Prilog topografiji i povjesti Županjca – Delminiuma, Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine, god. XVI, sv. 3, 1904, 307-365.
- Patsch, K.* 1906, Arheološko-epigrafska istraživanja povjesti rimske provincije Dalmacije (VII dio), Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine, god. XVIII, sv. 2, 1906, 151-181.
- Patsch, K.* 1914, Zbirke rimskih i grčkih starina u bos.-herc. Zemaljskom muzeju. (Sa 147 slika u tekstu i

- 2 table), Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine, god. XXVI, sv. 1, 1914, 141-219.
- Petrović, J.* 1958, Arheološki referati iz Bugojna i Ljubije – Japra, Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine, arheologija, n. s., sv. XIII, 1958, 267-271.
- Petrović, J.* 1960–61, Novi arheološki nalazi iz doline gornjeg Vrbasa, Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine, arheologija, n. s., sv. XV–XVI, 1960–61, 229-234.
- Sergejevski, D.* 1932, Spätantike Denkmäler aus Zenica, Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine, god. XLIV, sv. 2, 1932, 35-56 + Tfl. XVII–XXIV.
- Skok, P.* 1920, Studije iz ilirske toponomastike, Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine, god. XXXII, sv. 1, 1920, 29-46.
- Škegro, A.* 1999, Gospodarstvo rimske provincije Dalmacije, Zagreb 1999.
- Škegro, A.* 2005, The Bestoen bishopric in the light of prior research, Arheološki vestnik 56, 2005, 369-389.
- Škegro, A.* 2008a, Bestoenska biskupija u svjetlu dosadašnjih istraživanja, u: Karamatić M. (ur.), Zbornik o Pavlu Anđeliću, Sarajevo 2008, 111-141.
- Škegro, A.* 2008b, Mukurska biskupija (Ecclesia Mucurritana), Povijesni prilozi 34, 2008, 9-26.
- Škrivanić, G.* 1974, Monumenta cartographica Jugoslaviae. Jugoslovenske zemlje na Pojtingerovoj karti, Posebna izdanja, knj. 17, Istorijski institut, Beograd 1974.
- Truhelka, Ć. / Patsch, K.* 1893, Iskopine u dolini Lašve 1893., Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine, god. V, sv. 4, 1893, 685-707.
- Truhelka, Ć.* 1890, Rimski natpisi u Bosni i Hercegovini, Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine, god. II, sv. 2, 1890, 188-191.
- Truhelka, Ć.* 1892, Prilozi rimskoj arheologiji Bosne i Hercegovine, Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine, god. IV, sv. 4, 1892, 340-365 + Tbl. I-VII.
- Truhelka, Ć.* 1931. Starokršćanska arheologija, Zagreb 1931.
- Veletovac, E.* 2013, Provincija Dalmacija u V stoljeću, magistarski rad, Sarajevo 2013.
- Veletovac, E.* 2014, Kasnoantičke bazilike u Bosni i Hercegovini, Radovi Filozofskog fakulteta u Sarajevu (Historija, Historija umjetnosti, Arheologija), knjiga XVII/3, 2014, 277-299.
- Zaninović, M.* 1966, Ilirsko pleme Delmati (I dio), Godišnjak, knjiga IV, Centar za balkanološka ispitivanja, knjiga 2, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo 1966, 27-92 + Karta I-II.

Epitafi dijaka Semorada

Gordan Čahtarević

Sarajevo

Zijad Halilović

Sarajevo

Abstract: This paper focuses on Semorad, the most renowned scribe - dijak of medieval inscriptions on stećaks. It is known in the existing literature that Semorad signed six stećaks at the Boljuni site near Stolac. However, this paper reveals that his sphere of activity extends to Nevesinje and Kalinovik. In the stećak necropolis at the Pitomi Brijeg site in Morine, the municipality of Nevesinje, seven inscriptions on stećaks bear the signature of Semorad. Additionally, one inscription is found at the Bojičića Valley site, Crvanj Mountain, in the municipality of Kalinovik. The inscriptions are written in medieval epigraphic Cyrillic, featuring archaic orthographic conventions characteristic of the medieval Bosnian region in the 15th century. Their graphic inventory includes a blend of the constitutional script type with minuscule letter forms.

Key words: tombstone, Semorad, inscriptions, medieval Bosnian epigraphic Cyrillic

Uvod

Rad na evidenciji i obradi stećaka Bosne i Hercegovine, koji se kontinuirano provodi putem usvajanja Odluka Komisije za očuvanje nacionalnih spomenika o proglašenju određenih lokaliteta nacionalnim spomenicima Bosne i Hercegovine, redovno rezultira pronalaženjem većeg broja stećaka i ukrasa zastupljenih na njima, kao i stećaka s natpisima pisanim srednjovjekovnom bosanskom epigrafskom ćirilicom. Nekropolu sa stećcima na lokalitetu Pitomi brijeg, na Morinama, u Nevesinju, pronašao je Gordan Čahtarević i evidentirao postojanje natpisa na pet stećaka, koji se u ovom radu prvi put objavljuju. Godine 2018. u mjesecu septembru i decembru izvršili smo opservaciju lokaliteta te utvrdili postojanje još dva natpisa. U ovom radu predstavljeno je dosadašnje čitanje Semoradovih natpisa s Boljuna te priređeno čitanje natpisa s lokaliteta Pitomi brijeg na Morinama u Nevesinju i lokaliteta Bojičića do na planini Crvanj u općini Kalinovik.

Dijaci (pisari) i kovači (majstori)¹

Natpisi na stećcima predmet su interesovanja naučnih radnika kao što su filozofi, lingvisti, historičari, arheolozi, paleografi, književnici i dr.

Sam čin pisanja natpisa predstavlja posljednju u nizu radnji na stećku.² Naime, sama teh-

¹ Pregled širih literaturnih polazišta u: Dragičević / Vuletić-Vukasović 1891, 193; Skarić 1934, 6; Hrabak 1953, 325-326; Gunjača 1955, 143-145; Vego 1959, 221, 235; 1961, 95; Bešlagić 1967, 48; 1971, 72, 74; 1982, 40, 460, 462, 472; Škobilj 1970, 266-267; Anđelić 1983, 81, 94-98; Anđelić 1984, 491; Lovrenović 2009, 68-71.

² Stećci su srednjovjekovni nadgrobni kameni spomenici koje susrećemo na gotovo cijelom području Bosne i Hercegovine u zapadnim dijelovima Srbije i Crne Gore te središnjim, odnosno južnim dijelovima Hrvatske. Zona rasprostiranja stećaka ograničena je na sjeveru rijekom Savom, na jugu jadranskom obalom, na zapadu Likom u Hrvatskoj, dok istočna granica njihova rasprostiranja seže duboko u zapadnu Srbiju. Postoji više vrsta naziva paralelno korištenih za obilježavanje, među kojima često dolazi do preklapanja, što govori o bliskoj povezanosti narodnog života s tradicijom stećaka. Prva vrsta su izrazi oslonjeni na autentične historijske izvore – mahom natpise sa stećaka: “bilig”, “kâm”, “zlamen”, “kuća” i “vječni dom”. Nazivi ukorijenjeni u narodu su: “mramorje”, “mramori”, “grčko groblje”, “kaursko groblje”, “divsko groblje”, “mašet ili mašete”. Današnji naziv – stećak – susrećemo od sredine 19. stoljeća i u vezi je s glagolom “stajati”. Jedan od novijih naziva, koji se koristi u

nika izrade stećaka odvijala se u nekoliko faza, počevši od odvajanja i vađenja kamenih blokova i grube obrade, do klesarske finalizacije osnovnog oblika stećka na kamenolomu ili na nekropoli. Pri tome su se majstori služili željeznim i drvenim klinovima, velikim čekićima i polugama, da bi na red došlo prevlačenje spomenika do same nekropole uz pomoć drvenih plazova, oblica ili greda. Na samoj nekropoli, uz korištenje nazubljenih čekića i raznih željeznih dljetata, obavljena je završna obrada te izrada reljefa i natpisa. Prema karakteru njihovog posla, majstori izrade stećaka mogu se podijeliti na one koji su se bavili *klesanjem oblika i ukrasa* i one koji su izrađivali *natpise*.³ Ljudi koji klešu stećke, koji ponekad u sklopu zapisa na spomeniku ostavljaju uklesano i vlastito ime, zovu se *kovači*. Natpisi sa stećaka spominju različite termine vezane za poslove oko njihovog oblikovanja i izrade ukrasa, najčešće je to termin *siče* ili *sieče (siječe)*, što znači i "klesati". Sličan mu je termin *usiče (usiječe)*, što bi značilo osigurati finansijska sredstva i brinuti se oko klesanja i postavljanja spomenika. U istom se značenju koriste izrazi: *postaviti, pobiližiti i pokamenovati*.⁴ Iz natpisa na spomenicima poznata su 33 kovača – klesara, među kojima se ističe Grubač. On se spominje na četiri stećka u Opličićima kod Čapljine i na četiri stećka na Boljunima kod Stoca, i to kao klesar i kao dijak – pisar.⁵ Osim što je poznat po nekoliko natpisa na stećcima, o visokoj razini Grubačevog majstorskog umijeća svjedoči i to da je *sjekao* stećak knezu Radivoju Vlatkoviću posljednji put spomenutom 1458. godine.⁶

Natpis na stečku *dobre žene Stane Ćurenovice* (Đurenovice) s Boljuna kaže da *sieče Zelija, a piše R(ato)*, a natpis *Radiča i njegove bratje (braće)* kaže da *piše dikъ (dijak) Semorad, usiče (usiječe) kovač Milić*, što ukazuje na podjelu ovih poslova.⁷

Ovaj, ali i drugi pojedinci, koji se poput Semorada izričito nazivaju *dijacima*, upućuju na specijalizirano zvanje dijaka – *pisara epitafa nadgrobnihi spomenika* – koji su zajedno s dijacima

– *pisarima crkvenih knjiga* i dijacima u službi *banova, kraljeva i feudalaca* – činili bazu pismenosti srednjovjekovne Bosne i Huma igrajući nezamjenjivu ulogu u razvoju pisma i širenju pismenosti.⁸ Na samom početku klesanja stećaka bilo je malo pravih majstora i taj su posao uglavnom obavljali priučeni domaći ljudi, da bi se kasnije pojavili obučeni i dobro plaćeni majstori.⁹ Krug pisara – dijaka bio je ograničen na određeni broj pojedinaca regrutiranih prvenstveno iz feudalnog i svećeničkog staleža, što je razumljivo za razdoblje kada je bilo malo pismenih ljudi. Tako postaju razumljivi slučajevi isticanja imena dijaka u natpisima na stećcima, a da se pri tome ne spominju pokojnici. Od ukupno registriranih 57 imena (i prezimena) pisara, 12 je zabilježeno u centralnoj Bosni, 21 u istočnoj Bosni, 6 u zapadnoj Hercegovini, 27 u istočnoj Hercegovini, 1 u Crnoj Gori i 1 u hrvatskom primorju sa zaleđem.¹⁰ Slično klesarskim, postojala su i pisarska središta, među kojima je, vjerovatno s nekoliko centara ili radionica, vodeće mjesto pripadalo hercegovačkoj školi. Jako žarište ove epigrafske pismenosti nalazilo se u okolici Stoca sa Semoradom kao najistaknutijom figurom.¹¹ Najznačajniji faktor naučne, a potom i umjetničke vrijednosti stećaka (uz oblike i ukrase), jesu natpisi na njima. Natpisi na stećcima imaju svoje paleografske, jezičke, likovne i historijsko-dokumentarne vrijednosti.¹² Ukupno je evidentirano 386 primjeraka spomenika na kojima su uklesani natpisi. U Srbiji je evidentirano 18 primjeraka, u Crnoj Gori 18 primjeraka, u Hrvatskoj 22 primjerka, te u Bosni Hercegovini 328 primjeraka,¹³ međutim, ovaj broj danas nije konačan.

⁸ Anđelić 1983, 81, 94-98.

⁹ Bešlagić, 1971a, 74.

¹⁰ Bešlagić 1982, 474-475.

¹¹ Ibid. 479-482.

¹² Š. Bešlagić je obrazložio da pismo ćirilskih epigrafskih spomenika srednjovjekovne Bosne i Hercegovine nije nastalo i razvilo se nezavisno od južnoslavenske ćirilice, već da je upravo jedna njena varijanta, s izvjesnim posebnim odlikama, koje dozvoljavaju i opravdavaju naziv *bosanska epigrafska ćirilica* te da izvjesnog opravdanja ima i naziv *bosančica*. Prvi naziv ima puno naučno opravdanje, pa bi ga trebalo prvenstveno tako i upotrebljavati, a drugi je praktičniji za upotrebu, na svoj način pomiruje isključivosti nacionalnih naziva, bolje rečeno povezuje zajednička obilježja srpskog i hrvatskog pisma i jezika, zbog čega ima izvjesnog razloga za njegovo korištenje, i to prvenstveno u internim regionalnim komunikacijama. Bešlagić 2015, 25-27.

¹³ Bešlagić 2015, 14, 16, 18.

stručnoj literaturi – kamik – bliži je izvornome značenju, jer svoju potvrdu nalazi u natpisima koje susrećemo na stećcima; UNESCO 2015, 19.

³ Bešlagić 1982, 459, 460, 482.

⁴ Ibid. 460.

⁵ Ibid. 462, 472; Anđelić 1984, 491.

⁶ Hrabak 1953, 325-326; Vego 1962, 57, spom. 36.

⁷ Vego 1964, 25, 29, spom. 70. i 79.

Boljuni, Stolac

Nekropola stećaka se nalazi u zaseoku Boljuni, koje je u sastavu sela Bjelojevići, 15 km jugozapadno od Stoca, uz cestu Stolac – Hutovo Blato. Smještena je u ravnici, ispod seoskih kuća, i raspoređena u dvije skupine, na rastojanju od oko 400 m. (Sl. 1) U okolici ima tragova iz ilirskog doba (gradina i tumuli), a nedaleko je lokalitet Crkvina s ostacima groblja za koje se pretpostavlja da je iz kasnoantičkog perioda.

Nekropola se sastoji od 274 stećka, i to: 82 ploče, 176 sanduka, 12 sljemenjaka i 4 krstače. Od ukupnog broja 92 su ukrašena, i to: 29 ploča, 57 sanduka i 6 sljemenjaka. Po broju ukrašenih spomenika spadaju među nekoliko velikih nekropola koje su najbogatije ukrašene.

Po broju natpisa, ukupno 20, Boljuni su nekropola s najvećim brojem epitafa na jednom lokalitetu i oni pružaju historijske podatke i podatke važne za kulturnu historiju Bosne i Hercegovine. U natpisima se spominju imena sahranjenih: Bogavca Taraha Boljunovića, umro prije 1477, Radića Vladisalića, Heraka i Radoslava Herakovića, koji leže “na svojoj plemenitoj”, Petra Vukića i njegovog brata i drugih. Neke od tih ličnosti su i historijski dokumentovane. Dakle, tu su sahranjeni pripadnici grupe Boljuna – Vladisalića, koji su pripadali Donjim Vlasima. Veći broj natpisa na stećcima Boljuna spominje nekoliko majstora – *kovače* Grubača, Milića, Dragišu i Zeliju, kao i *dijake* Semorada, Radoju i Vuka, po čemu ova nekropola predstavlja jedinstven primjer na cijelom prostoru rasprostiranja stećaka. Na ovom lokalitetu počasno mjesto daje se *kovaču* Grubaču, a od *pisara* Semoradu, koji se potpisuje na šest stećaka, od toga u dva slučaja kao *dijak*, zbog čega se on smatra vodećim pisarom, ali ne i klesarom. Ne možemo znati je li svoje natpise Semorad najprije pisao na nekom drugom materijalu i odatle ih prenosio na kamen ili ih je izravno pisao na kamenu, kao što se nešto određenije u tom pogledu ne može reći ni za ostale dijake Boljuna. Jasno je jedino to da su natpisi pripadali kasnijoj etapi klesanja, odnosno da su najprije rađeni ukrasi, da bi zatim na red došli dijaci i natpisi. Najveći broj stećaka na nekropoli potiče iz doba djelovanja majstora Grubača (okvirno između 1440. i 1460) te iz doba njegovih učenika, dakle iz druge polovine XV vijeka. Natpisi su pripadali

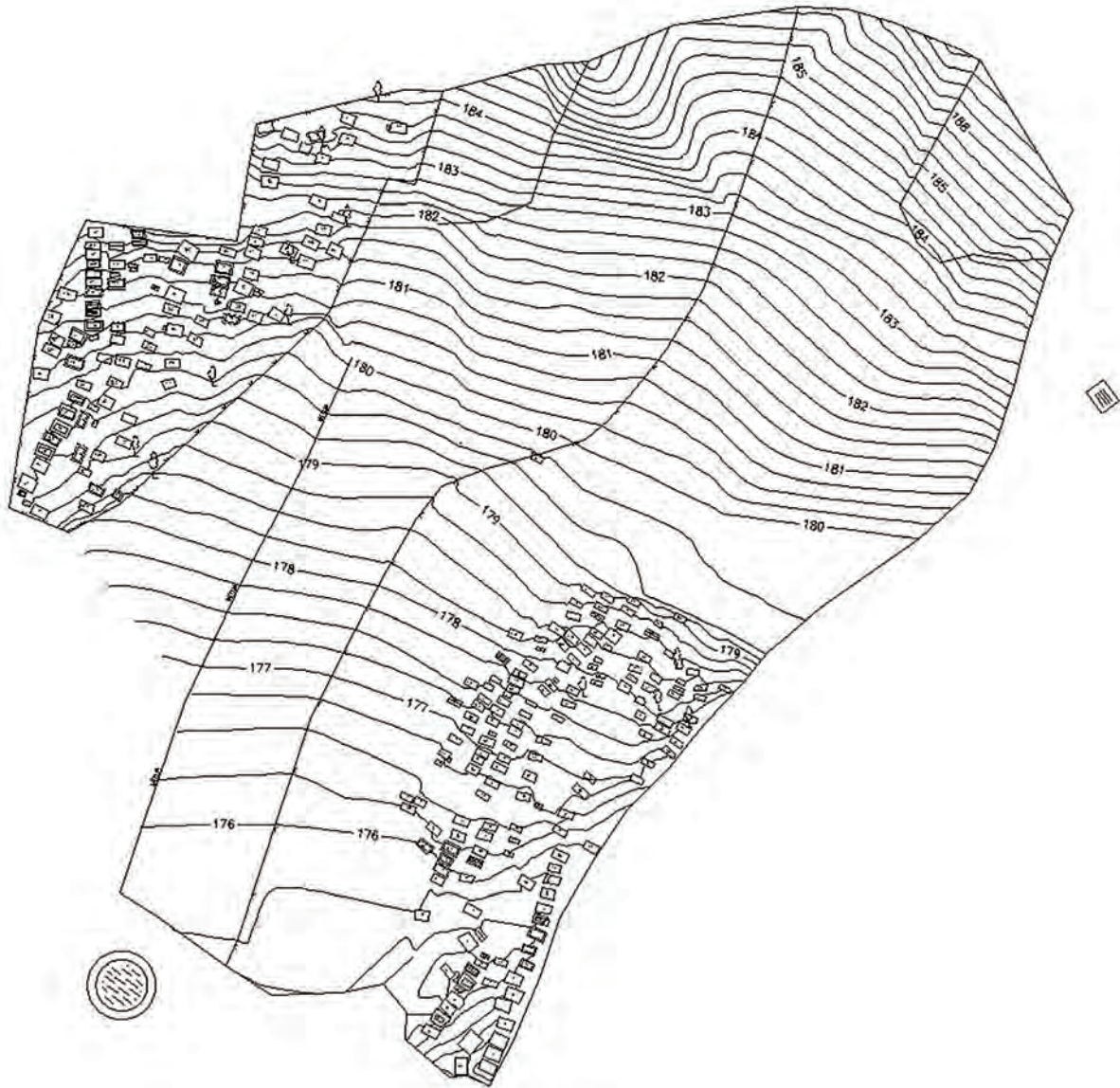
Slika 1. Nekropola Boljuni (fotografija Komisija za očuvanje nacionalnih spomenika Bosne i Hercegovine, 2013)

kasnijoj etapi klesanja, razdoblje Semoradove aktivnosti u Boljunima pada u drugu polovicu XV i na sami početak XVI stoljeća, a porijeklo njegova imena ostaje zagonetno.¹⁴ U to doba područje oko Stoca bilo je jedno od glavnih žarišta epigrafskih spomenika, čiji su natpisi pisani ćirilskim pismom, ali s poznatim paleografskim osobenostima ovog pisma u srednjovjekovnoj Bosni i Humu, kasnije Hercegovini, tako da paleografi “sa razlogom govore o bosanskoj ćirilici”.¹⁵ Natpisi na stećcima su važan izvor za izučavanje razvoja pisma i narodnog jezika u srednjovjekovnoj Bosni i isto tako pouzdan oslonac u datiranju stećaka. Iako tačnih podataka nema, prema brojnosti stećaka pretpostavlja se da se ovdje sahranjivalo od druge polovine XIV do početka XVI stoljeća. U blizini nekropole, 200 m sjeverozapadno i 200 m istočno, bila su dva kamenoloma, odakle je najvjerojatnije dovožen kamen za izradu stećaka. Kod nekropole, udaljen 20 m je bunar Neveš, koji mještani nazivaju “Grčki bunar”. Okruglog je oblika, promjera 12 m. Takvi bunarevi, građeni “na okruglac”, postoje u stolačkom kraju i u Hrasnom i svi su još oko 1960. godine bili u upotrebi. Ne zna se od kada datiraju u tom kraju.¹⁶ Prema Planu rasporeda stećaka, epitafi na kojima se potpisuje dijak Semorad evidentirani su na brojevima: 163, 169, 171, 183, 186 i 198. (Sl. 2. i 3)

¹⁴ Lovrenović 2009, 177, 178.

¹⁵ Anđelić 1984, 559.

¹⁶ “Službeni glasnik BiH”, br. 40/02, 48/13, 29/17, 1/21 i 75/22. *Historijsko područje – Nekropole sa stećcima Boljuni, općina Stolac*, proglašava se nacionalnim spomenikom Bosne i Hercegovine.

Slika 2. Plan rasporeda stećaka (preuzeto iz Plana upravljanja za Nekropolu sa stećcima Boljuni, općina Stolac)

Katalog stećaka s potpisom dijaka Semorada

Stećak br. 163.

Boljuni, selo Bjelojevići, Stolac

Tip/oblik: krstača s pločom ispred

Dimenzije: krstača (širina x debljina x visina) –
45 x 39 x 260 cm
ploča (dužina x širina x visina) – 170 x
102 x 37 cm

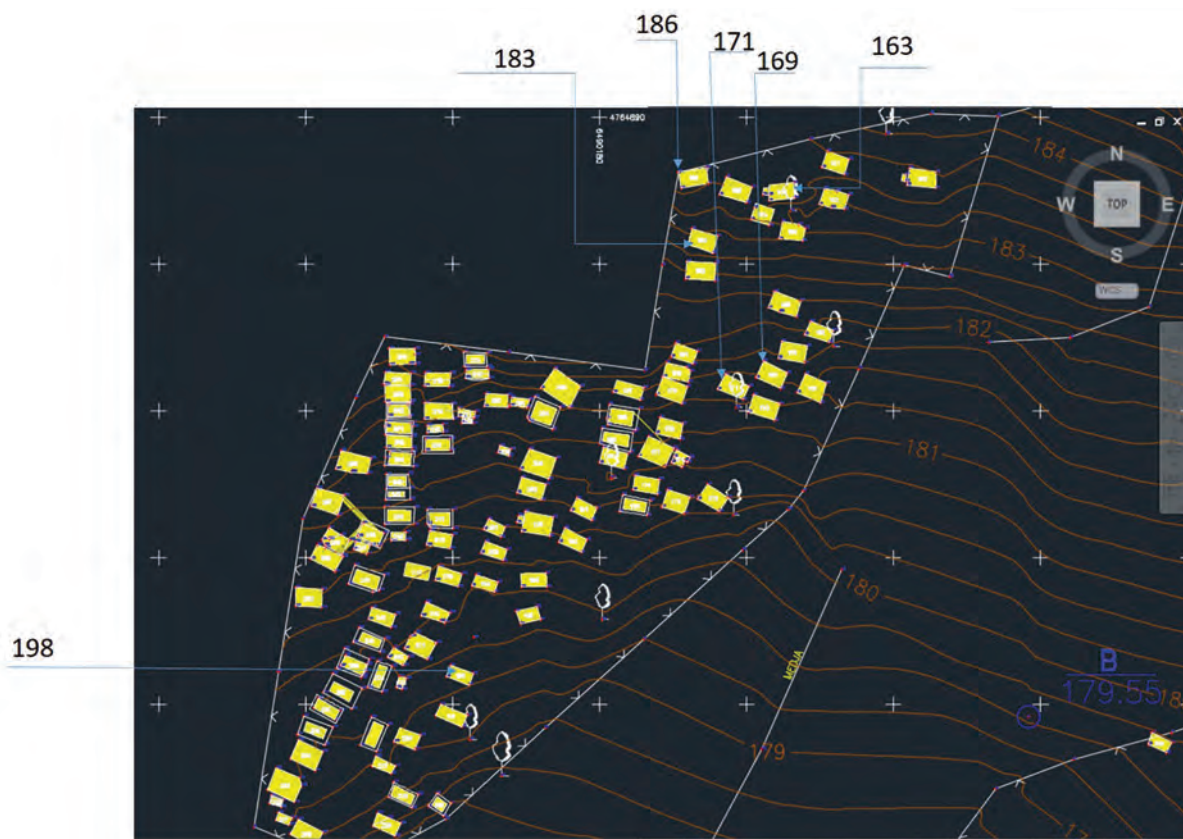
Na široj strani krstače urezan je natpis koji se odnosi na Vlatka Vukovića i Semorada. Desno i lijevo od prvog reda natpisa nalazi se po jedna rozeta sa šest listova, a iznad u sredini uspravnog

kraka krstače, koja se završava na dvije vode, nalazi se ukras kružni vijenac sa stilizovanom rozetom. Ploča ovog spomenika ima uobičajenu borduru, pravougaoni okvir, četverougaoni štit s rozetom u sredini i mač ispod štita. U uglovima plohe izvedena je po jedna rozeta s četiri lista.

U transkripciji natpis glasi:¹⁷

1. red: **Ѡ СЕ ЛЕЖИ**
2. red: **АОБРН ѠНДКЪ Н ВО**
3. red: **ѠЛѠПКО**

¹⁷ Pregled širih referentnih literaturnih polazišta u: Vuletić-Vukasović 1885, 48, br. natpisa IV; Jagić 1890, 6; Truhelka 1891, 90, sl. 3; Stojanović 1905, 21, br. natpisa 4865; Bešlagić 1961, 175-206; Vego 1962a, 212; 1964, 28-29, br. 77; Kardaš 2015, 129, 171, 223; Palameta / Raguž / Šutalo 2012, Spomenik br. 101.

Slika 3. Položaj stećaka s epitafima dijaka Semorada

Slika 4. Boljuni, stećak br. 163, s natpisom
(foto: Gordan Čahtarević, 2018)

4. red: $\square\Upsilon\kappa\text{O}\square\text{H}$
 5. red: $\text{†}\ \Pi\text{H}\text{Ш}\text{E}$
 6. red: $\text{C}\text{E}\text{M}\text{O}\text{P}\text{D}\text{A}$

Transliteracija natpisa u cijelosti: *A se leži
 dobri junakъ i čo(vjek) Vlatko Vuković. Piše
 Semorad.*¹⁸ (Sl. 4)

Stećak br. 169.
Boljuni, selo Bjelojevići, Stolac
 Tip/oblik: ploča
 Dimenzije: 183 x 126 x 35 cm

Na gornjoj površini stećka pruža se traka od povijene loze s trolistom, unutar koje se nalazi natpis koji se odnosi na sahranjenu vladikovku Jerinu i na pisara Semorada. U uglovima s desne strane se nalazi po jedna rozeta, od kojih je jedna sa šest, a druga s pet listova. Ukrasi su rađeni u vidu reljefnog ispupčenja, a slova tehnikom urezivanja.

U transkripciji natpis glasi:¹⁹

¹⁸ Vego 1964, 28-29, br. 77.

¹⁹ Pregled širih referentnih literaturnih polazišta u: Vuletić-Vukasović 1885, 48, br. natpisa I; Truhelka 1892, 108, sl.

1. red: ПИШЕ АНІСЬ
2. red: СЕМОРАДА
3. red: Д СЕ ЛЕЖИ ДОБРА ОЛДАН
4. red: КД ЕРННА ОУКОЧДМНТ

ПОК

Transliteracija natpisa u cijelosti: *Piše di(ja) kь Semoradъ. A se leži dobra vladikovka (J)erina Vukocamić.*²⁰ (Sl. 5)

Slika 5. Boljuni, stećak br. 169, s natpisom
(foto: Gordan Čahtarević, 2018)

Stećak br. 171.

Boljuni, selo Bjelojevići, Stolac

Tip/oblik: sanduk

Dimenzije: 182 x 114 x 39 cm

Na gornjoj površini stećka pruža se traka od povijene loze s trolistom, unutar koje se nalazi natpis koji se odnosi na sahranjenu Ljubicu Vlatkovicu i na pisara Semorada. Iza natpisa nalaze se dva koncentrično izvedena kružna vijenca, vanjski je tordiran, a drugi, unutrašnji, izveden od obične linije unutar koje se nalazi manja rozeta s četiri lista – krst, ispod toga je polumjesec, a sa strane se nalazi predstava životinje, koja liči na velikog guštera.

U transkripciji natpis glasi:²¹

1. red: Д СЕ ЛЕЖИ
2. red: ЛУБНИЦА
3. red: ОЛДАНИКО
4. red: ННА ПИШЕ
5. red: СЕМОРАДА

1; Stojanović 1905, 21, br. natpisa 4866; Bešlagić 1961, 175-206; Vego 1962a, 213-214; 1964, 28-29, br. 78; Kardaš 2015, 129, 223; Palameta / Raguž / Šutalo 2012, Spomenik br. 92.

²⁰ Vego 1964, 28-29, br. 78.

²¹ Pregled širih referentnih literaturnih polazišta u: Truhelka 1892, 108, sl. 2; 1914, 237, br. 44; Solovjev 1948, 93; Bešlagić 1961, 175-206; Vego 1962a, 212; 1964, 28-29, br. 78; Kardaš 2015, 129, 223; Palameta / Raguž / Šutalo 2012, Spomenik br. 89.

Transliteracija natpisa u cijelosti: *A se leži L(j) ubica Vlatkovica. Piše Semorad.*²² (Sl. 6)

Slika 6. Boljuni, stećak br. 183, s natpisom
(foto: Gordan Čahtarević, 2018)

Stećak br. 183.

Boljuni, selo Bjelojevići, Stolac

Tip/oblik: ploča

Dimenzije: 183 x 119 x 28 cm

Na gornjoj površini stećka pruža se traka od povijene loze s trolistom, unutar koje se nalazi motiv štita s pet rozeta i mačem ispod štita. Skoro preko čitave gornje površine stećka proteže se natpis, koji se odnosi na Radiča bratju (bratcu), brata Dragišu te na pisara Semorada i kovača Milića.

²² Vego 1964, 28-29, br. 76.

Slika 7a. i 7b. Boljuni, stećak br. 186, s natpisom (foto: Gordana Čahtarević, 2018)

U transkripciji natpis glasi:²³

1. red: **Ѡ СЕ ЛЕЖН РѠ**
2. red: **АНУѠ ѠБРѠП**
3. red: **СНУЕ АРѠГНШѠ ПѠ БРѠП**
5. red: **Ѡ СЕ ПНШЕ**
6. red: **АННБ СЕМО**
7. red: **РѠА УСНУЕ КО**
8. red: **ѠѠУ МНЛНХ**

Transliteracija natpisa u cijelosti: *A se leži Radičъ a brat si(je)če Dragiša pa brat. A se piše di(ja)къ Semorad, usiče kovač Milić.*²⁴ (Sl. 7a. i 7b)²⁵

²³ Pregled širih referentnih literaturnih polazišta u: Bešlagić 1959, 241; Vego 1962, 212, 213; 1964, 24-25, br. 70; Kardaš 2015, 158, 223; Palameta / Raguž / Šutalo 2012, Spomenik br. 97.

²⁴ Vego 1964, 24-25, br. 70.

²⁵ Uvidom u fotografije M. Vege (1964, 24-25, br. 70, kao i Bešlagić 1961, 192, sl. 56), nije vidljiv kompletan epitaf, međutim, uvidom u fotografiju autora Palameta / Raguž / Šutalo (2012, Spomenik br. 97), jasno je vidljivo da su slova epitafa označavana te da se u drugom redu iza riječi *brat*, a izvan okvira predviđenog za upisivanje teksta epitafa, nalazi *jat*, koje nije označeno, vjerovatno nije bilo vidljivo autori-

Stećak br. 186.

Boljuni, selo Bjelojevići, Stolac

Tip/oblik: sanduk

Dimenzije: 188 x 107 x 45 cm

Na gornjoj površini stećka pruža se traka od povijene loze s trolistom, unutar koje se nalazi motiv štita s dvije rozete od četiri lista raspoređene u uglovima i na sredini kružni vijenac sa stilizovanim rozetom. Ispod štita se nalazi mač. Na gornjoj površini stećka proteže se natpis, koji se odnosi na Vlada Vladisalića i njegovog sina Vuka te pisara Semorada.

U transkripciji natpis glasi:²⁶

ma. Također, na fotografijama koje prilažem u ovom radu bez označavanja slova, vidljiv je glas *jat*, zbog čega mislim da bi se čitanje ovog epitafa trebalo dopuniti na sljedeći način: *A se leži Radiča bratja, siče Dragiša pabrat (pobrat). A se piše di(ja)къ Semorad, usiče kovač Milić.*

²⁶ Pregled širih referentnih literaturnih polazišta u: Vego 1962a, 211, 212, T. III, 1 i 2; 1964, 20-21, br. 66; Kardaš 2015, 15, 157, 223; Palameta / Raguž / Šutalo 2012, Spomenik br. 100.

1. red: ϣ ϸϵ ΛϵϫΗ ϩΛϣϫ
2. red: ϩΛϣΑΗϸϣΛΗ
3. red: ϫ
4. red: ΠΗϫϵ ϸϵΜ
5. red: ΟΡϣΑ ϸΗϵ
6. red: ϩΥϫ Νϣ Ωϫϣ

Transliteracija natpisa u cijelosti: *A se leži Vladǎ Vladisalić. Piše Semorad, siče Vuk na oca.*²⁷ (Sl. 8)

Slika 8. Boljuni, stećak br. 171, s natpisom
(foto: Gordan Čahtarević, 2018)

Stećak br. 198.

Boljuni, selo Bjelojevići, Stolac

Tip/oblik: ploča

Dimenzije: 163 x 81 x 36 cm

Na gornjoj površini stećka izveden je motiv dvostruke rozete: vanjski obim je obrubljen

²⁷ Vego 1964, 20-21, br. 66.

kružnicom u formi tordiranog užeta (vrpce), a u njenom centru smještena je manja kružnica, također oivičena kružnim tordiranim užetom. Prostor između ove dvije kružnice izdijeljen je na trinaest dijelova (kružnih isječaka). U centru manje kružnice je rozeta. Od rozete prema desnoj strani pruža se natpis koji se odnosi na pisara Semorada.

U transkripciji natpis glasi:²⁸

1. red: ΠΗϫϵ ϸϵΜΟΡϣΑ

Transliteracija natpisa u cijelosti: *Piše Semorad.*²⁹ (Sl. 9)

Slika 9. Boljuni, stećak br. 198, s natpisom
(foto: Gordan Čahtarević, 2018)

Morine, Nevesinje

Morine su visoravan koja se prostire na površini od 4700 hektara. Od Nevesinja su udaljene dvadesetak kilometara u pravcu sjeveroistoka.

Na to da je prostor korišten u antičko doba upućuju ostaci rimske ceste koja presijeca visoravan i povezuje Nevesinje s Kalinovikom. Ova trasa puta svakako je aktivna u srednjem vijeku, kada se i čitavo područje koristi za ispašu stoke. O tome nam svjedoče srednjovjekovne nekropole stećaka raspoređene na ovoj trasi puta: Svatovsko groblje, Djevojačko groblje i Kopano groblje, dok se u unutrašnjosti nalaze nekropole stećaka: Pitomi brijeg, Pašina livada – Jakomir i Somine.

Morine su u srednjem vijeku pripadale župi Nevesinje, a u dubrovačkim izvorima spominju se pod nazivima *de Morigna / de Morina*. Tako se u ugovoru u vezi s nabavkom drvene građe od

²⁸ Pregled širih referentnih literaturnih polazišta u: Truhelka 1914, 230, sl. 25; Bešlagić 1959, 242 T. II, 1; 1961, 175-206; Vego 1962a, 212; 1964, 22-23, br. 69; Kardaš 2015, 157; Palameta / Raguž / Šutalo 2012, Spomenik br. 66.

²⁹ Vego 1964, 22-23, br. 69.

7. 3. 1417. godine spominje *Beladin Milossaglich et Milos Dobrossaglich de Morigna*. U vezi s istim pitanjem u ugovoru od 30. 6. 1418. s njima dvojicom se spominje još i *Bogauaz Dobroeuich de Morigna*. U ugovoru od 29. 1. 1428. godine, opet u vezi s nabavkom drvene građe, spominje se *Petchus Vladnich de Morina, homines voiuode Radossau, Mirchus Bogoeuich et Braichus Miosich de Morina, homines dicti Radossau*, dok se u ugovoru od 6. 3. 1436. godine spominju *Petchus Vladnich, Millos Dobrossalich de Morigna, homines Radosau Paulouich*.³⁰

U poimeničnom popisu sandžaka Vilajeta Hercegovina, Morine se navode kao ljetno stanište vlaških porodica iz: 1. džemata Dragoja, sina Radana; 2. džemata Ivaniša, sina Radovana; 3. džemata Dragića, sina Dobruna; 4. džemata Vukca, sina Radosala i Stepana, sina Radivoja; 5. džemata Radića, sina Vukca; 6. džemata Petra, sina Mirosava.³¹

U opisu katuna – ljetnih stanova na Zelengori, J. Popović navodi:

Put stočara iz stolačkog kraja i to iz opštine Donje Hrasno i iz sela Burmazi, Bjelojević, Gleđevci, ide državnim drumom na Crnoglav pa do blizu Udore, gdje napuštaju državni drum i prelaze na humnjački put, kojim idu dalje na Pušišta i Drenovac do pod samu varoš Stolac. Ako je rijeka Bregava velika pa ne mogu preko nje, onda prolaze direktno kroz sam grad. Ako je rijeka mala da je mogu preći sa stokom, onda preko Stolačkog polja, zaobilazeći grad dolaze na Poprate do čatrnje, Kukavuše. Odatle dalje uz Dubrave udarivši sjeveru od Stoca, izlaze stočnim putem preko Krivog Dola na Crnogovac (684 m) pa na Četkove Vode i Brstanić, a odatle sjeveroistočno na Šćepan-krst. Od Šćepan-krsta, držeći se više istočno, prolaze kroz Jasenu pa pored Oštre Gomile (1059 m) i Krstače udaraju na selo Udrežnje i brdo Bukovicu te se spuštaju u Nevesinjsko polje do vrela Poklopac. Presjekavši javni drum, koji ide od Stoca odnosno Bileće prema Nevesinju, idu prema visu Ploči (884 m), ispod koga opet sijeku drum Nevesinje – Gacko i idu prema Debelim Barama, da između Krekova i Bijenje padnu u Banpolje i Biglin doline, iz kojih se preko Morina penju na Pogvozdu (1286 m). Tu se prihvataju javnog drumu kojim produžuju do Obrnje i Uloga. Od Uloga idu opet stočnim putem na Piskavice i Boljune do pašnjaka Kladovo Polje. U Kladovu polju razdjeljuju se u svoje katune. Za vrijeme tog putovanja imaju

četiri konaka ili kako sami kažu padanja i to: Prvi konak Donja Poplat, gdje se nalazi državna čatrnja i gdje imaju dovoljno prostora za stoku. Drugi konak na Jaseni, gdje ima živa voda i dosta prostora za stoku. Treći konak na Ban Polju. Četvrti konak na Podgvozdu ili Boljunima, odakle peti dan stižu u svoje katune.³²

Pitomi brijeg iznad Ban Polja na Morinama, Nevesinje – sedam novih epitafa

Na lokaciji Ban Polja, koje su stočari koristili kao treće konačište do svog krajnjeg odredišta u potrazi za ispašom, uzdiže se brdašce nazvano Pitomi brijeg (Y=6518200, X=4797500), na kojem se nalazi nekropola s 32 stećka: 10 ploča, 21 sanduk i 1 krstača. (Sl. 10) Njihova primarna orijentacija je u pravcu sjeverozapad – jugoistok. Ukrasi su zastupljeni na 16 stećaka (6, 12, 14, 15, 16, 17, 19, 20, 21, 22, 23, 24, 25, 26, 27 i 30). Reljefni motivi koji se najčešće pojavljuju su vrpce ili trake kao okviri u vidu obične linije s kosim paralelicama, urezani ili reljefno ispupčeni, zatim povijene lozice sa trolistovima. Česti su i štitovi s mačevima i rozete koje se javljaju u više varijanti, kao heraldičke oznake na štitovima. Pojavljuju se i kao stilizovane rozete s tordiranim kružnim vijencima ili predstavljene kao krst – rozete. Osim njih zastupljeni su još ukrasi arkade i štapa.

Na ovom lokalitetu nalazi se sedam natpisa u kojima se spominju imena sahranjenih: sinovi Đu(rađ)a Vuković, Vukan, Rad(in ili ič_?), Obrad i Dragiša. Na stećcima se spominje nekoliko *kovača*, međutim, njihova imena nisu jasno čitljiva, dok se kao *dijak* na šest stećaka potpisuje Semorad. Kako je jedini koji je imao svoje aktivnosti na ovom lokalitetu, pretpostavka je da se potpisuje i na sedmom stećku. Na osnovu potpisa pisara zaključujemo da najveći broj stećaka na ovoj nekropoli potiče iz doba djelovanja dijaka Semorada, odnosno iz druge polovice XV i početka XVI stoljeća.

Prema Planu rasporeda stećaka, epitafi na kojima se potpisuje dijak Semorad evidentirani su na brojevima: 3, 14, 16, 19, 20, 21 i 24. (Sl. 11)

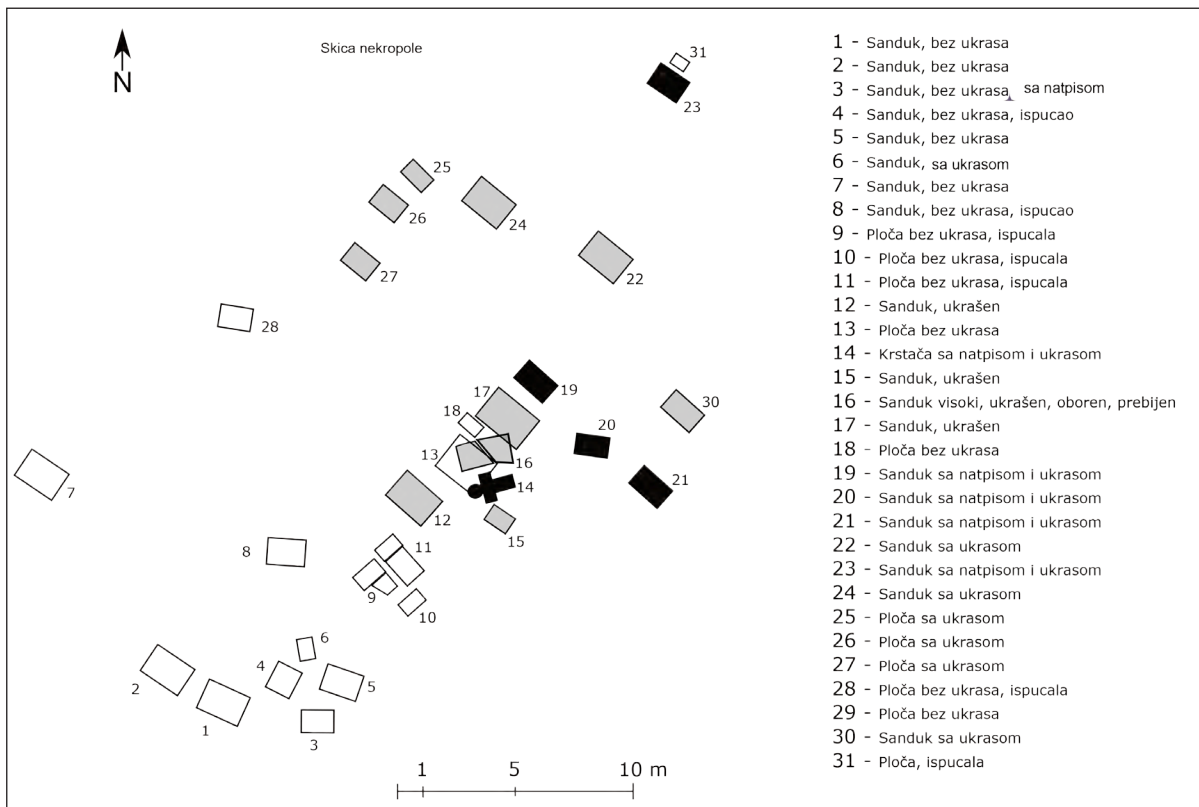
³⁰ Kurtović 2019, 732, 773, 939, 940, 1048.

³¹ Aličić 1985, 140-146.

³² Popović 1928, 169-170.

Slika 10. *Nekropola Pitomi brijeg na Morinama* (foto: Gordan Čahtarević, 2018)

Slika 11. *Plan rasporeda stećaka* (priređio Gordan Čahtarević, 2018)

Katalog stećaka s natpisima³³ i potpisom dijaka Semorada

Stećak br. 3.

Pitomi brijeg, Ban brdo, Morine, Nevesinje

Tip/oblik: sanduk

Dimenzije: 180 x 110 x 35 cm

³³ Natpisi su pisani srednjovjekovnom bosanskom epigrafskom ćirilicom

Na gornjoj površini stećka izveden je motiv rozete u vidu spirale, oštećen je i čak ruiniranog izgleda. Od rozete prema desnoj strani pruža se natpis koji se odnosi na pisara Semorada.

U transkripciji natpis glasi:

1. red: ПИШЕ СЕМОРАДА

Transliteracija natpisa u cijelosti: *Piše Semorad.* (Sl. 12)

Slika 12. Pitomi brijeg, stećak br. 3, s natpisom (foto: Zijad Halilović, 2023)

Stećak br. 14.

Pitomi brijeg, Ban brdo, Morine, Nevesinje

Tip/oblik: krstača s pločom ispred

Dimenzije: krstača (širina x debljina x visina) –
47 x 35 x 185 cm

Na široj strani krstače urezan je natpis koji se odnosi na sinove Đu(rad)u Vukovića,³⁴ pisara Semorada i kovača čije ime nije čitljivo. Sredinom krstače pružaju se tri arkade, a iznad njih simetrično tri kruga, dok se natpis nalazi na krakovima krstače i u donjem uspravnom dijelu.

U transkripciji natpis glasi:

Lijevi krak krstače:

1. red: . □A

2. red: HE A□

3. red: □ CHN

4. red: □

Desni krak krstače:

1. red: †Υ . . .

2. red: □ □Υκ

3. red: □□H†

Uspravni donji krak krstače:

1. red: ΠHΛE

2. red: CEΜOP□A

3. red: CHVE .

Transliteracija natpisa u cijelosti: (O)vdie (Ovdje) dva sina Đu(rad)u Vuković. Piše Semorad, siče... (Sl. 13a. i 13b)

Stećak br. 16.

Pitomi brijeg, Ban brdo, Morine, Nevesinje

Tip/oblik: visoki sanduk

Dimenzije: 114 x 65 x 200 cm

postolje br. 13. 235 x 195 x 30 cm

Visoki sanduk je oboren s postolja i preolmljen na tri dijela, gornja polovina stećka je naslonjena na bočnu sjeveroistočnu stranu s koje se nalazi natpis. Dio natpisa koji je vidljiv odnosi se na Vukana i Rad(ina ili iča). U drugom redu vidljiva su zadnja tri slova riječi *rad*,³⁵ zatim slijede

³⁴ U poimeničnom popisu sandžaka Vilajeta Hercegovina navode se imena dvojice sinova Đurađa, i to Radivoj i Dobrivoj, iz džemata Radića, sina Vukca, koji ljetuju na Morinama, a zimuju u selu Kruševo, općina Stolac. Aličić 1985, 144-145.

³⁵ Kako su svi epitafi na ovom lokalitetu pisani od strane istog pisara, pretpostavka je da se ova riječ odnosi na pisara Semorada.

Slika 13a. Pitomi brijeg, stećak br. 14, s natpisom
(foto: Gordan Čahtarević, 2018)

Slika 13b. Pitomi brijeg, stećak br. 14, s natpisom
(foto: Zijad Halilović, 2023)

riječi *sieče* i *Ni* prva dva slova imena kovača, međutim, ono nije potpuno. U trećem redu jasno se vidi zadnja riječ *strica*. U gornjem dijelu stećka s bočnih i čeonih strana pruža se uža vrpca ili

traka s kosim paralelicama, a ispod šira traka od povijene lozice s trolistovima.

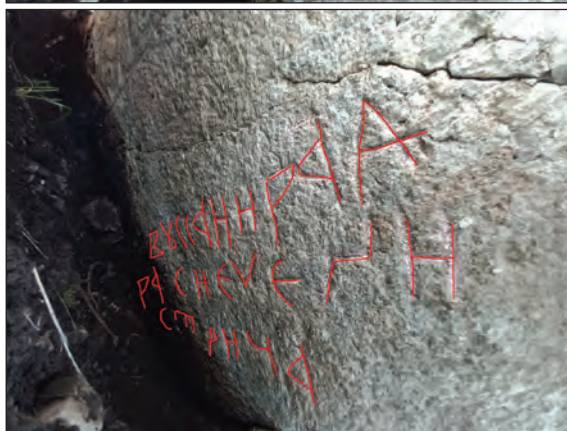
U transkripciji vidljivi dio natpisa glasi:

1. red: ВУКѢН Н РѢА

2. red: . . РѢА СЕВЕ НН

3. red: СТРІЧѢ

Transliteracija vidljivog dijela natpisa:
Vukan i Rad.....rad, sieče Ni..... strica. (Sl. 14a. i 14b)³⁶

Slika 14a. i b. Pitomi brijeg, stećak br. 16, s natpisom
(foto: Zijad Halilović, 2023)

Stećak br. 19.

Pitomi brijeg, Ban brdo, Morine, Nevesinje

Tip/oblik: sanduk

Dimenzije: 170 x 95 x 45 cm

Gornja površina stećka je usljed vremenskih prilika izbljedjela pa se teže uočavaju i ukrasi i natpis. Lijevom bočnom stranom pruža se traka s cik-cak linijama. U gornjem lijevom uglu nalazi se kružni vijenac u vidu spirale, a u središnjem

³⁶Na osnovi navedenog može se izvesti sljedeća rekonstrukcija natpisa: (*A se leže*) *Vukan i Rad(in ili ič)*. (*Piše Semo*)*rad. Siče Ni(kša na) strica.*

dijelu obični kružni vijenac naglašen urezanim linijom. U desnom dijelu se nalazi također rozeta, a iza nje je štit s mačem. Između ovih ukrasa vidljiv je dio natpisa koji se odnosi na Semorada. Vidljiv je i dio natpisa u donjem desnom uglu, dok je ostatak natpisa usljed vremenskih prilika oštećen i nije moguće izvršiti njegovu rekonstrukciju.

U transkripciji vidljivi dio natpisa glasi:

- 1. red: СЕМОРДА
- 2. red: .
- 3. red:
- 4. red: Д УЧЕ
- 5. red: ВЕ КОДВ

Transliteracija vidljivog dijela natpisa u cijelosti: *Semorad.... a usi(j)eče kovač....* (Sl. 15a. i 15b)

Slika 15a. Pitomi brijeg, stećak br. 19, s natpisom (foto: Gordan Čahtarević, 2018)

Slika 15b. Pitomi brijeg, stećak br. 19, s natpisom (foto: Zijad Halilović, 2023)

Stećak br. 20.

Pitomi brijeg, Ban brdo, Morine, Nevesinje

Tip/oblik: sanduk

Dimenzije: 180 x 90 x 5 cm

Gornja površina stećka je ukrašena, gdje je kao okvir naglašena urezana linija, a poprečnim stranama ispod pruža se traka od kosih

paralelica. Preko čitave gornje površine nalazi se natpis koji se odnosi na Obrada, Dragišu, kovača Z (Zelija?) i pisara Semorada. U donjem dijelu nalazi se teško primjetan štit ispod kojeg se pruža mač, a na samom štitu je Semoradov potpis.

U transkripciji natpis³⁷ glasi:

- 1. red: Д СЕ ЛЕЖ(Е)
- 2. red: ѠБРДА Н
- 3. red: АРДГНШД ПД
- 4. red: ПТО СНВЕ
- 5. red: .
- 6. red: РШШЕЗ
- 5. red: СЕМОРД
- 6. red: А

Transliteracija natpisa u cijelosti: *A se lež(e) Obrad i Dragiša pa to siče ko(vač)Z. Piše Semorad.* (Sl. 16a. i 16b)

Slika 16a. Pitomi brijeg, stećak br. 20, s natpisom (foto: Gordan Čahtarević, 2018)

³⁷ Natpisi su pisani srednjovjekovnom bosanskom epigrafskom cirilicom

Slika 16b. Pitomi brijeg, stećak br. 20, s natpisom
(foto: Zijad Halilović, 2023)

Slika 17b. Pitomi brijeg, stećak br. 21, s natpisom
(foto: Zijad Halilović, 2023)

Stećak br. 21.

Pitomi brijeg, Ban brdo, Morine, Nevesinje

Tip/oblik: sanduk

Dimenzije: 195 x 128 x 20 cm

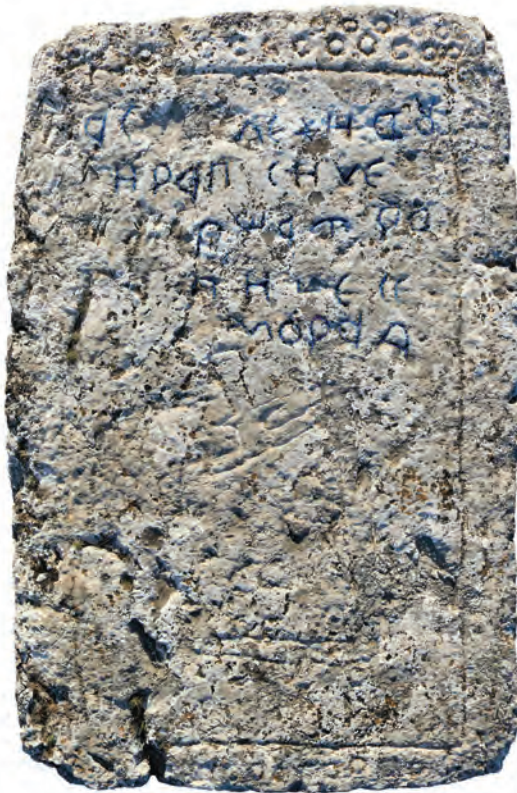
Gornja površina stećka je ukrašena, gdje je kao okvir naglašena traka od urezane linije i manjih kružića. U donjem dijelu nalazi se teško primjetan štiti, ispod kojeg se pruža mač. U gornjem dijelu nalazi se natpis, za koji nije moguće

rekonstrukcijom tačno utvrditi odnosi li se na Vukicu, Vukinju ili Vučihnu, kao ni ime kovača, dok se ime pisara odnosi na Semorada.

U transkripciji natpis glasi:

1. red: **ⱥ Ɽ ⱡⱥⱦ Ᵽⱦ**
2. red: **ⱡ ⱦⱦⱥ ⱡ Ɽ ⱤⱦⱤ**
3. red: **ⱡ ⱡ ⱡ ⱡ ⱡ**
4. red: **ⱡⱦⱦⱤ Ɽ Ɽ**
5. red: **ⱡⱣⱣⱤⱤ**

Transliteracija natpisa u cijelosti: *A se leži Vu(?)ina p siče Piše Semorad.* (Sl. 17a. i 17b)

Slika 17a. Pitomi brijeg, stećak br. 21, s natpisom
(foto: Gordan Čahtarević, 2018)

Stećak br. 24.

Pitomi brijeg, Ban brdo, Morine, Nevesinje

Tip/oblik: sanduk

Dimenzije: 190 x 138 x 33 cm

Gornja površina stećka je ukrašena, gdje je kao okvir naglašena traka od plastične linije, unutar koje se pruža loza s trolistom. U lijevom dijelu stećka nalazi se kružni vijenac s pet krugova. U desnom dijelu se nalazi natpis koji je oštećen te se ne može sa sigurnošću odrediti na koga se odnosi, kao ni ime kovača. Za pisara znamo da se odnosi na Semorada.

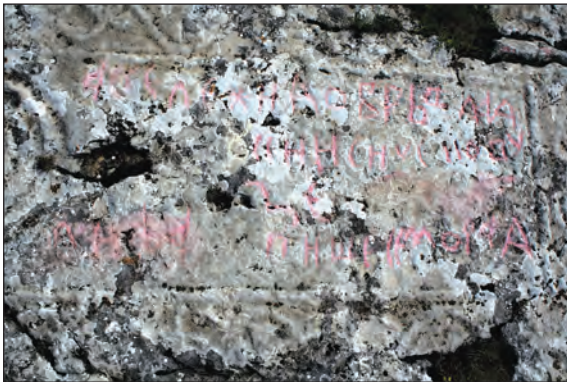
U transkripciji natpis pisan srednjovjekovnom bosanskom epigrafskom ćirilicom glasi:

1. red: **ⱥ Ɽ ⱡⱥⱦ ⱤⱣⱣⱣⱤ ⱣⱤⱤⱤ**
2. red: **ⱡ ⱡ ⱡ ⱡ ⱡ Ɽⱦⱦ ⱤⱦⱤ ⱤⱣⱣⱤ**
3. red: **ⱡ ⱡ ⱡ ⱡ ⱡ**
4. red: **ⱥ ⱡⱦⱦⱤ Ɽ Ɽ ⱤⱣⱣⱤⱤ**

Transliteracija natpisa u cijelosti: *A se leži do-brъ (dobri) Vladkin siče kov(a)č ...a piše Semorad.* (Sl. 18a. i 18b)³⁸

Slika 18a. Pitomi brijeg, stećak br. 24, s natpisom (foto: Gordan Čahtarević, 2018)

Slika 18b. Pitomi brijeg, stećak br. 24, s natpisom (foto: Zijad Halilović, 2023)

Bojičića do na planini Crvanj, Kalinovik – jedan novi epitaf

U središtu planine Crvanj nalazi se lokalitet Bojičića do (Y=6518591, X=4802953) na kojem se nalazi nekropola s 21 stećkom; 11 ploča i 10 sanduka. (Sl. 19) Njihova primarna orijentacija je u pravcu sjeverozapad – jugoistok. Ukrasi su zastupljeni na 8 stećaka (2, 5, 6, 10, 14, 15, 16 i 17). Reljefni motivi koji se pojavljuju su: vrpce ili trake kao okviri u vidu obične linije s kosim paralelicama, urezani ili reljefno ispupčeni (x2), urezani štitovi s mačevima (x2), mač (x2), kame-nica (x2) – zanimljivo je da se obje nalaze s čeone okomite strane, krst (x2) – obični i antropomor-fni i polumjesec (x1).

³⁸ Rekonstrukcijom natpisa, može se izvesti sljedeća verzija čitanja natpisa: *A se leži dobr(a) vlad(ika) Vukin(a). Siče kovač (Zelija). Piše Semorad.*

Na ovom lokalitetu nalazi se jedan natpis iz kojeg nije moguće saznati ime sahranjenog ispod stećka. Natpis je oštećen, tako da je vidljivo samo da se na njemu kao pisar potpisuje Semorad, što nastanak natpisa datira u drugu polovicu XV i početak XVI stoljeća.

Prema Planu rasporeda stećaka, epitafi na kojem se potpisuje dijak Semorad evidentiran je na stećku broj 2. (Sl. 20)

U srednjem vijeku planinu Crvanj za ispašu svoje stoke koristili su stočari iz džemata Pavke, sina Radohne. Oni zimuju u selima Brštanik i Dubrave, općina Stolac, a ljetuju u mjestu Crman (Crvanj).³⁹

Stećak br. 2.

Bojičića do, Crvanj, Kalinovik

Tip/oblik: visoki sanduk

Dimenzije: 180 x 78 x 90 cm

U gornjem dijelu, pri vrhu stećka, bočnim i čeonim stranama pruža se tordirano uže u vidu reljefnog ispupčenja. Na gornjoj površini stećka nalazi se motiv mača s držačem i nakrsnicom. Na čeonju jugozapadnoj strani u gornjem dijelu nalazi se natpis koji je oštećen te se ne može sa sigurnošću odrediti na koga se odnosi, kao ni ime kovača. Za pisara znamo da se odnosi na Semorada.

U transkripciji natpis glasi:

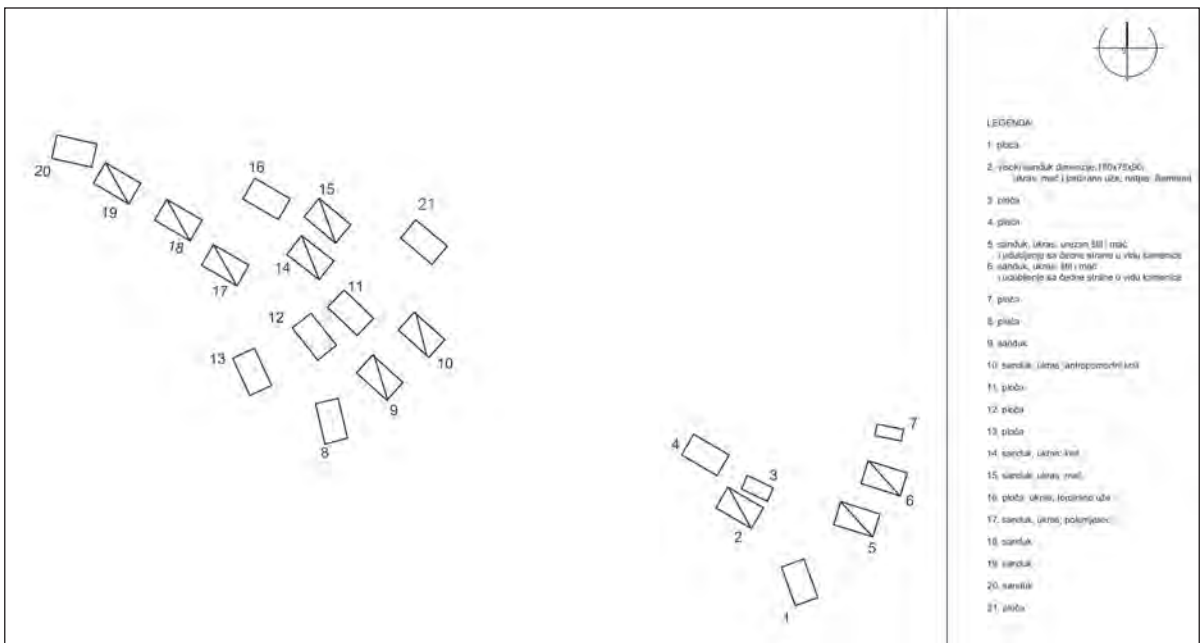
1. red:
2. red:
3. red:
4. red: СЕМОРАДА

Transliteracija natpisa u cijelosti:
.....Semorad. (Sl. 21)

³⁹ Aličić 1985, 139.

Slika 19. Bojičića do, Pogled na nekropolu sa sjeveroistočne strane (foto Zijad Halilović, 2023)

Slika 20. Plan rasporeda stećaka Bojičića do, Crvanj, Kalinovik (priređio Zijad Halilović, 2023)

Slika 21. Bojičića do, stećak br. 2, s natpisom (foto: Zijad Halilović, 2023)

Zaključak

Ovaj rad ima za cilj naučnu i širu javnost upoznati s tim da broj srednjovjekovnih natpisa na stećcima Bosne i Hercegovine nije u konačnici definiran. Rad također ukazuje na činjenicu da su natpisi izloženi zubu vremena te da je potrebna njihova zaštita i konzervacija. Predstavljen je djelokrug rada Semorada, najistaknutijeg pisara srednjovjekovnih natpisa na stećcima. U nuci je poznato njegovo djelovanje na Boljunima kod Stoca, međutim, ovaj rad nam pokazuje da je to djelovanje prošireno i na područje Nevesinja i Kalinovika. Nekropola Pitomi brijeg je s manjim brojem stećaka, svega 32, ali na njih 16 su zastupljeni ukrasi, a natpisi čak na 7 stećaka. Iz pojedinih natpisa doznajemo imena sahranjenih: sinovi Đu(radž)a Vukovića, Vukan, Rad(in ili ič), Obrad, Dragiša i dr. Na nekropoli Bojičića do nalazi se 21 stećak, od kojeg je osam s ukrasima te jedan s natpisom iz kojeg doznajemo samo ime pisara. Na oba lokaliteta reljefni motivi su slični onima na Boljunima, dok se kao jedini pisar javlja Semorad, što ga svrstava iznad ostalih pisara po broju natpisa na stećcima – ukupno 14. Na osnovu potpisa pisara zaključujemo da najveći broj stećaka na ovim nekropolama potiče iz doba djelovanja dijaka Semorada, iz druge polovice XV i početka XVI stoljeća.

Summary

Epitaphs of the scribe Semorad

This paper aims to inform the scientific and general public that the number of medieval inscriptions on stećaks in Bosnia and Herzegovina is not ultimately defined. The paper also points out that the inscriptions are exposed to the ravages of time and require protection and conservation. It presents the scope of Semorad's work, who is the most prominent scribe of medieval inscriptions on stećaks. His activity in Boljuni, near Stolac, is well-known in science. However, this paper indicates that his influence extends to the area of Nevesinje and Kalinovik. The Pitomi Brijeg necropolis has a smaller number of stećaks, only 32, but 16 of them are adorned with decorations, and seven have inscriptions. We learn the names of the buried individuals from some inscriptions, such as the sons of Đu(radž) Vuković: Vukan, Rad (in or ič), Obrad, Dragiša, and others. There are twenty-one stećaks in the Bojičića Valley necropolis, eight of which are adorned with decorations and one with an inscription that reveals only the scribe's name. In both locations, the relief motifs are similar to those in Boljuni, with Semorad being the only scribe, which places him above other scribes in terms of the number of inscriptions on stećaks – a total of 14. Based on the scribe's signatures, it is concluded that the majority of stećaks in these necropolises date back to the period of Semorad's activity, the second half of the 15th and the beginning of the 16th century.

Legenda

- Slika 1. Nekropola Boljuni (fotografija Komisija za očuvanje nacionalnih spomenika Bosne i Hercegovine, 2013)
- Slika 2. Plan rasporeda stećaka (preuzeto iz Plana upravljanja za Nekropolu sa stećcima Boljuni, općina Stolac)
- Slika 3. Položaj stećaka s epitafima dijaka Semorada
- Slika 4. Boljuni, stećak br. 163, s natpisom (foto: Gordan Čahtarević, 2018)
- Slika 5. Boljuni, stećak br. 169, s natpisom (foto: Gordan Čahtarević, 2018)
- Slika 6. Boljuni, stećak br. 183, s natpisom (foto: Gordan Čahtarević, 2018)
- Slika 7. i 7a. Boljuni, stećak br. 186, s natpisom (foto: Gordan Čahtarević, 2018)

- Slika 8. Boljuni, stećak br. 171, s natpisom (foto: Gordan Čahtarević, 2018)
- Slika 9. Boljuni, stećak br. 198, s natpisom (foto: Gordan Čahtarević, 2018)
- Slika 10. Nekropola Pitomi brijeg na Morinama (foto: Gordan Čahtarević, 2018)
- Slika 11. Plan rasporeda stećaka (priredio Gordan Čahtarević, 2018)
- Slika 12. Pitomi brijeg, stećak br. 3, s natpisom (foto: Zijad Halilović, 2023)
- Slika 13a. Pitomi brijeg, stećak br. 14, s natpisom (foto: Gordan Čahtarević, 2018)
- Slika 13b. Pitomi brijeg, stećak br. 14, s natpisom (foto: Zijad Halilović, 2023)
- Slika 14a. i b. Pitomi brijeg, stećak br. 16, s natpisom (foto: Zijad Halilović, 2023)
- Slika 15a. Pitomi brijeg, stećak br. 19, s natpisom (foto: Gordan Čahtarević, 2018)
- Slika 15b. Pitomi brijeg, stećak br. 19, s natpisom (foto: Zijad Halilović, 2023)
- Slika 16a. Pitomi brijeg, stećak br. 20, s natpisom (foto: Gordan Čahtarević, 2018)
- Slika 16b. Pitomi brijeg, stećak br. 20, s natpisom (foto: Zijad Halilović, 2023)
- Slika 17a. Pitomi brijeg, stećak br. 21, s natpisom (foto: Gordan Čahtarević, 2018)
- Slika 17b. Pitomi brijeg, stećak br. 21, s natpisom (foto: Zijad Halilović, 2023)
- Slika 18a. Pitomi brijeg, stećak br. 24, s natpisom (foto: Gordan Čahtarević, 2018)
- Slika 18b. Pitomi brijeg, stećak br. 24, s natpisom (foto: Zijad Halilović, 2023)
- Slika 19. Bojičića do, Pogled na nekropolu sa sjeveroistočne strane (foto: Zijad Halilović, 2023)
- Slika 20. Plan rasporeda stećaka Bojičića do, Crvanj, Kalinovik (priredio Zijad Halilović, 2023)
- Slika 21. Bojičića do, stećak br. 2, s natpisom (foto: Zijad Halilović, 2023)
- od najstarijih vremena do pada ovih zemalja pod osmansku vlast, Sarajevo 1984.
- Andelić, T.* 1983. Dijaci u srednjovjekovnoj Bosni i Humu, Tribunia 7, Zavičajni muzej Trebinje, Trebinje 1983.
- Bešlagić, Š.* 1959. Nekoliko novopronađenih natpisa na stećcima, GZM NS (A) sv. XIV, Sarajevo 1959.
- Bešlagić, Š.* 1961. Boljuni, srednjovjekovni nadgrobni spomenici, Starinar, knj. XII, Beograd 1961.
- Bešlagić, Š.* 1967. Nekoliko novopronađenih natpisa na stećcima, GZM NS (A) sv. XIV, Sarajevo 1967.
- Bešlagić, Š.* 1971. Stećci i njihova umjetnost, Zavod za izdavanje udžbenika, Sarajevo 1971.
- Bešlagić, Š.* 1982. Stećci – kultura i umjetnost, Sarajevo 1982.
- Bešlagić, Š.* 2015. Ćirilski epigrafski spomenici srednjovjekovne Bosne i Hercegovine, Društvo za proučavanje srednjovjekovne bosanske historije – Stanak, Sarajevo 2015.
- Dragičević, Tomo / Vuletić-Vukasović, V.* 1891. Starobosanski natpisi u Kalesiji, GZM III, Sarajevo 1891.
- Gunjača, S.* 1955. Prinos poznavanju porijekla i načina prijevoza stećaka, Istorijski časopis V, Beograd 1955.
- Hrabak, B.* 1953. Prilog datovanju hercegovačkih stećaka, GZM, NS, VIII, Sarajevo 1953.
- Jagić, V.* 1890. Nekoliko riječi o bosanskim natpisima na stećcima, GZM knj. I, Sarajevo 1890.
- Kardaš, M.* 2015. Jezik i grafija srednjovjekovne bosanske epigrafike, Radovi knj. XIX, Institut za jezik, Sarajevo 2015.
- Komisija za očuvanje nacionalnih spomenika* 2002, Odluka o proglašenju Historijsko područje – Nekropole sa stećcima Boljuni, općina Stolac, nacionalnim spomenikom Bosne i Hercegovine, Službeni glasnik BiH, br. 40/02, 48/13, 29/17, 1/21 i 75/22.
- Kurtović, E.* 2019. Arhivska građa za historiju srednjovjekovne Bosne, ispisi iz knjiga kancelarije Državnog arhiva u Dubrovniku 1341–1526, Institut za historiju Sarajevo – Historijski arhiv Sarajevo, 2, Sarajevo 2019.
- Lovrenović, D.* 2009. Stećci, bosansko i humsko mramorje srednjeg vijeka, Sarajevo 2009.
- Palameta M. / Raguž, M. / Šutalo, M.* 2012. Tajna Boljuni / The Mystery of Boljuni, Stolac 2012.
- Popović, J.* 1928. Ljetni stanovi (katuni) na Zelengori, GZM, XL, I. Sveska (za prirodne nauke), Sarajevo 1928.
- Skarić, V.* 1934. Grob i grobni spomenik gosta Milutina na Humskom u fočanskom srezu, GZM, XLVI, Sarajevo 1934.
- Solovjev, A.* 1948. Jesu li bogomili poštovali krst, GZM NS sv. III, Sarajevo 1948.
- Stojanović, Lj.* 1905. Stari srpski zapisi i natpisi, knj. III, Beograd 1905.

Literatura

- Andelić, P.* 1984. Doba srednjovjekovne bosanske države, u: Kulturna istorija Bosne i Hercegovine od najstarijih vremena do pada ovih zemalja pod osmansku vlast, drugo prerađeno i dopunjeno izdanje, Biblioteka Kulturno nasljeđe, Veselin Masleša, Sarajevo 1984.
- Aličić, A. S.* 1985. Poimenični popis sandžaka vilajeta Hercegovina, Orijentalni institut u Sarajevu, Sarajevo 1985.
- Andelić, P.* 1984. Doba srednjovjekovne bosanske države, u: Kulturna istorija Bosne i Hercegovine

- Škobalj, A.* 1970. Obredne gomile. Na temelju arheoloških nalaza povijesno-teološka rasprava o religiji magiji, Sveti Križ na Čiovu 1970.
- Truhelka, Ć.* 1891. Stari bosanski natpisi, GZM knj. I, Sarajevo 1891.
- Truhelka, Ć.* 1892. Stari hercegovački natpisi, GZM knj. II, Sarajevo 1892.
- Truhelka, Ć.* 1914. Osvrt na sredovječne kulturne spomenike Bosne, GZM knj. I. Sarajevo 1914.
- UNESCO 2015, Stećci Medieval Tombstones. Nomination Document for the Inscription on the UNESCO World Heritage List. Bosnia and Herzegovina, Republic of Croatia, Montenegro, Republic of Serbia, January 2015. <https://whc.unesco.org/uploads/nominations/1504.pdf>.
- Vego, M.* 1959. Novi i revidirani ćirilski natpisi iz župe Bročno u Hercegovini, GZM, NS, (A), XIV, Sarajevo 1959.
- Vego, M.* 1961. Historija Bročna od najstarijih vremena do turske okupacije, Sarajevo 1961.
- Vego, M.* 1962, Novi i revidirani natpisi iz Hercegovine, GZM N.S. (A), Sarajevo 1962.
- Vego, M.* 1962a, Zbornik srednjovjekovnih natpisa Bosne i Hercegovine, knjiga I, Zemaljski muzej, Sarajevo 1962.
- Vego, M.* 1964, Zbornik srednjovjekovnih natpisa Bosne i Hercegovine, knjiga II, Zemaljski muzej, Sarajevo 1964.
- Vuletić-Vukasović, V.* 1885. Starobosanski nadpisi u Hercegovini, Viestnik 2, Zagreb 1885.

Gdje su “nestali” stećci?

Tatjana Mićević-Đurić

Mostar

Edita Vučić

Mostar

Abstract: Stećci, monolithic tombstones, are the bearers of the unique sepulchral culture of the Bosnian and Hum Middle Ages. Considering the fact they are located in natural surroundings, and regarding their total number, artistic and design characteristics, stećci represent the cultural phenomenon of medieval Europe. Due to the previous reflections on the stećak as a phenomenon of the Bosnian Middle Ages, the following issues were not debated: Where did the stećak tombstones “disappear”? Did stećci just stop being made or did they continued to “live” in certain modified forms of the tombstones? There are also later tombstones, both Muslim and Christian, which, through the evolution of form, depict specific situations of coexistence of members of different religions.

Key words: stećci, evolution of forms, new socio-political and artistic currents, cross shaped tombstones

Stećci predstavljaju najznačajniji segment srednjovjekovne bosanske sepulkralne kulture i umjetnosti, antropogeni produkt čiji je nastanak uvjetovan poimanjem života i smrti, društvenim okolnostima, religijom, tradicijom, ali i prežiteljima ranijih epoha.¹ Iako novija istraživanja ukazuju na promjenu brojnog stanja stećaka, kao relevantne uzimamo podatke iz druge polovice 20. st., prema kojima je na više od 3.162 lokaliteta evidentirano oko 70.000 nadgrobnih spomenika.² Ti kameni nadgrobnici klesani su na prostoru srednjovjekovne Bosne i Huma, te graničnih prostora Hrvatsko-ugarskog kraljevstva, srpske srednjovjekovne države i Dubrovačke Republike. Kronološki raspon u koji se smješta izrada stećaka kreće se od druge polovice 12. stoljeća, vremena u koje su datirani prvi stećci oblika ploče na temelju uklesanog i pročitano natpisa, kontinuirano s najjačim intenzitetom klesanja stećaka u oblicima ploče, sanduka, sljemenjaka, krstače i stuba tijekom 14. i 15.

stoljeća. Taj vremenski raspon, bez prekida sve do 16. stoljeća, moguće i kasnije, smatra se vrhuncem umjetnosti izrade stećaka, jer rezultati arheoloških istraživanja upućuju na to kako izrada stećaka ne prestaje ni nakon osmanlijskih osvajanja.

Iako više ili manje ozbiljna i sustavna istraživanja srednjovjekovnih bosansko-hercegovačkih nadgrobnika traju već dosta dugo,³ mnogo toga ostaje još uvijek nepoznato o tom istaknutom i autentičnom izrazu srednjovjekovlja na prostoru današnje Bosne i Hercegovine. Tek s osnutkom Zemaljskog muzeja u Sarajevu krajem 19. stoljeća dolazi do prvih multidisciplinarnih istraživanja. Najvažnija sustavna istraživanja stećaka na čitavom teritoriju njihova rasprostiranja poduzeta su u drugoj polovici 20. stoljeća, nakon završetka Drugog svjetskog rata, kada se došlo do prvih relativno potpunih podataka.⁴ Nažalost, naše vrijeme nije donijelo mnogo napretka u smislu

¹ UNESCO 2015, 123. Definicija pojma stećak objedinjena je u UNESCO-vom Nominacijskom dosjeu i glasi: *Stećci (pl.) are medieval monolithic tombstones found on almost all the territory of Bosnia and Herzegovina, in the western parts of Serbia and Montenegro, and in central and southern parts of Croatia.*

² Bešlagić 1982, 67.

³ Kuripešić 2001, 29-30. Iz osmanskog perioda nemamo pisanih izvora o stećcima sve do sredine 18. st., od kada datiraju prvi zapisi iz pera putopisaca, povjesničara amatera i franjevac. O stećcima Dalmacije i Bosne i Hercegovine pisali su: A. Fortis, fra G. Vinjalić, A. Kačić Miošić, A. Sapiha, fra P. Bakula, Sir A. Evans i dr.

⁴ Anđelić 1984, Benac 1952; 1967; Bešlagić 1971; 1982; Miletić 1982; Vego 1954; 1964; Wenzel 1965.

povećavanja spoznaja o stećcima. Ipak, od kraja devedesetih godina prošloga stoljeća realizirano je više projekata, od kojih treba istaknuti izložbu pod nazivom *Stećci* održanu u Zagrebu 2008. godine i Međunarodni znanstveni skup *Šefik Bešliagić i stećci* održan u Sarajevu 2014., kojima se pažnja javnosti, ali i struke, ponovno uputila na stećke. Svakako je među takvim projektima najvažnija nominacija stećaka za upis na UNESCO-ov Popis svjetske baštine u koji su i prihvaćeni 2016. godine. U sadašnjem trenutku problemi daljnjeg istraživanja stećaka u velikoj mjeri odnose se prvenstveno na nepostojanje sustavnosti u organizaciji djelatnosti zaštite kulturno-povijesne baštine u Bosni i Hercegovini, kao i istraživanja koja se u tu svrhu trebaju poduzimati, što je uvjetovano postojećom legislativom u toj oblasti i kroničnim nedostatkom sredstava.

Pretpostavlja se kako uniformiranost izrade stećka kao nadgrobna spomenika, te učestalost nekih motiva i natpisa, upućuju na općeprihvaćeni zajednički način pokapanja i težnju pojedinca za identificiranjem s ostalim članovima zajednice. Ukoliko rezimiramo postojeće podatke, jasno je kako su postojeće spoznaje relativne, kako ništa nije utvrđeno s potpunom sigurnosti, te uviđamo kako je u dosadašnjim istraživanjima uglavnom dominantna nadzemna dimenzija stećka, dok su arheološka istraživanja grobnih cjelina zastupljena u znatno manjoj mjeri.⁵ Stoga i ne čudi kako se u postojećoj literaturi raspravlja o brojnosti i rasprostranjenosti, oblicima, reljefnim ukrasima i natpisima preko kojih se pokušavalo rastumačiti podrijetlo i pripadnost tih nadgrobničkih spomenika, a datiranje, osim u nekim izuzetnim slučajevima, uvijek je ostajalo okvirnim.

⁵ Bujak 2018, 255-256. Prva iskopavanja grobnih cjelina na području Bosne i Hercegovine datiraju u drugu polovinu 19. stoljeća. Sva istraživanja provedena do 50-ih godina 20. stoljeća bila su manjeg opsega. Izuzetak je arheološko istraživanje na lokalitetu Zidine u Arnautovićima kod Visokog tijekom kojega je K. Patsch pronašao krunidbenu crkvu i grobove bosanskih kraljeva, te veliku srednjovjekovnu nekropolu. U razdoblju nakon Drugog svjetskog rata intenzivirana su istraživanja grobova pod stećcima, a u nekoliko slučajeva istražene su i cijele nekropole. Dvadeset prvo stoljeće donijelo je napredak u kontekstu interdisciplinarnih istraživanja koja su urodila novim spoznajama o načinu ukapanja pod stećcima i životima pokojnika. U Hrvatskoj je također arheološki istražen znatan broj lokaliteta, od kojih su neki imali zaštitni karakter. Istraživanja u Srbiji bila su manjeg opsega, dok u Crnoj Gori, na temelju do sada raspoloživih podataka, nije bilo arheoloških istraživanja grobova ispod stećaka.

Upravo bi sustavna arheološka istraživanja mogla riješiti taj problem. Pored činjenice da arheologija, kao znanstvena disciplina, daje uvid u život kasnosrednjovjekovne populacije, datiranje ljudskih zemnih ostataka moglo bi potvrditi ili bi opovrgnulo dosadašnje okvirne datacije. Također, datiranje nalaza u grobovima ispod stećaka olakšalo bi utvrđivanje geneze tipova oblika srednjovjekovnih nadgrobničkih spomenika te vjerojatno dalo odgovor na pitanje o tome kada je prestalo njihovo klesanje.

Dosada iznijete tvrdnje i pretpostavke o datiranju srednjovjekovnih nadgrobničkih spomenika, o početku, vrhuncu i završetku njihove izrade, kao i o genezi oblika, temeljene su uglavnom samo u razmatranju vizualne forme stećka te ponekom natpisu koji je davao sigurnije povijesne podatke u vidu nekog imena ili događaja koji su se sa sigurnošću mogli datirati. Evoluciju oblika moguće je pratiti u razdoblju od 12. do 16. st., počevši od klesanja amorfnih kamenih blokova i ploča, preko oblika sanduka i sljemenjaka, do krstača i stubova, iako je nedvojbeno kako se najjednostavniji oblici nadgrobničkih spomenika izrađuju i u kasnijim razdobljima.

Iako je sistematizacija oblika stećka tema o kojoj se uvijek može diskutirati,⁶ najčešće se uzima klasifikacija koju je napravio A. Benac na temelju oblika zastupljenih na nekropoli Radimlja: ploča, ploča s podnožjem, sanduk, sanduk s podnožjem, visoki sanduk do visokog sanduka s podnožjem, sarkofag te sarkofag s podnožjem i križ.⁷ Pri tome treba napomenuti kako je bilo mnogo

⁶ Bešliagić 1982, 75-79. Prvi pokušaj tipološke obrade stećaka pripisuje se Đ. Stratimiroviću, koji ih je 1891. godine podijelio u 4 kategorije: ploče, kamenja, znakovi uspravni i spomenici. Svaka od kategorija imala je svoju podjelu. P. Kaer je na temelju poznavanja dalmatinskih stećaka izvršio podjelu na jednostavne oblike, dvostruke oblike i ostale oblike. Stećcima u Srbiji bavio se mađarski arheolog F. Kanitz podijelivši ih na stečke u obliku ploče, kocke i sarkofaga. Truhelka ih je prvo podijelio na ploče, tumbe, sarkofage, nišane i krstove, da bi ih 1942. godine podijelio u tri osnovna oblika: ploča, stećak u obliku sarkofaga ili tumbe i stupac. V. Čurčić, vršni poznavatelj stećaka u BiH, podijelio ih je na ploče, sanduke, sanduk-ploče, sarkofage i dvostruke spomenike. Proučavanjem stećaka na Radimlji, u okolini Olova i Širokoga Brijega, A. Benac izvršio je podjelu na 9 osnovnih oblika: ploča, ploča s podnožjem, sanduk, sanduk s podnožjem, visoki sanduk, visoki sanduk s podnožjem, sarkofag, sarkofag s podnožjem i krst. Osim navedenih autora, stečke u okolici Ludmera proučavao je D. Sergejevski, područje Ljubuškoga M. Vego, Imotske krajine L. Katić i dr.

⁷ Benac 1950.

Slika 1. Ploče na lokalitetu Šarampovlje u Kruševu kod Mostara (autor)

oprečnih mišljenja o tome koji se spomenici s obzirom na njihova formalno-oblikovna svojstva uopće mogu nazvati stećcima, odnosno mogu li se stećcima nazvati amorfne ploče, ploče, muslimanski nišani, krstače i neukrašeni spomenici, ili je taj termin prikladan samo za bogato reljefno ukrašene sanduke i sljemenjake. Vremenom se pristupilo znanstvenoj obradi svih navedenih oblika nadgrobni spomenika.⁸

Najstariji i najjednostavniji oblik nadgrobni spomenika jeste ploča, položeni monolit, korišten u okviru sepulkralne prakse bizantskoga Istoka i latinskoga Zapada. Na temelju natpisa koji datira iz druge polovine 12. st., najstarijom se smatra ploča trebinjskog župana Grda.⁹ Nadgrobni spomenici tipa ploče u prosjeku označavaju grobnu ploču čija visina ne prelazi 30 cm. Duljinom (150–200 cm) i širinom (70–100 cm) one mogu varirati od manjih jednostavnih, do impozantnih formâ karakterističnih za prostor Hercegovine. Neki primjerci pokazuju i izvjesna odstupanja od jednostavnog pravokutnog

oblika tako da imaju zaobljene ili zašiljene čelne strane. Amornim pločama, nadgrobnicima koji se upitno mogu svrstati u stećke, smatraju se one što uopće nisu klesane ili se klesanju pristupilo s malo truda.

Prema Bešlagiću je do 1982. godine evidentiran 16.591 stećak u obliku ploče, što je 24 % od ukupnoga broja stećaka.¹⁰ (Sl. 1.) Isti autor također smatra kako su stećci oblika ploče vjerojatno nastali po uzoru na ploče slabije klesarske obrade pronađene unutar i uokolo crkvenih građevina. Kvalitetnije klesane ploče ukrašene reljefima i epitafima smatraju se posljedicom socijalne

⁸ Bešlagić 1982, 31-32.

⁹ Bešlagić 2004, 123.

¹⁰ Bešlagić 1982, 31-32. Bešlagić navodi kako taj podatak nije u potpunosti točan, jer su u pokušaju klasifikacije oblika mnogi poluobrađeni amorfni oblici uvršteni u ploče. Rezultat toga su podijeljena mišljenja treba li tanke ploče, manjih dimenzija, s ukrasima ili bez njih, koje se nalaze u sklopu srednjovjekovnih nekropola, ali i izvan područja njihove rasprostranjenosti, uopće tretirati kao stećke. Takvih se primjera s uklesanim epitafom ili reljefnim motivom nalazi u Polimlju, sjeverozapadnoj Bosni i u Dalmaciji; Vego 1961a. Vego navodi kako su tijekom ranog srednjeg vijeka u Hercegovini iznad groba pokojnika postavljane lomljene ploče. Mišljenja je kako se radilo o prežicima ilirskih i gotških običaja.

Slika 2. Visoki sanduci na postolju, lokalitet Šarampovo (autor)

diferencijacije unutar društvenih skupina u kojima su se takvi spomenici postavljali iznad grobova imućnijih članova zajednice. Važno je istaknuti kako klesanje ovog tipa nadgrobno spomenika ne prestaje razvojem novih oblika, već traje i dalje, kada se razvijaju novi oblici stećka, čak i u vrijeme pojave onih kojima dominantna nije horizontala, već vertikalna.

U literaturi je uvriježeno mišljenje kako su širenje državnog teritorija pod vlašću bana Stjepana II., jačanje trgovačkih veza s mediteranskim zemljama i razvoj rudarstva sredinom 14. st., doveli do ekonomskog prosperiteta, a sukladno tome, posredno, i do pojave i potrebe da se vidljivim, izvanjskim znakovima pokaže pripadanje širem europskom prostoru. Takva shvaćanja i nastojanja mogu se iščitati, među ostalim, i u činjenici da se upravo u tom vremenu počinju javljati viši oblici nadgrobni spomenika, odnosno da se ploča počinje transformirati u kvadar sanduka, što evoluciju niskog oblika nadgrobno spomenika – ploče u monumentalniji prizmatični oblik pod nazivom sanduk povezuje s daljnjim stupnjem u razvoju feudalnog društva na našim prostorima.¹¹

¹¹ Bešlagić 1971, 24–25. Najjednostavniji neukrašeni sanduci datiraju iz vremena vladavine banova Stjepana i Tvrtka. U

Geneza oblika nadgrobni spomenika u obliku sanduka može se pratiti od pojave nižih prizmatični oblika slabije obrade i bez ukrasa, preko onih čija se visina kreće u rasponu 30–80 cm, neukrašeni, slabije ili bolje klesanih, do monumentalni primjeraka visine oko 2 m, bogato ukrašeni motivima ili figuralni prikazima. (Sl. 2.)

Općenito, prosječna duljina stećka u obliku sanduka kreće se 150–200 cm, širina 70–100 cm, a visine im variraju 40–80 cm. Vertikalne im strane mogu biti sužene prema dolje ili prema gore. Prema Bešlagiću, “sanduci predstavljaju najkarakterističniji formalno-oblikovni izraz stećaka”.¹² Lovrenović navodi kako “sanduci najavljuju početak zrele razvojne faze umjetnosti stećaka”.¹³ Istraživanja su pokazala da su stećci u obliku sanduka najzastupljeniji oblici na koje u Bosni i Hercegovini otpada 64% od ukupnog broja stećaka.¹⁴

U taj broj uvršteni su i stećci koje smatramo podgrupama oblika sanduka koji su zbog sitnijih

red najstarijih, pored sanduka u Vranjevom Selu kod Neuma, spadaju i oni na nekropoli Grčka glavica – Biskup kod Konjica, gdje su pokopani članovi obitelji Sankovića.

¹² Bešlagić 1982, 84–93.

¹³ Lovrenović 2009, 58.

¹⁴ Bešlagić 2004, 101.

varijacija temeljnoga oblika ili drugačijih proporcijских odnosa i veličina izdvojeni kao zasebne skupine. Najčešće varijacije temeljnoga oblika prepoznaju se u postoljima na koja se osnovni oblik stećka postavlja. Tako razlikujemo podgrupe sanduka s postoljem i sanduka na postolju. Sanduk s postoljem pravokutni je paralelopiped koji svojim proširenim donjim dijelom čini stopu, tj. postolje, dok sanduk na postolju ima ploču načinjenu iz posebnog komada kamena. Treba spomenuti kako su nađeni i primjerci s dva ili tri takva postolja. I kod ovog tipa spomenika vertikalne strane mogu biti nakošene, visine im variraju kao i kod osnovnoga oblika, a dokazano je i postojanje sanduka sa stubama na čelnoj ili bočnoj strani.

Druga podgrupa stećaka u obliku sanduka izdvojena je zbog svoje visine. Sve one spomenike više od 80 cm svrstavamo u podgrupu koju nazivamo visokim sanducima, koji zbog promjenе proporcijских odnosa visine i dužine, a osobito širine spomenika, najavljuju pojavu i razvoj oblika stećaka kod kojih će dominirati vertikalnost umjesto horizontalnosti. Takav razvoj proporcijских odnosa dimenzija stećka u obliku sanduka ukazuje na smjer u kojem će se razvijati umjetnost stećaka koju na kraju obilježava pojava stojećih oblika. U takvim promjenama u razvoju oblika stećka prepoznaju se odjeci, veze i prožimanja različitih elemenata umjetnosti europskog prostora, osobito susjednih sredina i novonastalih kulturnih prilika u srednjovjekovnoj Bosni i Hercegovini, odnosno zbivanja srodna onim promjenama u umjetničkom razvoju koje su na Zapadu dovele do prelaska iz romaničke u gotičku umjetnost. Tako se, smatramo, u genezi oblika stećka mogu pratiti, jednako kako se to dosad činilo uglavnom samo s reljefima, veze s umjetničkim pojavama na susjednim prostorima, osobito primorskim, i odrazi srednjovjekovnih umjetničkih stilova u umjetnosti stećaka. U tome smislu, čini se da nije nevažna činjenica da su visoki sanduci karakteristični za nekropole istočne Hercegovine, iako ih ima i na nekropolama zapadno od Neretve. Zapravo nam prostor istočne Hercegovine, prostor koji je višestruko i intenzivno bio povezan s primorjem, prvenstveno Dubrovnikom, daje najviše elemenata za raspravu o evoluciji oblika stećka i inovacijama u umjetničkom izričaju te vrste umjetnosti,

osobito u vremenu za koje se smatra da predstavlja završnu fazu klesanja stećaka.

Sljedeći razvojni oblikovni tip stećka – sljemenjak – po svojoj genezi i mogućnostima variranja osnovnoga oblika vrlo je sličan sanduku. Klesan je slično sanduku i, u pravilu, ponavlja slične raspone dimenzija, s tom bitnom oblikovnom razlikom što je gornja strana preobražena u dvije kose stranice, nalik na dvoslivni krov. Zbog toga su se njegove čelne strane preobrazile iz oblika trapeza u oblik peterokutnika. Krov sljemenjaka može imati više ili manje strme strane, a na nekropolama ima slučajeva gdje krovne plohe prelaze vertikalne ivice, kakve nalazimo na imotskom, cetinskom, travničkom, kupreškom i posuškom području.

Oblici s postoljem, isto kao i sanduci, mogu imati postolja isklesana iz istog komada ili drugoga komada kamena. I u ovom primjeru postoje varijacije u visinama, duljinama i razlikama dijelova u visini i dužini. (Sl. 3.) Također, oni imaju svoje podvrste, u ovisnosti o dimenzijama krovnih ploha, bočnih i vertikalnih ploha te broja postolja. Dimenzije i način ukrašavanja variraju i ovisе o mnogobrojnim čimbenicima. Od ukupnoga broja stećaka, na ovaj tip otpada oko 9 %.

U razmatranju geneze oblika stećaka i mjesta sljemenjaka u tom razvoju, važno je osvrnuti se na mišljenje N. Miletić koja je na temelju bogate dekoracije i natpisa zaključila da se radi o nadgrobni spomenicima članova imućnih obitelji.¹⁵ Iako se takvo mišljenje doista čini prihvatljivim, bez provedbe sustavnih arheoloških istraživanja i antropoloških analiza ljudskog osteološkog materijala ispod stećaka ono se ne može ni potvrditi ni osporiti. Unatoč činjenici da je oblik sarkofaga na našim prostorima poznat još preko ranokršćanskih, pa i rimskih sarkofaga,¹⁶ D. Lovrenović pojavu stećka u obliku sljemenjaka ne veže za te spomenike, nego iznosi mišljenje o tome da se njihova pojava može povezati s predromaničkim sarkofazima koji se mogu vidjeti u dalmatinskim gradovima, te da upravo ti predromanički sarkofazi predstavljaju kronološku i

¹⁵ Miletić 1982, 33-36, 159.

¹⁶ Zbog toga što podsjećaju na rimski sarkofag u literaturi ih se susreće pod istim nazivom. Klesani su iz jednog komada kamena i služili su kao nadgrobni spomenici, dok je rimski sarkofag iznutra bio šupalj da bi se u nj položilo tijelo pokojnika. Antički svijet smatrao je sarkofag *Domus aeterna* – vječnim počivalištem.

Slika 3. Visoki sljemenjaci na lokalitetu Ričina (autor)

tipološku vezu između antičkih i kasnosrednjovjekovnih sarkofaga, pa tako i naših sljemenjaka.¹⁷ Lovrenovićevo mišljenje posredno podupire ranije mišljenje N. Miletić. Pojava stećka u obliku sljemenjaka, nadgrobnog spomenika koji u okviru umjetnosti stećaka predstavlja najrazvijeniji ležeći oblik, može se na osnovi natpisa datirati u prva desetljeća 15. st. Ta relativno kasna pojava stećka u obliku sljemenjaka kronološki se podudara s općenito prisutnim nastojanjem na vertikalnosti koje se javlja krajem srednjeg vijeka pod utjecajem gotičke umjetnosti, čime se potvrđuje pretpostavka N. Miletić o sljemenjacima kao primjeru koji dokazuje sve razvijenije feudalno društvo, jer su samo ti slojevi mogli doći u dodir s razvijenom gotičkom umjetnosti primorskih gradskih sredina.

Kao i kod sanduka, i kod sljemenjaka se javljaju spomenici izrazito naglašene visine. Osobito su oni u Hercegovini dosta visoki, a u nekim su primjercima bočne i čeonne strane jako sužene prema dnu, što uz proporcionalno smanjivanje širine tih stranica dodatno doprinosi naglašavanju vertikalnosti njihova oblika. Ponovno, čini se

kako se na tom prostoru, koji je stalno bio u tijesnom kontaktu s primorjem i Dubrovnikom, jasnije iskazuju dodiri i veze s prostorom primorja, koji se očituju, među ostalim, i prihvaćanjem umjetničkih utjecaja. U sljemenjacima Hercegovine, koji se ističu ne samo naglašenom visinom već i izrazito kvalitetnom obradom kamena te bogatom reljefnom dekoracijom, monumentalnošću i elegancijom, očituje se prihvaćanje gotičkih umjetničkih oblika, njihovo transponiranje u autohtoni umjetnički oblik, odnosno istinsko uklapanje umjetnosti stećaka u opće tokove kasnosrednjovjekovne umjetnosti na najbolji način. Taj je proces bio izravno povezan s razvojnom linijom ekonomskog jačanja bosansko-humskog feudalnog društva.

Jednako kako se u tipološkom razvoju stećaka može pratiti razvoj od ploče do sve masivnijih oblika, što se tumači razvojem društvenih odnosa i jasnijom artikulacijom pripadanja širem europskom kulturnom prostoru, tako se može pratiti i razvoj proporcija spomenika, koje s vremenom sve više teže vertikalnosti i eleganciji, čak vitkosti, koje ukazuju na doticaje s umjetnosti gotike koja je cvjetala u primorju. Takva

¹⁷ Lovrenović 2009, 59.

se nastojanja otkrivaju u stalnom povećanju relativne visine spomenika, ali i u "lomljenju" gornje plohe sanduka i pojavi novog oblika – sljemenjaka. Još jasnije se to nastojanje očituje pojavom uspravnih oblika stećaka, koje Š. Bešlagić u svojoj podjeli oblika smatra najmlađim oblicima i datira ih u drugu polovicu 15. st.¹⁸ Najvažnijim uspravnim oblicima smatraju se krstače i stupovi, spomenici koji svojim oblikom već odavno upućuju istraživače na utvrđivanje veza između tih novih oblika i promijenjenih društveno-povijesnih okolnosti.

Promijenjene društveno-političke prilike, a prije svega promjena religije vladajućih,¹⁹ još davno su dovedene u vezu s pojavom stećaka svrstanih u tipološku grupu stupova. Stećak u obliku stupa podrazumijeva nadgrobne spomenike u obliku uspravno postavljene "usađene" ploče / stele ili uspravno postavljenog sanduka koji se mogu širiti prema dolje ili prema gore, a s gornje strane završavaju vrlo različito – ravno, na dvije ili tri vode, zaobljeno ispućeno ili udubljeno. Karakteristični su za prostor istočne Bosne i za Srbiju, dok se u Hercegovini javljaju samo izuzetno. Malobrojni su. Od ukupnog broja stećaka koji daje Š. Bešlagić, svega 4 % otpada na ovaj tipološki oblik.²⁰

Prema istom autoru, taj tipološki oblik stećka pojavljuje se najranije oko sredine 15. stoljeća. Većina takvih stećaka nastala je na prijelazu 15. u 16. st. i tijekom prve polovice toga stoljeća. Takva datacija, kao i činjenica da se "uspravljani" stećci, iako se javljaju u čitavom rasponu oblika – stele i obelisci i tipološki nekategorizirani prijelazni oblici, ipak ustaljuju u obliku stupa, obliku najslabijem muslimanskom nadgrobnom spomeniku, upućuju na povezanost s nadgrobni spomenicima novih vladara i pripadnika nove religije. Poznato je da su se prvi nišani na prostoru današnje Bosne i Hercegovine pojavili i prije pada srednjovjekovne Bosne,²¹ čime se potvrđuje pretpostavka o utjecaju te nove vrste nadgrobnika na pojavu stećaka u obliku stupa i na njegove oblikovne karakteristike.

S obzirom na to da se pojava stećaka u obliku stupa, za koje Š. Bešlagić potpuno opravdano smatra kako su glavni i neposredni uzor za njihovu pojavu bili muslimanski nadgrobni spomenici, nišani, jasno povezuje s promjenama društveno-političkih odnosa i s pojavom nove religije,²² mislimo kako je gotovo izvjesno da je ono stanovništvo koje je prihvatilo novu vjeru prihvatilo i novi oblik nadgrobnika koji je, kako svojom morfologijom, tako u nekim od najranijih primjera i reljefom i ukrasima, slijedio i produžio umjetnost izrade stećaka te je transformirao u skladu s novonastalim prilikama i ukusima. Iako se nipošto ne smije zanemariti ni priliv novih umjetničkih izraza, u slučaju pojave uspravnog oblika stećka u obliku stupa odražava se jasna geneza koja se može pratiti od stećaka u obliku ploče, jačanja njegove masivnosti, sve snažnije vertikalnosti, do konačnog "uzdizanja" u oblik stupa, što je sretnom podudarnošću oblikovno odgovaralo obliku i tipu nadgrobni spomenika novih vladara i nove vjere. Tako su se stećci – stupovi jednostavno i gotovo neprimjetno transformirali u nišane te postupno pratili prelazak lokalnog stanovništva srednjovjekovne Bosne i Hercegovine u okrilje nove vjere. O tom nam procesu svjedoče i pojedina muslimanska groblja sa starim nišanima na kojima se nalaze i srednjovjekovni nadgrobnici u različitim oblicima stećaka, najčešće ploče i sanduci.

U kontekstu promijenjenih društveno-povijesnih okolnosti mnogo je interesantnija pojava drugog osnovnog oblika uspravnih stećaka – krstače. Krstače su nadgrobni spomenici klesani u obliku križa jednako velikih gornjih krakova, kod kojih je visina dimenzija dominantna u odnosu na ostale koje se usklađuju s visinom spomenika u cilju oblikovanja jasno prepoznatljivoga križnog oblika. Varijacije na osnovni oblik prepoznaju se, gotovo isključivo, u načinu oblikovanja završetaka gornjih krakova, koji mogu završavati ravno, dvostrano ili trostrano zatesano, oblo, piramidalno, ne dovodeći u pitanje temeljni oblik križa. Ponekad dostižu uistinu monumentalne dimenzije s visinama preko tri metra.²³ Ti nadgrobni spomenici mogu biti pažljivo klesani i ukrašeni reljefnom dekoracijom, a mogu biti i rustično

¹⁸ Bešlagić 1982, 103-114.

¹⁹ O razvoju situacije na prostorima današnje BiH i čitave regije u okolnostima osmanlijskih osvajanja vidi u: Filipović 2019.

²⁰ Bešlagić 1982, 105.

²¹ Bešlagić 1978, 14-18.

²² Ibid.

²³ Najmonumentalniji primjer je krstača u Davidovićima kod Bileće s visinom od preko 370 cm.

Slika 4. Lokalitet Brajkovići (autor)

izvedeni. Izrazito su malobrojni. Š. Bešlagić od ukupnog broja stećaka otpisuje svega 0,5 % na krstače, točnije, samo je 336 primjeraka toga oblika, i to uglavnom na prostoru Hercegovine, oko Bileće, Gacka i Nevesinja, dok se u Bosni javljaju vrlo rijetko.

U tih 0,5 % stećaka u tipu krstače Š. Bešlagić je ubrojio i one nadgrobnike koji se na nekim nekropolama ili starim grobljima mogu vidjeti uz stećke drugih oblika, najčešće u tipu ploče, sanduka ili sljemenjaka. Takvi nadgrobnici, osobito česti u Hercegovini, u dolini Neretve, u obliku su križa, većih ili manjih dimenzija. Smatramo kako treba napraviti jasnu distinkciju između takvih nadgrobnika morfološko-tipološki utemeljenih na tipu križa i stećaka u tipu krstače. Ti križoliki nadgrobnici, koji su nastajali, datirano prema natpisima uklesanima na njima, od kraja 16. stoljeća gotovo sve do modernoga vremena, predstavljaju prijelazne oblike nadgrobnika kojima se povezuje stećak s križolikim nadgrobnim spomenicima. Takvi nadgrobnici jesu tip nadgrobnika kršćanskog stanovništva koje je nastanjivalo prostor srednjovjekovnih prostora Bosne i Hercegovine i nakon osmanlijskih osvajanja. Upravo su oni, uz osvrt na pojavu “uzdizanja” stećaka, pojavu stećka u tipu krstače, jako

indikativni i vrlo zanimljivi u kontekstu promjena u onodobnom društvu na prostoru Bosne i Hercegovine. Smatramo kako nam upravo nadgrobnici u obliku križa uz krstače i njezine morfološke varijetete mogu pomoći shvatiti ukupni razvojni put oblika stećka i dati odgovor na pitanje o tome šta je bilo sa stećcima na kraju njihove egzistencije, jesu li samo tako nestali i prestali se klesati ili su se preobrazili u neke druge oblike nadgrobnih spomenika.

Broj tipova prijelaznih oblika nadgrobnika s kojima se povezuju stećci s križolikim nadgrobnicima kasnijeg vremena nije mali, no zbog malobrojnosti i izrazite neujednačenosti pojedinih njihovih tipova i podtipova, ali i zbog nedovoljne istraženosti takvih pojava u sepulkralnoj umjetnosti Bosne i Hercegovine, izrazito je teško klasificirati ih na temelju njihovih oblikovnih karakteristika u tipološko-morfološke skupine ili u skupine prema kronologiji njihova nastajanja.

Zasada su jedino nešto bolje obrađeni specifični nadgrobnici koji se nalaze na nizu grobalja, isključivo katoličkih, na prostoru Lašvanske doline. Već raznolikost naziva koji su korišteni za njih, “hrišćanski nišan”,²⁴ “lašvanski križ”,²⁵ “bosan-

²⁴ Mazalić 1957, 97-118.

²⁵ Slipac 2004, 203-212.

Slika 5. Križ na lokalitetu Sveća, Drežnica (autor)

ski križ” ili “kriptokriž”,²⁶ kao i činjenica da ih najvažniji istraživač stećaka Š. Bešlagić naziva reduciranim krstačama, svjedoči svu složenost njihova tumačenja i određivanja. Inače, ti su nadgrobni izrađeni od lokalnoga kamena, relativno grubo obrađeni, a uvijek su u obliku uspravno postavljene uže ploče, koja u gornjem dijelu završava polukružno, s time da bočno, tamo gdje bi kod križa bili poprečni krakovi, ima tek naznačena proširenja u vidu manjih ispupčenja. Nekada ih uopće nema, a nekada mogu biti udvojeni ili trostruki. Razvijeniji oblik spomenika može se sužavati u “vrat”, pa proširivati u “glavu”, a može imati i “porub” kojim se naglašava gornji zaobljeni dio spomenika. U pravilu su monumentalni, visine podudarne s prosječnom visinom čovjeka, a često je i značajno prelaze. No, pored tih monumentalnih, u narodu zvanih “velikih” križeva, na istim nekropolama, ali i drugdje, javljaju se i “mali” križevi, nadgrobni spomenici istoga oblika, samo znatno manje visine, koji su i brojniji, kao i vrlo često stećci u obliku ploča, sanduka i sljemenjaka. Sasvim je sigurno kako ti nadgrob-

nici svjedoče pojavu kršćanskog nadgrobnog spomenika u vremenu pojave inovjernog novog vladara, kao i da takav oblik nadgrobnika svoje korijene ima u tradiciji klesanja srednjovjekovnih nadgrobnika, stećaka.

Pored njih, u smislu geneze i razvoja kršćanskog nadgrobnika pred kraj samostalnosti srednjovjekovne države i pojave novog vladara koji je sa sobom donio i novu vjeru i običaje,²⁷ pa i način obilježavanja grobova, još su indikativniji spomenici predstavljeni s četiri primjerka koja nalazimo u zaseoku Sveća, na oko 2 km udaljenosti od sela Striževa. (Sl. 5.) O tim križevima pisao je Š. Bešlagić,²⁸ a spominje ih i N. Miletić kao početak pojavljivanja nadgrobnog spomenika

²⁶ Mićević-Đurić 2018, 39-51.

²⁷ Važno je napomenuti kako se kraj samostalnosti srednjovjekovne bosanske države nije dogodio naglo. Osmanlije su bile prisutne na tim prostorima relativno dugo vremena prije 1463., godine koja se smatra definitivnim padom Bosanskoga kraljevstva. Prisutnost Osmanlija na tim prostorima dugo se osjećala i, u biti, njihovo osvajanje prostora današnje BiH predstavljao je stoljeće i pol dug proces tijekom kojega su se događale značajne promjene na svim poljima i u svim segmentima postojanja nekog društva, tako i u pogledu religije i kulture. Vidi: Filipović 2019.

²⁸ Bešlagić 1956, 179-188.

u obliku križa “čije je trajanje nadživelo stečke i učinilo od njega opšte prihvaćeni grobni znak u toku sledećih vekova”.²⁹ O križevima u Drežnici kroz prizmu Arbuthnotova putopisa te problematici datiranja ovih nadgrobnih spomenika pisala je i N. Čuljak.³⁰ U Drežnici vidimo nadgrobnne spomenike visine cca 140 cm koji imaju razvijeni oblik križa sa zaobljenim gornjim krakom. Svi su izvedeni u lokalnom krečnjaku i ukrašeni jednostavnom tehnikom urezivanja bogato složenim linearnim ornamentima u kojima se često javlja križanje linija, što asocira na simbol križa, te figuralnim, pojednostavljenim antropomorfnim oblicima.

Pored ta dva oblika, koji su koliko-toliko obrađeni i prepoznati kao zasebne skupine u okviru kasnosrednjovekovne bosanskohercegovačke sepulkralne kulture i umjetnosti, na mnoštvu nekropola stećaka, ali i aktivnih kršćanskih groblja, nalazi se dosta veliki broj nadgrobnika sličnih svojstava koji pokazuju čvrstu povezanost sa stećcima i nesumnjivo pripadanje kršćanskoj vjeri, a datiraju se u kraj samostalnosti srednjovekovnih država na našem tlu ili u početak osmanlijske vladavine. U pravilu, takvi nadgrobnici predstavljaju nekakve varijacije u oblikovanju slobodnostojećeg križa koji, uslijed različitog oblikovanja krakova, kako gornjega, tako i poprečnih, dobiva više ili manje antropomorfnu oblik. Š. Bešlagić je takve nadgrobnike klasificirao kao “krstače s drugačije oblikovanim gornjim krakom” u podvrstama kod kojih je križ, odnosno njegov gornji krak: “oblikovan kao glava, oblikovan kao glava na vratu i gornji krak kao glava, poprečni opuštenu”.³¹

Takvi spomenici se nalaze, prema našim trenutnim saznanjima, pored spomenutih kriptokriževa srednje Bosne, u najvećem broju na prostoru istočne Hercegovine. Poznati su primjeri iz Nevesinja, Ljubinja, Gacka, Bileće, a ima ih i na nekropolama stolačkoga kraja, kao i u Podveležju i Raškoj Gori (Sl. 6.) u mostarskoj okolini, te na prostoru zapadne Hercegovine, ali u znatno manjem broju.³²

Slika 6. Krstača u Raškoj Gori kod Mostara (autor)

Među tim nadgrobnim spomenicima naziru se i određene skupine, odnosno neke među njima povezuju izrazite sličnosti u načinu oblikovanja. Tako bi jednu skupinu predstavljali nadgrobnici u obliku križa kod kojega je gornji krak izrazito nizak i znatno širi od ostalih, često blago zaobljen, u čemu se nazire početak traganja za antropomorfiziranim križnim oblikom. (Sl. 7.) Snažniji antropomorfizam je izražen kod skupine spomenika kod kojih je gornji krak potpuno zaobljen, a ponekad i pretvoren u kružni oblik, koji je postavljen na suženi dio, sličan vratu ljudskoga tijela. Ti spomenici mogu i u dekoraciji pokazivati sklonost antropomorfizmu, tako što se jednostavnim urezanim linijama oponašaju osnovni oblici ljudskoga lica.

Najsnažnije izražen antropomorfizam nalazimo u skupini nadgrobnika kod kojih su bočni krakovi preobraženi u “ruke”, tako što su spuštenu, odnosno pod određenim kutom oboreni u odnosu na vertikalnu os osnovnoga oblika, ponekad suženi prema krajevima, dok je gornji krak kružnoga oblika, vrlo često s naznakama crta ljudskoga lica. (Sl. 8.)

divanja broja takvih nadgrobnih spomenika, učestalosti njihovog pojavljivanja i prostornog rasporeda.

²⁹ Miletić 1982, 35.

³⁰ Čuljak 2018, 117-127.

³¹ Bešlagić 1982, 112, Tab. 7, i-lj, 3a-c.

³² Ovom ćemo prilikom izdvojiti samo neke karakteristične primjere. Napominjemo kako je riječ uglavnom o nadgrobnicima na koje smo naišli u dosada objavljenoj literaturi te da tek predstoji sistematičniji obilazak terena s ciljem utvr-

Slika 7. Krstače na lokalitetu Maculje (autor)

Kod svih tih nadgrobnih spomenika neupitna je povezanost s umjetnosti stećaka. Svi su klesani od lokalnog kamena na isti način kao i stećci. Često svojim dimenzijama odgovaraju prosječnim veličinama uspravnih oblika stećaka, osobito krstačama, a monumentalni primjeri ne predstavljaju nikakve izuzetke budući da imamo i stećke – krstače izrazito monumentalnih dimenzija. U načinu oblikovanja prepoznaju se isti obrasci koji su obilježili umjetnost oblikovanja stećaka – ustrajavanje na osnovnome obliku uz vrlo širok raspon i mogućnosti njegova inoviranja. Jednako kako postoji veliki broj inačica oblika sanduka ili sljemenjaka, ovisno o tome kako se istražuje i inovira osnovni oblik, tako i u načinu klesanja kasnih krstača uočavamo vrlo raznolike pristupe istraživanju osnovnoga oblika, uz stalnu brigu o tome da osnovni oblik križa ostane prepoznatljiv.

Srodnost s umjetnošću stećaka još je jasnije vidljiva u izvedbi, repertoaru i načinu primjene reljefnoga ukrasa. Svi su ukrasi izvedeni istim tehnikama kao i na stećcima. Riječ je o izrazito

plitkim reljefima u kojima, u pravilu, nema plastičnijeg oblikovanja i modeliranja ili urezivanja ukrasa u kamen. Finoća izvedbe dosta je slaba. Rijetki su primjeri neke finije i bolje plastične obrade. U načinu ukrašavanja krstača i njezinih varijeteta prepoznaje se opadanje kvalitete izvedbe, ali i izrazita redukcija repertoara ukrasa i simbola, koji se svode na najjednostavnije bordure, te križeve jednostavne izvedbe i oblika, plastične ili urezane. Bordure i križevi predstavljaju najčešće i najbrojnije ukrase na ovim nadgrobnicima. Uz njih se javljaju i rozete ili neki jednostavniji oblici koji bi se prema uobičajenoj klasifikaciji mogli svrstati u astralne motive.³³ Ostali motivi se tek izuzetno pojavljuju. Međutim, kod jedne grupe ovih nadgrobnih spomenika može se uočiti jedan način ukrašavanja koji se dovodi u vezu s pojavom naznaka antropomorfnosti spomenika, kada se javlja okrugli gornji krak nalik na glavu, suženje ispod njega kao naznaka vrata ili spuštene bočni krakovi kao oponašanje ramena i ruku

³³ Bešlagić 1982, 130-139.

Slika 8. Krstača na lokalitetu Bakračuš, Podveležje
(autor)

ljudske figure. Kod tih spomenika, ali ponekad i kod drugih, uočava se izvedba ukrasa koji na najreduciraniji mogući način, samo s par crta, počinju opisivati crte ljudskog lica. Tako se na tim spomenicima prepoznaju točke očiju, ravna okomita crta nosa, a rjeđe i neki drugi elementi ljudske fizionomije.

Prema dosadašnjim spoznajama, takvi nadgrobnici u vidu varijacija slobodnostojećeg križa s pojačanim naznakama antropomorfnosti kronološki su podudarni s kriptokriževima iz Lašvanske doline, u kojima također prepoznajemo elemente uvođenja antropomorfizma. Svi se ti spomenici datiraju u drugu polovicu ili kraj 15. i u čitavo 16. stoljeće. Stoga zaključujemo kako se u takvim oblicima nadgrobnih spomenika nalazi odgovor na pitanje gdje su nestali stećci.

Takvo mišljenje temeljimo na posve opravdanoj pretpostavci o tome kako oblikovanje stećaka, odnosno obilježavanje grobova stećcima, na prostoru današnje Bosne i Hercegovine nije moglo tek tako nestati u trenutku dolaska novoga vladara. Taj se običaj modificirao i prilagodio novonastalim uvjetima u kojima je ostajanje u "staroj vjeri" domaćem stanovništvu postavljalo nove izazove. S jedne strane, islamizacija je

značila neke pogodnosti, s druge, tradicija je čuvala identitet. Između ostaloga, trebalo je pronaći prikladan način oblikovanja nadgrobnog spomenika, jednoga od javnih i jasno vidljivih pokazatelja religijske pripadnosti, koji je trebao zadovoljiti vjerske stavove novih vladara, ali i ostati u tradicijskom okviru koji je čvrsto povezan s identitetom.

Dok je u tipološko-morfološkom smislu zadovoljavajuće razjašnjena transformacija oblika stećaka iz dotada uvriježenih oblika ploče, sanduka i sljemenjaka u nove vertikalne oblike stupa i križa, s jedne strane oponašanjem nišana i nastojanjem da se oblik križa prikrije, a s druge možda i nesvjesnim priklanjanjem umjetničkim oblicima primorja, dotad glavnog izvorišta umjetničkih utjecaja, intenziteti utjecaja koji su doveli do takve transformacije uopće nisu rastumačeni. Dok se kod drežničkih križeva može govoriti o kontinuiranom razvoju oblika nadgrobnika utemeljenome u višestoljetnoj tradiciji oblikovanja stećaka i eventualno utjecajima sa susjednih kršćanskih prostora koji su doveli do uspravljanja stećka, primjeri kriptokriževa iz lašvanske doline svjedoče drugačije utjecaje, odnosno, svjedočanstvo su dodira s posve novim umjetničkim shvaćanjima i drugim i drugačijim civilizacijskim tekovinama.³⁴ Upravo takve, relativno ograničene pojave, odnosno njihovo rasprostiranje i činjenica da se neki od tih oblika vežu isključivo za neke prostore, ukazuju na mogućnost određivanja izvorišta i snage utjecaja koji su doveli do specifične pojave. Uostalom, u okviru cjelokupne umjetnosti stećaka, stećaka u obliku stupa ima najviše na prostoru istočne Bosne i Podrinja,³⁵ što se može objasniti ranijim izravnim dodirima s Osmanlijama i nišanima.³⁶ Ukoliko sagledamo prostor istočne Hercegovine i zaleđe Dubrovnika, uviđamo da se na tom prostoru javlja najveći broj krstača,³⁷

³⁴ Samo jedan od primjera vrlo složene političke situacije na prostoru današnje BiH je bitka na Lašvi, koja se dogodila u ljeto 1415. godine između vojske Žigmunda Luksemburškog i Osmanlija. Tom prilikom ugarska je vojska doživjela težak poraz nakon kojega je osmanlijsko prisustvo na tom prostoru u narednim godinama i desetljećima, sve do konačnoga pada Bosanskoga kraljevstva kontinuirano trajalo u smanjenom ili pojačanom intenzitetu. Vidi: Filipović 2019, 242-250.

³⁵ Bešlagić 1982, 103-106.

³⁶ Filipović 2019, 83-222.

³⁷ Bešlagić 1982, 107-112.

čime se potvrđuje izravna ovisnost toga područja o Dubrovniku kao centru kojemu je gravitirao od davnina.

Varijanta križa transformiranoga u oblik nalik nišanu ili u krstaču, antropomorfni križ ili neku njegovu podvarijantu, daje indikacije za određivanje dominacije utjecaja, ali i za interpretaciju uvjeta u kojima su kršćani živjeli u vremenu nakon osvajanja, te načina na koji je domaće kršćansko stanovništvo reagiralo na novoga vladara i novu vjeru koju je sa sobom donio i širio. Pri tome se ne smije zaboraviti nesporna činjenica da se u prvo vrijeme nakon osmanlijskih osvajanja islamizacija nije provodila nasilno, nego su jedni pored drugih živjeli Turci, Slaveni koji su prešli na islam, ali i oni koji su ostali u "staroj vjeri". Čini se kako je upravo razdoblje početkom osmanlijske vladavine, od 1463. do 1514. godine, bilo najmirnije i najpovoljnije za nastavljanje nemetanog djelovanja kršćanskih zajednica.³⁸ U takvim okolnostima, kao i u želji da se sa što manje nevolja prilagodi novonastalome stanju, vrlo je vjerojatno kako se način obilježavanja mjesta vječnog počivališta domaćeg stanovništva počeo mijenjati, a najbolji način za to bilo je povezivanje oblika tradicionalnog nadgrobno spomenika – stećka i nadgrobno spomenika novog vladara – nišana.

Osim uzajamnih umjetničkih utjecaja koji su prateći element nastanka svih umjetničkih pojava nastajućih na prostorima izravnog ili manje izravnog, ali snažnog dodira dviju različitih kultura i umjetničkih tradicija, transformacija stećaka u stupove slične osmanlijskim nišanima može se protumačiti i načinom na koji je domaće kršćansko stanovništvo nastojalo zaštititi svoje pokojne i njihova vječna počivališta, ali i svoje sebstvo, od stranih, inovjernih osvajača. U tom kontekstu pojava krstače, kao jasnoga znaka pripadanja kršćanskoj vjeroispovijesti, koja se također veže za kraj 15. i 16. st., mogla bi se činiti negacijom takvog zaključka.³⁹ Međutim, njihova se pojava treba shvatiti kontrapunktom pojavi stupova. Dok se na prostorima izloženima prvom osmanlijskom pritisku javljaju nadgrobnici koji izražavaju strah od novoga i drugačijega te želju za prilagodbom novonastaloj situaciji, na drugim prostorima u pojavi krstače pre-

poznaje se potreba za naglašavanjem razlike u vjerskoj pripadnosti vlastitim najsnažnijim simbolom – križem, odnosno poistovjećivanjem ljudske figure i križa, čime se simbolično označava Kristova žrtva na križu. Nije sigurno možemo li u tome prepoznati složeniju poruku, poistovjećivanje kršćanske stvarnosti sa žrtvom podnesenom za iskupljenje čovječanstva i spasenje koje one koji su podnijeli takvu žrtvu čeka na drugom svijetu. Svakako, sloboda kojom se izrađuju i postavljaju križevi na grobljima, dakle jednoj vrsti javnoga prostora, posljedica je tolerantnog odnosa Osmanlija prema drugim religijama na teritoriju kojim vladaju, kakav je postojao upravo u vrijeme osvajanja Balkana, odnosno u vrijeme njihova vrhunca, kada im pripadnici drugih vjera,⁴⁰ pa ni kršćani nisu predstavljali nikakvu opasnost ili mogući izvor problema. Vjerojatno su sve to okolnosti i razlozi činjenici da je bilo moguće da se tada na novoosvojenim prostorima proces uspravljanja stećka dovrši postavljanjem jasnog simbola stare religije i, u biti, čitav nadgrobnik pretvori u veliki križ, što se najjasnije i najčešće vidi na prostoru Hercegovine. (Lokalitet Brajkovići, autor).

Tako se završava razvojni proces srednjovjekovnih nadgrobno spomenika Bosne i Hercegovine – stećaka. Završni oblik predstavljaju s jedne strane stupovi, koji jednostavno i lako prelaze u nišane u onim sredinama gdje je većina lokalnog stanovništva prihvatila vjeru novih vladara, a s druge strane krstače, kao nadgrobnici onog dijela stanovništva koji je želio zadržati svoj identitet i njega potvrditi i nadgrobno spomenicima čvrsto vezanim uz tradiciju prostora i sam identitet. U krstačama, kao i u varijetima tog oblika stećka, pronalazimo odgovor na dilemu je li se nastavila tradicija izrade stećaka na stari način, ili se pokušalo pronaći neki novi oblik nadgrobnika koji bi svojim izgledom više odgovarao vjerskom identitetu onih koji su se željeli i izgledom nadgrobnika jasno razlikovati od onih koji su prešli na islam. Križ kao simbol pripadanja kršćanstvu postao je nezamjenjiv. Razvio se tijekom procesa uspravljanja stećaka u društveno-povijesnim okolnostima koje su zahtijevale donošenje važnih odluka u kontekstu učvršćivanja identiteta stanovništva bosansko-hercegovačkog prostora u vrijeme dolaska

³⁸ Ćirković 1964; Gavran 1990.

³⁹ Bešlagić 1982, 122-124.

⁴⁰ Filipović 1970, 141; Gavran 1990.

novih vladara i nove religije. Osnovni oblik je variran u istraživanju mogućnosti, moguće i u kontekstu stvaranja složenijih ikonoloških sadržaja. Na kraju se ponovno vratio na najjednostavniji osnovni oblik, u vrlo velikom rasponu dimenzija, koji se pokazao kao zadovoljavajući znak na mjestu vječnog počivališta domaćeg čovjeka kršćanina. O tome koliko je to bilo uspješno rješenje svjedoče brojni kameni križevi različitih veličina koji se nalaze na grobljima i katolika i pravoslavnih na čitavome prostoru današnje Bosne i Hercegovine te njoj kontaktnih prostora susjednih država Srbije, Crne Gore i Hrvatske. Taj oblik nadgrobnika sve do sredine 20. st. ostao je glavni oblik nadgrobnog spomenika na kršćanskim grobljima tih prostora.

Summary

Where have Stećci “gone”?

Stećci – medieval tombstones, represent the most significant segment of medieval Bosnian sepulchral culture and art. It is possible to track the evolution of forms in the time period from the 12th to 16th century. However, it's not clear what exactly happened with those specific, monumental tombstones. Have they just stopped being carved like that or have they continued to “live” in modified forms?

Even though it's difficult to date the stone slabs, chest shaped and the sarcophagy tombstones with accuracy, the appearance of the stećak in the form of pillar and cross shaped tombstone is related to the time of early Ottoman rule in these areas. The appearance of those forms is also in the closest relation with changed circumstances of transitional period, new religion and socio-political situation, in which redefining of identity occurred.

While there is a connection between stećak in the form of pillar and the Muslim tombstone called “nišan”, there thus appear to be differences between the two. Cross shaped tombstones can easily be confused with the cross-like gravestones that date back to the end of the 16th century.

Precisely, these cross shaped gravestones which appear in diversity of forms at the end of the 16th century, present the transitional shapes of the gravestones which are tied to the later Christian cross shaped gravestones.

Crypto crosses that can be found in Lašva valley, the crosses from Drežnica, the whole lineage of diverse cross shaped and anthropomorphic tombstones from the late 15th and 16th century, alongside the late forms of stećak tombstones – pillars and crosses, enable us to understand the evolution of the shape of stećak and give us an answer to what happened to the stećak-medieval tombstones at the “end of their existence”.

Popis slika

- Slika 1. Ploče na lokalitetu Šarampovlje u Kruševu kod Mostara (autor)
- Slika 2. Visoki sanduci na postolju, lokalitet Šarampovo (autor)
- Slika 3. Visoki sljemenjaci na lokalitetu Ričina (autor)
- Slika 4. Lokalitet Brajkovići (autor)
- Slika 5. Križ na lokalitetu Sveća, Drežnica (autor)
- Slika 6. Krstača u Raškoj Gori kod Mostara (autor)
- Slika 7. Krstače na lokalitetu Maculje (autor)
- Slika 8. Krstača na lokalitetu Bakračuša, Podveležje (autor)

Literatura

- Anđelić, P.* 1984, Doba srednjovjekovne bosanske države, Kulturna istorija Bosne i Hercegovine od najstarijih vremena do pada ovih zemalja pod osmansku vlast, drugo prerađeno i dopunjeno izdanje, Biblioteka Kulturno nasljeđe, Veselin Masleša, Sarajevo 1984.
- Benac, A.* 1950, Radimlja, Srednjovjekovni nadgrobnici spomenici Bosne i Hercegovine, I., Zemaljski muzej, Sarajevo 1950.
- Benac, A.* 1952, Široki Brijeg, Srednjovjekovni nadgrobnici spomenici Bosne i Hercegovine, III., Zemaljski muzej, Sarajevo 1952.
- Benac, A.* 1967, Stećci, Izdavački zavod “Jugoslavija”, Beograd 1967.
- Bešlagić, Š.* 1956, Stećci Raške gore, Naše starine: godišnjak Zavoda za zaštitu spomenika kulture, prirodnih znamenitosti i rijetkosti u BiH III, Sarajevo 1956, 253-260.
- Bešlagić, Š.* 1956, Stari krstovi u Drežnici, Naše starine: godišnjak Zavoda za zaštitu spomenika kulture, prirodnih znamenitosti i rijetkosti u BiH III, Sarajevo 1956, 179-188.

- Bešlagić, Š.* 1971, Stećci, kataloško-topografski pregled, Veselin Masleša, Sarajevo 1971.
- Bešlagić, Š.* 1971a, Stećci i njihova umjetnost, Zavod za izdavanje udžbenika, Sarajevo 1971.
- Bešlagić, Š.* 1982, Stećci – kultura i umjetnost, Veselin Masleša, Sarajevo 1982.
- Bešlagić, Š.* 2004, Leksikon stećaka, Svjetlost, Sarajevo 2004.
- Bešlagić, Š.* 1978, Nišani XV i XVI vijeka u Bosni i Hercegovini, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo 1978.
- Bujak, E.* 2018, Stećkopedija: kameno blago stare bosanske države, Mladinska knjiga, Sarajevo 2018.
- Čuljak, N.* 2018, Križevi u Sveći (Drežnica kod Mostara) kroz prizmu Arbuthnotova putopisa, Suvremena pitanja: časopis za prosvjetu i kulturu, Mostar 2018.
- Ćirković, S.* 1964, Istorija srednjovekovne bosanske države, Beograd 1964.
- Dizdar, G.* 2015, Književni susreti “Preko rijeka”: Mak Dizdar, Fondacija Mak Dizdar, 5. 10. 2015. <https://web.archive.org/web/20190214222339/http://makdizdar.ba/knjizevni-susreti-preko-rijeka-mak-dizdar/>.
- Filipović, E. O.* 2019, Bosansko kraljevstvo i Osmansko carstvo (1386–1463), Orijentalni institut Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo 2019.
- Filipović, N.* 1970, Napomene o islamizaciji u Bosni i Hercegovini u XV vijeku, *Godišnjak ANUBiH*, Sarajevo 7/1970.
- Gavran, I.* 1990, Od podjele Provincije do biskupa Miletića (1757–1831), u: *Sputnici bosanske povijesti*, Svjetlo riječi, Sarajevo 1990, 77-91.
- Kuripešić, B.* 2001, Putopis kroz Bosnu, Srbiju, Bugarsku i Rumeliju 1530., Narodna biblioteka Srbije, Beograd 2001.
- Lovrenović, D.* 2009, Stećci, bosansko i humsko mramorje srednjeg vijeka, Rabic, Sarajevo 2009.
- Lovrenović, I.* 2012, Bosanski križ – Kršćanski nadgrobni spomenici iz razdoblja turske vlasti, <http://ivanlovrenovic.com/2012/01/bosanski-kriz/> (12. 6. 2023)
- Mazalić, Đ.* 1957, Hrišćanski nišani u okolini Travnička – evidencija važnijih spomenika i predlozi za zaštitu, *Naše starine* IV, Sarajevo 1957, 97-118.
- Mićević-Đurić, T.* 2018, Kriptokriževi srednje Bosne, Likovne umjetnosti, arhitektura i povijesni identiteti, *Zbornik Dana Cvite Fiskovića VII*, Zagreb 2018, 39-51.
- Miletić, N.* 1982, Stećci, Umetnost na tlu Jugoslavije, Beograd – Zagreb – Mostar 1982.
- Slipac, M.* 2004, Lašvanski križ, Hercegovina, Godišnjak za kulturno i povijesno naslijeđe, god. 18, br. 10, Mostar 2004, 203-212.
- UNESCO 2015, Stećci Medieval Tombstones. Nomination Document for the Inscription on the UNESCO World Heritage List. Bosnia and Herzegovina, Republic of Croatia, Montenegro, Republic of Serbia, January 2015. <https://whc.unesco.org/uploads/nominations/1504.pdf>.
- Vego, M.* 1964, Bekija kroz vijekove, Narodni univerziteti Grude i Posušje, Sarajevo 1964.
- Vego, M.* 1961, Novi i revidirani natpisi iz Hercegovine, *Glasnik Zemaljskog muzeja*, n. s., XV–XVI, Sarajevo 1961.
- Wenzel, M.* 1965, Ukrasni motivi na stećcima, Veselin Masleša, Sarajevo 1965.

Nalaz srednjovjekovnoga epitafa u zeničkoj Sejmenskoj džamiji 2023.

Ikbal Cogo
Zenica

Abstract: The topic of the paper is the accidental discovery of a medieval text written on a small stone tablet. The epitaph in question is written in Bosnian, which mentions two brothers, Vlatko and Cvitoe, and the scribe of the text, Radivoj. According to linguistic features, the stone inscription is dated to the 15th century. The find was noticed in the middle of June this year in the eastern wall of the Sejmenska mosque in Zenica, during the construction works being carried out on the interior and exterior of the building. Sejmenska mosque was probably built during the 17th century and since 2007 has been a national monument of Bosnia and Herzegovina.

Key Words: Zenica, Mosque, Middle Ages, National Monument

Tema ovoga rada je slučajni nalaz otkriven tokom građevinskih zahvata koji se provode u Sejmenskoj džamiji, nacionalnom spomeniku Bosne i Hercegovine.

Dana 15. juna 2023. autor teksta je obaviješten od strane fizičke osobe iz Zenice da je, tokom navedenih radova koji se odvijaju u enterijeru Sejmenske džamije u Zenici,¹ na južnoj strani istočnog zida (gdje se nalazi i kameni mihrab) uočen manji, pravougaoni kameni komad na kojemu je urezan “neki glagoljski” natpis. Nakon zaprimanja i nekoliko fotografija (putem mobilnoga telefona), sa sigurnošću je prepoznat ćirilični tekst (bosančica / bosanska lapidarna ćirilica) sa standardiziranom uvodnom formulom “ase leži”, vlastito ime Vlatko te riječi *pisa* i *dijak*. Na početku teksta, urezan je i stilizovani križ!² Isti dan je posjećen prostor džamije i utvrđeno je da je kameni komad (na kojem je urezan natpis) ugrađen neposredno ispod drvenoga stropa te da

je kamen postavljen naopako. Fotografije ćiriličnoga natpisa poslane su na ekspertizu stručnjacima za srednjovjekovnu pismenost Bosne i Huma dr. sci. Lejli Nakaš, redovnoj profesorici Odsjeka za bosanski / hrvatski / srpski jezik Filozofskoga fakulteta u Sarajevu, koja je uvidom u dostavljene fotografije pročitala tekst, kako slijedi: *Ase ležita dva sina Vlatko i Cvitoe, pisa dija(k) (Radi) voi.*³ Konsultovanjem korpusa do sada objavljenih ćiriličnih srednjovjekovnih lapidarnih tekstova otkrivenih u srednjoj Bosni,⁴ potvrđeno je da je riječ o do sada neevidentiranom / nepoznatom natpisu te da se s potpunom sigurnošću može konstatovati da je tekst nastao najkasnije u prvoj polovini XV st. L. Nakaš je navela da je argument za atribuiranje teksta u prvu pol. XV stoljeća jezička forma “ležit(a)” (stari oblik duala 3. lica jednine) korištena u ovome epitafu.

Ovo bi bio tek treći lapidarni srednjovjekovni bosanski tekst pronađen na području Grada Zenice – uz dva teksta upisana na ploči sudi-je Gradješe iz Podbriježja (kraj XII st.) i ostatak teksta sa stećka Gosta Mišljenja iz Puhovca (prva

¹ Prema podacima dobijenim od gosp. Saladina Pašalića, građevinski radovi na obnovi džamije traju četiri mjeseca, a cjelokupnim procesom rukovodi Džematski odbor.

² Konsultujući studiju Wenzel iz 1965. te analizirajući ponuđeni izbor registrovanih simbola križa na stećcima, kao najbliži “zeničkom” nalazu, prepoznati su križevi na tablama XXVIII, br. 9 (Čepikuće, Slano), XXXIV, br. 9 (Cista, Imotski) i 16 (Vrlika, Knin), što bi moglo značiti da je klesar imao neke kontakte s tim krajevima. No, ostaje mogućnost i drugačijih interpretacija.

³ Osobita zahvalnost je upućena prof. dr. sci. Lejli Nakaš, na ljubaznosti, vrlo ekspeditivnome pristupu, kao i na njezinoj preporuci da se ovaj zanimljiv nalaz što hitnije publikuje, za što je ponudila svoju pomoć!

⁴ Vego 1970; 1965; Bešlagić 1967; 1971; Tomović 1974.

pol. XV st.) – oba izložena u stalnoj postavci arheološke zbirke Muzeja grada Zenice.⁵

Prvi je od tri “tekstualna” spomenika s urezanim simbolom križa, što šalje jasnu sliku o konfesijskoj pripadnosti onih čija su imena upisana. L. Nakaš je upozorila na to da je korišteni oblik vlastitoga imena Cvitoe (frekventnije Cvjetko) specifičan oblik ikavskoga govora. Ikavica se do danas zadržala u govoru srednje Bosne i Zenice (mnogo ikavskih oblika poput riječi *dite/dijete*, *mliko/mlijeko*, *vrime/vrijeme*, *lipo/lijebo* i dr. koriste se u katoličkim i muslimanskim selima u okolici Zenice).

Prema Indiri Šabić, ime Radivoj pripada skupini tzv. blagoslovnih srednjovjekovnih imena, a Cvitoe (Cvjetko) skupini imena motiviranih biljnim svijetom.⁶ Konsultujući podatke Opširnoga popisa Bosanskoga sandžaka iz 1604. (područje Nahije Brod), mora se primijetiti da je i tada, skoro stoljeće i po nakon osmanskoga osvajanja, u Brodu prisutno kršćansko muško stanovništvo koristilo, između ostalih, i imena Cvitko, Radoje i Vlatko.⁷

S ovim novootkrivenim tekstom imamo bazu od ukupno sedam srednjovjekovnih vlastitih imena sačuvanih u kamenu (i mogućih “stanovnika” tadašnje župe Brod/Zenica), od kojih četiri imaju definirane društvene pozicije ili zanimanja: Gradiša/Gradješa (“veliki” sudija), Mišljen (gost/velikodostojnik), Draž Ohmučanin (graditelj/arhitekt) i Radivoj (dijak/pisar). Na osnovu onoga što je viđeno u džamiji, može se pretpostaviti da je kameni komad bio dio nadgrobne ploče.

Kako bi se što hitnije novootkriveni nalaz zaštitio, dana 19. juna 2023. uprava JU Muzeja grada Zenice pismenim je putem (Obavijest br. 381/23) upoznala predsjednika i gl. imama Medžlisa IZ u Zenici da je u pitanju vrlo značajan kulturnohistorijski spomenik iz vremena kasnoga srednjeg vijeka (prva pol. XV st.) i da ga treba, nakon pažljivoga vađenja, prebaciti na čuvanje i izlaganje u arheološku zbirku Muzeja

⁵ Iako je, u području sela Pojske, koje danas administrativno pripada Gradu Zenica, oko 1900.(?) otkrivena kamena ploča s dva teksta (danas su ti nalazi izloženi u stalnoj postavci arheološke zbirke Zavičajnog muzeja u Travniku!), ona nije pribrojana “zeničkim” nalazima jer nije do kraja izvjesna precizna (izvorna) pozicija tih nalaza! Detaljnije u: Bešlagić 1967, 54-55.

⁶ Vidjeti u: Šabić 2017, 106-107; 116-117; 134-136.

⁷ Opširni popis – I/2 2000, 46-55 i dalje.

grada Zenice. Dana 19. jula zaprimljen je dopis Medžlisa IZ Zenica (br. 01-03-1-199/2023 od 14. 7. 2023) u kojem je gl. imam obavijestio upravu muzeja da će otkriveni spomenik biti izložen na “vidno mjesto novog Islamskog centra u Zenici”. Inače, kameni komad, debljine petnaestak cm, izvađen je iz zida i privremeno smješten u jednu od pomoćnih prostorija Sejmenske džamije. Otkriće srednjovjekovnoga nalaza u zidu jedne od najstarijih zeničkih džamija (od ukupno pet s užeg gradskog područja) otvorilo je i mogućnost višestrukih interpretacija.⁸

Inače, Sejmenska (Segban) džamija je tako nazvana po jednoj od policijsko-vojnih jedinica unutar janjičarske strukture (*tur.* sejmeni; *perz.* segbani; *slav.* psetari),⁹ ali do danas nije utvrđeno da li su je sejmeni dali izgraditi svojim novcem (postoji mogućnost da su je sejmeni obnovili nakon paljenja koje je naredio E. Savojski krajem oktobra 1697!),¹⁰ odnosno je li im neko, za posebne zasluge, izgradio vjerski objekat, ili su je samo, kao pripadnici vojno-policijskog odreda, koristili za vjerske obrede (kao što postoje primjeri u kojima su članovi različitih društvenih struktura – vojnici, zanatlije i dr. imali “svoje” džamije). Nikakvi pisani tragovi o gradnji ove džamije – poput vakufname, tariha na ulaznom portalu objekta ili u kakvom drugom dokumentu do danas nisu poznati.¹¹ O Sejmenskoj/Segban džamiji imamo vijest iz februara 1874, u vakufnami hadži Alibega Hasanpašića iz Travnika, koji je dao izgraditi mekteb uz objekat Segban džamije.¹² Arhivska građa Islamske zajednice u BiH (fond Zemaljske vakufske komisije i Zemaljskog vakufskog povjerenstva) nastala između 1883. i

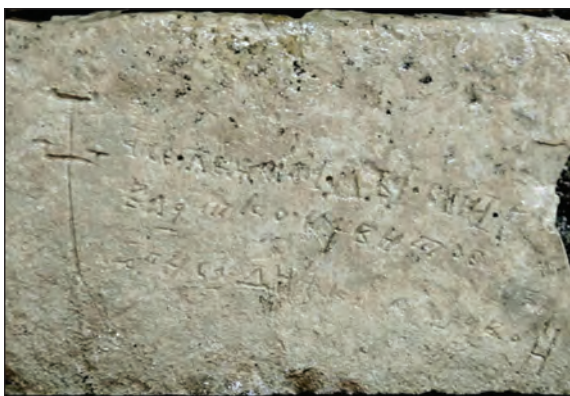
⁸ Interpretacije bi mogle biti u širokom dijapazonu – od toga da je džamija u prvotnoj varijanti podignuta uz kasnosrednjovjekovno groblje ili kakav drugi vjerski/kulturni objekat toga vremena, preko mogućnosti da je u širem prostoru džamije postojao neki srednjovjekovni objekat – spomenik od kojega se “posuđivao” kameni materijal za gradnju, do toga da je ovaj nalaz uzidan veoma kasno, prilikom neke od obnova džamije, možda krajem XIX ili početkom XX stoljeća.

⁹ Škaljić 1989, 556; Matuz 1992, 67; U bosanskohercegovačkoj historiografiji ne postoji monografska studija ili obimniji rad koji bi posebno/isključivo tretirao problematiku osnivanja, organizacije i djelovanja sejmena unutar vojno-policijskih struktura Bosanskoga pašaluka, odnosno Osmanske države općenito!

¹⁰ O oštećenju džamija u dolini Bosne krajem 1697. vidjeti: Husić 2022, 23.

¹¹ Mujezinović 1998, 433.

¹² Vidjeti u: Bejtić 1954, 159.

Slika 1. *Tekst srednjovjekovnoga epitafa*

Slika 2. *Originalni položaj kamena s natpisom u strukturi zida*

1895. (pohranjena u Gazi Husrev-begovoj biblioteci u Sarajevu) sadrži više akata u kojima je naziv ove džamije isključivo Segban/Sekban džamija!¹³ Jedan od tih dokumenata je i zahtjev (vjerojatno prvi poznati) za obnovu Segban džamije, koji je mutevelija džamije, tokom 1890., uputio Zemaljskom vakufskome povjerenstvu u Sarajevo, na osmanskom turskom i bosanskom jeziku.¹⁴

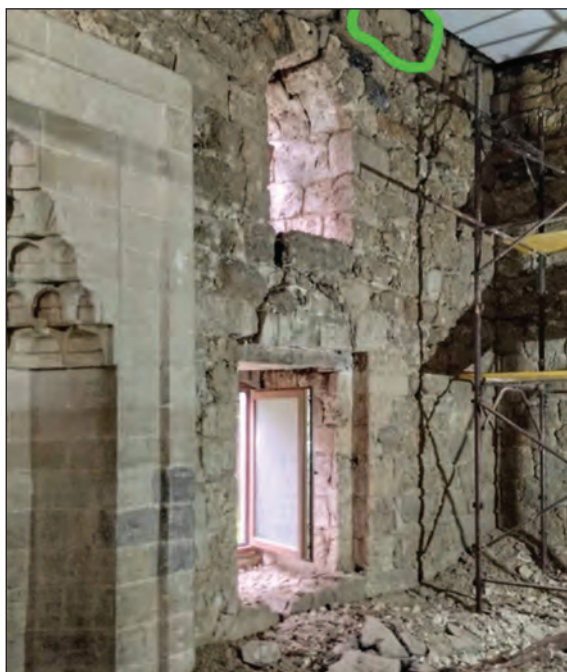
Osim stanovitoga “mraka” u pitanju znanja o onima koji su džamiju izgradili, postoji i prijedor o samoj starosti objekta, odnosno njegovoj preciznijoj dataciji. Hronološko smo determiniranje objekta u XVII st. vezali za tri materijalna dokaza koja su sačuvana.

Prvi dokaz bi bio najstariji nišan lociran u haremu džamije datiran u 1024. h., tj. 1615. godinu.¹⁵ Nažalost, M. Mujezinović nije fotografisao

¹³ Vidjeti u: Hodžić 2004, 7, 228, 230, 256, 269; 2014, 44, 51, 67, 135, 212, 348.

¹⁴ Hodžić 2014, 67.

¹⁵ M. Mujezinović je taj nišan uočio tokom 50-ih, ali on nije “preživio” do istraživanja provedenog 2007.

Slika 3. *Položaj nalaza u odnosu na mihrab džamije*

ni najstariji nišan (i upisanu godinu) niti položaj nišana u odnosu na širi prostor u mezarju jer, da jeste, te bi se fotografije našle u sadržaju druge knjige “Islamske epigrafike Bosne i Hercegovine”. Postojanje toga nišana upućuje na postojanje još nišana iz toga vremena u neposrednoj blizini, a time (ne i uvijek!) i vjerskoga objekta – džamije. Drugi argument za hronološko određenje Sejmenske džamije svakako bi bio kamener minaret za koji se može reći da svojim morfološkim karakteristikama najvjerojatnije pripada vremenu XVII st.¹⁶ Ovu tvrdnju potkrepljujemo komparativnom analizom s minaretima džamija izgrađenim tokom XVII st. – dosta sličnosti ima s minaretom mostarske Servi hadži-Hasanove džamije, ali i zapažanjem dr. Zeynep Ahunbay¹⁷

¹⁶ U bosanskohercegovačkoj naučnoj literaturi iz oblasti historije likovnih umjetnosti, a posebno historije arhitekture, ne postoji specijalizirana monografska studija čiji bi predmet istraživanja bila morfologija kamenih minareta bosanskohercegovačkih džamija nastalih između početka XVI i sredine XIX stoljeća, a s ciljem uočavanja i opisa eventualne specifičnosti u načinu/tehničici gradnje minareta i šerefeta, korištenim materijalima i ornamentima kroz vrijeme i po geografskim regijama (Hercegovina, Bos. Krajina, srednja Bosna) i dr.

¹⁷ Dr. sci. Zeynep Ahunbay (Unye, Turska, 1946) jedna je od vodećih turskih, ali i evropskih stručnjaka u polju poznavanja osmanske arhitektonske baštine XVII–XVIII st. Doktorirala je 1976. na Tehničkom univerzitetu u Istanbulu, dugogodišnja je univerzitetska profesorica, bivša predsjed-

izrečenim na sjednici Komisije za očuvanje nac. spomenika – prilikom razmatranja prijedloga Muzeja grada Zenice o proglašenju ove džamije spomenikom BiH. Treći dokaz o postojanju džamije bila bi vojna skica/prikaz Zenice nastala 1697, na kojoj je vidljiv islamski vjerski objekat – džamija u neposrednoj blizini mosta preko rijeke Bosne – za koji se s velikom izvjesnošću može ustvrditi da je upravo Sejmenska džamija!

Iako je Mehmed Mujezinović u svojim teren-skim evidentiranjima epigrafskih natpisa na nišanima zeničkih mezaristana (i drugih natpisa) u podnožju minareta Sejmenske džamije uočio i zabilježio tekst “Datum obnove Čaršijske džamije je u godini 912. (hdž.)” tj. 1506/1507, taj podatak ne ulijeva mnogo sigurnosti jer se do danas pozdano ne zna koja je džamija te 1506/1507. godine bila Čaršijska džamija – ona koju danas prepoznajemo kao Čaršijsku – Sultan-Ahmedova, sama Sejmenska ili neka posve treća džamija?¹⁸ Sam je tekst mogao biti upisan prilikom gradnje minareta, ali i krajem 40-ih godina XX stoljeća! Odlukom Komisije za očuvanje nacionalnih spomenika BiH (br. 07.2-02-174/05-3) iz druge polovine maja 2007, mjesto džamije, originalni ostaci džamije, minaret džamije i harem (s tada postojećih trinaest nišana) proglašeni su nacionalnim spomenikom BiH.¹⁹ Tom je odlukom, stavkom III, precizno utvrđeno da se na objektu ne smiju izvoditi nikakvi restauratorsko-konzervatorski radovi bez odobrenja Federalnog ministarstva prostornoga uređenja i uz stručni nadzor Zavoda za zaštitu spomenika FBiH (koji jedini ima ingerencije te vrste nad nacionalnim spomenicima BiH koji su na teritoriji Federacije BiH).

Važno je napomenuti da je Sejmenska džamija, kao “spomenik sakralne arhitekture turskog doba” bila stavljena pod “zaštitu” države rješenjem br. 578/53 iz 9. jula 1953. tadašnjega Zavoda za zaštitu spomenika kulture i prirodnih rijetkosti NRBiH iz Sarajeva.²⁰ No, zanimljivo

nica turskoga komiteta ICOMOS-a, ali i nekadašnja članica Komisije za očuvanje nacionalnih spomenika BiH, u mandatu od 2002. do 2016.

¹⁸ Nažalost, danas ni taj tekst nije sačuvan, a pretpostavlja se da je uništen tokom neke od “obnova” minareta džamije fizičkim struganjem – “čišćenjem” kamene strukture!

¹⁹ Komisija za očuvanje nacionalnih spomenika 2007.

²⁰ Br. 2877/06 izdat od strane Zemljišno-knjižnog ureda Općinskoga suda u Zenici dana 19. 10. 2006; U odluci Komisije za očuvanje nacionalnih spomenika iz maja 2007, u tački

je primijetiti i konstataciju iz tačke 4. Odluke Komisije o proglašenju Sejmenske džamije nac. spomenikom, u kojoj se navodi da do 1996. nije bilo nikakvih zaštitnih radova na objektu džamije!²¹

Objekat se nalazi na prostoru k. o. Zenica II, k. č. 1168, zk. uložak br. 176, s ukupnom površinom od 966 m², od čega prostor “zgrade vjerske zajednice” zauzima 197 m².²² Centralni dio džamije (bez objekata izgrađenih van linija krova) dimenzija je 15 x 10 metara (uključujući i sada zatvoreni trijem), građen od kamena različitoga oblika i petrografske strukture. U originalnoj varijanti – što se da zaključiti po udubljenjima u sjevernom i južnom zidu – molitveni se prostor sastojao od prizemlja i trostranoga drvenog mahfila (na “U”), koji je kasnije uklonjen (tokom 70-ih godina XX st.) te danas postoji jednostrani armiranobetonski mahfil koji natkriva skoro polovinu prizemnoga prostora. Središnji dio istočnoga zida zauzima kameni pravougaoni mihrab, vanjskih dimenzija 330 x 200 cm, s ukrasom – mukarnasom u pet redova na kojima se mogu, mjestimično i u tragovima, uočiti ostaci boje – zelene i narandžaste. Minaret je u potpunosti izgrađen precizno tesanim kamenim blokovima, ukupne visine 25 metara, sa šestougonom bazom minareta visine oko 5 metara.²³ Ulaz u minaret je s prizemlja. Šerefet je zidan. Trijem je Sejmenske džamije bio drveni, s dvije kamene sofe (kao i kod Sultan-Ahmedove ili Čaršijske džamije, što se može vidjeti na sačuvanim starim razglednicama i fotografijama džamije, nastalim do početka 70-ih godina XX st.) i s kamenim ulaznim portalom. Prema informacijama koje su zabilježene tokom istraživanja 2006, trijem džamije je tokom 70-ih godina XX st. zatvoren betonsko-drvenom konstrukcijom (zbog potreba održavanja mektebske nastave) i na taj je način džamija izgubila na svojoj arhitektonskoj izvornosti. Inače, nije neobično da se uz objekte sakralne islamske arhitekture otkriju spolije (kameni objekti različitih dimenzija) iz ranijega

3. navodi se da je rješenje Zavoda iz 1953. bilo pod brojem 576/53! Inače, zaštita spomeničke baštine je provedena na osnovu republičkoga Zakona o zaštiti spomenika kulture i prirodnih rijetkosti NRBiH (Sl. list NRBiH, br.19/1947) proglašenog aprila 1947.

²¹ Komisija za očuvanje nacionalnih spomenika 2007.

²² Cogo 2008, 15; FGU.

²³ Komisija za očuvanje nacionalnih spomenika 2007.

Slika 4. Izgled Sejmenske džamije s mezarjem do 1905.

vremena (kasni srednji vijek), što je dobro pokazano na primjeru obnove bijeljinske Atik džamije tokom 2003, kada su u temeljima džamije otkriveni srednjovjekovni nadgrobni spomenici – stećci s epigrafskim natpisima i sl.²⁴ Praksa korištenja spolija, bilo srednjovjekovnih bilo antičkih, primjetna je prilikom gradnje ili, češće, obnove vjerskih objekata svih konfesija na prostoru Bosne, posebno tokom turbulentnih razdoblja kakva su zasigurno bila u vrijeme Velikoga bečkog rata (1683–1699) ili vrijeme XVIII stoljeća (period intenzivnih ratnih sukoba s Mlečanima, a posebno Habsburgovcima – od 1714–1718, ljeta 1737. pa sve do 1791), kada je vladala velika oskudica u svemu pa i u građevinskome materijalu, te su domaći zidari, zarad obnove manastira, crkava ili džamija koristili sve dostupne, a kvalitetne građevinske materijale (posebno kamen). Prilikom ponovnog snimanja stanja u mezaristanu oko Sejmenske džamije, koje je tokom 2007. proveo ugledni sarajevski kaligraf Hazim Numanagić, konstatovalo je postojanje 13 nišana, od kojih su četiri najstarija datirana u 1780/81, 1782/82, 1849/50. i 1855/56. godinu.²⁵ Na kraju, treba reći da je slučajni nalaz

²⁴ O tome detaljnije u Babić 2004, 48-70.

²⁵ Podaci o nišanima navedeni su u Odluci Komisije o proglašenju džamije nacionalnim spomenikom; Komisija za očuvanje nacionalnih spomenika 2007; Ikbāl Cogo je bio prisutan tokom evidencije koju je proveo gosp. Hazim Numanagić u Zenici.

Slika 5. Izgled Sejmenske džamije početkom 70-ih

rezultat višemjesečnoga rada članova građevinskog i džematskoga odbora Sejmenske džamije da se, uklanjanjem unutarnje, a potom i vanjske fasade džamije da vizuelno zanimljiviji izgled objektu s ciljem prepoznavanja njezine arhitektonske i šire kulturnohistorijske vrijednosti za lokalnu zajednicu – Grad Zenicu i njezine stanovnike. No, trebalo je (u pravno-proceduralnom smislu) provesti nekoliko obaveznih koraka. Kao prvo, na osnovu iskazane potrebe džemata i medžlisa IZ Zenica kao investitora, trebalo je izvršiti prethodne radove istražnoga karaktera (temeljem Uredbe Vlade FBiH br. 36/08 iz juna 2008), uz dozvolu federalnog ministarstva prostornog uređenja. Prije otpočinjanja istražnih radova, pismenim su putem morali biti obaviješteni djelatnici gradske službe za urbanizam Grada Zenice. Tek nakon provedenih radova istražnoga karaktera koji, između ostaloga, podrazumijevaju čišćenje objekta, detaljno geodetsko snimanje, geotehnička i geomehanička ispitivanja tla i temelja objekta, analizu stabilnosti svih konstruktivnih elemenata s tehničkim izvještajem i predloženim mjerama sanacije

i zaštite, istražne restauratorsko-konzervatorske i arheološke radove, detaljan arhitektonski tehnički snimak postojećeg stanja itd., moglo se pristupiti procesu obnove – na osnovu izrađeno-ga Elaborata obnove, načinjenog u Zavodu za zaštitu spomenika FBiH i ponovno uz dozvolu Ministarstva prostornog uređenja. Građevinske radove na objektima nacionalnih spomenika Bosne i Hercegovine mogu vršiti isključivo građevinske firme koje za tu djelatnost dobivaju posebno ovlaštenje Federalnog ministarstva prostornog uređenja.

Summary

A medieval epitaph in the Sejmenska mosque in Zenica in 2023

It is not unknown that during the construction renovation of older religious buildings in Bosnia and Herzegovina (monasteries, churches, monasteries, mosques) certain elements are discovered within the buildings that do not chronologically belong to the building itself. This is also the case with the stone find of the medieval inscription that was discovered in June of this year in the eastern wall of the Sejmenska mosque in Zenica. There are several possibilities as to how this text from the 15th century ended up in the wall of one of the city's oldest mosques, which has been a national monument of Bosnia and Herzegovina since 2007. The paper presents the circumstances of the find, then gives a brief historical and architectural description of the mosque, and finally draws attention to the procedures that must be followed during the construction renovation of buildings that are national monuments.

Popis slika

- Slika 1. Tekst srednjovjekovnoga epitafa
Slika 2. Originalni položaj kamena s natpisom u strukturi zida
Slika 3. Položaj nalaza u odnosu na mihrab džamije
Slika 4. Izgled Sejmenske džamije s mezarjem do 1905.
Slika 5. Izgled Sejmenske džamije početkom 70-ih

Izvori i literatura

Izvori

- FGU. Katastar.ba. Federalna uprava za geodetske i imovinsko-pravne poslove. <https://www.katastar.ba/pregled> (2. 7. 2023)
- Handžić, A. prir. 2000, Opširni popis Bosanskog sandžaka iz 1604, sv. I/2, Bošnjački institut Zurich – Orientalni institut u Sarajevu, Zurich – Sarajevo 2000.
- Hodžić, M. prir. 2004, Zemaljska vakufska komisija za Bosnu i Hercegovinu (1883.–1894.), analitički inventar, Gazi Husrev-begova biblioteka Sarajevo 2004.
- Hodžić, M. prir. 2014, Zemaljsko vakufsko povjerenstvo za Bosnu i Hercegovinu (1890.–1895.), analitički inventar, Gazi Husrev-begova biblioteka, Sarajevo 2014.
- Komisija za očuvanje nacionalnih spomenika 2007, Odluka. http://old.kons.gov.ba/main.php?id_struc_t=6&lang=1&action=view&id=2963 (14. 7. 2023)

Literatura

- Babić, M. 2004, Rezultati arheoloških istraživanja lokaliteta Atik džamije u Bijeljini, Glasnik muzejskih radnika Republike Srpske 2, 48-70. (ćir.)
- Bejtić, A. 1954, Podaci za kulturnu povijest vezirskog grada Travnik, Naše starine II, Sarajevo 1954, 151-166.
- Bešlagić, Š. 1967, Stećci centralne Bosne, Zavod za zaštitu spomenika kulture BiH, Sarajevo 1967.
- Bešlagić, Š. 1971, Stećci – kataloško-topografski pregled, Veselin Masleša, Sarajevo 1971.
- Cogo, I. 2008, Islamska sakralna arhitektura osmanskog doba u Zenici, Muzej grada Zenice, Zenica 2008.
- Husić, A. 2022, O Sultan-Ahmedovoj medresi u osmanskome periodu, u: Dizdarević, M. (ur.), 300 godina zeničke Sultan-Ahmedove medrese, Muf-tijsko zeničko, Zenica 2022, 15-42.
- Matuz, J. 1992, Osmansko carstvo, prev. Nenad Moaćanin, Školska knjiga, Zagreb 1992.
- Mujezinović, M. 1998, Islamska epigrafika u BiH, knj. II, Sarajevo-Publishing, Sarajevo 1998.
- Šabić, I. 2017, Antroponimija i toponimija bosansko-ga srednjovjekovlja, Dobra knjiga, Sarajevo 2017.
- Škaljić, A. 1989, Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku, Svjetlost, Sarajevo 1989.
- Tomović, G. 1974, Morfologija ćiriličnih natpisa na Balkanu, Istorijski institut, Beograd 1974.
- Vego, M. 1970, Srednjovjekovni natpisi BiH, IV, Zemaljski muzej, Sarajevo 1970.
- Wenzel, M. 1965, Ukrasni motivi na stećcima, Veselin Masleša, Sarajevo 1965.

Triangle from the Past: A Late Ottoman measuring instrument

Aleksandar Jašarević
Doboj

Abstract: In this study, we present an unusual instrument that is rarely seen in museum collections. This richly decorated brass triangle belongs to a group of objects used by Ottoman architects and engineers. The level or *havāyī terāzū* is an instrument that has a wide application in geometry, architecture, military engineering, hydraulic works, and topography. With its rich decoration, it can certainly be seen as a work of applied art and an artifact that – alongside its functional role – also has a symbolic value. Dating of the level is possible based on comparisons with other finds, especially those from the collections of the Pera Museum in Istanbul and the Petrovic Collection at the Canada Science and Technology Museum in Ottawa. However, the level from the Museum in Doboj is significant because it was cast in a form that is unique among levels known to date. Detailed descriptions of the instrument can be found in medieval Persian and Arabic treatises, later Ottoman studies, and Renaissance European publications. Finally, this study provides an opportunity for the wider public to learn about a lesser-known artifact, and to encourage the publication of similarly little-known ones.

Key words: Ottoman period, level, geometry, architecture, measuring instrument

Introduction

Museums often have tens of thousands of items in their collections, so it comes as little surprise that things occasionally get misidentified, misplaced, or even lost; but it is a nice surprise to rediscover them in a museum's depot. Preparing a permanent archaeological exhibition for the Museum in Doboj in 2021, we came across a very interesting artifact. In the museum's inventory book, the item numbered 4,779 is marked as medieval or Ottoman-period level. It was acquired in 1973 from Velika Sočanica, near Derventa. The artifact is shaped as an equilateral triangle, measuring 8.5 cm in length, 6.7 cm in width, and 0.3 cm in depth, and cast in brass. It is smaller than many levels, with elaborate decorative features, some of which indicate that it may well have belonged to an architect rather than to a builder, and likewise that it may have functioned as a ceremonial – rather than practical – implement. The tips that were used for suspending the instrument on a string have been broken off. On the central part, a hole for threading the plumb line and an incised line in the direction of extension

have been preserved. Below the upper right area are traces of repairs with a preserved iron pin.

Known from Spain to Iran, under the names *murjiqāl* (from the Spanish *murciélagos*, for the animal 'bat') or *mizān* ('balance' in Arabic), in Turkish-speaking Ottoman regions it was known as *havāyī terāzū* ('aerial balance').¹ From the Turkish *havāyī terāzū* comes the Slavic version *terezije*; alternatively, it is known as a *radilo*.² The level is described in a book on planar Euclidean geometry, preserved in Arabic transcription, as *al-kūniyā al-hawā'iya*. Probably of Greek origin (*kuniyā* is derived from γωνία, meaning 'angle'), it was a common instrument in the medieval Islamic world.³ Basically, the *havāyī terāzū* is an instrument that has a wide application in geometry, architecture, military engineering, hydraulic works and topography.⁴ It is used in a simple but effective way: Each end of the *havāyī terāzū* was attached to a cord, with this cord being stretched

¹ Abdeljaouad / Ageron 2020, 24; Umut / Pantalony 2020, 201; Karakaş 2021, 323.

² Цветковић 2005, 598.

³ Abdeljaouad / Ageron 2020, 23.

⁴ Aslan Seyhan 2019, 247; Kale 2020, 138; Abdeljaouad / Ageron 2020, 24; Karakaş 2021, 323.

taut between the two poles. The person holding the first pole placed it in position, and the other person lowered or raised the other end of the cord until the plumb line was positioned in such a way that the plumb bob (*şākūl*) stopped oscillating, indicating that the cord was a straight horizontal line, marking the two points as level. The person carrying the first pole noted the place indicated on the pole by the cord to measure any difference in height, and then moved in the chosen direction to continue the leveling. Thus, builders were able to measure a slope with a value.⁵

Figure 1. *Level from Museum in Doboj (photo A. Jašarević)*

The first description of an example of this type of level was given by the famous Serbian architect Milan Zloković. Using his professional knowledge of geometry, he gave the first interpretation of the level based on two instruments; a very decorative one from Belgrade and another of simple form from Kruševo in Macedonia. Although his interpretation was more focused on technical properties, he determined that both specimens dated to the Ottoman period.⁶ An Ottoman provenance is further confirmed by the fact that such specimens are exclusively recorded in the Balkans and the western parts of Asia Minor. The two largest collections are those from the Pera Museum in Istanbul, which hosts a collection of aerial balances dated to between the 16th and 19th centuries, and the endowment of George Petrovic (Đorđe Petrović), held by the Canada Science and Technology Museum in Ottawa.⁷ The Petrovic Collection consists of

130 artifacts including rulers, compasses, levels, plumb bobs, and other kinds of measuring instruments. His collections mainly come from the territory of the Balkans and the Eastern Mediterranean region, mostly produced or used in the Ottoman territories.⁸ Among the Ottoman instruments in the Petrovic Collection are fourteen levels, dated by Petrovic to between the 15th and 18th centuries. Some of them are plain, while others are elegantly shaped and decorated in a variety of ways.⁹

A concise and detailed synthesis of levels from the territory of Serbia was given by B. Cvetković in 2005. He described all known finds and provided basic guidelines for dating, while also demonstrating the contexts in which they were used.¹⁰ The main issue was dating, as none of the known artifacts have been found in an archaeological or historical context, meaning that the only bases for determining their age have been stylistic-typological characteristics and comparisons between examples from different museum collections. A level described by Cvetković from Ostrikovac near Čuprija, held in the collections of the Regional Museum of Jagodina, is dated to the late Middle Ages, although the author remained open to a different dating.¹¹ Dating to a later period is an extremely important level from Brezna, Gornji Milanovac, which has been preserved in its original box with an accompanying plumb. Among other things, a very valuable piece of information about this level has been preserved; it was used in the construction of the church of St. Dimitrija in the village Brezna in 1837, where it was found.¹² Exclusively based on their features and materials, other levels from Prekonoga near Svrlijig,¹³ Knjaževac¹⁴ and Sumrakovac near Zaječar¹⁵ are mistakenly dated to the Roman period. Somewhat different dating is presented for a level from the site of Klance, near Surdulica, held in the collections of the National Museum in Belgrade. According to the style of floral ornamentation, in which elements of late Baroque

⁵ Umut / Pantalony 2020, 202; Karakaş 2021, 323-324.

⁵ Umut / Pantalony 2020, 202; Karakaş 2021, 323-324.

⁶ Zloković 1957, 298; Цветковић 2005, 598.

⁷ Kürkman 2003, 90; Umut / Pantalony 2020, 187.

⁸ Umut / Pantalony 2020, 187-188.

⁹ Ibid. 201. The dating of this to the 15th century is questionable, as recent metallographic analysis has shown.

¹⁰ Цветковић 2005, 603-604.

¹¹ Ibid. 606; Трајков 2021, 100, kat. 90.

¹² Цветковић 2005, 604.

¹³ Петровић / Филиповић / Миливојевић 2012, 205. kat 143.

¹⁴ Петровић / Јовановић 1997.

¹⁵ Поповић / Mano-Zisi / Veličković / Jeličić 1969, 157. kat. 340.

can be discerned, this is classified as an object of artistic design dating to the 17th or 18th century.¹⁶

Historical descriptions

The level is an instrument that was already known to the Ancient Egyptians and Romans, They used various tools incorporating lines and weights, i.e. plumb lines and bobs.¹⁷ Representations on ancient monuments and archeological finds suggest that they predominantly existed in a simple form known as an A-shaped level.¹⁸ However, detailed descriptions of the use of such instruments can be found for the first time in medieval Persian and Arabic texts. In the treatise *Kitāb al-Hawī*, written in Iraq in the 11th century by an unidentified author, there are instructions for the manufacture and use of three leveling instruments. The second described instrument consists of an equilateral triangle made of metal, with two hooks soldered to either end of its hypotenuse. A narrow hole is drilled through this side, to take the cord of a plumb line.¹⁹ In the same century, the Persian mathematician al-Karajī (d. 1029) in his book *Inbāt al-miyāh al-khafīyah* (Book on Extracting Hidden Waters) gave detailed instructions for measuring heights and distances with different types of balances on-site, along with geometrical proofs for the design of instruments he made. The instrument described consisted of a triangular plate, a plumb bob, and a cord of 30 cubits divided by knots, which were used together with two measuring rods. Al-Karajī explained its manufacture and use, and his drawing of it resembles the 18th- and 19th-century balances preserved in museum collections.²⁰ Another clear description of such a level can be found in the works of two well-known authors of the 13th century; Abū al-Ḥasan al-Marrākushī and Quṭb al-dīn al-Shirāzī.²¹

The most prolific description and illustration was given, however, by the Andalusian scholar Ibn Luyūn. He is mentioned in biographical sources as an ascetic, philosopher, jurist,

mathematician and amateur poet. He was born in Almería in 1282, also dying there in 1349, during the Black Death pandemic, and was the author of nearly one hundred works. He composed his *Kitāb ibdā' al-malāḥa wa-inhā' al-rajāḥa fī uṣūl ṣinā'at al-filāḥa* ('Book on the principles of beauty and the purpose of learning, concerning the fundamentals of the art of agriculture'), also known simply as *Kitāb al-filāḥa* (Treatise of Agriculture), in 1348, making it the last known Andalusī agricultural work. This book covers a wide range of agricultural and horticultural themes.²² For us, perhaps the most important visual representation is that of the instruments that were used in the construction of irrigation systems. One such instrument is named a *murjiqāl*. Leveling with the *murjiqāl* is done using two sticks set upright on the ground, with their tips joined by a piece of string and a string joins the tip of one stick with the tip of the other, with the *murjiqāl* being suspended in the middle of the string. The *murjiqāl* itself consists of a triangle made of wood, in the middle of which a line is drawn; furthermore a thread is suspended from it, to the end of which a weight (the lead plumb) is attached.²³

The Ottomans also followed the Islamic tradition with regard to the creation of instruments. In this period, mathematics and astronomy were of particular importance in solving key problems about a number of everyday issues, including accurately calculating prayer times, finding the direction of the qibla (the direction of Mecca), navigation on the sea and land, and for architecture and ornamentation.²⁴ Therefore, instruments that aided in solving these problems were held in high regard. Their study began with the establishment of the first madrasas in the 14th century and lasted until the mid-18th century, with mathematical mathematical and astronomical works documenting their use first being systematically reproduced in Constantinople at the personal request of Sultan Mehmed II (1432–1481).²⁵ In the later period however, the core interest stemmed from military needs. The level instrument is described by Osman Efendi (1713–1774) in his book *Hadiyyat al-Muhtadī* ('The Gift of the

¹⁶ Томић 2007, 74.

¹⁷ Shelby 1961, 127.

¹⁸ Glick 1968, 169; Belhout 2019, 155.

¹⁹ Hill 1996, 117.

²⁰ Kale 2020, 137.

²¹ Sezgin 2010, 142; Abdeljaouad / Ageron 2020, 23.

²² Fairchild Ruggles 2000, 25-26.

²³ Sezgin 2010, 140.

²⁴ Aslan Seyhan 2019, 245; 2019a, 39.

²⁵ Aslan Seyhan 2019, 245.

Figure 2. Illustration of *murjiqāl* from Ibn Luyūn *Kitāb al-filāha* (*The Filāha Texts Project*)

Convert’) from 1779. Osman Efendi’s mathematical treatise is the only book he wrote in Arabic. *Hadiyyat al-Muhtadī* is actually an elaborate personal work, going far beyond a simple translation of pre-existing works: While initially the work appears to predominantly be a careful blending of chapters of several European books, freely translated with additional commentary, Efendi also incorporated a wide range of non-European features into the book, seemingly largely taken directly from Islamic knowledge of the living tradition. Osman’s treatise is arranged in two parts, each divided into three books. Descriptions of instruments are to be found in five of these six books. In many cases, but by no means ubiquitously, they are accompanied by neat drawings.²⁶

A summary of the most widely circulated late mathematical sources in which this instrument is discussed cannot be considered complete without mentioning the textbooks by Bahā’ al-dīn al-‘Āmilī (d. 1621) called *Khulāṣat al-ḥisāb* (*The Very Essence of Arithmetic*) and ‘Abd al-laṭīf b. Aḥmad al-Dimashqī (d. 1749) titled *Sharḥ Nukhbat altuffāḥa fī ‘ilm al-misāḥa* (*Commentary on the Best of the Apple in the*

Science of Measurement).²⁷ Both were still commonly used in the 19th century, as can be seen from the very precise account by the French traveller Antoine François Andréossy of the methods employed by Constantinople’s fountain-makers.²⁸

A similar device was described and depicted in Al-‘Āmilī’s (d. 1622) renowned 17th-century book *Khulāṣat al-ḥisāb* (*The Essentials of Arithmetic*) and its late 18th-century commentary.²⁹ Architects used similar levels to lay out foundations. In his account of the 1609 foundation-laying ceremonies of the Sultan Ahmed Mosque in Istanbul, Ahmed I’s spiritual adviser, Mustafa Safi, praises architect Mehmed Agha as an expert in geometry and describes him using an instrument called “an aerial balance”. In *Risāle-i mi‘māriyye*, an early 17th-century Ottoman treatise on architecture, the entry for the balance, called *terāzū*, is listed together with tools used for measuring, laying out, and leveling foundations and buildings. Sources demonstrate that the balance – called “aerial” because it was suspended between two poles – was a surveying

²⁷ Ibid. 24.

²⁸ Andréossy 1828; Abdeljaouad / Ageron 2020, 24.

²⁹ Abdeljaouad / Ageron 2020, 24.

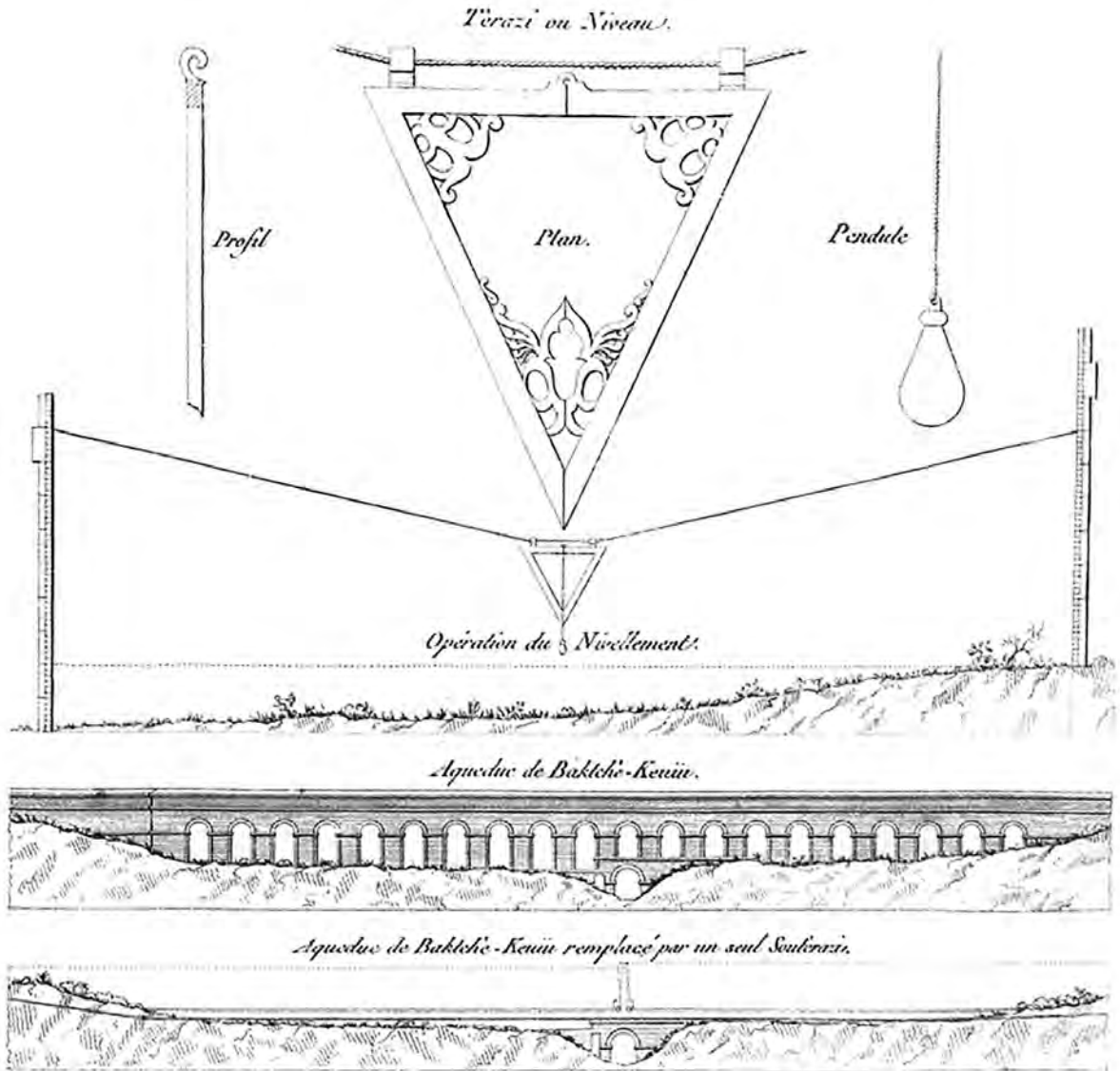

Figure 3. Illustration of 19th century aqueduct from Constantinople (Andréossy 1828)

device used by Ottoman architect-engineers for measuring distances, heights, and depths, and for leveling and partitioning surfaces. Moreover, the similarities between historical instruments held in museum collections and the illustrations in widely read mathematical books indicate that scholars knew the importance of these tools for practical operations.³⁰

The level was also used in military engineering, as famously described by Ottoman scholar Ishak Efendi in his work *Mecmua-i Ulûm-ı Riyâziye*, published between 1831 and 1834.³¹ Since the Ottomans were a militarily-orient-

ed society, once they realized fact that they fell behind of the technology of their Western rivals in the battlefield, they made a number of urgent military reforms. In order to train elite cadets and integrate Western knowledge into the empire's military, they established the Imperial Naval Engineering School and Imperial School of Military Engineering. However a comprehensive functioning of the curriculum was only made possible by means of educational reforms in the second half of the 19th century, due to the conservatism of many teachers, who were ardent supporters of the madrasa educational system, with these engineering schools standing at the center of conflicts between traditionalists

³⁰ Kale 2020, 138.

³¹ Dosay Gökdoğan 2019, 5-8.

and secularists.³² From this period, lists of instruments used in the Ottoman military engineering academies have been preserved (inventory lists of tools and instruments dating to the years 1801, 1816, 1822, 1826 and 1836), although no pictures or explanations are contained in these documents. Original versions of these instruments are not exhibited anywhere as a complete set or inventory, and therefore we are only able to refer to reference books and museum catalogs to make reasonable inferences as to their identification. One such instrument mentioned is a *Hedefeli ve ruhlu demir kollu tesviye terazisi*, which can be described as a leveling instrument with a target and moveable iron handle.³³

It is interesting that this form of air-balance level is not presented in European medieval depictions.³⁴ This changes during the 16th century.³⁵ The treatise by Olbrycht Strumieński *O Spráwie Sypániu, Wymierzániu, y Rybieniu stawów...* (On making, coffering, surveying, and stocking ponds with fry...) from 1573 was the first book in Poland, and the second in Europe, to describe leveling instruments. This was preceded by Jani Dubravii's *De piscinis* from 1547, and its Polish version *O rybnikach y rybách* (About Fishponds and Fish). Unlike Dubravii, Strumieński provided a great deal of practical and technical information about carrying out field work, such as finding the right site, the measuring procedure, and undertaking earthworks.³⁶ The treatise must have been popular, considering the fact that after the death of Strumieński, Jan Januszowski (?-1588) published a reprint in 1605. Just four years after the second release of Strumieński's treatise, the text was re-published in Krakow by Stanisław Stroynowski (1580-?) in his 1609 work *Opisanie*

Porządku Stawowego y przestróg niektórych domowego gospodarstwa (Fish Pond Management). These were the only three Polish-language treatises addressing the problems of leveling written prior to the 19th century. Stroynowski preserved the text by Strumieński, but added more information on aquaculture and fish species. Strumieński's book has an extremely practical value; it is written in simple, clear language, and contains many technical notes that reflect the author's own experiences, as well as a detailed description of the instruments, and leveling and hydraulic engineering works. Strumieński focused on three instruments: the synbalance, archipendulum (rope-level) and water level. The example from our collection can be attributed to the type classified as an archipendulum; a level balance consisting of a metal triangular plate. The plumb bob was suspended centrally along the side, on the string, to cover the check hole near the bottom apex of the triangle when level.³⁷ It is not known what the sources were for the compilation of Polish treatises in the 16th century, but it is most likely that they were medieval Andalusian works, which reached Central and Eastern Europe via the Jewish community after its exodus from Spain.

Figure 4. 16th century surveying instruments box (Museo Galileo, Florence)

³² Aslan Seyhan 2019, 257.

³³ Ibid. 257, 247.

³⁴ Turner 1998; Engraved examples of an air-balance level from the monastic complexes of Manasija and Dečani (Henađović 2002, 123; 2003, 51-53; Цветковић 2005, 599) most likely belong to architectural or artistic interventions from the latter period, i.e. the 17th or 18th century.

³⁵ In Europe, it is also called the 'mining triangle', which was used until the 19th century to determine the slope of a quarry (Kürkman 2003). This is documented by 16th-century surveying instruments box from the Museo Galileo in Florence. A typical set of mining instruments was brought to Florence from Germany by Prince Mattias de' Medici in the first half of the 17th century (<https://catalogue.museogalileo.it/object/BoxMiningInstruments.html>).

³⁶ Taborska 2019, 30.

³⁷ Ibid. 31-33.

Conclusion

Museums hold large collections of objects of different materials and from different periods, and not all of these can find their place in permanent exhibitions. However, some objects attract the special attention of researchers due to their appearance, material, and way of use. We presented one of these artifacts in this study; a late Ottoman measuring instrument known as *havāyī terāzū*, or air balance level. We are convinced that the number of such items is far greater, and that museums have among their collections similar highly unusual items that have often been placed in different archaeological, historical and ethnological collections, but it is important to recognize and present their existence. Artifacts like this have the potential to reveal some of the complexities of the mathematical, architectural, and trading cultures in the pre-modern and early modern world, as well as the ways in which we have collected this material history and constructed narratives around the collections in which they are held. Here, ample evidence is provided to suggest that Ottoman architects used this kind of instrument to measure distances, heights, and depths, as well as for leveling and partitioning surfaces.

Dating is possible based on comparisons with other finds, especially those from the collections of the Pera museum in Istanbul and the Petrovic Collection in Ottawa. However, the level held in the collections of the Museum in Doboj is significant because it was cast in a form that is unique among examples known to date. Its level of decorativeness seems to have played a significant role in its design, and is uncommon among purely utilitarian examples, implying that this specific example was not purely functional in nature, but also had the role of a symbolic and prestigious object for the architect(s) who used it. That it was an object of special importance through several generations is evidenced by the care taken of it, i.e. visible repairs, suggesting that this instrument was connected to its owner(s) in a special way. Instruments often create a specific narrative that is closely related to a person or community, which we are able to recognize as such in archaeological and historical contexts. This is well illustrated for example, in the custom in Serbia of depicting craft symbols or other symbolic identifiers of an individual's social role on grave

markers, which was maintained for centuries until the most recent times, up to and throughout the 19th and 20th centuries.³⁸

The Ottoman provenance of the item is also confirmed by the materials used for its production; brass was mainly used in the production of later examples, often those from the 18th century. Also, it is an artifact that distinguished the guild of architects in the wider Ottoman area, so questions remain as to the actual place of production. Certainly, it could be a product of the skilled artisans from the widely known workshops of Sarajevo, Skopje, Pristina or the Imperial capital of Constantinople itself. The fame of Ottoman metalwork reached its zenith during the 18th century, as is attested to by surviving pieces made by Ottoman artisans, who not only made use of the empire's metalworking heritage and traditions in the best way possible to produce striking examples demonstrative of the Ottomans' sophisticated taste, elegance and imagination,³⁹ but also drew from Western influence, which affected all branches of art, including metalwork, at this time.⁴⁰ Some of the levels clearly indicate the influence of the European late Baroque. Finally, we can certainly see such an artifact as a small masterpiece of applied art worthy of our attention and deserving of being published in detail. It is a reflection of the extraordinary craftsmanship and refined taste of late Ottoman metalwork.

Rezime

Trougao iz prošlosti: Kasnoosmanski mjerni instrument

U ovoj studiji predstavljen je neobičan instrument koji se rijetko viđa u muzejskim zbirkama. Bogato ukrašen mesingani trougao pripada predmetima osmanske provenijencije koje su koristili arhitekti i inženjeri. Radilo ili *havāyī terāzū* je instrument koji ima široku primjenu u geometriji, arhitekturi, vojnom inženjerstvu, hidrauličkim radovima i topografiji. Svojom osobenom dekoracijom svakako se može posmatrati i kao djelo iz oblasti primijenjene umjetnosti,

³⁸ Дудић 1995; Цветковић 2005, 602.

³⁹ Bilgi / Eruz 2004, 198-199.

⁴⁰ Ibid. 209; Karamehmedović 1980.

artefakt koji je, pored funkcionalne uloge, imao i onu simboličku, odnosno ceremonijalnu. Detaljni opisi instrumenata i načina na koji su korišteni mogu se naći u srednjovjekovnim perzijskim i arapskim traktatima, kasnijim osmanskim, odnosno renesansnim evropskim studijama. Datiranje predmeta moguće je na osnovu poređenja s drugim poznatim primjercima, prvenstveno onima iz zbirke Pera muzeja u Istanbulu i zbirke Đorđa Petrovića iz Nacionalnog muzeja nauke i tehnologije u Otavi. Međutim, radilo iz Muzeja u Doboju je značajno jer je izrađeno u formi koju ne ponavlja nijedan drugi poznati primjerak. U muzejskoj inventarnoj knjizi pod brojem 4779 označeno je kao predmet iz srednjeg vijeka ili osmanskog perioda. Otkupljeno je 1973. godine iz Velike Sočanice kod Dervente. Artefakt je u obliku jednakokrakog trougla; dužine 8,5 cm, širine 6,7 cm i debljine 0,3 cm. Izrađen je tehnikom lijevanja i prolamanja s razrađenim apstraktnim dekorativnim motivima. Vrhovi koji su služili za kačenje instrumenta o uzicu su odlomljeni. Na središnjem dijelu, s unutrašnje strane, očuvana je rupa koja je služila za suspendiranje viska, kao i simetrična urezana linija u smjeru produžetka viska. U desnom gornjem uglu nalaze se tragovi kasnije popravke s očuvanim željeznim klinčićem. Ovo ide u prilog višegeneracijskoj upotrebi i važnosti predmeta, koji se dugo čuvao kao dio tradicijske vrijednosti. Prvi opisani primjer ovog tipa dao je poznati srpski arhitekta Milan Zloković. Koristeći svoje stručno znanje iz geometrije, dao je prvu interpretaciju radila na osnovu dva instrumenta, jednog vrlo dekorativnog iz Beograda i drugog jednostavne forme iz Kruševa u Makedoniji. Iako je tumačenje bilo više usmjereno na tehničke karakteristike, odredio je njegovo datiranje u osmansko razdoblje. Identično porijeklo donekle potvrđuje činjenica da su primjerci do sada isključivo zabilježeni na centralnom Balkanu i u zapadnim dijelovima Male Azije. Konciznu i detaljnu sintezu radila s teritorije Srbije dao je B. Cvetković 2005. godine. On je opisao sve poznate nalaze i dao osnovne smjernice za datiranje i kontekst u kome su korišćeni. Datiranje je otežano i činjenicom da nijedan od poznatih artefakata nije pronađen u arheološkom ili istorijskom kontekstu. Dakle, jedina osnova za datiranje bile su stilsko-tipološke karakteristike i poređenje s drugim poznatim artefaktima iz različitih muzejskih zbirki. U tom kontekstu najveći broj radila može se datirati u period 17. i 18. vijeka, i to na osnovu stila umjetničkog oblikovanja u kome se kod pojedinih primjeraka naziru elementi evropskog kasnog baroka, odnosno materijala od kojih su izrađeni. Mesing je legura koja se u osmanskoj produkciji češće koristi od 17. vijeka. Nadalje, oni su odraz izvanredne izrade i istančanog ukusa kasnoosmanske metalne produkcije. Sigurni smo da studija pruža priliku da se prikažu manje poznati, ali značajni artefakti i da se podstakne objavljivanje sličnih.

List of figures

- Figure 1. Level from Museum in Doboj (photo A. Jašarević)
 Figure 2. Illustration of murjiqāl from Ibn Luyūn Kitāb al-filāha (The Filāha Texts Project)
 Figure 3. Illustration of 19th century aqueduct from Constantinople (Andréossy 1828)
 Figure 4. 16th century surveying instruments box (Museo Galileo, Florence)

Bibliography

- Abdeljaouad, M. / Ageron, P.* 2020, Eastern and Western Instruments in Osman Efendi's *Hadiyyat al-Muhtadī* (The Gift of the Convert), 1779, in: Brown, N. / Ackermann, S. / Günergun, F. (eds), *Scientific Instruments between East and West*, Brill, Leiden – Boston 2020, 16-38.
- Andréossy, A. F.* 1828. Constantinople et le Bosphore de Thrace pendant les années 1812, 1813 et 1814 et l'année 1826, Théophile Barrois et Benjamin Duprat, Paris 1828.
- Aslan Seyhan, I.* 2019. Mathematical Instruments Used in the Military Engineering Academies of the Ottomans, in: Zhang, B. / Ceccarelli, M. (eds), *Explorations in the History and Heritage of Machines and Mechanisms*, Springer, New York 2019, 243-258.
- Aslan Seyhan, I.* 2019a. Mathematical Instruments Commonly Used among the Ottomans, *Advances in Historical Studies* 8, Wuhan 2019, 36-57.
- Bilgi, Ö. / Erüz, F.* 2004, *Anatolia: cradle of castings / Anadolu: dökümün beşiği*, Döktaş. Istanbul 2004.
- Belhout, A.* 2019, Construire dans l'Antiquité Les outils de construction du musée de Djemila (l'antique Cvicvl), *Antiquités africaines* 55, Rue Château de l'Horloge 2019, 151-182.
- Цветковић, Б.* 2005. Прилог познавању старих градитељских инструмената, *Зборник Народног музеја XVIII–1*, Београд 2005, 595-610.
- Дудић, Н.* 1995, *Стара гробља и надгробни белези у Србији*, Републички завод за заштиту споменика, Београд 1995.
- Dosay Gökdoğan, M.* 2019, *Mechanics (Machines) in Ishaq Efendi, the Chief Instructor of Military School in the Ottomans*, in: Zhang, B. / Ceccarelli, M. (eds), *Explorations in the History and Heritage of Machines and Mechanisms*, Springer, New York 2019, 3-16.
- Fairchild Ruggles, D.* 2000, *Gardens, Landscape, and Vision in the Palaces of Islamic Spain*, The Pennsylvania State University Press, Pennsylvania 2000.

- Fitzwilliam-Hall, A. H.* 2010, The Filāḥa Texts Project, October 2010. [http://www. filaha.org/introduction.html](http://www.filaha.org/introduction.html).
- Glick, T.* 1968, Levels and levelers: surveying irrigation canals in medieval Valencia, *Technology and Culture* 9 (2), Johns Hopkins University Press, Baltimor 1968, 165-180.
- Hill, D.* 1996, *A History of Engineering in Classical and Medieval Times*, Routledge, Milton Park 1996.
- Kale, G.* 2020, From Measuring to Estimation: Definitions of Geometry and Architect-engineer in Early Modern Ottoman Architecture, *Journal of Society of Architectural Historians* 80, University of California Press, Berkeley 2020, 132-151.
- Karakaş, D.* 2021, Water for the City: Builders, Technology, and Private Initiative, in: Hamadeh, S. / Kafescioğlu, Ç. (eds), *A Companion to Early Modern Istanbul*, Brill, Leiden – Boston 2021, 309-338.
- Karamehmedović, M.* 1980, *Umjetnička obrada metala*, Veselin Masleša, Sarajevo 1980.
- Kürkman, G.* 2003, *Anadolu ağırlık ve ölçüleri*, Istanbul 2003.
- Ненадовић, С.* 2003, Грађевинска техника у средњовековној Србији, Просвета, Београд 2003.
- Ненадовић, С.* 2002, Илустровани речник израза у народној архитектури, Просвета, Београд 2002.
- Петровић, П. / Јовановић, С.* 1997, Културно благо Књажевачког краја, Археолошки институт, Београд 1997.
- Петровић, П. В. / Филиповић, В. / Миливојевић, С.* eds 2012, Сврљишка област у праисторији, антици и средњем веку / La région de Svrlijig en Serbie Orientale, Préhistoire, Antiquité et Moyen Âge, Балканолошки институт САНУ, Београд 2012.
- Popović, Lj. / Mano-Zisi, D. / Veličković, M. / Jeličić, B.* 1969, *Antička Bronza u Jugoslaviji*, Narodni muzej, Beograd 1969.
- Shelby, L. R.* 1961, Medieval Masons' Tools: The Level and the Plumb Rule, *Technology and Culture* 2 (2), Johns Hopkins University Press, Baltimor 1961, 127-130.
- Sezgin, F.* 2010, *The Istanbul Museum for the History of Science and Technology in Islam (An Overview)*, İstanbul Metropolitan Municipality Publishing, Istanbul 2010.
- Taborska, M.* 2019, Treatise by Olbrycht Strumieński (1573) – The First Polish Book on Hydraulic Engineering, *Journal of Physical Science and Application* 9 (2), Wilmington 2019, 30-38.
- Томић, М.* 2007, Равнило у збирци средњовековног одељења Народног музеја, Зборник Народног музеја XVIII-2, Београд 2007, 73-76.
- Трајков, Ј.* (ur.) 2021, Водич кроз Завичајни музеј Јагодина, Завичајни музеј Јагодина, Јагодина 2021.
- Turner, G.* 1998, *Scientific instruments 1500–1900*, University of California Press, California 1998.
- Umut, H. / Pantalony, D.* 2020, From the Ottoman Empire to Canada: George Petrovic's Metrological Instruments in the Canada Science and Technology Museum, in: Brown, N. / Ackermann, S. / Günergun, F. (eds), *Scientific Instruments between East and West*, Brill, Leiden – Boston 2020, 187-205.
- Zloković, M.* 1957, Stara ravnila poznata pod imenom "Terezije", *Naše Starine* IV, Sarajevo 1957, 298-300.

Kritike i prikazi / Besprechungen

Amra Šaćić Beća, *Sjeverna Bosna u okvirima rimske Panonije*, Udruženje za proučavanje i promoviranje ilirskog naslijeđa i drevnih i klasičnih civilizacija “BATHINVS”, Sarajevo 2022, 568 str.

Amra Šaćić Beća, docentica, naučnica i istraživačica, autorica je djela *Sjeverna Bosna u okvirima rimske Panonije*. Navedeno djelo, u cijelom svom obimu, predstavlja isječak dugogodišnjeg istraživanja administrativnog uređenja današnje Bosne i Hercegovine u doba principata. Radeći na svojim istraživanjima za doktorsku disertaciju, autorica je uvidjela pomanjkanje sporne tematike u bosanskohercegovačkom naučnom diskursu koji je orijentisan na rimsku provincijalnu historiju i arheologiju, što nas dovodi do toga da danas pred sobom imamo ovu monografiju.

Sadržana u 568 stranica, a pisana dvojezično, monografija sadrži šest koherentnih tematskih cjelina, koje prati katalog epigrafskih spomenika. U odnosu na doktorsku disertaciju, autorica je ovaj put proširila korpus korištenih epigrafskih spomenika, a njihovu interpretaciju proširila novim naučnim saznanjima. Navedeni epigrafski spomenici pronađeni su na prostoru između dva administrativna centra u doba principata, Siscije i Sirmija, a danas se čuvaju u Zemaljskom muzeju Bosne i Hercegovine, Muzeju Kozare u Prijedoru, Vatikanskom muzeju, Muzeju umjetnosti u Beču, Arheološkom muzeju u Splitu, Arheološkom muzeju u Zagrebu, Muzeju Brodskog Posavlja u Slavonskom Brodu, Muzeju u Doboju, u lapidariju crkve Svetog Erazma u Boianu, te pravoslavne crkve u Osmacima.

Prateći predgovor i uvod, autorica monografiju otvara cjelinom nazvanom “Rimsko osvajanje južne Panonije”, koju je podijelila u tri faze. Prva faza odnosi se na Oktavijanova osvajanja sjeverne Bosne, a da bi ih razumjela, analizirala i razložila, Šaćić Beća se oslanja na antičke izvore, u prvom redu na Apijana. Apijan opisuje Oktavijanova osvajanja japodskih uporišta, što neposredno vodi do proširivanja granica Ilirika, a onda i do osnivanja civilne provincije Ilirik. Kako je o rimskim osvajanjima sjeverne, istočne i srednje Bosne nemoguće govoriti prije *Bellum Pannonicum*, upravo taj historijski momentum predstavlja narednu fazu ove cjeline. Panonski rat je simbol uspostave rimske vlasti na području jugoistočne Panonije, a odnosi se na Tiberijevo osvajanje jugoistočne Panonije, tačnije međuriječja Drave i Save te poriječja Sane, Vrbasa i Bosne. Autorica donosi njegov kritički prikaz uz opasku o pomanjkanju podataka iz antičkih izvora, zbog čega je otežano praćenje toka događaja. Ono što je za nju sigurno jesu posljedice ovog sukoba, koje se ogledaju u porobljavanju velikog broja panonskih mladića ili njihovoj regrutaciji u rimske auxilijarne trupe, nametanju poreza i eksploataciji rudnog bogatstva. Svi ti elementi vode do naredne faze, koja je ujedno i konačnica uspostave rimske vlasti na području južne Panonije, u literaturi poznata kao i *Bellum Batonianum*. *Bellum Batonianum* ili Batonov ustanak jedan je od najpoznatijih događaja iz naše najstarije prošlosti, a po svom karakteru može se smatrati epskim. Nakon trogodišnje mukotrpe borbe i predaje Batona Dezidijatskog, Rim uspostavlja vlast na novoosvojenim teritorijama te vrši administrativnu reorganizaciju. Šaćić Beća zaključuje da je do reorganizacije u vidu podjele Ilirika na Gornji i Donji došlo zbog sprečavanja koncentrisanja vojne i političke moći u rukama jednog legata, kojem bi pripalo pet legija u Iliriku. Tom prilikom među indigenim stanovništvom dolazi i do formiranja *peregrinskih civitates*, koje su, sudeći po epigrafskim spomenicima, bile pod upravom vojnih prefekta. Oslonivši se na antičke izvore, autorica je, na kritički način, čitatelje upoznala s političkim, ekonomskim i vojnim faktorima i okolnostima koji su doveli do rimskog osvajanja južne Panonije te oblikovali njenu sudbinu pod novom administracijom.

Naredna cjelina sporne monografije odnosi se na administrativno uređenje i problematiku međuprovinijskih granica. Kako izvori naročito ne približavaju princip uspostavljanja međuprovinijskih granica, autorica se oslanja na prostor današnje Bosne i Hercegovine kao idealan primjer za izučavanje ove problematike. Kako je ovaj prostor predstavljao centar provincije Ilirik, njenom podjelom na Panoniju i Dalmaciju dolazi do pojave nove

granice, koja se u velikoj mjeri prostirala kroz sjevernu Bosnu. Kako precizno vrijeme nastanka provincije Ilirik, a tako ni njene podjela na Dalmaciju i Panoniju, nije definisano u nauci, autorica u ovoj monografskoj cjelini daje svoju analizu ovog naučnog problema. Analiza se odlikuje iscrpnom analizom šturih podataka koje daju antički izvori, epigrafski spomenici te oskudna ostala historijska građa iz doba principata. Šaćić Beća dolazi do nekoliko oprečnih zaključaka u odnosu na ranije istraživače koji su dali svoj doprinos ovoj problematici te se priklanja netradicionalnoj struji istraživača koji su se dotakli sporne tematike.

U poglavlju nazvanom "Teritorijalno i administrativno uređenje prostora sjeverozapadne Bosne u okvirima rimske provincije Panonije Superior" autorica izdvojenu pažnju pridaje ovom dijelu današnje Bosne i Hercegovine te svojim minucioznim pristupom secira nekolicinu otvorenih pitanja kojima nauka oduvijek prilazi strogo i tradicionalno, tek u hipotetskom maniru. Autorica s posebnom pažnjom analizira antičke izvore te iznosi njihovu konfuznost, manjkavost i nepreciznost. Nepouzdanost i neadekvatnost izvora ona objašnjava manjkom informisanosti autora ili pretpostavkom da su određene činjenice bile opće znanje, pa samim tim nije bilo potrebe za preciziranjem. Ipak, pronicljiv istraživač kao što je Amra Šaćić Beća, komparirajući izvore, izvodi utemeljene zaključke koje može potkrijepiti materijalna građa. Kataloškom analizom epigrafskih spomenika ona potkrepljuje svoj diskurs. U ovom poglavlju, s naročitom pažnjom, autorica ukazuje na položaj i ulogu *peregrinskih civitates* unutar rimskog administrativnog sistema. Kako indigene zajednice i u ranom principatu zadržavaju svoj način života, tako zadržavaju i već postojeće teritorijalne granice, te ih se ne smije posmatrati kroz prizmu jedinstvene etničke cjeline. Posebnu značajku predstavlja činjenica da su tokom prahistorijskog perioda indigene zajednice u sjeverozapadnoj i sjeveroistočnoj Bosni imale različite rituse sahranjivanja, što se poklapa s kasnijim novonastalim granicama Gornje i Donje Panonije.

Kada je riječ o teritorijalnom i administrativnom uređenju prostora sjeverozapadne Bosne u okvirima rimske provincije Panonije Superior, nemoguće je ne dotaći se administrativnog uređenja municipija *Faustinianum*. Autorica analizira njegov administrativni i teritorijalni razvoj. Municipij se spominje na samo tri epigrafska spomenika, od kojih niti jedan ne spominje datum njegovog osnivanja. Ubicirajući ga u današnje mjesto Suvaja, u sjeverozapadnoj Bosni, Šaćić Beća dovodi u pitanje stvarnu veličinu agera Siscije, za koji se smatra da je zauzimao i taj teritorij. Kada je riječ o *Servitiumu*, autorica se odmiče od tradicionalnog mišljenja da je on bio samo putna stanica i definiše ga kao najvažniju administrativno-pravnu jedinicu u ovom dijelu Gornje Panonije.

Četvrta cjelina, nazvana "Rudarski distrikt sjeverozapadne Bosne", u najvećoj mjeri odnosi se na etnicitet Mezeja. Analizom antičkih izvora i epigrafskih spomenika, autorica zaključuje da su Mezeji bili Panonci na sjeveru Dalmacije te, zbog svoje srodnosti s Oserijatima i Breucima, čine krajnji južni doseg panonskog etničkog elementa. Kako u ranijim poglavljima, tako i u ovom, Šaćić Beća smjelo, ali potkrijepljeno, odbacuje određene tradicionalne zaključke i unosi svjež pristup nauci. Odbacivši dosadašnje teze da su rudnici sjeverozapadne Bosne pripadali Dalmaciji, ona stavlja Panoniju u novi privredni kontekst. Također u navedenom poglavlju autorica ubicira municipij *Splonistarum* u Donje Vrtoče kod Drvara, na mjesto gradine Splonum. U administrativnom pogledu pripadao je provinciji Dalmaciji, kao i municipij *Baloie*, koji je ubiciran u Šipovo, na lokalitet Gromile.

"Teritorijalno i administrativno uređenje prostora sjeveroistočne Bosne u okvirima rimske provincije Panonije Inferior" naziv je pete cjeline, u kojoj autorica, uprkos pomanjkanju epigrafskih spomenika i pisane građe, analizira proces municipalizacije i urbanizacije. Zahvaljujući svojoj blizini limesu, Panonija Inferior je puno duže zadržala svoj vojnički karakter. Iako se pomanjkanje naselja može pripisati tome, postoje i geografski faktori u vidu močvarnog tla i nizijskog reljefa ispresijecanog rijekama. O surovosti života na tom području govore i antički izvori. Dva značajnija naselja koja se mogu povezati s Panonijom Inferior su *Marsonia* i kolonija *Sirmium*. Marsonija je analizirana u vidu agera, a povezana je s južnim breučkim zajednicama. S breučkim zajednicama autorica povezuje i koloniju *Sirmium*, a glavni izvor joj predstavljaju vojne diplome.

Šestu i posljednju cjelinu čine zaključna razmatranja u kojima Šaćić Beća rezimira svoja istraživanja i daje kritički osvrt na nedostatak odgovora i potvrđenih hipoteza u nauci kada je riječ o kulturnohistorijskom razvoju prostora današnje sjeverne Bosne u periodu ranog carstva. Autorica vrši komparaciju svoje monografije s relevantnim djelima starijih autora i istraživača te tako još jednom potvrđuje svježinu svog pristupa i doprinos koji daje u određivanju pretpostavljene granice između rimskih provincija Panonije i Dalmacije na prostoru današnje Bosne i Hercegovine. Samim tim autorica nudi najnovije odgovore na ustajala, ali značajna pitanja u nauci.

Monografija *Sjeverna Bosna u okvirima Rimske Panonije* predstavlja svojevrsnu diskusiju autorice sa svojim prethodnicima. Analizirajući najstarije izvore i modernu literaturu, Amra Šaćić Beća donosi jedinstven i svjež pristup tematici za koju se podrazumijeva da je sažvakana i dorečena. Metodološki korektno i konkretno, autorica razrješava dosad različito tumačene teze, što novoj generaciji istraživača budi volju i želju da učine isto. Svoju vrijednost ova monografija potvrđuje eminentnim recenzentima, ali i promotorima, te svojom dvojezičkom prirodom. Još jednom Udruženje BATHINVS donosi djelo hvale vrijedno, ali i temelj za buduća istraživanja.

Prikaz 6. broja časopisa/godišnjaka Udruženja Bathinvs *Acta Illyrica*, Sarajevo 2022, 304 str.

Acta Illyrica je časopis/godišnjak Udruženja za proučavanje i promoviranje ilirskog naslijeđa i drevnih klasičnih civilizacija *Bathinvs* koje su 2014. godine osnovali mladi istraživači, asistenti, profesori historije, arheologije i prava, u cilju promoviranja prahistorijskih i klasičnih studija.¹

Broj 6 časopisa *Acta Illyrica* sadrži Predgovor, poslije kojeg slijedi glavni odjeljak pod naslovom *Naučni, pregledni, stručni radovi, izlaganja sa naučnih skupova i bibliografije / Original research articles, review articles, professional papers, conference papers and bibliographies*, u kojem je objavljeno 11 radova. Naučni recenzenti su četiri rada klasificirali kao izvorne naučne, dok su četiri označena kao pregledni. Jedan članak klasificiran je kao stručni rad, dok je jedan klasificiran kao izlaganje sa konferencije i jedna je bibliografija.

Drugi odjeljak ovog broja *Acte Illyrice* sastoji se od *Prikaza / Reviewsa*. Objavljeno je pet prikaza, od čega su tri priredili studenti.² Zajedno s uputstvima za pisanje referata na tri jezika i adresama autora, ovaj broj časopisa sadrži 304 stranice.

U dijelu *Naučni, pregledni i stručni radovi / Original Scientific Papers, Review Articles and Professional Papers* nalazimo 11 radova od autora Dženana Brigića, Seade Brkan, Tamare Mazur, Zdravka Lučića, Giovannija Brandija Cordasca Salmene di San Quirica, u koautorstvu Salmedina Mesihovića i Mirze Kapetanovića, Edina Huseinovića, Amine Šehović, Radmile Zotović, Mariaterese Carbon i Amre Mekić.

Dženan Brigić u radu pod naslovom “Neolitska naselja u Gornjoj Tuzli u kontekstu geološke strukture sjeveroistočne Bosne” analizira lokalitet Tetima, nalazište bogato rudama soli, koje je smješteno na području sjeverno od Gornje Tuzle, u blizini izvora rijeke Jale. Rad se bavi proučavanjem geoloških i geografskih odrednica ovog područja, na osnovu kojih se potvrđuje da je so bila ključni faktor za razvitak naselja neolitskih stanovnika Gornje Tuzle. Također se pokazuje da je ovo područje bilo idealno za razvoj stočarstva i zemljoradnje.

“Forme i funkcije zapovjednih načina u Ciceronovim *Pismima*” rad je koji je objavila Seada Brkan. U radu se elaboriraju lingvistička sredstva koja su korištena tokom komunikacija, s akcentom na zapovijedi u Ciceronovim pismima u kojima su promatrane i analizirane različite forme i funkcija zapovjednih načina. Također ukazuje na važnost konteksta pisama i njihovih elemenata pri upotrebi naredbenih oblika. Autorica zaključuje da *naredbeni* načini potvrđuju da se forma i funkcija često ne podudaraju, da se jedna funkcija može iskazati na više načina, te da se jezikom služimo ne samo da bismo njime nešto saopštili nego i djelovali.

U radu “Kvintilijanovi principi odgoja i obrazovanja rimskih govornika” Tamare Mazur govori se o načini-ma ovog odgoja i o obrazovanju rimskih govornika te o ulozi Marka Fabija Kvintilijana koji je pripadao onima koji su u fokus društvenog ideala stavljali obrazovanje i odgoj. Osim što je bio učitelj, Kvintilijan je napisao i djelo *Kako odgojiti savršenog govornika – Institutio oratoria*. Tu je poseban akcenat stavljen na obrazovanje i odgoj rimskih govornika u 1. st. n. e., što je u ovom radu detaljnije analizirano, te su prikazani i principi koje je Kvintilijan držao bitnim u odgoju i obrazovanju i šta je bio rezultat takvog odgoja.

Zdravko Lučić je objavio rad pod naslovom “Ciceronove reminiscencije o državi” u kojem se bavi Ciceronovom definicijom *države*, odnosno državopravne filozofije u djelima *De Republica*, *De legibus* i *De officiis*. Ciceronovu definiciju države prepoznaje kao stoičku definiciju polisa koja se dijeli na dva dijela: uvodni dio o nastanku *res publicae* i drugi, gdje se država identificira sa građanstvom. Analizira se vrijednost “Ciceronove” države, odnosno zaključuje da, po Ciceronu, najviši kriterij jeste pravednost, koja garantuje trajnost, odnosno vječnost države.

U radu “*L'accusatio iure mariti vel patris* e *l'accusatio publica oiure extranei* nella criminalizzazione augustea degli illeciti sessuali. Persistenze e innovazioni nel diritto romano cristiano”, grubo prevedenog na bosanski jezik “Optužba *iure mariti vel patris* ili *iure estranei* u augustovskoj kriminalizaciji nedozvoljenih seksualnih radnji. Opstanak i novine u kršćanskom rimskom pravu” (na engleskom jeziku: “Accusation *iure mariti vel patris* or *iure estranei* in Augustan criminalization of unpermitted sextual acts. The survival and novelties in Christian Roman law”) Giovanni Brandi Cordasco Salmene di San Quirico piše o patrijarhalnoj strukturi porodice i o potrebi da se nastavi s tom tradicijom, zatim o obavezi vjernosti, monogamnim brakovima, te zakonima koji su to odredili. *Lex Julia de adulteriis coercendis*, zakon koji je proglašen pod patronatom augustovske politike, pooštrio je i kriminalizirao kraljevsku disciplinu nevjere i precizirao prava onih koji počinje i onih nad kojima je učinjen preljub. Ako žene izvrše povredu braka, bivale su kažnjene, dok su preljube kod muževa gotovo bile zanemarljive.

¹ <https://bathinvs.com/o-nama/>

² Bathinvs 2022, str. 11. Udruženje Bathinvs uz podršku porodice prof. dr. Esada Pašalića organizuje svake godine dodjeljivanje nagrada talentovanim studentima studija arheologije i historije, te su navedena tri prikaza objavljenih od studenta dobila nagrade “Prof. dr. Esad Pašalić”.

Nakon kristijanizacije Carstva, zakon je “malo oslabio”, ali Konstantin i Justinijan i dalje su očuvali tradiciju braka, s težnjom da ta institucija opstane, umjesto da se raskida.

Salmedin Mesihović i Mirza Kapetanović objavili su rad pod naslovom “Novopronađeni epigrafski spomenik princepsa Mezeja u Jajcu”. Spomenik je pronađen 2021. godine i na njemu je natpis koji spominje princepsa Mezeja i svećenika carskog kulta po imenu *Daius / Dazije*. Osim natpisa, na spomeniku se nalazi i reljef muškarca s osedlanim konjem. Riječ je o jedinom do sada pronađenom epigrafskom spomeniku koji spominje instituciju *Maezei civitates* te omogućava uvid u upravno i institucionalno ustrojstvo te romanizovane mezejske zajednice. Pored za sada jedinog epigrafskog spomena institucije *Maezei civitates*, značajno je da se ovdje spominje domaći čovjek koji je bio mezejske narodnosti i koji je obnašao neku upravnu i institucionalnu funkciju.

Edin Huseinović razmatra pitanje problema teritorija na kojima su obitali Japodi u radu “The valley of the Una river, the land of the ‘Illyrian’ Iapodes”. U radu se također raspravlja o ulozi Japoda u Batonovom ustanku i o administrativnom uređenju Japoda nakon što je Rim osvojio ova područja. Zaključuje se da je rimska uprava kod Japoda bila drugačija od one koja je sprovedena kod drugih ilirskih naroda na području današnje Bosne i Hercegovine.

U radu Amine Šehović “The area of the upper course of the Drina river (in Bosnia and Herzegovina) in the 2nd and 3rd century” daje se uvid u administrativna uređenja gornjeg toka rijeke Drine u II i III stoljeću n. e. To područje je pripadalo administrativnoj jedinici *Municipium S...*, odnosno prostoru koji je bio pod jurisdikcijom tog rimskog naselja, na mjestu današnjeg Komina kod Pljevalja. Autorica donosi raspravu i o nazivu mjesta, odnosno značenju slova S u nazivu *Municipium S...*, zatim o cestama ovog područja, ali i imenima koja su davana žiteljima nakon romanizacije od sredine II stoljeća.

Radmila Zotović je objavila članak pod naslovom “Autohtoni elementi u kulturi stanovništva istočnog dela rimske provincije Dalmacije” te u njemu daje uvid u elemente domorodačke produkcije ovog dijela provincije Dalmacije. Pritom ih ona dijeli u dvije skupine: proizvodi koji vuku porijeklo iz prahistorije i oni koji predstavljaju lokalnu kopiju sa standardima rimske sepulkralne umjetnosti. Geometrijski ukrasi na nadgrobnim spomenicima te pojava nakita, tj. lanaca sa bršljanovim listom i narukvica prebačenih krajeva, pojave su koje je autorica pripisala prvoj grupi, koja se pojavljuje tokom II i III st. n. e. U drugu skupinu spadaju antropomorfnu linearnost, zatim tzv. *horror vacui* i različitost u izradi nadgrobnih spomenika. Ove su pojave vezane za period od II do početka IV. st. n. e.

Mariateresa Carbone je objavila rad pod naslovom “Epidemije i pravo u antičkom svijetu: od Tukidida do Prokopija iz Cezareje”, koji je zapravo prošireno predavanje s Međunarodnog doktorskog seminara “European Legal History: Comparative and Cultural Perspectives” održanog 15. juna 2022. godine na Pravnom fakultetu u Sarajevu. U radu se opisuju učinci koje su epidemije u antičkom svijetu imale na pravni sistem, kao i zakoni i odredbe koji su doneseni za suočavanje u vanrednim situacijama.

“Bibliografiju radova Ive Bojanovskog” donijela je Amra Mekić. U radu je pored toga iznesena i kratka biografija ovog korifeja naše antičke arheologije. Bibliografije je iznesena tematski i podijeljena na *samostalna izdanja, radove* (koji su odvojeni po godinama izdanja), *knjige* i *internetske baze*, tj. baze podataka i web-stranice u kojima se pojavljuju radovi i publikacije Ive Bojanovskog.

Osim naučnih, stručnih i preglednih radova, u ovoj svesci *Acte Illyrice* objavljeno je pet prikaza.

Mersiha Imamović je dala prikaz knjige autorice Amre Šaćić Beća *Sjeverna Bosna u okvirima rimske Pannonije / Northern Bosnia within the bounds of Roman Pannonia. Na iskonima europskoga odgoja: Telemah kao odgajnik* je naslov knjige za koju je prikaz uradila Tamara Muzur, a autor knjige je Marko Pranjić. Amina Abaspahić je predstavila knjigu Vesne Lalošević *Cum esset persecutio: Dioklecijanovo doba na području između Akvileje i Dunavskog limesa u mučeničkim legendama*. Tarik Šatar je dao uvid u knjigu Salmedina Mesihovića pod naslovom *Iliri – Postanci*. Naposljetku, *Bitka za Ilirik* je naziv knjige Salmedina Mesihovića za koju je prikaz uradila Lamija Keso.

Na osnovu objavljenih radova i prikaza, može se reći da časopis *Acta Illyrica* sve više postaje glasilo od regionalnog značaja koje se bavi najstarijim kulturnohistorijskim naslijeđem Balkana.

Sabina Vejzagić

Hronika / Chronik

Izvještaj o radu Centra za balkanološka ispitivanja u 2023. godini

U 2023. godini Centar za balkanološka ispitivanja ANUBiH, dobrim dijelom zahvaljujući podršci Federalnog ministarstva obrazovanja i nauke Bosne i Hercegovine, Ministarstva kulture i sporta Kantona Sarajevo i Fondacije za izdavaštvo Federalnog ministarstva kulture i sporta Bosne i Hercegovine, uspješno i na vrijeme je pripremio za štampu broj 52/2023. časopisa *Godišnjak/ Jahrbuch*. Priloge za ovu svešku dostavili su autori iz Austrije, Moldavije, Njemačke i Bosne i Hercegovine. U cjelini je objavljeno 11 naučnih i stručnih radova, dva prikaza i hronika Centra.

Uz redovne redakcijske radove, u Centru su preduzete aktivnosti vezane za registraciju *Godišnjaka/ Jahrbucha* u internacionalnim bazama podataka. Tokom 2023. godine časopis je indeksiran u *Slavic Humanities Index*, s kojima je i potpisan ugovor o saradnji, kao i u ERIH Plus (The European Reference Index for the Humanities and the Social Sciences). Te baze podataka prihvataju i resorna ministarstva, što našem časopisu i autorima objavljenih priloga omogućava dalje prijavljivanje na konkurse državnih i drugih fondacija. Takođe, očekujemo pozitivan odgovor na ranije prijave kod baza *Web of Science* i *Scopus*.

U ovoj godini časopis je skeniran profesionalnim skenerima od prvog do 39. broja, čime je obezbeđen odgovarajući kvalitet digitalizacije teksta i ilustracija. Planirano je da se tokom 2024. godine na ovaj način skeniraju svi brojevi i da se postave na *Open Journal System*. Time će svi brojevi časopisa *Godišnjak/ Jahrbuch*, kao i ostala izdanja Centra, biti objedinjeni na jednoj web-stranici. Uz to će stariji brojevi časopisa preko *Open Journal Systema* dobiti DOI brojeve, tako da će i oni imati svoju digitalnu identifikaciju.

Pored aktivnosti vezanih za pripremu štampe novog broja *Godišnjaka/ Jahrbucha* i za sveobuhvatnu digitalizaciju izdanja Centra, u našoj ediciji Vanserijska izdanja objavljena je monografija člana Centra za balkanološka ispitivanja ANUBiH prof. dr. Adnana Kaljanca *Stranputice rane arheologije u Bosni i Hercegovini / Paradoxes of Early Archaeology in Bosnia and Herzegovina* (urednik Blagoje Govedarica). U ovoj knjizi se na osnovu mnoštva autentičnih dokumenata kritički obrađuje vrlo značajno razdoblje nastanka naše arheologije, sa posebnim uklonom na pitanje validnosti tadašnjih arheoloških izvora. Sudeći po promociji koja je održana 31. oktobra 2023. godine, knjiga je naišla na dobar prijem kod naučne i šire javnosti.

Tokom 2023. godine sakupljena su prva iskustva o funkcionisanju digitalnih datoteka Centra koje su puštene u rad prošle godine. Konstatovano je da su lingvističke datoteke *Corpus srednjovjekovnih bosanskih tekstova* i *Codicus Zographensis* kojima rukovodi prof. dr. Lejla Nakaš bile veoma posjećene i da su pokazale punu funkcionalnost. Radi šire dostupnosti planirano da se za ove datoteke uspostavi i aplikacija za mobilne telefone.

Za razliku od toga, u arheološkoj datoteci *Grobovi prastanovnika Sjeverozapadnog Balkana*, kojom rukovodi prof. dr. Blagoje Govedarica, ustanovljen je niz propusta koji su umanjili funkcionalnost datoteke. To se naročito odnosi na ilustrativni materijal za koji se ispostavilo da nije u potpunosti postavljen na web. Uz to se pokazala potreba dodatnog usaglašavanja kriterija u vezi sa hronologijom i različitim sistemima datiranja. S obzirom na obim ove datoteke i količinu različitih informacija, ovako nešto se u ovoj početnoj fazi korištenja moglo i očekivati. Imajući sve to u vidu, odlučeno je da se pri pristupu

datoteci korisnicima naglasi da je ova baza podataka u sadašnjem obliku samo djelimično upotrebljiva, odnosno da se još nalazi u fazi eksperimentalne upotrebe.

U cilju sistematskog rješavanja tekućih problema koji ometaju funkcionisanje ove datoteke u drugoj polovini 2023. godine angažovana je Melita Halilović, BA, koja uz saradnicu Centra radi na skeniranju i obradi nedostajućih ilustracija. Očekuje se da će do kraja godine ilustrativni dio Kartoteke biti kompletiran i da će ona u velikoj mjeri postati funkcionalna. Uz to treba naglasiti da je Melita Halilović metodologiju rada, način rješavanja problema i pitanje informacionog potencijala ove datoteke uzela za temu svog magistarskog rada. Time ćemo u bliskoj perspektivi dobiti specijalistu koji će sa arheološke strane moći pratiti i pospješivati dalji rad ove jedinstvene informacione cjeline.

U 2023. godini nastavljena je obrada arheološkog materijala s Glasinačkog područja koji je sakupljen istraživanjima Centra za balkanološka ispitivanja ANUBiH u periodu 1980–1991. godine. Na osnovu ovih aktivnosti nastavljena je i saradnja s Institutom za arheologiju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Sarajevu. Takođe je nastavljena saradnja i sa Zemaljskim muzejom Bosne i Hercegovine.

Dana 31. 10. 2023. održan je sastanak Centra na kojem se raspravljalo o izvršenim i budućim projektima. Između ostalog, planirano je da tokom 2024. godine otpočne priprema, da bi se u 2025. godini mogla realizirati međunarodna naučna konferencija pod radnim naslovom *Arheologija kao kulturnoistorijska nauka. Metode, dometi i problemi*.

U oktobru 2023. godine na Odjeljenju za arheologiju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu pozitivno je riješena prijava za doktorske studije saradnice Centra Sabine Vejzagić, MA. Za mentorice su izabrane profesorice sa Odjeljenja prof. dr. Staša Babić i prof. dr. Jasna Vuković, dok će komentor biti direktor Centra, dopisni član ANUBiH Blagoje Govedarica. Određena je tema i radni naslov disertacije: *Pitanje snabdijevanja vodom u praistoriji Balkana, sa posebnim osvrtom na utvrđena gradinska naselja*.

Na Izornoj skupštini Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine u decembru 2022. godine za inostranog člana ANUBiH izabran je prof. dr. dr. hc. Svend Hansen, prvi direktor Evroazijskog odjeljenja Njemačkog arheološkog instituta u Berlinu, a početkom maja 2023. godine je u Akademiji održana svečana sjednica na kojoj je profesoru Hansenu uručena odgovarajuća povelja. Izbor prof. dr. dr. hc. Svenda Hansena u članstvo naše Akademije svojevrsan je pokazatelj uspješnosti dugogodišnje saradnje Njemačkog arheološkog instituta i našeg Centra za balkanološka ispitivanja. Profesor Hansen je u najvećoj mjeri doprinio toj saradnji, a njegov izbor u članstvo naše Akademije označava novi kvalitet u odnosima i u daljoj saradnji ovih dviju naučnih institucija.

Sabina Vejzagić

Adrese autora / Autorenadressen

Doc. dr. Edin Bujak
Odsjek za arheologiju
Filozofski fakultet UNSA
Franje Račkog 1
BA-71 000 Sarajevo
edinbujak@yahoo.com

Ikbal Cogo, mr. arheologije
muzejski savjetnik
JU Muzej grada Zenice
M. S. Serdarevića bb
BA-72 000 Zenica
ilirologija@hotmail.com

Gordan Čahtarević
Kabinet Premijera Federacije Bosne i Hercegovine
Vlada Federacije Bosne i Hercegovine
Alipašina 41
BA-71000 Sarajevo
Gordan.Cahtarevic@fbihvlada.gov.ba

Mag. Marina Dević
Austrian Archaeological Institute
Department for Prehistory & West Asian/Northeast
African Archaeology
Austrian Academy of Sciences
Dr. Ignaz-Seipel- Platz 2
A-1010 Vienna
Marina.Devic@oeaw.ac.at

Dr. sc. Mario Gavranović
Austrian Archaeological Institute
Department for Prehistory & West Asian/Northeast
African Archaeology
Austrian Academy of Sciences
Dr. Ignaz-Seipel- Platz 2
A-1010 Vienna
Mario.Gavranovic@oeaw.ac.at

Prof. dr. Blagoje Govedarica
Deutsches Archäologisches Institut Eurasien-
Abteilung
Im Dol 2-6, Haus II
D – 14195 Berlin
Blagoje.Govedarica@dainst.de

Jesenko Hadžihasanović, MA
Odsjek za arheologiju
Filozofski fakultet UNSA
Franje Račkog 1
BA-71 000 Sarajevo
jesenko.hadzihasanovic@ff.unsa.ba

Mr. sc. Zijad Halilović
Stručni savjetnik za historiju
Komisija za očuvanje nacionalnih spomenika BiH
Sarajevo Maršala Tita 9a/I
BA-71 000 Sarajevo
aneks8ko@bih.net.ba

Dr. sc. Aleksandar Jašarević
Muzej u Doboju
Vidovdanska 4
BA-74 000 Doboju
aleksandar.jas@gmail.com

Prof. dr. Adnan Kaljanac
Odsjek za arheologiju
Filozofski fakultet UNSA
Franje Račkog 1
BA-71 000 Sarajevo
adnan.kaljanac@ff.unsa.ba

Dr. sc. Igor Manzura
National Museum of History of Moldova
31 August 1989 St. 121A
MD-2012 Chişinău
igormanzura@mail.ru

Prof. dr. Almir Marić
Odsjek za historiju Fakulteta humanističkih nauka
Univerziteta "Džemal Bijedić" u Mostaru
Sjeverni logor b.b.
BA-88 000 Mostar
Almir.Maric@unmo.ba

Dženefa Merdanić Šahinović
Stručni saradnik za arheološko naslijeđe
JU "Zavod za zaštitu kulturnog naslijeđa" Bihac
Petog korpusa 2,
BA-77 000 Bihac
mdzenefa@gmail.com

Izv. prof. dr. sc. Tatjana Mićević-Đurić
Studij povijesti umjetnosti
Filozofski fakultet Sveučilišta u Mostaru
Matice hrvatske bb
BA-88 000 Mostar
tatjana.micevicduric@ff.sum.ba

Mag. Nicole Mittermair
Austrian Archaeological Institute
Department for Prehistory & West Asian/Northeast
African Archaeology
Austrian Academy of Sciences
Dr. Ignaz-Seipel- Platz 2
A-1010 Vienna
Nicole.Mittermair@oeaw.ac.at

Mag. Irene Maria Petschko
Austrian Archaeological Institute
Department for Prehistory & West Asian/Northeast
African Archaeology
Austrian Academy of Sciences
Dr. Ignaz-Seipel- Platz 2
A-1010 Vienna
Irene.Petschko@oeaw.ac.at

Prof. dr. Amra Šaćić Beća
Odsjek za historiju
Filozofski fakultet UNSA
Franje Račkog 1
BA-71 000 Sarajevo
amra.sacic@ff.unsa.ba

Majda Šutić, MA
Nezavisni arheolog
Tuzlanski odred bb
BA-75 300 Lukavac
suticm89@gmail.com

Sabina Vejzagić, MA
Centar za balkanološka ispitivanja ANUBiH
Bistrik 7
BA-71 000 Sarajevo
svejzagic@anubih.ba

Dr. sc. Edin Veletovac
Jevrejska zbirka
Muzej Grada Sarajeva
Josipa Štadlera 32
BA-71 000 Sarajevo
edin.veletovac@gmail.com

Doc. dr. sc. Edita Vučić
Studij arheologije
Filozofski fakultet Sveučilišta u Mostaru
Matice hrvatske bb
BA-88 000 Mostar
edita.vucic@fpmoz.sum.ba

Dr. sc. Lukas Waltenberger
Austrian Archaeological Institute
Department for Prehistory & West Asian/Northeast
African Archaeology
Austrian Academy of Sciences
Dr. Ignaz-Seipel- Platz 2
A-1010 Vienna
Lukas.Waltenberger@oeaw.ac.at

Uputstva / Richtlinien / Guidelines

Uputstva za pripremu materijala za Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja ANUBiH

Forma priloga

Tekst (na njemačkom, engleskom, srpskom, hrvatskom, bosanskom jeziku...) uključuje apstrakt s ključnim riječima na engleskom jeziku, kao i obuhvatan rezime na stranim jezicima, ilustracije s potpisima, napomene i potpunu bibliografiju.

Tekst predati u digitalnom obliku uz primjerak odštampanog teksta u formatu "Din-A4" sa marginom od 2,5 cm. Molimo vas da tekst bude u programu Microsoft Word ili Corel Word Perfect. Nemojte unositi paginaciju, zaglavlje ili na drugi način formatirati tekst. Poželjno je da tekst bude u fontu Times New Roman, Courier ili Arial veličine 12 pt kao i proreda od 1,5.

Ilustracije bi takođe trebalo da budu predate u digitalnom obliku, ili dobrog kvaliteta pogodne za skeniranje.

Veličina ca. 19 x 13cm ili "Din-B5" format. Prihvatamo slijedeće formate *.gif, *.jpg, *.psd, *.tif ili *.bmp.

Strane izraze navesti u kurzivu (*italic*).

Tekst ne hifenirati.

Napomene i citiranje

Napomene bi trebalo navoditi kao "fus note" u formi kratkog citata, prema važećim bibliografskim pravilima. Detaljno alfabetsko navođenje literature na kraju priloga treba da sadrži sve relevantne bibliografske podatke.

U tekstu, u fusnotama i u literaturi kod članaka na našem jeziku table se navode skraćenicom Tab. (a ne T.). Kod tekstova na njemačkom jeziku Taf.). Rimski brojevi se u principu ne upotrebljavaju, nego se u cjelini sve citirane numeracije pišu arapskim brojevima.

Redoslijed navođenja citata

Pri navođenju citata preporučuje se pridržavanje sljedećeg redoslijeda: 1) ime autora, 2) godina izdanja, 3) br. strane, 4) navedena ilustracija, 5) br. table sa brojem ilustracije.

Primjer:

Childe 1926, 120-122.

Milojčić 1949, 267 f.; Sl. 8, 2; 14, 3. 5. 7.

Renfrew 1974 Tab. 4, 2-6.

Naumann 1968, 12. 34; 50-72, Sl. 7, Tab. 19, 1. 7. 8; 20, 3. 4a-c.

Kod citiranja radova istog autora koji su objavljeni u jednoj godini, pored godine se unosi slovo.

Primjer:

Lüning 1996a, 12-56. Lüning 1996b, 45 f.

Molimo Vas da šaljete samo kompletirani materijal.

Znaci interpunkcije kod citiranja

Kod navedenih primjera obratiti posebnu pažnju na to gdje dolaze znaci interpunkcije, a gdje ne (između slovnih i brojčanih navoda nema interpunkcije- autor/godina; slika/broj i sl.

Primjer:

Naumann 1968, 12. 34; 50-72, Sl. 7 Tab. 19, 1. 7. 8; i sl.

Zarez dolazi iza godine kao i između broja pojedinačne slike i broja ilustracije na toj slici: Miločić 1949, 267 f.; Sl. 8, 2; itd.

Brojevi ilustracija se međutim razdvajaju tačkom: Sl. 14, 3. 5. 7.

Navođenje odvojenih stranica takođe se razdvaja tačkom: Naumann 1968, 12.34.

Ukoliko se radi o dva autora imena se razdvajaju kosom linijom “/”. Kod više od dva autora navodi se samo prvi autor, a na ostale se ukazuje sa “i dr.”

Primjer:

Marinov / Yordanov 1978, 60-67; Agapov i dr. 1990, 48 f.

Pojedinačni citati u okviru jedne fus note mogu se razdvajati tačka-zarezom (semikolon) “;”.

Primjer:

Nehaev 1992, 76; Hančar 1937, 251, 333.

Literatura

Kod monografija navodi se kompletan naslov bez skraćivanja. Navodi se takođe i podnaslov.

Ukoliko je knjiga izdata u okviru serije navesti i naziv serije kao i broj sveske-izdanja. Između imena autora i naslova citiranog rada navesti godinu izdanja. Broj sveske izdanja se navodi neposredno poslije naslova.

Primjer:

Martin-Kilcher, S. 1976, Das romische Graberfeld von Corraux im Berner Jura. Basler Beitrage zur Ur- und Fruhgeschichte 2, Derendingen 1976.

Naslov časopisa se u principu ne skraćuje. Godina izdavanja se navodi između broja časopisa i broja stranice, od kojih je odvojena zarezima.

Primjer:

Anthony, D. W. / Brown, D. R. 1991, The Origin of Horseback Riding, Antiquity 65, 1991, 22-38.

Ukoliko se radi o zborniku radova (spomenica, akti kongresa, katalog i sl.) navedeni rad se navodi u neskrćenom obliku. Prije naslova citiranog zbornika treba da stoji “u:”. Ime izdavača koje slijedi treba odvojiti sa “ed.” i staviti ga prije naslova zbornika.

Primjer:

Henrickson, E. F. 1994, The Outer Limits: Settlement and Economic strategies in the Central Zagros Highlands During the Uruk Era, In: Stein, G. / Rothman, M. S (ed.), Chiefdoms and Early States in the Near East, Monographs in world Archaeology, Madison 1994, 85-102.

Ukoliko se navode dva ili više autora imena se odvajaju sa “/”.

Primjer:

Anthony, D. W. / Brown, D. R. 1991, The Origin of Horseback Riding, Antiquity 65, 1991, 22-38.

Ako imate dodatnih pitanja molimo Vas da konsultujete redakciju.

Richtlinien zur Veröffentlichung im Jahrbuch des Zentrums für Balkanforschungen der AWKBH

Form der Vorlage

Der Text (deutsch, englisch, serbisch, kroatisch, bosnisch...) sollte ein Abstrakt mit Schlüsselwörter in englisch, sowie eine Zusammenfassung in Fremdsprachen, Abbildungen mit Unterschriften, Anmerkungen und vollständiger Literaturliste umfassen.

Text bitte in digitaler Form (als Textdatei) und als Din A4-Ausdruck mit 2,5 cm umlaufenden Seitenrand einsenden. Bitte verwenden Sie möglichst ein gängiges Textverarbeitungsprogramm, wie Microsoft Word oder Corel Word Perfect. Fügen Sie keine Seitenzahlen, Kopf- oder Fußzeilen ein und verwenden Sie ausschließlich die Schriftarten Times New Roman, Courier oder Arial der Größe 12pt sowie einen Zeilabstand von 1,5 Zeilen. Ungewöhnliche Sonderzeichen (Č, č, Ć, ć, Š, š, Ž, ž usw.) unbedingt im Probeausdruck speziell markieren!

Auch die gewünschten Abbildungen möglichst in digitaler Form oder als scanfähige Druckvorlage einsenden. Folgende Dateiformate sollten ausschließlich Verwendung finden: *.GIF, *.JPG, *.TIF oder *.BMP (Größe ca. 19 x 13 cm oder Din A5).

Fremdsprachliche Begriffe durch Kursivdruck hervorzuheben (signifier).

Der Text sollte fortlaufend, d.h. ohne Silbertrennung, und ohne Einzüge verfasst sein. Bitte nur das komplette Druckmaterial abgeben.

Anmerkungen und Zitierrichtlinien

Anmerkungen sind grundsätzlich als Fußnoten in Form von Kurzzitaten in das Dokument einzufügen. Ein ausführliches alphabetisches Literaturverzeichnis am Ende des Dokuments enthält alle wesentlichen bibliographischen Angaben (s. u.).

Gliederung innerhalb der Fußnoten

Folgende Reihenfolge innerhalb der Kurzzitate ist generell einzuhalten: 1. Autorname, 2. Erscheinungsjahr, 3. Seitenzahlen, 4. Abbildungsverweis und 5. Tafelnummer mit Abbildungsziffer.

Bsp.:

Childe 1926, 120-122.

Milojčić 1949, 267 f.; Abb. 8, 2; 14, 3. 5. 7.

Renfrew 1974, Taf. 4, 2-6.

Naumann 1968, 12. 34; 50-72, Abb. 7, Taf. 19, 1. 7. 8; 20, 3. 4a-c.

Bei gleich lautenden Kurzzitaten wird an das Erscheinungsjahr ein Buchstab angehängt.

Bsp.:

Lüning 1996a, 12-56; Lüning 1996b, 45 f.

Interpunktion beim Zitieren

Keine Interpunktion zwischen Buchstaben und Nummern (Autorenname und Jahr: Nauman 1968; Abbildung und Nummer: Abb. 7 Taf. 19).

Das Komma erscheint nach dem Jahr und zwischen der Abbildungsnummer und Einzelbildnummer.

Bsp.

Milojčić 1949, 267 f.; Abb. 8, 2.

Nummerierung der Einzelbildern innerhalb einer Abbildung wird mit einem Punkt getrennt: Abb. 14, 3. 5. 7.

Zitieren der Einzelseiten wird ebenso mit einem Punkt getrennt: Naumann 1968, 12.34.

Sind zwei Verfasser beteiligt, werden die Namen im Kurzzitat der Fußnote durch Schrägstrich “/“ getrennt. Bei mehr als zwei Autoren wird lediglich der erstgenannte Autor aufgeführt und auf die übrigen mit “u. a.“ verwiesen.

Bsp.:

Marinov/Yordanov 1978, 60-67; Agapov u.a. 1990, 48 f.

Einzelne Zitate innerhalb einer Fußnote können durch das Semikolon “;” getrennt werden.

Bsp.:

Nechaev 1992, 76; Hancar 1937, 251.333.

Literaturverzeichnis

Bei Monographien Katalogen, Festschriften u. ä wird der Titel vollständig und ohne Abkürzungen aufgeführt. Der Untertitel, Herausgeber und Verlag ist ebenfalls mit aufzuführen. Ist das Buch innerhalb einer Publikationsserie erschienen, ist der Serientitel anzugeben sowie die Serien- und Bandzahlen. In Klammern steht das Erscheinungsjahr, dem zitierten Titel vorangestellt wird.

Bsp.:

Martin-Kilcher, S. 1976, Das romische Graberfeld von Corraux im Berner Jura. Basler Beiträge zur Ur- und Frühgeschichte 2, Derendingen 1976.

Zeitschriftentitel sind generell nicht abzukürzen. Die Jahrgangszahl wird dabei in Kommata eingeschlossen.

Bsp.:

Anthony, D. W. / Brown, D. R. 1991, The Origin of Horseback Riding, *Antiquity* 65, 1991, 22-38.

In einem Sammelband (Festschrift, Kongressbericht, Katalog o.ä.) erschienene Arbeiten werden mit dessen ungekürztem Titel zitiert. Vor dem Titel des zitierten Aufsatzes steht “In:”. Der darauf folgende Name des Herausgebers wird durch “(Hrsg.)” oder “(ed.)” gekennzeichnet und steht vor dem Titel des Sammelwerkes.

Bsp.:

Henrickson, E. F. 1994, The Outer Limits: Settlement and Economic strategies in the Central Zagros Highlands During the Uruk Era, In: Stein, G. / Rothman, M. S (ed.), *Chiefdoms and Early States in the Near East*, Monographs in world Archaeology, Madison 1994, 85-102.

Wenn zwei oder mehrere Autoren zitiert sind wird mit “/“ getrennt.

Bsp.:

Anthony, D. W. / Brown, D. R. 1991, The Origin of Horseback Riding, *Antiquity* 65, 1991, 22-38.

Bitte wenden Sie sich bei offenen Fragen an die Redaktion.

Guidelines for the article preparation for Godišnjak CBI ANUBiH

Form of article

Text (in German, English, Serbian, Croatian, Bosnian ...) should contain an abstract with Key words in english with a comprehensive summary in foreign language, illustrations with signature, references and bibliography.

Text should be given in a digital form accompanied printed version format both "Din- A4" with margins 2,5 cm each. You are kindly asked to send text in a Microsoft Word Program or in Corel Word Perfect. Do not insert paging, headers or different kinds of text formatting. It is recommended that you use fonts: Times New Roman, Courier or Arial, size 12 pt, and the line spacing 1,5. Special characters and symbols (Č,ć,Ć,ć,Š,š,Ž,ž etc.) have to be marked in a print version.

Illustrations should be prepared also in a digital form or with a good scanning quality - size cca. 19 x 13 cm or "Din-B5" format. We accept following formats: *.gif, *.jpg, *.psd, *.tif or *.bmp. Foreign expressions should be cited in italic Text should not be hyphenated.

Notes and citations

Notes should be in form of footnotes as short quotes according the bibliographic rules.

Detail alphabetic list of bibliography in the end of the article should contain all relevant bibliographical data. In text, footnotes and bibliography in Bosnian and English, Tables are given with a short Tab. (not T.). In German text (Taf.). Roman numbers are basically not in use, all numbering is principally in Arabic numerals.

Citation order

Citation is recommended by the following order: 1) Name of author, 2) Year of publication 3) Page number, 4) Quoted illustration 5) Table number with a number of illustrations.

Example:

Childe 1926, 120-122.

Miložić 1949, 267 f.; Fig. 8, 2; 14, 3. 5. 7.

Renfrew 1974, Tab. 4, 2-6.

Naumann 1968, 12. 34; 50-72 Fig. 7, Tab. 19, 1. 7. 8; 20, 3. 4a-c.

Citation of the same author's articles published in the one year has to have letter mark following the year of publication.

Example:

Lüning 1996a, 12-56; Lüning 1996b, 45 f.

We kindly ask you to send only the completed material.

Punctuation marks in quoting

In following examples see where the punctuation marks are (between letter and number characters in quote there are no punctuation marks, author/year; illustration / number and picture number).

Example:

Naumann 1968, 12.34; 50-72, Fig. 7, Tab. 19, 1. 7. 8;

Comma comes after year, as between the number of a single picture or the number of the illustration in that picture (table) :

Example:

Miložić 1949, 267f.; Sl. 8, 2; itd.

Numbers of illustrations are separated by periods: Fig. 14, 3. 5. 7.
Different pages quoting should also be separated by period mark: Naumann 1968, 12.34.

If there are two authors their names are separated by slash line “/”. In case of more authors only the name of the first one is quoted and other are just mentioned as “et al.”

Example:

Marinov / Yordanov 1978, 60-67; Agapov et al. 1990, 48 f.
Individual quotations in one footnote can be separated by semicolon “;”

Example:

Nehaev 1992, 76; Hancar 1937, 251, 333.

Bibliography

Monographs, catalogues, proceedings and other special publications are given with whole title without abbreviation. Subtitles, editor and publisher should also be included. If the book is published in a serial publication, serial number and number of the volume should be introduced as well. A year of publication should be given between the name of the author and the title of the quoted article or the book, there. Number of the volume should be right after the title.

Example:

Martin-Kilcher, S. 1976, Das romische Graberfeld von Corraux im Berner Jura. Basler Beitrage zur Ur- und Fruhgeschichte 2, Derendingen 1976.

Principally title of the journal should not be reduced. Year of publication should be given, between the number of the journal's volume and page numbers, separated by comma.

Example:

Anthony, D. W. / Brown, D. R. 1991, The Origin of Horseback Riding, *Antiquity* 65, 1991, 22-38.

In case of a proceedings (commemorative volume, congress articles, catalogue), whole title should be given, without abbreviation. It should be introduced “in” before the title of quoted Proceedings. Name of the editor that follows should be also separated with “ed.”, and given before the title of the Proceedings.

Example:

Henrickson, E. F. 1994, The Outer Limits: Settlement and Economic strategies in the Central Zagros Highlands during the Uruk Era. In: Stein, G. / Rothman, M. S. (ed.), *Chiefdoms and Early States in the Near East*, Monographs in world Archaeology, Madison 1994, 85-102.

In a case of two or more authors, their names are separated with “/”.

Anthony, D. W. / Brown, D. R. 1991, The Origin of Horseback Riding, *Antiquity* 65, 1991, 22-38.

For any further questions please contact the editorial board.

Godišnjak izlazi od 1957. g. Prva i druga sveska (I-1957; II-1961) štampane su u izdanju Balkanološkog instituta Naučnog društva Bosne i Hercegovine. Od 1965. g. (III/1) časopis se izdaje redovno godišnje (izuzev prekida prouzrokovanog ratnim zbivanjima iz 90tih godina 20. vijeka) u okviru Centra za balkanološka ispitivanja Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine. Od sveske XXXII/30 (2002) časopis nosi naslov Godišnjak/Jahrbuch, a počev od 2010. g. numeracija je svedena na prvu cifru koja je izražena arapskim brojem.

Godišnjak erscheint seit dem Jahr 1957. Der erste und zweite Band (I-1957, II-1961) wurden im Balkanologischen Institut der Wissenschaftlichen Gesellschaft Bosnien und Herzegowinas herausgegeben. Seit dem Jahr 1965 erscheint die Zeitschrift regelmäßig jährlich (mit Ausnahme der Unterbrechung wegen des Krieges aus den 90er Jahren des 20. Jahrhunderts) im Zentrum für Balkanforschungen der Akademie der Wissenschaften und Künste Bosnien und Herzegowinas. Ab dem Band XXXII/30 (2002) trägt die Zeitschrift den Titel Godišnjak/Jahrbuch und ab dem Jahr 2010 wird die Nummerierung auf die erste, folglich arabisch ausgedrückte Zahl zurückgezogen.

* * *

Naslovna strana / Titelblatt
Dževad Hozo

Ilustracija na naslovnoj strani / Illustration am Titelblatt
Srednjovjekovni antropomorfnj grobni spomenik, Bakračuša u Poveležju, Bosna i Hercegovina /
Mittelalterliches anthropomorphes Grabmal, Bakračuša in Podveležje, Bosnien und Herzegowina

Adresa Redakcije / Redaktionsadresse
cbi-anubih@anubih.ba

Web izdanje / Web-Ausgabe
<https://godisnjak.anubih.ba>

Sekretarka redakcije / Sekretärin der Redaktion
Sabina Vejzagić

Lektura / Lektorin
Zenaida Karavdić

Tehnički urednik / Technische Redakteur
Narcis Pozderac

DTP
Narcis Pozderac

Tiraž / Auflage
300

Štampa / Druck
Štamparija Fojnica d.d.

Časopis je indeksiran u / Zeitschrift verzeichnet in
ERIH Plus
Slavic Humanities Index
C.E.E.O.L. (Central Eastern European Online Library)
Ebsco Publishing
Ulrich Periodicals
ZENON DAI (Journals Database of German Archaeological Institute)
Cross Ref

ISSN 2232-7770 (Online)